

УНИВЕРЗИТЕТ ЕДУКОНС
Факултет за европске правно-политичке студије
Нови Сад

**Државни удар као акт насилног освајања
власти – случај Србије и Југославије
у првој половини 20. века**

докторска дисертација

Ментор:
Проф. др Драган Симеуновић

Кандидат:
мр Милош Миленковић

Нови Сад, 2016. године

УНИВЕРЗИТЕТ ЕДУКОНС
Факултет за европске правно-политичке студије

КЉУЧНА ДОКУМЕНТАЦИЈСКА ИНФОРМАЦИЈА

Редни број: РБР	
Идентификациони број: ИБР	
Тип документације: ТД	монографска документација
Тип записа: ТЗ	текстуални штампани материјал
Врста рада (дипл, маг, др): ВР	докторска дисертација
Име и презиме аутора: АУ	мр Милош Миленковић
Ментор (титула, име, презиме, звање): МН	проф. др Драган Симеуновић, редовни професор
Наслов рада: НР	Државни удар као акт насилног освајања власти – случај Србије и Југославије у правој половини XX века
Језик публикације: ЈП	српски
Језик извода/апстракта: ЈИ	српски/ енглески
Земља публикавања: ЗП	Република Србија
Уже географско подручје: УГП	АП Војводина
Година: ГО	2016.
Издавач: ИЗ	ауторски репринт
Место и адреса: МА	ул. Народног Фронта бр. 53, Нови Сад
Физички опис рада: ФО	5 поглавља, 388 стране, 877 фуснота, 19 слика, 4 карте, 3 скице, 2 шеме, 1 графикон, 1 табела и 4 крилога
Научна област: НО	друштвене науке
Научна дисциплина: НД	политичке науке

Предметна одредница, кључне речи: ПО	државни удар, пуч, диктатура, Мајски преврат, Двадесетседмомартовски пуч, Шестојануарска диктатура
УДК	
Чува се у: ЧУ	Библиотека Факултета за европске правно-политичке студије, Нови Сад
Важна напомена: ВН	
Извод/Апстракт ИЗ	<p>Државни удар, као облик нелегалне редукације политичке моћи, представља не само нелегалан већ и насилан акт смене врховних носилаца државне власти. Иако сваки од изведених државних удара, представља јединствен и непоновљиви пример, њиховом анализом се ипак могу уочити и одређене законитости. Независно од времена и простора у коме су се одиграли, уочено је да се државни удари одвијају у неколико фаза и да им обавезно претходни нека друштвена криза, која може бити производ противуречности унутар саме државе, или чешће унутрашња криза потпомогнута спољним фактором. Анализом актера дошло се до спознаје да се међу актерима у првом реду налазе националне оружане снаге, или њени делови, без чије је улоге беспредметно говорити о овој форми преврата. Поред националне армије, а за разлику од народних маса које немају значајнију улогу у овој врсти преврата, обавештајне службе су такође врло важан, а у последње време и незаобилазан актер државног удара. Пуч, који је само милитантнија форма државног удара забележен је и у српској националној историји и чини део српске политичке традиције. Управо су стога Мајски преврат и Двадесетседмомартовски пуч постали предмет овог истраживања, али за разлику од већине радова који се баве овом темом, ова докторска дисертација има политиколошки приступ проблему. Такође и државни удар „одозго“, као специфична форма државног удара у којој највиши носилац државне власти узурпира власт чиме на незаконит и неуставан начин за себе узима знатно већа овлашћења, али и диктатура као његова последица, представљају предмет ове докторске дисертације. Ова форма преврата анализирана је на примеру Шестојануарске диктатуре из 1929. године. И поред тога што је био предмет већег броја научних радова и експертских анализа, државни удар заслужује да се о њему и даље говори и пише, тим пре што таква форма преврата ипак није превазиђена,</p>

	већ се изнова јавља, нарочито у државама и регионима који су хронично оптерећени кризом.
Датум прихватања од стране НН већа: ДП	
Датум одбране: ДО	
Чланови комисије (име и презиме, титула, звање, назив институције, статус): КО	Председник: проф. др Маријана Пајванчић, редовни професор, ФЕПИС Члан: проф. др Драган Симеуновић, редовни професор, ФПН Члан: проф. др Дарко Гавриловић, ванредни професор, ФЕПИС

EDUCONS UNIVERISTY
Faculty of European Legal and Political Studies

KEY DOCUMENT INFORMATION

Number *consecutive: ANO	
Identification number: INO	
Document type: DT	monograph documentation
Type of record: TR	textual printed material
Contents code (BA/BSc, MA/MSc, PhD): CC	PhD
Author: AU	Miloš Milenković
Mentor (title, name, post): MN	Prof. Dragan Simeunović, PhD, full professor
Document title: TI	Coup d'étate as an act of violent seizure of government – the case of Serbia and Yugoslavia in the first half of the 20 th century
Language of main text: LT	Serbian
Language of abstract: LA	English/Serbian
Country of publication: CP	Republic of Serbia
Locality of publication: LP	AP Vojvodina
Year of publication: PY	2016
Publisher: PU	Author
Place of publication: PP	Narodnog Fronta st. 53, Novi Sad
Physical description: PD	5 chapters, 388 pages, 877 references, 19 pictures, 4 maps, 3 drawings, 2 schemes, 1 graph, 1 tab and 4 annexes
Scientific field: SF	Social sciences
Scientific discipline: SD	Political sciences
Subject, Key words SKW	Coup d'étate, putsch, dictatorship, The May coup 1903, Yugoslav coup d'étate (coupe of 27 March 1941), 6 th January dictatorship 1929

UC (universal class. code)	
Holding data: HD	Library of the Faculty of European Legal and Political Studies, Novi Sad
Note: N	
Abstract: AB	<p>Coup d'état as a form of illegal reduction of political power, is not only illegal but also a violent act of replacement of the supreme holders of state power. Although each coup represents a unique and inimitable example, through their analysis we can still deduce certain common factors. Independent of time and space in which they originated, it was observed that coups take place in several distinct stages/phases and that they are preceded by some kind of social crisis, which may be the product of the contradictions within the state itself, or more frequently of internal crises induced or supported by external factors. By analyzing the main actors involved, it was observed that national armed forces, or its components, are its most prominent actors. Without their role it is even meaningless to speak about this form of political subversion. In addition to the national armed forces, but unlike the masses that have no significant role in this type of subversion, intelligence services are also very important, and lately unavoidable, actor of coups. Putsch, which is only more militant form of coup, was recorded in Serbian national history and represents an important part of the Serbian political tradition. That is why the May coup and the coup of 27 March 1941 became the subject of this research, but unlike most works dealing with this subject, this doctoral thesis has politicological approach. Also coup "from above", as a specific form of coup d'état in which the holder of the highest state authority usurps the power by illegally and unconstitutionally taking much greater powers for himself, but also the dictatorship as its result, are the subjects of this doctoral thesis. This form of subversion is analyzed on the example of The 6th January dictatorship of 1929. Despite the fact that he was the subject of numerous scientific papers and expert analysis, coup d'état deserves to be on the research agenda, especially as such a form of subversion is not outdated, but it recurs, particularly in countries and regions that are chronically burdened by crisis.</p>
Accepted by Sc. Board on: AS	

Defended/Viva voce Ph D exam. on: DE	
PhD Examination Panel: DB	Chairperson: Marijana Pajvančić, PhD, full professor, Member: Dragan Simeunović, PhD, full professor, Member: Darko Gavrilović, PhD, associate professor.

Садржај

Увод.....	9
1. Појмовно одређење државног удара.....	23
1.1. Дефинисање преврата, државног удара и пуча.....	23
1.2. Разликовање државног удара од других облика насилног преузимања власти.....	45
1.3. Завера као неизоставни елемент државног удара.....	56
1.4. Легитимност насилно освојене власти.....	60
2. Узроци Мајског преврата и Двадесетседмомартовског пуча	60
2.1. Унутрашња криза	64
2.1.1. Унутрашња криза као узрок Мајског преврата	65
2.1.2. Унутрашња криза као узрок Двадесетседмомартовског пуча	83
2.2. Интереси страног фактора	94
2.2.1. Интереси страног фактора као узрок Мајског преврата	94
2.2.2. Интереси страног фактора као узрок Двадесетседмомартовског пуча.....	113
3. Упоредна анализа реализације Мајског преврата и Двадесетседмомартовског пуча по фазама карактеристичним за реализацију државних удара	148
3.1. Фаза припреме.....	149
3.1.1. Фаза припреме Мајског преврата.....	149
3.1.2. Фаза припреме Двадесетседмомартовског пуча	162
3.2. Фаза непосредног извршења.....	171
3.2.1. Фаза непосредног извршења Мајског преврата.....	171
3.2.2. Фаза непосредног извршења Двадесетседмомартовског пуча.....	176
3.3. Фаза консолидације	185
3.3.1. Фаза консолидације Мајског преврата.....	185
3.3.2. Фаза консолидације Двадесетседмомартовског пуча.....	198

4. Анализа актера државних удара изведених у Србији и Југославији у првој половини двадесетог века.....	212
4.1. Улога националне армије.....	212
4.1.1. Улога националне армије у Мајском преврату.....	218
4.1.2. Улога националне армије у Двадесетседмомартовском пучу.....	226
4.2. Улога обавештајних служби	236
4.2.1. Улога обавештајних служби у Мајском преврату.....	243
4.2.2. Улога обавештајних служби и Двадесетседмомартовском пучу.....	253
4.3. Улога народних маса.....	286
4.3.1. Улога народних маса у Мајском преврату.....	290
4.3.2. Улога народних маса у Двадесетседмомартовском пучу.....	298
5. Завођење Шестојануарске диктатуре као еклатантан пример државног удара „одозго“	309
5.1. Узроци реализације државног удара „одозго“ изведеног 6. јануара 1929. године	311
5.2. Начин реализације државног удара „одозго“	322
5.3. Диктатура као последица реализације државног удара „одозго“	329
Закључак	354
Прилози	366
Извори и литература	376

У В О Д

1. Предмет и циљ докторске дисертације

1.1. Предмет истраживања

Предмет истраживања ове докторске дисертације јесте државни удар као начин насилног освајања власти, његово појмовно одређење и разграничење од сродних појава нелегалне редукције политичке моћи. Посебна пажња ће бити посвећена пучу, као једној милитантнијој форми државног удара, уз наглашавање оних детаља који пуч чине специфичним у односу на класичан државни удар, али и оних чињеница које му не дозвољавају да се нађе у групи других, сродних појава које се морају разликовати од државног удара. Облици насилног освајања власти које ће се у овом истраживању наћи, а између којих треба направити јасну дистинкцију са државним ударом, јесу револуција, преврат устанком, који је уједно и најчешће коришћени начин насилне смене власти, и страна војна интервенција која се изводи са циљем промене режима у земљи над којом се спроводи. Приликом одређења појма државног удара посебно ће бити обрађен феномен завере, као неизоставни елемент државног удара, а чије је главно обележје тајност. Поред тајности у раду, постојање плана и организације, такође су неизоставни елементи завере, који су, као и претходно обележје, неизбежни за успешну реализацију државног удара. Такође, биће понуђен одговор на дилему која увек постоји: Да ли насилно освојена власт има легитимитет?

Као политичка појава државни удар се појављивао у различитим временским епохама у којима је егзистирао неки од облика државе као начин људског организовања. Историја Србије и Југославије, чију традицију садашња држава Србија такође баштини, може се „похвалити“ да на својим страницама бележи такво искуство. Случајеви који су забележени у нововековној српској историји су Мајски преврат из 1903. године и Двадесетседмомартовски пуч из 1941. године. Први је везан за насилну смену власти од стране организоване групе углавном нижих официра националних оружаних снага, која је резултирала убиством последњих владара династије Обреновић, краља Александра и краљице Драге и доласком на власт краља Петра I и династије Карађорђевић. Други

случај везује се за насилну смену Намесништва са кнезом Павлом Карађорђевићем на челу и долазак на престо малолетног краља Петра II Карађорђевића.

У овој докторској дисертацији упоредно ће бити анализирани могући узроци Мајског преврата и Двадестседмомартовског пуча, затим њихова реализација кроз различите фазе карактеристичне за реализацију државног удара, као и актера оба преврата. Међу могућим узроцима Мајског преврата и Двадесетседмомартовског пуча биће обрађена унутрашња политичка и економска ситуација, као и јавни, али и они непрокламовани циљеви и интереси великих сила који могу представљати узрок ових догађаја. Када је у питању реализација ова два преврата, посматрано кроз фазе њихове реализације, посебно ће бити обрађене њихове идеолошке и програмске основе, затим типови организовања превратника, анализа циљева и метода реализације и на крају њихове последице. Настојањем да се препознају најважнији актери преврата посебно ће бити речи о улози националне армије, без чијег је деловања тешко замислити државни удар, затим о утицају страних обавештајних служби, али и улози народних маса и њихов евентуални домет на ток и исход догађаја.

Као последњи сегмент, предмет ове докторске дисертације биће завођење Шестојануарске диктатуре као једног очигледног примера државног удара „одозго“ забележеног на страницама историје наше државности. У оквиру овог дела посебан предмет интересовања биће узроци државног удара „одозго“ изведеног 1929. године од стране краља Александра I Карађорђевића, затим сам начин његове реализације праћен кроз нормативно-правну регулативу и праксу која је у држави спровођена, али и разматрање диктатуре, као последице реализације државног удара „одозго“. Полазећи од тога да диктатуру на основу одређених специфичности треба разликовати од других недемократских начина владавине, пажња ће бити усмерена на самој техници и идеолошкој основи југословенске диктатуре.

За дефинисање предмета ове докторске дисертације посебно је важно нагласити да ће сви ови догађаји бити анализирани са једног политиколошког становишта, на начин на који до сада ове теме нису детаљније посматране. Досадашња истраживања и радови на ову тему биће од изузетне користи, али ће се њима прилазити критички, из разлога што је велики део публикованих радова који се баве државним ударима на нашим просторима ове догађаје посматрао и тумачио под утицајем личних, династијских и

идеолошких предрасуда. Истина у вези са правим узроцима и актерима неретко је систематски скривана и зарад дневно-политичких потреба прекрајана и идеолошки уобличавана. Објашњења и описи једних те истих догађаја од стране самих актера и учесника често су различити, а понекад и сасвим супротни. Поред тога, истраживања о могућем учешћу обавештајних служби условљена су и недовољном транспарентношћу рада тајних служби чије су активности по природи ствари недоступне широј јавности, али и чињеницом да њихове архиве још увек нису до краја потпуно отворене.

Такође је важно нагласити да ће, независно од тога што ће понуђени аргументи показати да је и у случају догађаја од 29. маја 1903. године и 27. марта 1941. године реч о државном удару, односно његовој милитантнијој форми – пучу, у докторској дисертацији бити у употреби њихови општеприхваћени називи, Мајски преврат и Двадесетседмомартовски пуч. Иначе, с обзиром да је преврат шири појам од пуча, назив догађаја од 1903. године не може бити споран у смислу да је у употреби погрешан термин, већ са становишта његове општости. Режим који је краљ Александар завео 6. јануара 1929. године у домаћој литератури се обично назива Шестојануарска диктатура, иако има и других (најчешће политички и идеолошки мотивисаних термина), тако да он одговара облику власти који је након реализације државног удара „одозго“ успостављен.

1.1.1. Временско одређење предмета истраживања

Временски посматрано, предмет овог истраживања се односи на прву половину двадесетог века у којој су се збили Мајски преврат, Двадесетседмомартовски пуч и Шестојануарска диктатура, као последица реализације државног удара „одозго“. Разматрајући могуће узроке Мајског преврата који се догодио 1903. године делимично ће бити обухваћен и период који је том догађају претходио, а који се односи на сам крај деветнаестог века и владавину последњег монарха династије Обреновић, који је у том преврату смртно страдао, као и делом период владавине његовог оца, краља Милана, од кога је српски престо и наследио.

1.1.2. Просторно одређење предмета истраживања

С обзиром на предмет истраживања и наслов докторске дисертације, за његов просторни оквир, у ужем смислу, треба сматрати територију Краљевине Србије и Краљевине Југославије. У ширем смислу, за просторно одређење може се узети и читава Европа, јер да би се тема квалитетно обрадила, потребно је извршити анализу интереса великих сила и земаља у окружењу које су имале утицај на дешавања у Србији, односно Југославији у првој половини двадесетог века.

1.1.3. Дисциплинарно одређење предмета истраживања

За предмет истраживања ове докторске дисертације поред политичких наука, односно њене уже научне дисциплине теорије политике, која се између осталог бави и нелегалном редукцијом политичке моћи, чији је предмет истраживања феномен државног удара, а самим тим и догађаји од 29. маја 1903, 6. јануара 1929. и од 27. марта 1941. године, биће потребно укључити и историјску науку, односно њену ужу дисциплину, политичку историју, и то онај део који се односи на националну историју двадесетог века. Имајући у виду да се ради о догађајима који су се десили у прошлости и о којима су се историчари, на свој начин, користећи се методологијом своје науке, у мањој или већој мери бавили, акценат ће бити на политиколошком приступу овом политичком феномену који се догађао у прошлости.

1.2. Циљеви истраживања

1.2.1. Научни циљ

Научни циљ ове докторске дисертације односи се на три нивоа научног сазнања и то на научну дескрипцију, класификацију и типологизацију и на научно објашњење. Научна дескрипција се односи на одређење државног удара и његових карактеристика, као и опис других облика насилног преузимања власти, које треба разликовати од државног удара. Класификација и типологизација ће се односити на тачно одређење форме преврата којој припадају Мајски преврат и Двадесетседмомартовски пуч, нарочито што се често чују различите оцене, како у широј, тако и у научној јавности, о врсти преврата којој припадају. Коначно, научно објашњење ће се односити на утврђивање правих узрока који су довели до оба ова преврата, њихове међусобне

сличности и разлике. Затим на упоредну анализу изведених преврата по фазама карактеристичним за државни удар, као и објашњење различитих актера државних удара, степен њиховог утицаја, њихов међусобни односи и последице таквих односа. Поред тога, научно објашњење ће се односити и на анализу узрока Шестојануарске диктатуре као примера државног удара „одозго“, начин на који је он изведен и разматрање диктатуре као последице оваквог деловања.

1.2.2. Друштвени циљ

Поред научног циља истраживања, који подразумева дефинисање одређених нивоа научног сазнања, овај пројекат има и свој друштвени циљ. Друштвени циљ јесте проширивање већ постојећег знања о Мајском преврату, Двадесетседмомартовском пучу и Шестојануарској диктатури, која су се до сада углавном сводила на допринос који је разумевању ових догађаја дала историја као наука. Другачији приступ проблему допринеће разумевању неких унутрашњих односа и веза у структури ових догађаја и уочавању сличности и разлика међу њима. Такође, поновном актуализацијом ових тема помоћи ће се бољем разумевању друштвених појава везаних за нашу националну историју, тим пре што су ови догађаји, дуги низ година били предмет честих злоупотреба и фалсификовања, посебно догађаји везани за 27. март 1941. године и идеолошку основу диктатуре краља Александар.

2. Хипотетички оквир

2.1. Генерална хипотеза

Два државна удара и државни удар „одозго“, који су изведени у Србији и Југославији у првој половини двадесетог века, изведени су у складу са свим правилима која детерминишу државни удар као акт политичког насиља, уз међусобне сличности које се односе на фазе реализације, али и разлике које се односе на узроке и актере државног удара.

2.2. Посебне хипотезе

Прва посебна хипотеза

Државни удар представља насилан начин освајања власти, који карактеришу одређена правила и који је као такав забележен у политичкој историји Србије и Југославије у првој половини двадесетог века.

Друга посебна хипотеза

Узроци два државна удара, Мајског преврата и Двадесетседмомартовског пуча, су међусобно различити, а могу се наћи међу политичким (унутрашњим и спољним) и економским чиниоцима, али и међу интересима великих сила у Европи и на Балкану у првој половини двадесетог века.

Трећа посебна хипотеза

Мајски преврат и Двадесетседмомартовски пуч одиграли су се по фазама карактеристичним за реализацију државних удара, али уз међусобне разлике у програмским и идеолошким основама преврата, циљевима и методама реализације.

Четврта посебна хипотеза

Међу актерима два државна удара изведених у Србији и Југославији у првој половини двадесетог века доминантну улогу одиграла је национална армија, улога народних маса није била пресудна, док су обавештајне службе великих сила имале значајну улогу само у реализацији другог преврата.

Пета посебна хипотеза

Завођење личног режима краља Александра I Карађорђевића 1929. године представља очигледан пример државног удара „одозго“, чија је последица завођење диктатуре као недемократског облика владавине.

3. Методолошки приступ

3.1. Опште филозофске методе

Истраживање државних удара као насилних начина доласка на власт у Србији и Југославији у првој половини двадесетог века биће засновано на основним принципима и постулатима *материјалистичко дијалектичког општефилозофског приступа*.

Материјалистичко дијалектички приступ се користи из разлога што он инсистира на томе да се ствари, појаве и процеси у друштву не посматрају као нешто посебно, само по себи дато, независно од човека, већ да стварност и сви њени друштвени и политички сегменти у суштини представљају материју, преображену људском делатном активношћу. Пракса представља основу научног сазнања и главни критеријум његове истинитости.

Посебан значај, са становишта ове докторске дисертације, имају основни принципи дијалектичког мишљења и истраживања. Међу многим принципима, као посебно значајне, треба издвојити принцип тоталитета, који подразумева да друштвена и политичка стварност, као стварност уопште, не представљају комплекс изолованих, већ узајамно повезаних и условљених ствари, појава и процеса. Политичку појаву и процесе какви су и догађаји везани за државне ударе у Србији и Југославији који су се збили у првој половини двадесетог века, не треба посматрати као неке изоловане процесе или догађаје, не као свет за себе, већ као елеменат једног ширег друштвено - историјског тоталитета.

Принцип дијалектичког идентитета, односно принцип дијалектичке анализе, нас упућује да сваку појаву, па и ове догађаје, треба смисаоно разложити на њихове чиниоце, саставне делове, аспекте и њихове међусобне везе и односе. Овако постављен предмет истраживања, захтева да се до сазнања о појавама и процесима, односима и везама, долази крећући се од познатог ка непознатом, од спољашњих и појавних аспеката ка суштини, од сазнања коегзистенције ка открићу узрока, од сазнања једне врсте веза ка сазнању друге врсте веза и томе слично. Сазнање треба продубљивати и до најситнијих детаља који могу открити праву суштину одређене појаве.

3.2. Општенаучне методе

У изради ове докторске дисертације планира се коришћење следећих општенаучних метода, и то: *хипотетичко-дедуктивне методе, статистичке, методе моделовања и компаративне методе.*

Хипотетичко-дедуктивна метода јесте искуствена метода, чија је сазнајна, а нарочито научно сазнајна основа, укупно друштвено и научно искуство. То искуство има својства општег, провереног и проверљивог. Ова метода има и широку примену у свим сферама научног сазнања, а јавља се као непосредно најпродуктивнија општенаучна метода у истраживању политичких појава и процеса, која не искључује, већ подразумева и захтева употребу и коришћење осталих метода, њихових правила, норми, поступака и процедура, па је с тога примена хипотетичко-дедуктивне методе у изради ове докторске дисертације, итекако оправдана. Она је уједно и најсложенија општенаучна метода, која захтева интеграцију емпиријског и теоретског сазнања. Дијалектички однос између теоријског и емпиријског сазнања огледа се у чињеници да теоријско сазнање није настало и не настаје независно од емпиријског, већ напротив, у основи теоријског увек се налазе емпиријски проверена и стално проверавана искуства. Искуства о насилном освајању власти у Србији и Југославији у првој половини двадесетог века, могу послужити као извор и предмет сазнања у провери и/или мењању теорије о државним ударима као актима политичког насиља. Хипотетичко-дедуктивна метода захтева строго поштовање правила процедуре. Њена примена у изради ове докторске дисертације одвијала би се у неколико етапа. Почетни корак био би евидентирање разноврсних чињеница везаних за припрему, организацију и реализацију државних удара у Србији и Југославији. На основу њихове анализе и критичког упоређења и уочавања сличности и разлика успоставило би се једно сазнање о одређеним правилностима везаним за њихово испољавање. Спознајом тих правилности и њиховим упоређењем са важећим и општеприхваћеним знањима о државним ударима, недвосмислено се може одредити форма преврата којој догађаји, који су предмет овог рада припадају, и на основу тога и њихове упоредне анализе извести један општи закључак о специфичностима ове врсте преврата које су везане за њихову реализацију на просторима наше државе у одређеном раздобљу њеног постојања.

Статистичка метода, такође ће имати своју примену у овој докторској дисертацији. Иако је најчешће заступљено уверење да се статистичка метода користи само код изражавања масовних појава, она се односи и на све оно што исказује одређени квантитет неке појаве, односно може се рећи да сваки нумерички исказ одређује квантитет сасвим одређеног квалитета. У реализацији овог истраживања, примена

статистичке општенаучне методе биће врло ограничена и односиће се искључиво на потребу да се предмет овог истраживања временски и просторно одреди. Дефинисање трајања и распростирања неке конкретне појаве помаже њеном бољем укупном одређењу. Статистичка метода је у сталном прожимању (спрези) са методом моделовања, која заједно са статистичком методом има своје место у овом истраживачком пројекту.

Метода моделовања, у овом раду, омогућава нам да помоћу ње направимо један реалан модел који ће представљати имитацију или пројекцију једног дела прошле друштвене реалности. Помоћу ове методе могу се представити сегменти друштвене стварности који су везани за три државна удара која су предмет ове докторске дисертације. Један разрађени реалан, статички модел представља стање у само једном моменту, које се може разликовати од стања у свим другим моментима, што за истраживање догађаја из прошлости најчешће јесте случај и што у одређеном смислу представља ограничење у доношењу неког општег закључа о предметној појави. Но ипак, један тако развијен модел садржи све битне одредбе структуре, функције, односе и везе, садржаје и форме, својства и понашања, која омогућавају извесна и врло важна сазнања о суштини појаве која се истражује. Упоредјујући два или више истоврсна модела о истом предмету, али у различитим временским оквирима, као што је то случај у овом истраживачком пројекту, омогућавају да нам да квалитет сазнања о датој појави буде знатно већи.

Компаративна метода је неопходна, јер без компарације (поређења) није могућ ниједан облик закључивања, доказивања или оповргавања. Предмет компаративне методе су идентичност, сличност и разлике појава и процеса. Примена ове метода ће у првом реду помоћи да се догађаји који су предмет овог истраживања упореде са оним што се по научно прихваћеној дефиницији карактерише као државни удар, чиме ће се решити дилема којој врсти преврата ти догађаји припадају. Упоредјењем две истородне појаве у прошлости, на једном дефинисаном простору, што ће у изради ове докторске дисертације бити примењено, утврдиће се сличности и разлике између Мајског преврата и Двадесетседмомартовског пуча, тока и начина њихове реализације. Даље, ова два преврата биће упоређена са завођењем Шестојануарске диктатуре, који представља пример државног удара „одозго“, чиме ће се јасно видети специфичности и разлике ове

врсте државног удара у односу на класични државни удар. Применом компаративне методе у изради ове докторске дисертације идентификоваће се разлике и сличности међу узроцима, циљевима и актерима, као и разлике у степену њихових међусобних односа. Компаративна метода веома је зависна од извора, веродостојности и употребљивости података који се касније анализирају и упоређују ради извођења одређених закључака. Уколико подаци на основу којих се касније примењује ова метода нису релевантни, резултати њене примене могу бити од мале користи.

3.3. Основне посебне методе

Избором општенаучних метода, истовремено се дошло до избора основних посебних метода, које ће углавном све наћи своју примену у овом научно истраживачком пројекту. Неке од основних метода ће се користити самостално, непосредније од других, као што је рецимо случај са анализом и класификацијом, а неке посредно преко других општенаучних метода. Коришћењем хипотетичко-дедуктивне општенаучне методе примењиваће се метода индукције, апстракције и генерализације; коришћењем статистичке општенаучне методе примењиваће се статистичка индукција и генерализација; коришћењем општенаучне методе моделовања примењиваће се типологизација, апстракција и конкретизација, а коришћењем компаративне општенаучне методе примењиваће се компаративна анализа.

Овде ће бити наглашене само оне посебне методе које ће се користити самостално или непосредно у спрези са другим методама. Једна од таквих метода је и **метода анализе** и то компаративна, генетичка, каузална и структурално - функционална анализа. Анализа представља растављање предмета истраживања на његове саставне делове, односно на чиниоце структуре, функција, веза и односа. Како је општи предмет анализе увек нека сложена целина, тако она не може имати мање од два дела која су међусобно повезана и налазе се у међусобним односима. У изради ове докторске дисертације биће примењивано више врста анализе. *Компаративна анализа* углавном ће бити примењивана кроз општенаучну компаративну методу. Њоме ће се утврђивати одређене сличности и разлике које се односе на одређене појаве везане за државне ударе који су предмет истраживања. *Генетичком анализом* тежиће се да се сазна настанак и

развој саме појаве, односно узроци који су довели до државних удара у Србији и Југославији у првој половини двадесетог века. *Каузалном анализом* истраживаће се одређене правилности и законитости, између циљева који се желе постићи државним ударом и деловања различитих актера државних удара. *Структурално-функционалном анализом*, која се иначе сматра и најпотпунијом анализом, биће обухваћени сви чиниоци који се односе на састав предмета и структуру, али и односи и везе унутар самог предмета истраживања. Њоме се може открити сама структура државних удара и њихова реализација кроз три основне фазе, затим идеолошке и програмске основе преврата, типови организовања, циљеви и методе реализације.

Класификација је друга посебна метода коју овде треба издвојити. Класификацију као облик методе специјализације треба схватити као рашчлањавање и разврставање према одређеном принципу у некакав поредак. Свака класификација се реализује по јасно утврђеном критеријуму – принципу. Класификација се може односити на суштину, садржај, форму, квалитет, квантитет, простор, време или на више одредаба одједном. Ова метода ће у овој докторској дисертацији наћи улогу посебно код одређивања форме три, временски различита преврата која су се догодила у Србији и Југославији, као и у класификацији актера конкретних догађаја који су предмет овог истраживања.

3.4. Начин прикупљања података

За прикупљање података у реализацији ове докторске дисертације користиће се три оперативне методе прикупљања података и то: *студија случаја*, *анализа докумената* и *биографска метода*.

Метода студије случаја, може бити самостално примењена и довољна за ваљано научно сазнање друштвеног и политичког процеса, односно појаве. Спољашње манифестације процеса – појаве услов су за успешну примену методе студије случаја. Предмет истраживања овом методом могу бити само целине друштвене реалности, које се могу идентификовати и дефинисати у времену и простору. Разноврсност састава појаве која се истражује и разни обими и нивои сазнања о њој и о односима са окружењем, подразумевају разноврсне изворе података, разноврсност података и стога

разне начине прикупљања података. Овом методом прибављају се одговори на питања „како“ и „зашто“. Њоме се могу истражити прошли, текући и будући случајеви. Прошле, „завршене“ случајеве можемо реконструисати на основу расположивих података садржаних у документима или у сећању људи. Истражујући само један, појединачан случај, који је строго садржајно, просторно и временски одређен, може се доћи, зависно од околности, и до најскривенијих слојева садржине и суштине тог случаја. Далеко су веће могућности научног сазнања применом такозване „методе студије случаја у низу“ или „мозаик методе студије случаја“ или њиховом комбинацијом. Имајући у виду да је предмет овог истраживања државни удар као акт насилне смене власти, метод студије случаја биће примењен кроз анализу три државна удара изведена у Србији и Југославији у првој половини двадесетог века. На крају, треба рећи и да метода студије случаја не подразумева, чак не допушта, употребу само једног метода.

Анализа докумената је незаобилазан метод прикупљања података у реализацији ове докторске дисертације, посебно имајући у виду да је реч о појавама које су се догодиле у прошлости и које није могуће на непосредан начин опајати и о њима прикупљати одређена сазнања. Примењиваће се првенствено квалитативна (нефреквенцијска) анализа, која подразумева откривање оних значења, које је аутор документа желео да саопшти, и то ослањајући се у првом реду на контекст исказаног садржаја. Документи могу да садрже различите поруке о творцу документа, збивањима која је творац документа забележио, времену и месту настанка, који морају бити узети у обзир приликом њиховог вредновања. У истраживању, какво је ово, треба обратити пажњу и на контекст исказивања садржаја документа, односно морају се објективно сагледати све околности у којима је документ настао. Такође, са посебном пажњом треба приступити и оцени веродостојности садржаја документа, имајући у виду време и место њиховог настанка, јер се ради о догађајима који су из многих разлога, у првом реду идеолошких и династичких, били на различите начине уобличавани и интерпретирани.

Биографска метода, која спада у квалитативне методе, такође ће бити примењивана у реализацији ове докторске дисертације. Основна идеја ове методе је да се на основу личних докумената, која имају сва битна својства ваљаних докумената, сазна и субјективна компонента објективних ситуација. Сваки човек успоставља лични однос са и према догађајима и ситуацијама, разуме их, тумачи и доживљава на својствен

начин. На основу личних докумената се не сазнају само фактичка понашања, већ и разлози таквих понашања, што им даје посебну вредност. Разликују се две основне врсте личних докумената: прво, документа која су настала по службеној евиденцији одређених институција (владе, полиције, цркве, школе и сл.) и друго, документа чији је стваралац појединац, а у која спадају писма и аутобиографије. Код примене биографске методе у овом истраживању мора се водити рачуна о веродостојности тако добијених података, посебно имајући у виду личне анимозитете међу актерима који су учествовали у припреми и реализацији државних удара који су предмет ове докторске дисертације. Њихову веродостојност најједноставније је потврдити укрштањем са подацима добијеним од других извора.

4. Очекивани резултати и научни допринос

Очекивани резултати и научни допринос ове докторске дисертације огледа се у томе што ће резултати до којих се у току истраживања буде дошло припадати првенствено области политичких наука, а не примарно области историјских, као је то до сада углавном био случај. Догађаји који су предмет ове докторске дисертације, скоро искључиво су обрађивани са историјског становишта и то парцијално, а врло ретко, скоро никако, са политиколошког. Досадашња научна сазнања углавном су се односила на откриће одређених чињеница о овим догађајима из прошлости, на основу разних историјских извора, која су историчари касније презентовали научној и широј јавности и кроз научну дескрипцију читаоцима нудили њихов опис, без њихове дубље анализе, анализе реализације државних удара по фазама, анализе могућих актера државних удара, односа међу актерима, циљевима и техникама реализације државних удара и слично.

За разлику од историјског приступа проблему, ова докторска дисертација нема претензије да, на основу архивске и друге историјске грађе, открије неке нове чињенице везане за та три догађаја у нашој историји, што наравно не значи да се, уколико се у току истраживања тако нешто ипак догоди, та открића неће наћи међу резултатима истраживања. Овом се дисертацијом жели да се већ постојећа сазнања систематизују и на основу њихове анализе понуде нова објашњења тих догађаја. Систематизација и верификација научно недовољно провереног знања везана за догађаје који су предмет

овог истраживања, ову докторску дисертацију чине научно оправданом. Сви детаљи и историјске епизоде везане за ове догађаје неће бити посматрани парцијално, већ свеобухватно. У њима ће се тражити узрочно–последична, функционална и свака друга веза. Упоредном анализом државних удара јасно ће се видети све сличности и разлике, на основу којих ће се на крају моћи извући одређена правила и закључци.

Ова докторска дисертација биће допринос у решавању одређених недоумица везаних за актере државних удара, њихове мотиве и циљеве. Моћи ће да се сагледају интереси великих сила у првој половини двадесетог века у Европи и њихов утицај на догађаје у Србији и Југославији. Ова сазнања су посебно интересантна када су у питању околности везане за догађаје од 27. март 1941. године и могуће учешће обавештајних служби у припреми и реализацији преврата. Поред значаја који овај рад има за проучавање политичких процеса у нашој земљи, он ће, верујем, помоћи разоткривању одређених митова везаних за сва три државна удара. Друштвена оправданост овог истраживања је несумњива ако се има у виду да и данас, после више деценија, ове теме у нашој јавности изазивају велику пажњу, јер је дуго времена истина о појединостима везаним за ове државне ударе била систематски скривана и лажно приказивана.

1. Појмовно одређење државног удара

1.1. Дефинисање преврата, државног удара и пуча

Преврат

У пракси, али и литератури, неретко се догађа да се различите форме преузимања власти, било оне насилне или ненасилне, називају истим именом, или пак да се једна иста појава, назива различито. То се понекада дешава из одређених политичких интереса супротстављених страна, а понекад, чини се чешће, и из незнања. Преврат, у свом најширем значењу, представља појам којим се означава нека нагла и неочекивана промена. Када се у политици и политичким наукама говори о преврату, подразумева се да се заправо ради о „политичком преврату“, који се односи на изненадну смену владајуће структуре, било на највишим нивоима власти или на неком од нивоа по дубини, али се под тиме може означити радикални заокрет у политичком деловању. Сродан термин је „политички удар“ који се заправо односи на „начин преузимања власти у одређеној структури, који није у одговарајућој сагласности с важећим концептом преузимања и нормом, односно садржином норме, друштва, институције, организације или важећим моралним кодексом одређеног друштва.“¹ Према овој дефиницији, политички удар се уско односи на начин преузимања власти, а не и на одређени политички заокрет, који би исти носиоци власти заузели у вођењу политике. У том смислу, политички удар се може сматрати ужим појмом од политичког преврата.

Постоји становиште да се политички преврат може извести „без кршења закона и без употребе силе, чисто политичким методама и средствима“, што заправо значи да су то „бескрвне политичке завере у којима не лете главе, али лете фотелје, планови и друге користи.“² Такве „политичке завере“ је у данашње време немогуће замислити без активног ангажовања политичких странака, које су, поред тога што су креатори државне политике, такође и незаобилазан фактор свих друштвених промена и догађања, посебно оних које се тичу прерасподеле политичке моћи.

¹ Драган Симеуновић, *Теорија политике*, Удружење Наука и друштво, Београд, 2002, стр. 170.

² Јован Р. Марјановић, *Теорија политике*, Универзитет у Београду, Београд, 1996, стр. 244.

Иако се често везује за насиље, преврат, према овом становишту, не мора нужно да подразумева примену насиља. Тада, поред „насилног преврата“, који је прва и најчешћа асоцијација за преврат, говоримо и о „ненасилном преврату“, који се спроводни ненасилним методама и средствима. С друге стране, имајући у виду да политички преврат производи одређену промену, а и да при том сам израз преврат „не означава карактер промене“³, резултат тих промена које се рефлектују на укупне друштвене односе, такође може бити двојак – позитиван или негативан. Карактер промена које ће уследити након преврата одредиће даљи ток развоја државе и друштва у целини. Да ли ће се они развијати у позитивном или негативном смеру зависиће од многих околности, не само оних, декларисаних на почетку, које су послужиле као алиби за избор таквог начина промене дотадашње политике или носилаца државне власти. Иако се углавном све промене спроводе у име неког прогреса, прогрес понекад и није њихова последица. Неретко се дешава да прокламовани разлози за персоналну промену у врху извршне власти буду само параван личним интересима нових носилаца власти или интересима страног фактора, који је ту промену наручио и/или потпомогао.

Политичком преврату нужно претходе одређене друштвене кризе, које се првенствено огледају на политичком и економском плану, и које се њиховим неправовременим решавањем само увећавају, да би на крају кулминирале превратом. Поред ових унутрашњих разлога, мотиви се могу наћи и у политичким, економским и војним интересима великих сила на одређеном гео-стратегијском простору.

На основу већ изнетих, али и других карактеристика, сваки појединачни политички преврат се може ближе детерминисати, након чега му се додељује нови, одређенији назив, из кога постаје јасно о којој се заправо форми преврата ради. Данас, у савременој политичкој теорији, постоји више облика политичког преврата, од којих су најзначајнији државни удар и пуч, који су и предмет ове дисертације, али и револуција, преврат устанком и војна интервенција, о којима ће такође бити речи, али тек онолико колико је потребно да их разликујемо од прве две наведене форме преврата. Дакле, када је реч о државном удару и пучу, преврат је у хијерархијском погледу општији појам.

³ Milorad Gončić i Dragan Vukobratović, *Politički leksikon*, Udruženje publicista Beograda, Beograd, 1979, str. 358.

Државни удар

У односу на преврат и политички удар, државни удар⁴ је ужи појам и у себи садржи много више елемената који га одређују. Једна од најсвеобухватнијих дефиниција јесте дефиниција проф. др Драгана Симеуновића, који је један од ретких аутора са на ових простора који се бавио изучавањем овог облика нелегалне редукције политичке моћи, а која гласи: „Државни удар је просторно уско, на центар политичке моћи, односно седиште власти, ограничена насилна завереничка војно-политичка акција коју са циљем изненадне неуставне тотално–аберативне промене у позицији носилаца врховне извршне власти у једној земљи планира и у врло кратком временском року изводи ограничен број одабраних актера из редова носилаца државне власти уз помоћ националних оружаних снага и обавештајних структура, без стварног учешћа или утицаја народних маса, а када су организатори државног удара инострани политичари и економски чиниоци и уз помоћ иностраних обавештајних структура и, ређе, оружаних снага, најчешће, и поред измене режима, са израженом тенденцијом опстајања превратничке акције у оквирима постојећег друштвено–политичког уређења, као и његове заштите, при чему се нова политичка, врховна гарнитура формира по правилу из редова актера–реализатора државног удара.“⁵

Анализом елемената који карактеришу државни удара, може се рећи да државни удар представља нелегалан и насилан акт смене врховних носилаца државне власти. Њиме се не мења дотадашње државно уређење, већ само носиоци државних функција. Реализује се заузимањем најзначајнијих институција у земљи, које представљају симбол власти, али и оних који су, са техничког становишта, неопходне за несметано функционисање власти. Као је највиша политичка моћ сконцентрисана у главном граду, који представља административни центар државне власти, тако, у тренуцима реализације државног удара, главни град постаје „главни полигон“, односно простор реализације преврата. На мети превратника се, као по правилу, налазе институције највише државне власти, као што су Парламент, Влада, Двор, односно зграда Председништва и слично. Поред тога, а неки би можда рекли и пре тога, неопходно је

⁴ У већини језика се за државни удар користи француски термин *coup d'etat*, док се на руском језику државни удар назива *государственный переворот*.

⁵ Dragan Simeunović, *Državni udar ili revolucija*, Simtrade, Beograd, 1991, str. 55.

обезбедити контролу над средствима комуникација (телефонија, интернет, ПТТ⁶, радио и ТВ станицама), чиме би се утицало на јавно мњење; електро и водоводним постројењима, неопходним за функционисање укупног живота у граду и држави; као и транспортним средствима и станицама, као што су аеродроми, железничке и аутобуске станице, чиме се утиче на кретање становништва. Такође, потребно је снаге лојалне режиму, изоловати и онемогућити им да у тренутку реализације превратничке акције значајније реагују, како не би могле да осујетите саму реализацију преврата.

Све ово би се могло свести на неколико општих стратегијских принципа који су потребни за успех државног удара:

- брзина спровођења акције,
- пунктуална примена силе,
- удар на важне центре државне власти,
- потпуна неутрализација снага способних да се супротставе завереницима и
- ангажовање свих расположивих капацитета.⁷

Државни удар реализује релативно мали број превратника, од којих је бар један део из редова извршне власти, и то онај који се налази на највишим позицијама завереничке пирамиде. Део тих актера, након државног удара, под условом да се реализује с успехом, долази на кључне позиције у новој организацији државне власти. Како је то „војно-политичка акција“, неопходно је и учешће националне армије. Армија своје учешће у државном удару може да остварује на два начина – чињењем или нечињењем. У пракси је чешће учешће националне армије, односно њених делова, активним деловањем у државном удару, тј. чињењем, али не треба искључити ни другу варијанту. Наиме, непредузимањем прописаних активности на заштити уставног поретка земље, односно давањем прећутне сагласности оружаним формацијама које реализују „технички део“ операције насилне смене власти, национална армије јесте учесник

⁶ На значај преноса и контролу информација у реалном времену, који су омогућила нова техничка телекомуникациона средства, указивао је и Вебер, на примеру извођења преврата у Француској. „Где год располаже модерним средствима саобраћаја и преношења информација (телеграф), овај апарат чисто технички, као и својом унутрашњом рационализованом структуром, све више онемогућује револуцију у смислу на насилног стварања потпуно нових творевина власти. Уместо револуција он је увео државне ударе, како то на класичан начин показује Француска, јер се сви успешни преврати у њој и сведе на то.“ Maks Veber, *Vlast*, Mediterran publishing, Novi Sad, 2014, str. 72.

⁷ Олег Глазунов, *Государственный переворот – Стратегия и технологии*, Олма-Пресс Образование, Москва, 2006, стр. 18.

државног удара, додуше пасивни, а своје учешће остварује нечињењем. „Државни удар, који није подржан од стране војске, бар њеног значајног дела, или с њене стране није одобрен, осуђен је на брзу пропаст, јер таква акција нема никакву реалну шансу за успех.“⁸ Дакле, довољно је да буде само „одобрен“, не нужно и активно „подржан“.

За државни удар се може рећи да „представља превасходно начин насилног превратничког преузимања власти кога одликује висок степен организованости, релативно малог броја актера – извршилаца као својеврсне елите, искључење маса из акције или изолованост од њих, те најчешће, друштвено уски циљеви који се обично свODE на измену политичке гарнитуре на врху.“⁹ С правног становишта, државни удар као акт насилног преузимања власти и уопште примену насиља у виду „мењања постојећег стања и евентуалног преузимања власти, сви правни системи света квалификују као кривично дело, без обзира на позадину и мотиве сукоба.“¹⁰ Јасно је да превратници који силом желе да преузму власт и државни органи који се њима супротстављају такође силом, нису у једнаком правном положају. Кривичним делом се најчешће сматра не само позивање на насилну промену уставног уређења, већ припремање дела против уставног уређења и безбедности, али и сам чин удруживања ради противуставне делатности.¹¹

Узроци државног удара могу бити различити, а сви аутори се углавном слажу да му мора претходити нека друштвена криза, било политичка или економска. Ако легално изабрана власт није у стању да својим грађанима испоручи сва она добра која они од ње потражују или очекују, такво стање неминовно доводи до нестабилности у држави. Неиспуњавањем економских обавеза државе према грађанима, поред незадовољства које је очекивано, доводи се у питање и сам легитимитет власти. Тада економска криза

⁸ Марек Банкович, *Государственный переворот, прорунсиаменто, путч: теоретический анализ*, Вестник ВГУ, серија: Историја. Политологија. Социологија, 2/2008, стр. 9.

⁹ Dragan Simeunović, *Državni udar ili revolucija*, Simtrade, Beograd, 1991, str. 55.

¹⁰ Смиља Аврамов, *Међународно јавно право*, Академија за дипломатију и безбедност, Београд, 2011, стр. 648.

¹¹ У Кривичном закону Републике Србије („Сл. гласник РС“, бр. 85/2005, 88/2005 - испр., 107/2005 - испр., 72/2009, 111/2009, 121/2012, 104/2013 и 108/2014) Кривична дела против уставног уређења и безбедности Републике Србије наведена су у глави двадесет осам. У ту групу кривичних дела спадају: угрожавање независности, признавање капитулације или окупације, угрожавање територијалне целовитости, напад на уставно уређење, позивање на насилну промену уставног уређења, убиство представника највиших државних органа, оружана побуна, диверзија, саботажа, шпијунажа, одавање државне тајне, изазивање националне, расне и верске мржње и нетрпељивости, повреда територијалног суверенитета, удруживање ради противуставне делатности, припремање дела против уставног уређења и безбедности Србије и тешка дела против уставног уређења и безбедности Србије.

прераста у политичку, која се може завршити насилном сменом власти. Међутим, економска ситуација у земљи се може одвијати у два смера. С једне стране економски пад може произвести дубоку дестабилизацију земље, што може постати узрок државног удара, а с друге стране економски раст може да власти врати легитимитет, па чак и да учврсти њену позицију.¹²

У једној студији која анализира педесетак држава, уочено је да постоји одређена међузависност између доходне неједнакости и стабилности политичког система у држави. Закључено је да је у државама са екстремно неравноправном дистрибуцијом прихода „дошло до краха демократије (најчешће услед пуча), док се крах демократије догодио тек у 30% оних са осредњом доходном неједнакошћу.“¹³ Ова студија указује и на то да је степен економског развоја, који многи стручњаци узимају као узрок политичке нестабилности који може довести до насилне смене власти, ипак мање значајан од неједнаке расподеле економских добара, односно великог економског раслојавања друштва.

Иако, када је у питању анализа узрока државног удара, економске прилике никако не треба занемаривати, ипак нужно је да преврат мора да има и своју политичку позадину. „Не постоји никакав политички неутралан државни удар, као што не постоји политички неутрална револуција, пронунциаменто и пуч. Сви су они идеолошки и политички уобличени.“¹⁴

У времену нестабилности, војни кругови неретко себе виде као заштитнике од хаоса у држави, те се сматрају позваним да интервенишу у циљу обезбеђивања институционалне стабилности земље, економског благостања и стабилне спољне политике.¹⁵ Ова појава је чешћа у срединама у којима војска има израженију друштвену улогу и историјску традицију творца и чувара државе. Извесно је, такође, и да је

¹² Nikolay Marinov and Hein Goemans, *Cous and Democracy*, British Journal of Political Science, Cambridge University Press, 2013, str. 3-4.

¹³ Edward N. Muller, *Democracy, Economic Development and Income Inequality*, American Sociological Review, Vol. 53, No. 1 (February, 1988), str. 66.

¹⁴ Марек Банкович, *Государственный переворот, пронунциаменто, путч: теоретический анализ*, Вестник ВГУ, серия: История. Политология. Социология, 2/2008, стр. 8.

¹⁵ Nikolay Marinov and Hein Goemans, *Cous and Democracy*, British Journal of Political Science, Cambridge University Press, 2013, str. 4.

вероватноћа догађања државног удара у некој земљи знатно већа уколико су такви догађаји већ забележени у њеној историји.¹⁶

Губитак политичке, економске, војне и сваке друге моћи елита које су формално на власти и њено поседовање од стране других, које се не налазе на кључним државним функцијама, најозбиљнији су разлог кризе власти која неминовно води њеној смени. У једном тренутку, они који моћ *de facto* поседују, пожелеле да то поседовање моћи формализују преузимањем најзначајнијих функција у држави. Стога су Марксисте сматрали да је државни удар, заправо последица тога што „стварна политичка снага није у рукама оних који су као такви означени уставним прописима, односно државном организацијом, него у рукама других, а да истовремено политички услови и државна организација не допуштају редован, законит прелаз власти у руке оних који су политички најјачи, тако да се они могу дочепати власти нередовним путем – државним ударом.“¹⁷

За спровођење, организацију и реализацију државног удара неопходни су следећи чиниоци: „**Прво** – политичке и економске интересне групе, заинтересоване за смену власти и способне да плате операцију. **Друго** – људи, оперативни способни да разраде преврат и спроведу замишљено. **Треће** – организација, која је спремна да оживи замисао и спроведе акцију.“¹⁸ Без јасно остварене везе између интереса, људи и организације не може се ни размишљати о државном удару. Та веза је врло логична и мора бити добро осмишљена и функционална. Само тако увезани, наведени чиниоци могу дати и очекиван резултат.

Као основни узроци државних удара могу се одредити следеће:

1. „Колапсне кризе политичког система једног друштва као плод његовог недовољног или погрешног (самоусмераваног или извана диригованог) економског или политичког развоја,
2. Стратегијски економски, политички и војни интереси великих сила да стекну, одрже или повећају степен свог утицаја у том региону кроз успостављање себи оданих влада.

¹⁶ Dragan Simeunović, *Državni udar ili revolucija*, Simtrade, Beograd, 1991, str. 57.

¹⁷ Risto Tubić, *Enciklopedijski rječnik marksističkih pojmova*, Veselin Masleša, Sarajevo, 1974, str. 92.

¹⁸ Олег Глазунов, *Государственный переворот – Стратегија и технологије*, Олма-Пресс Образование, Москва, 2006, стр. 21.

3. Посебнокласни интерес за ефикасно предупређење (контра) револуционарног врења.
4. Нужност тренутног превазилажења политичке кризе на тај, као један од могућих начина.¹⁹

Међу узроцима државних удара не треба заборавити и интересе транснационалних и мултинационалних корпорација. Може се рећи да је појава ових корпорација у великој мери обликовала двадесети век и имала пресудан утицај на процес глобализације, о коме се често говори. Овакве корпорације, које послују из једне земље, али које већину свог новца зарађују у другим земљама и континентима, бележе приходе који су неретко већи од бруто домаћег производа појединих држава. Стога је врло логично да такве корпорације и људи који их воде, ту своју огромну економску моћ желе да преточе и у политички утицај. Све се чешће може чути да су транснационалне и мултинационалне корпорације постале претходница америчке моћи – успротивити се њима, значи успротивити се Сједињеним Америчким Државама. Њихов политички утицај почео је да добија невероватне размере. „Ове корпорације су временом почеле да очекују да влада заступа њихове интересе у иностранству, па и до таквих екстрема као што је обарање страних лидера неспремних на сарадњу.“²⁰ Када се на овакав начин с власти обори лидер неке државе који се усудио да се супротстави интересима крупног капитала, тада не само да долази до успостављања нових правила у тој земљи, већ је то и једна врло јасна порука свима другима.

Актери државног удара

У разумевању феномена државног удара врло важно место заузимају његови актери. Тешко је разумети овај политички феномен, а не препознати ко су његови могући починиоци и који су то њихови мотиви. Да непрецизно идентификовање актера може представљати проблем у дефинисању државног удара може се видети и на примерима дефиниција државног удара које се у нашој литератури обично могу срести.

¹⁹ Dragan Simeunović, *Državni udar ili revolucija*, Simtrade, Beograd, 1991, str. 56.

²⁰ Међу овим случајевима могу се навести примери свргавања режима у Ирану 1953. године зарад интереса нафтних компанија, као и свргавање режима у Гватемали 1954. године зарад интереса *United Fruit* компаније из САД. Steven Kinzer, *Svrgavanje, pučevi, revolucije i invazije: Kako je Amerika menjala režime, od Havaja do Iraka*, Knjiga komerc, Beograd, 2006, str. 9.

Према једној, државни удар представља „облик превратничких дејстава који подразумева противуставно насилно преузимање власти од појединаца или група из вишег државног апарата, или од шефа државе.“²¹ У овој дефиницији споран је део у коме се каже да власт „противуставно“ и „насилно“ може бити преузета од стране „појединаца“, што је у пракси готово неизводљиво. У једној другој дефиницији, каже се да државни удар „изводе, у кризним ситуацијама, на неуставан и незаконит начин, појединци из врха политичке лествице, чак суверен државе или припадник владе, врховни војни команданти.“²² Слично као и у претходној, међу могућим актерима државног удара спомиње се „шеф државе“, односно „суверен државе“. Поставља се сада питање зашто би неко ко већ и формално поседује власт имао потребу да „преузима власт“ и од кога? Очито је да се у овим случајевима мисли на узурпацију државног положаја и присвајање веће власти од оне која шефу државе, односно суверену, формално припада. Међутим, у таквим случајевима говоримо о тзв. државном удару „одозго“, који треба разликовати од класичног државног удара.

Несумњиво је да у припреми и реализацији државног удара учествује, не баш тако мали број, добро организованих и на ризик спремних актера. „Државни удари никада нису, нити могу бити, акт воље и израз моћи једног човека. Чак и онда када се на први поглед учини да је државни удар производ неке индивидуалне политичке акције, пажљивом анализом, показаће се да је државни удар облик сложене и колективно вођене војно – политичке акције.“²³ Било да се акција преврата заврши са успехом или без њега, тешко да јавност икада сазна ко је све и са којих нивоа власти био укључен у ту акцију.

Оно што је најважније разумети, када је реч о актерима државног удара, јесте да бар део актера мора поседовати одређену власт, а самим тим и контролу над одређеним механизмима државног апарата. Тај моменат је наглашен и научним радовима који су се бавили анализама релевантних научних дефиниција државног удара, у којима се недвосмислено каже: „Државни удар могу извести било које елите које су део државног апарата. То могу бити припадници војске или служби безбедности, али и цивилна лица

²¹ Obren Đorđević, *Leksikon bezbednosti*, Privredapublik, Beograd, 1989, str. 89.

²² Milorad Gončić i Dragan Vukobratović, *Politički leksikon*, Udruženje publicista Beograda, Beograd, 1979, str. 101.

²³ Dragan Simeunović, *Državni udar ili revolucija*, Simtrade, Beograd, 1991, str. 65.

из врха државне власти.²⁴ Дакле, ако се ради о државном удару, нужно је да део актера буде из државне власти, у противном, може нам се десити да упаднемо у замку и да неку другу врсту преврата именујемо државним ударом.

Основна подела на основу које можемо разврстати актере, јесте подела према начину учешћа, тако да можемо разликовати:

- *посредне актере* – инспираторе и иницијаторе
- *непосредне актере* – организаторе и извршиоце.²⁵

Посредним актерима, инспираторима и иницијаторима, сматрају се високи политички, економски и војни кругови у земљи или иностранству, који теже да остваре доминантан утицај на земљу у којој се спроводи насилна смена власти, зарад остваривања својих стратешких интереса. Посредни актери, као посебна интересна група, најчешће се налазе на положају који им омогућава да могу врло успешно да манипулишу непосредним актерима државног удара, те стога они скоро увек остају у сенци. У ужем смислу, непосредни актери су они учесници у преврату који непосредно освајају власт, док се у ширем смислу тим појмом могу означити сви учесници у преврату, како они који освајају власт, тако и они који покушавају да одбране актуелну власт.

На основу свега постаје јасно да је за спровођење преврата неопходна сложена, вишестепена организација, која делује по унапред утврђеним принципима и разрађеном сценарију и са јасно подељеним улогама. Следећа анализа актера односи се на хијерархијске нивое, што омогућава да се јасније виде њихове надлежност, али и њихови међусобни односи. Ова подела подразумева четири нивоа, на којима се, зависно од улоге и степена моћи коју поседују, актери налазе:

- *Прво*, на самом врху налазе се финансијери и наручиоци преврата. Ту групу чине лица из самог врха државне власти или представници крупног међународног капитала, повезани са политиком.

²⁴ Jonathan M Powell & Clayton L Thyne, *Global instances of coups from 1950 to 2010: A new dataset*, Journal of Peace Research 78(2)/2011, London, str. 251.

²⁵ Dragan Simeunović, *Državni udar ili revolucija*, Simtrade, Beograd, 1991, str. 67

- *Други ниво*, представља центар управљања државног удара, односно штаб завереника. Овде се детаљно разрађује преврат, планирају се акције и стратегијски се управља свим завереничким групама.
- *Трећи ниво*, чине две помоћне групе. Задатак *Прве групе* је обука превратника, обезбеђење њиховог транспорта и оперативно прикривање завереника. У овој групи су најчешће ангажовани људи са искуством, обично бивши припадници специјалних јединица и обавештајних служби. Задатак *Друге групе* је да обезбеди евакуацију у случају неуспеха акције, обезбеђење лажних докумената и скретање пажње снагама оданих режиму, које се супротстављају преврату.
- На последњем, *четвртм нивоу*, налазе се непосредни извршиоци преврата. Они су подељени у мање групе, које се припремају одвојено, за сваки објекат напада. Информација о постојању других група до њих не долази. Представници помоћних група, са трећег нивоа, са сваком групом завереника реде по индивидуалном плану. Бројни састав таквих група је од 10 до 15 лица, а понекад и више, до 100 лица, што зависи од значаја објекта који се напада и јачине његове одбране.²⁶

На ову поделу, може се надовезати и подела актера према степену поседовања свести. На основу овог критеријума, могу се разликовати три групе носилаца интереса: „*Прву групу*“, чине они који су најсвеснији сопствених интереса и у стању су да их дефинишу, дакле, носиоци интереса свесно систематизованих као циљева; *Другу групу*, чине они који су свесни основних или потенцијалних интереса и *Трећу групу*, чине они који уопште немају истинску свест о сопственим интересима.“²⁷

Нижи државни чиновници, радије не реагују у таквим ситуацијама, чекајући коначан исход ситуације или инструкције од виших органа. Тек за више државне чиновнике и војне и полицијске официре, државни удар представља мешавину опасности и могућности. За већи број оних који нису превише одани режиму, већ на свој посао гледају као и на свако други посао, државни удар ће пре представљати могућност него опасност. У „преговорима“ за прихватање нове власти, могу себи да обезбеде виши

²⁶ Ова подела актера по нивоима преузета је од: Олег Глазунов, *Государственный переворот – Стратегија и технологија*, Олма-Пресс Образование, Москва, 2006, стр. 44-45.

²⁷ Подела је преузета од: Dragan Simeunović, *Državni udar ili revolucija*, Simtrade, Beograd, 1991, стр. 67.

положај, бољу плату и друге разне привилегије. Пошто државни удар најчешће не представља претњу за већину елита, лако им је да направе избор између *опасности* да постану опозиција и *безбедности* коју им нуди неактивност. Дакле, све што је потребно да би се државни удар подржао јесте, једноставно, не предузимати ништа – што се у праксе најчешће и дешава и то на скоро свим нивоима. Управо тај недостатак реакције представља кључ успеха државних удара.²⁸

Националне оружане снаге представљају најзначајнији актер државног удара. У анализи војске као актера државног удара, интересантна је анализа структуре официрског кора, у којој проф. Симеуновић препознаје и издваја потенцијално најопаснији слој тог кора, који би у датој ситуацији био вољан и способан за припрему и реализацију пуча: „Према статистикама, као потенцијално најспособнији, најбројнији и најамбициознији пучисти означени су виши и средњи део официрског кора. Генерали, иако добијају апсолутну власт у случају успелог преврата нису превише заинтересовани јер сувише губе у случају неуспеха, али су ипак најчешће неопходни бар као параван. Нижи официри, пак, нису у стању да покрену довољно велики број припадника армије. Виши и средњи делови официрског кора су довољно образовани да управљају, поседују директан наредбодавни контакт са обичним војницима, имају стратешки повољно место у протоку информација, као и сталну могућност покретања довољно великог броја војника. Поред тога државни удар виде и као могућност муњевитог напредовања у друштвеној хијерархији. Стога, и када је неки генерал на челу пуча најчешће су управо они мотор превратничке акције“²⁹ Када су у питању генерали, власт не треба да брине од оних најбољих, јер „може се приметити да су најопаснији осредњи генерали и да управо у њих не треба имати поверења.“³⁰

Посебно важну улогу у реализацији државног удара играју националне и стране безбедносно – обавештајне службе. И поред чињенице да су, одређени људи из тих служби често и актери преврата, они и након преврата, због специфичности самих служби, остају анонимни за ширу јавност. Овакве акције, обавештајне службе остварују

²⁸ Види више: Edward N. Luttwak, *Coup d'Etat, a practical handbook*, Alfred A. Knopf, New York, 1969, str.22-25.

²⁹ Dragan Simeunović, *Državni udar ili revolucija*, Simtrade, Beograd, 1991, str. 66.

³⁰ Курцио Малапарте, *Техника државног удара*, Апостроф, Београд, 1992, стр. 62.

кроз субверзивно деловање. Субверзивно деловање³¹, називано још и превратничко, је делатност обавештајних служби усмерена на контролу и/или мењање стања у другим државама. Испољава се различитим облицима, с основном намером да се у земљи или одређеном региону ојачају сопствене позиције и утиче на исход одређених догађаја, који су од интереса за онога ко те активности спроводи. До јачања страног утицаја у другим земљама може се доћи пружањем подршке „угроженим“ режимима чија је политика у сагласју са страним интересима, или пак тајним организовањем преврата ради довођења на власт својих политичких истомишљеника.³²

Циљеви којима се обавештајне службе, као актери државног удара руководе, артикулисани су на највишем државном нивоу и наравно да не представљају парцијални интерес саме службе или неких фракција унутар ње, мада се ни таква могућност не сме у потпуности искључити. Обавештајне службе су најчешће у потпуности свесне интереса државе којој служе и у стању су да кроз изразу, до ситних детаља разрађеног плана, пронађу начин како да идеје свог државног врха спроведу у дело. Поред тога обавештајне службе представљају сервис који, онима који њоме руководе, обезбеђује све потребне информације за доношење одлуке о преврату.

Када је у питању улога маса у државном удару треба рећи да за успешну реализацију државног удара није потребно учешће маса, нити им се у плановима за припрему икаква улога додељује. За разлику од Лењина, Троцки, који се може сматрати творцем технике большевичког преузимања власти октобра 1917. године, био је мишљења да је ангажовање целог народа превише за успех преврата. „Треба нам мала група, хладнокрвна и насилна, обучена за устаничку тактику.“ – говорио је Троцки.³³ Међутим, свакако да је за превратнике пожељније да народне масе имају и изражавају негативан став према владајућој структури у држави, јер ће им то обезбедити да након успешно реализованог преврата, као нова власт, буду лакше и боље прихваћени.

³¹ Под субверзијом (лат. *subversio* – преврат, разарање, рушење) се подразумева „сложени облик институционалног насиља које карактерише индиректна и директна примена силе, односно настојање и реализација максимализираног продора таквих глобалних идеолошких, економских и културних образаца и односа по укупан профил друштва и битних друштвених и привредних усмерења, све до начина индивидуалног и колективног живљења, који омогућавају реализовање стратешког циља носилаца субверзије у одговарајуће поре друштва – објекта субверзивне пенетрације”, Dragan Simeunović, *Političko nasilje*, Radnička štampa, Beograd, 1989, str. 134-135.

³² Љубомир Стајић, *Основи система безбедности*, Правни факултет, Нови Сад, 2011, стр. 229.

³³ Види више: Курцио Малапарте, *Техника државног удара*, Апостроф, Београд, 1992, стр. 71-72.

„Организатори државног удара се ни у једном тренутку самог превратничког чина не ослањају стварно на масе (иако рачунају с њиховом каснијом подршком), већ, превасходно, на савршеност технике извођења.“³⁴ Чињеница је да масе немају ни војно наоружање, нити друге инструменте принуде којима располаже државни апарат, али ће на крају њихов однос према новој власти, успостављеној након државног удара, бити одлучујући.³⁵ За став јавног мњења, пре и после преврата, побринуће се медији, који су незаобилазна ставка у планирању и реализацији сваког државног удара. Иако се превратници понекад труде да остваре утицај на медије и пре саме акције, то ће им сигурно поћи за руком после успеха у преврату. Цензурисаним и посебно припремљеним саопштењима и прогласима, тежи се да се успостави што је могуће већи утицај на широке масе.

Фазе реализације државног удара

Не може се рећи да постоји неко универзално правило или техника извођења државног удара, јар како се често може чути: „Сваки преврат има индивидуални карактер.“³⁶ Ипак, за све до сада изведене државне ударе могло би се рећи да су се, у начелу, одиграли кроз три основне фазе: (1) фазу припреме (планирање), (2) фазу непосредног извршења и (2) фазу консолидације и стабилизације. У свим овим фазама реализације државног удара, претходно наведени актери имају, своје место и улогу, која наравно није једнаког значаја.

Прва фаза – „фаза припреме обухвата почетне завереничке операције као што су формирање чврстог завереничког акционог језгра, стварање тајне подршке у земљи и иностранству на војном, али и економском и дипломатско-обавештајном плану, ширење и продубљивање незадовољства, припрема планова за извођење следећих фаза, поготову фазе непосредног извршења.³⁷ С обзиром да се рачуна на фактор изненађења, као одлучујући фактор од кога зависи успех преврата, то је нужно да се ова фаза реализује у потпуној тајности у којој ће се до детаља разрадити план акције. Процесу планирања је

³⁴ Dragan Simeunović, *Državni udar ili revolucija*, Simtrade, Beograd, 1991, str. 61.

³⁵ Edward N. Luttwak, *Coup d'Etat, a practical handbook*, Alfred A. Knopf, New York, 1969, str.173.

³⁶ Олег Глазунов, *Государственный переворот – Стратегия и технологии*, Олма-Пресс Образование, Москва, 2006, стр. 42.

³⁷ Dragan Simeunović, *Državni udar ili revolucija*, Simtrade, Beograd, 1991, str. 60-61.

потребно посветити посебну пажњу. „Преврат почиње разрађивањем сценарија. На почетку се скупљају информације из свих доступних извора, а затим се оне анализирају. После тога, израђују се три до четири пажљиво осмишљене варијанте.“³⁸ У тим варијантама се предвиђају критичне тачке и припремају одговори на могућа „изненађења“.

У овој фази од великог значаја могу бити обавештајне службе и то из више разлога. Осетљиве и важне информације, којима оне располажу, врло су корисне за квалитетну израду процене и плана реализације. Поред тога, финансијска и логистичка подршка обавештајних служби знатно олакшава организовање завереничког језгра, а мрежа агената омогућава продор до разних личности које могу бити од користи у наредној фази реализације државног удара. Како за прелазак на наредну фазу треба изабрати најпогоднији тренутак, тако чекање за стицање свих потребних услова може да потраје веома дуго, чак и годинама. За све то време чекања од суштинске важности за успех је задржати тајност припреме преврата. Такође, у овој фази је пожељно медијски припремити јавно мњење на промене које ће уследити у врху власти. Пропаганда, као планско деловање ставља се у функцију контролисања и промене ставова, ради стварања предиспозиција за одређени начин мишљења/понашања.³⁹ Медији имају моћ да креирају такву атмосферу у којој насилна смена власти постаје прихватљива, што новој власти обезбеђује лагоднију позицију и мањи отпор.

Друга фаза – „фаза непосредног извршења, траје у односу на друге две фазе еноормно кратко време. У највећем броју државних удара ова фаза се завршава за неколико часова, најдуже неколико дана. За ову фазу је карактеристична ефикасност и висок степен координације са страним факторима, посебно уколико су они актери – организатори. Мада се власт преузима неуставно и насилно ову фазу не карактерише извођење директног физичког насиља.“⁴⁰ У овој фази треба, до детаља припремљени план, спровести у дело, што је у пракси врло тешко оствариво, јер увек постоје неке непредвиђене околности на које треба деловати у датом тренутку. Правило којим се руководе реализатори државног удара јесте „деловање на пречац“, док је насупрот томе,

³⁸ Олег Глазунов, *Государственный переворот – Стратегия и технологии*, Олма-Пресс Образование, Москва, 2006, стр. 16.

³⁹ О начину и утицају медија на креирање јавног мњења види више у Милена Пешић, „Медијске манипулације и јавни политички дискурс“, *Политичка ревија*, број 4/2012, Београд, стр. 161-184.

⁴⁰ Dragan Simeunović, *Državni udar ili revolucija*, Simtrade, Beograd, 1991, str. 61.

правило којим се руководе „бранитељи државе“ добијање на времену.⁴¹ Управо су брзина и прецизност деловања у овој фази реализације државног удара пресудни и одлучују о успеху превратничке акције.

Како је за ову фазу карактеристичан „висок степен координације са страним факторима“, она се може испољити кроз директну војну помоћ у виду интервенције, али и кроз деловање обавештајних служби. Обавештајне службе, на основу тога што располажу валидним информација са терена, могу бити од значајне помоћи у одређивању најпогоднијег тренутка када са акцијом треба отпочети. Ова фаза се понекад реализује и у тренутку када је водећа политичка личност ван земље. Овај тренутак се бира, што из психолошких разлога, што као резултат садејства са страним обавештајним службама и владама, укљученим у припрему државног удара.⁴² Имајући у виду да ова фаза траје врло кратко, свега неколико сати, обавештајне службе у овој фази учествују више индиректно, односно преко својих брижљиво изабраних агената и одређених фракција и група унутар земље преврата. Иако стране специјалне јединице могу учествовати у овој фази, власт формално преузима неко од припадника државе у којој се преврат реализује, било да је из редова политичких или војних кругова.

Везано за анализу ове фазе државног удара значајни су и ставови Троцког, који је тврдио да успех државног удара не зависи од општих услова у земљи и постојања „револуционарне ситуације“ повољне за превратничку акцију, већ да је то искључиво техничка ствар. Освајање власти треба усмерити на заузимање свих оних елемената („техничких органа“) који омогућавају функционисање државе, као што су телефонске централе, пошта, медији, електричне централе, водовод, топлане, железничке станице, луке и слично, а не водеће државне институције, јер су оне најчешће добро брањене. Другим речима, циљао је да „освоји државу“ како би „онеспособио Владу“, а не да осваја Владу, па преко ње државу.⁴³ Основна идеја је дакле онеспособити све механизме којима би врховни носиоци власти чија се смена жели могли да спроводе своју власт. За такву акцију потребна је релативно мала, али „одабрана група људи“. „Ту јуришну групу треба да сачињавају тимови оружаних људи, специјализовани радници, механичари, електричари, телеграфисти, радиотелеграфисти; њих би предводили инжињери и

⁴¹ Курцио Малапарте, *Техника државног удара*, Апостроф, Београд, 1992, стр. 58.

⁴² Dragan Simeunović, *Državni udar ili revolucija*, Simtrade, Београд, 1991, стр. 62.

⁴³ Курцио Малапарте, *Техника државног удара*, Апостроф, Београд, 1992, стр. 82.

техничари који познају функционисање техничких органа државе.⁴⁴ Овакав став Троцког, само потврђује већ изнету тезу да је државни удар резултат у тајности припремљене и од стране добро организоване и обучене групе наоружаних људи реализоване акције.

Трећу фазу – „фазу консолидације најчешће карактерише интензивно извођење физичког насиља масовних размера у циљу учвршћења нове власти и тоталног акционог онемогућења реваншу склоних, збачених снага и њима оданих присталица, као и могућих следбеника. Насиље је посебно интензивно уколико један део армије остане лојалан бившем политичком врху. Ова фаза увек траје најдуже.⁴⁵ У овој фази нова владајућа гарнитура, која, због кратког времена, није успела да постигне стабилност, репресивним мерама покушава да учврсти своју власт. После државног удара, већина људи је у неверици и има осећај као да се то дешава на неком другом месту, далеко од њих. Последица те неверице је недостатак њихове реакције, који помаже да се нове личности, које су на власт дошле државним ударом, ту и одрже.⁴⁶

У овој фази консолидације и стабилизације, приметна је знатно већа присутност војних и полицијских снага на улицама. Заводи се полицијски час и предузимају друге превентивне мере попут забране јавних окупљања, забране штрајкова и увођење радне обавезе, ради онемогућавања потенцијалног отпора. Забрањује се рад политичким партијама, а поједини политички лидери, првенствено они из странака бившег режима, хапсе се или стављају у изолацију. Издају се одређени прогласи којима се становништво позива на мир и лојалност новој власти. Примарни циљ је да се спроведе јавни ред и мир на територији целе државе, а дугорочни је да нова власт буде прихваћена. У остваривању оба циља значајну улогу имају медији. Емитовање саопштења преко радија и телевизије или штампаних медија, није да се пруже информације о ситуацији у земљи, напротив, циљ је да се, коришћењем монопола над медијима, утиче на даљи развој ситуације.⁴⁷ Сви се медији и комуникације зато стављају под стогу контролу новог режима. Будући да је често оправдање за државни удар увођење опште дисциплине и политичког реда у држави, вође државних удара најчешће обећавају да ће после

⁴⁴ Исто, стр. 98.

⁴⁵ Dragan Simeunović, *Državni udar ili revolucija*, Simtrade, Beograd, 1991, str. 63.

⁴⁶ Edward N. Luttwak, *Coup d'Etat, a practical handbook*, Alfred A. Knopf, New York, 1969, str.21-22.

⁴⁷ Исто, стр.174-175.

извесног времена вратити власт политичким структурама, али се у пракси то ретко дешава.⁴⁸

У овој фази доминантну улогу имају војне и полицијске снаге које успостављају ред и потпуну контролу над свим институцијама власти у земљи. Нови режим ретко осећа потребу да се правда или објашњава разлоге за своје поступке током процеса транзиције.⁴⁹ Значајну помоћи у откривању и неутралисању фактора који представљају сметњу новом режиму у успостављању стабилне власти могу да играју обавештајне и безбедносне службе, обезбеђујући драгоцене информације о реалним и потенцијалним противницима новог режима.

Пуч

Као посебна форма државног удара, за коју често ни у научној литератури не постоји јасно појмовно и термилошко разликовање од државног удара јесте пуч. Термин пуч води порекло од немачке речи „*putsch*“ што у буквалном преводу значи „ударац“. Временом је тај израз постао широко распрострањен у научној терминологији. За **пуч** се може рећи да је „изузетно милитантна форма државног удара, који изводе искључиво националне оружане снаге, а не плаћеничке или стране интервенционистичке трупе. По извршењу пуча власт обављају војна лица, сама (хунта) или предоминантно учествују у њеном обављању у оквиру мешовитих војно–цивилних влада.“⁵⁰

Иако се понегде у домаћој литератури поред термина „пуч“ може срести и термин „војни пуч“, треба рећи да је ту у питању плеоназам, јер према дефиницији пуч и не може бити другачији него „војни“. Таква, неправилна, употреба синтагме „војни пуч“ вероватно да је дошла под утицајем стране литературе, с обзиром да се на руском језику, поред тога што се користи исто као и у нашем, немачка реч *путч*, он се означава и као *военный переворот* (у буквалном преводу „војни преврат“). У енглеском језику пуч се назива *military coup* (у буквалном преводу „војни удар“), али често и само као *coup*. Дакле, у оба ова случаја реч је о истој форми насилне смене власти – пучу, а префикс „војни“ је додат да би било јасније о којој се врсти преврата, односно удара ради. Употребом термина „пуч“, таква дилема уопште не постоји.

⁴⁸ David Robertson, *Dictionary of Politics*, Penguin Books, London, 1993, str. 118-119.

⁴⁹ Ozan O. Varol, *The Democratic Coup d'Etat*, Harvard International Law Journal, Vol. 53, 2/2012, str. 315.

⁵⁰ Dragan Simeunović, *Državni udar ili revolucija*, Simtrade, Beograd, 1991, str. 75.

Када се говори о пучу, важно је уочити да су његови непосредни извршиоци припадници регуларних војних снага државе у којој се ова врста преврата спроводи.⁵¹ Неспорно је да и пуч функционише по свим оним принципима по којима функционише државни удар, што је и очекивано, имајући у виду да је пуч само „милитантнија форма“ државног удара. Но ипак, реализација пуча има своје одређене специфичности, па се стога, као неопходни, могу одредити следећи услови: **Прво**, криза власти (без системске кризе власти, преврат је немогућ), **друго**, незадовољство војске (својим статусом и стањем у земљи), **треће**, постојање превратничке традиције и **четврто**, постојање борбеног духа, односно борбене традиције официрског кора.⁵²

У својој анализи пуча, проф. др Драган Симеуновић истакао је неколико карактеристика, на основу којих је пуч могуће разликовати од осталих форми државног удара:

- Пучистички кругови су често у директној или индиректној вези са спољним снагама које имају одређене интересе у региону.
- Пучем долазе на власт људи ван владајућих структура.
- Актери пуча су углавном виши, средњи, нижи и ређе високи војни кругови.
- Након пучева армија ригорозније контролише друштвену ситуацију и често преузима улогу полиције, што обично прати тотална цензура и забрана деловања свих политичких партија.
- Пуч је посебно распрострањен у земљама Јужне Америке (*pronunciamento* или *golpe de estado*), а чест је и у историји Балкана.⁵³
- Као повод за пуч се најчешће наводи потреба за успостављањем реда, мира и сигурности, док су стварни узроци најчешће садржани у потреби да се заштите интереси владајућих. Међутим, у земљама у развоју долазак војске на власт може стварно означити распад тлачитељског система у кризи.

⁵¹ Edward N. Luttwak, *Coup d'Etat, a practical handbook*, Alfred A. Knopf, New York, 1969, str.10.

⁵² Олег Глазунов, *Государственный переворот – Стратегија и технологија*, Олма-Пресс Образование, Москва, 2006, стр. 84.

⁵³ Илустрације ради, интересантно је поменути податак по коме је за последњих 150 година у Латинској Америци изведено око 550 војних преврата, не рачунајући неуспеле пучеве. Олег Глазунов, *Государственный переворот – Стратегија и технологија*, Олма-Пресс Образование, Москва, 2006, стр. 84.

- Пуч најчешће не прераста у ширу друштвену акцију услед специфичног социјалног положаја и социјално политичке функције професионалних војника, односно официрског кора.⁵⁴

Поједини аутори разлику између државног удара и пуча виде само у нивоу власти коју актери државног удара, односно пуча, поседују пре извршења преврата. „Разлика је у томе што државни удар врше групације које су у врху режима, а пуч врше снаге које су нешто ниже на тој лествици, тако да су у неповољнијем положају од извршилаца државног удара, јер у мањој мери могу да ангажују војску и полицију.“⁵⁵ Тако, према њиховом гледишту, државни удар реализују „актуелни председници државе, председници владе, најутицајнији министри у влади, политичари, генерали и сл.“, док, с друге стране, пуч реализују „нижи официри, млађи функционери владајуће партије, припадници обавештајне службе и сл.“⁵⁶

Неки други аутори пак разлику виде у структурама које након реализације преврата долазе на власт. Насупрот државном удару у коме власт преузима неко из „вишег државног апарата“, пучем на власт долазе људи који су потпуно ван система власти. Тако, они сматрају да „пучем долазе на власт људи који не припадају владајућој структури“, али су сагласни да се пучем „не мења државна организација и не врше друштвене промене.“⁵⁷ Треће становиште је заправо комбинација претходна два, где није пресудно да ли су актери цивилна или војна лица, али је важно да актери буду ван или на нижим нивоима државног апарата. „Насилна промена власти коју изводе уске групе цивилних или војних лица, а које се налазе ван државног апарата, односно могу да буду и на нижој хијерархијској владајућој лествици назива се пучем.“⁵⁸

Прихватајући дефиницију с почетка, може се рећи да је након успешне реализације пуча могуће образовати две врсте владе. Прва, у којој су сви министри и чланови владе војна лица, чиме практично сва политичка власт остаје у рукама

⁵⁴ Dragan Simeunović, *Državni udar ili revolucija*, Simtrade, Beograd, 1991, str. 75-76.

⁵⁵ Милан Милошевић, *Систем државне безбедности*, Полицијска академија, Београд, 2001, стр. 228.

⁵⁶ Милан Милошевић, *Систем државне безбедности*, Полицијска академија, Београд, 2001, стр. 228 и 229. Према овом критеријуму, догађаји од 27. марта 1941. године окарактерисали би се као државни удар, а не пуч, што не одговара опште прихваћеном становишту. О форми преврата од 27. марта 1941. године види више у Драган Семеуновић, „Кнез Павле и 27. март: Да ли се 27. марта догодио државни удар, пуч или терористички акт“, Зборник радова с округлог стола *27. Март 1941: Кнез Павле у вихорима европске политике*, Београд, 2003.

⁵⁷ Obren Đorđević, *Leksikon bezbednosti*, Privredapublik, Beograd, 1989, str. 387.

⁵⁸ *Vojna Enciklopedija*, drugo izdanje, knjiga 2, Vojnoizdavački zavod, Beograd, 1971, str. 565.

националне армије, односно официра – пучиста. Уобичајени назив за такву владајућу гарнизону је *хунта*.⁵⁹ Други облик представља влада у којој се поред официра пучиста налази и одређен број оданих цивила, који су контролисани и у доношењу важних одлука врло зависни од воље војних кругова.⁶⁰

Када говоримо о државном удару и пучу треба поменути још једну форму преврата, који је специфичан за одређена културолошка поднебља, где представља део „традиције“, а чији је назив „пронунциаменто“. Пронунциаменто (*šp. pronunciamento*) је у суштини шпанска и јужноамеричка верзија „војног државног удара“, односно пуча, који су касније преузеле и неке афричке државе. Карактеристичан је по томе што проунциаменто организује и предводи одређени војни командант у име целокупног официрског кора, односно војске у целини, за разлику од пуча, који се спроводи само у име дела армије, или тачније завереничке групе унутар армије, или пак државног удара, који могу да спроводе и цивили, подржани одређеним војним формацијама.⁶¹

У научној литератури новијег датума може се срести и назив „демократски војни удар“ („*democratic military coups*“), којим се означавају државни удари, односно пучеви, који имају за циљ смену недемократских режима. Овакви пучеви су више изузетак него правило, имајући у виду да се државни удари и пучеви обично реализују против легално и демократски изабраних режима. Примећено да су последице државног удара након Хладног рата знатно другачије него раније, односно да изведени државни удари углавном доносе бољитак.⁶² Овај „демократски војни удар“ или „демократски пуч“ има седам карактеристика које га одређују: (1) такав пуч се организује против ауторитарног и тоталитарног режима; (2) ауторитарни или тоталитарна лидер одбија да се повуче на захтев опозиције; (3) војска одговара на позив опозиције за смену режима; (4) пуч је организован од стране војске која је веома поштована у народу (обично постоји обавезно служење војног рока, које је део традиције); (5) војска извршава пуч да би збацила ауторитарни или тоталитарни режим; (6) војска омогућава и организује слободне и фер

⁵⁹ Одређени аутори сматрају да *хунта*, „зависно од састава може бити **цивилна** или **војна**“, али да међу њима ипак „нема суштинске разлике јер и у цивилној најзначајнију улогу, због изузетног значаја оружаних снага у таквим збивањима, имају представници војске.“ Види: Milorad Gončić i Dragan Vukobratović, *Politički leksikon*, Udruženje publicista Beograda, Beograd, 1979, str. 129.

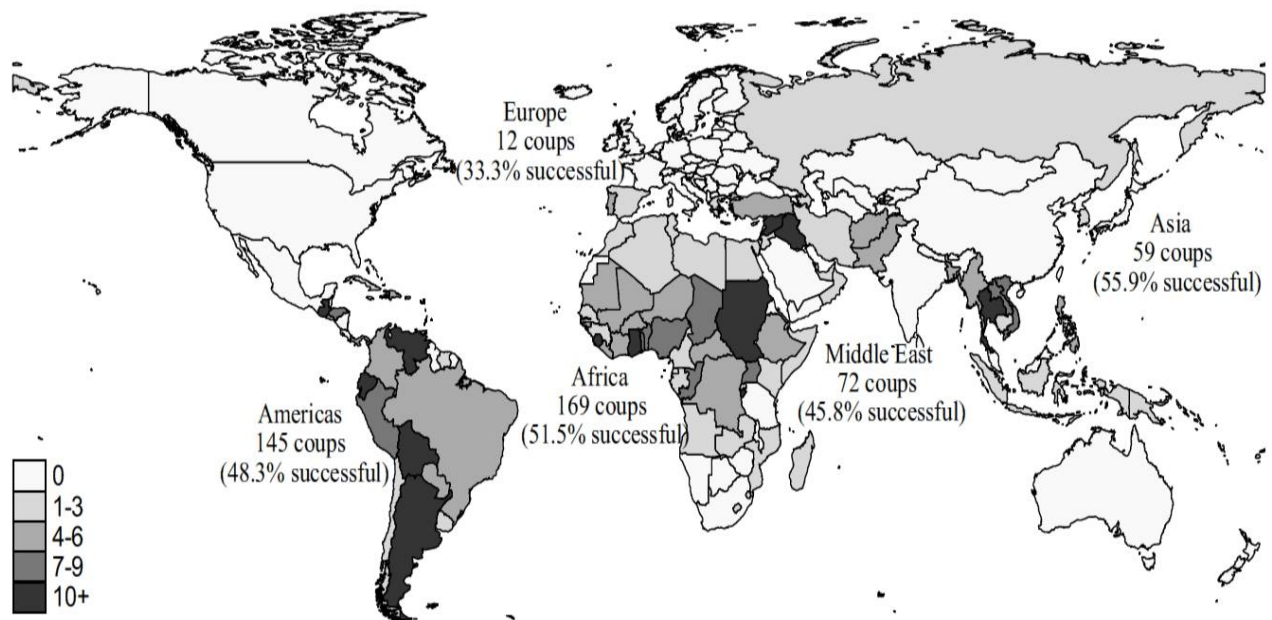
⁶⁰ Dragan Simeunović, *Državni udar ili revolucija*, Simtrade, Beograd, 1991, str. 75.

⁶¹ Edward N. Luttwak, *Coup d'Etat, a practical handbook*, Alfred A. Knopf, New York, 1969, str.10.

⁶² Nikolay Marinov and Hein Goemans, *Coups and Democracy*, British Journal of Political Science, Cambridge University Press, 2013, str. 22.

изборе у кратком времену; (7) пуч се завршава преносом власти на демократски изабраног лидера.⁶³

Да ли случајно или намерно, обично се међу карактеристикама које одређују овакву врсту насилне смене власти изоставља једна врло битна чињеница. Наиме, тешко је замислити да се овакав „демократски“ државни удар или пуч може извести без јаке спреге са страним фактором, који је спреман да подржи нове „демократске снаге“. Међутим, веза превратника и иностраних моћника, који се најчешће декларишу као „борци за демократију и људска права“, обично се прикрива, као би оваква реакција војске и опозиције била приказана као унутрашњи демократски чин. Нажалост, стиче се утисак да је управо „демократија“ постала универзална реч која може да амнестира сваку насилну смену власти. Тако, позивајући се на људска права и демократске вредности, најмоћније државе света понекад и прећутно, а понекад и врло гласно, подржавају насилну смену „недемократских режима“ и то обично у регионима у којима имају одређене политичке, економске или безбедносне интересе.

Карта бр.1: Покушаји државних удара у периоду од 1950 – 2010. године⁶⁴

⁶³ Ozan O. Varol, *The Democratic Coup d'Etat*, Harvard International Law Journal, Vol. 53, 2/2012, str. 295.

1.2. Разликовање државног удара од других облика насилног преузимања власти

Ради потпунијег научног одређења државног удара и пуча, потребно је направити јасну разлику ове две форме преврата од других, сродних облика нелегалне редукције политичке моћи. У том циљу детаљније треба обрадити следеће појмове: револуција, преврат устанком и војна интервенција с циљем преврата. Због истог коначног исхода по носиоце врховне државне власти, ови се термини често мешају и неправилно користе. Тако није редак случај да за одређени државни удари или преврати устанком називају револуцијом. Како би се избегла неправилна употреба наведених термина, потребно их је све појединачно дефинисати тако да се поред евидентних сличности са државним ударом, ипак јасно могу уочити разлике које их детерминишу.

Револуција

У политичкој теорији, али и у другим сферама друштвеног живота, термин „револуција“ је изразито распрострањен. Поред политичке и социјалне револуције, често можемо чути да се говори о радничкој револуцију, индустријској револуцији, сексуалној револуцији, културној револуцији, бирократској револуцији, контрареволуцији и сл. Такође, у последње време спомиње се и тзв. „савремена револуција“ која обухвата три главне компоненте: информатичку револуцију, биотехнолошку револуцију и глобализацију друштвеног живота.⁶⁵ Што због своје распрострањености, а што због случајне, али и намерне погрешне употребе термина у означавању одређених друштвених појава, револуцију није лако научно одредити.

У покушају њеног дефинисања, можемо рећи да револуција (лат. *revolutio*, обртање, нагли преокрет у току и поретку ствари) представља „битну квалитативну промену, прелазак, скок из једног квалитета у други, нови, који настаје као резултат већ нагомиланих, постепених квантитативних промена.“⁶⁶ У идеалном случају,

⁶⁴ Jonathan M Powell & Clayton L Thyne, *Global instances of coups from 1950 to 2010: A new dataset*, Journal of Peace Research 78(2)/2011, London, str. 255.

⁶⁵ Лукин В.М., *Современная цивилизационная революция как источник социальных противоречий*, Революция и современность, Философский факультет СПбГУ, Санкт-Петербург, 2001, стр. 182.

⁶⁶ *Vojna Enciklopedija*, drugo izdanje, knjiga 8, Vojnoizdavački zavod, Beograd, 1974, str. 142.

„револуционарни чин претендује апсолутном рушењу постојећег поретка, како би га заменили новим – фундаментално различитим.“⁶⁷ Тако да можемо рећи да револуција своју легитимност црпи из „временске димензије *будућности*, дакле не онога што је прошло, већ онога што надлази, не из дуготрајности него из новости.“⁶⁸ С друге стране, иако свака револуција подразумева нови квалитет, она ипак не представља потпуну негацију старог и уништавање свега што је претходило револуцији, већ укључује и очување онога што је окарактерисано као вредно и позитивно, али не само очување, него и надоградњу тих вредности.

У политичким наукама најчешће говоримо о политичкој и социјалној револуцији, које се ипак не могу посматрати као два потпуно раздвојена феномена, из разлога што је политичка револуција садржана у социјалној револуцији. Из тога закључујемо да је социјална револуција свеобухватнија од политичке, јер подразумева већи степен друштвених промена. Промена коју доноси револуција јесте „квалитативна промена и испољава се на видљив начин: политички, као промена *облика* владавине (република уместо монархије, демократија уместо аутократије) и социјално, као промена *структуре* друштва (најпре класа уместо сталежа, а затим свесна тежња укидању свих класа)“⁶⁹ Под социјалном револуцијом подразумева се дакле та „велика квалитативна промена друштвене структуре у једној држави коју су изазвале масе, било директним насиљем или претњом употребе силе.“⁷⁰ Тако долазимо до једног битног момента у дефинисању револуције, а то је примена силе.

Често се, у дефинисању револуције, наглашава да је револуција акт силе и да је без примене насиља немогуће замислити револуцију. Та примена силе нарочито је видљива у моментима „изненадне експлозије и ерупције“, када се револуција рађа, али у фази консолидације, када нови револуционарни поредак жели да се учврсти и рашчисти са свим „негативним појавама“ које су биле заступљене у старом режиму. Физичка сила се посебно испољава у „чину разарања старог политичког и правног поретка и у (готово

⁶⁷ Погребњак А.А., *К метафизике социјалног взрыва (краткий опыт о революции)*, Революция и современность, Философский факультет СПбГУ, Санкт-Петербург, 2001, стр. 85.

⁶⁸ Љубомир Тадић, *Наука о политици*, Завод за издавање уџбеника и Службени гласник, Београд, 2007, стр. 102.

⁶⁹ Исто, стр. 153.

⁷⁰ Хмылев П.Н., *Социальная революция и современность*, Революция и современность, Философский факультет СПбГУ, Санкт-Петербург, 2001, стр. 170.

неизбежном) терору као пратећој појави свих политичких револуција.⁷¹ Оправдање за примену насиља тражи се у „вишим циљевима“, односно „употреба револуционарног терора и насиља врши се у име високих идеала будуће среће и благостања човека, просперитета државе и људске заједнице“, а све зато „јер револуционари немају времена за дуго чекање“.⁷²

Сматра се да револуције обично спроводе „левичари“, док пуч и пронудиаменто „десничарске снаге“.⁷³ Иако о томе постоје многе предрасуде, револуције ипак нису ни специјалитет радничке класе нити екстремне деснице. Она, како је то један наш аутор говорио, припада свима онима „који су у историји трагали за избављењем од робова до трећег сталежа – ране буржоазије и онима којима и даље буде или ће бити до спасења“, а који то своје спасење неће моћи да нађу ни у чему другом осим у револуцији.⁷⁴ Међутим, не треба имати заблуду да је револуција независни производ појединаца или класа. Неопходно је да се за то створе и одређени друштвени услови који ће успети да мобилишу одређене друштвене слојеве на акцију. Како су марксисти говорили, револуције се „не могу вршити по наруџбини и произвољно“, већ су оне „свагдје и у свако доба биле нужна посљедица прилика које су потпуно независне од воље и дјеловања појединих партија и читавих класа.“⁷⁵ Иако је можда претерано рећи „потпуно независне“ од воље и деловања појединаца и маса, ипак се можемо сложити да друштвене околности пресудно утичу на такве догађаје.

С обзиром да револуција подразумева промену која укључује активну улогу маса, може се поставити питање, на који се то начин масе мобилишу за револуционарну акцију. Приватно мрзети режим може бити широко распрострањено у јавности, али људи ипак нису вољни да преузму вођство у објављивању свог противљења власти.⁷⁶ Ако размишљамо о грађанину са антирежимским осећањима, који жели да буде укључени у револуционарни покрет, он ће се мобилисати само ако сматра да ће такав

⁷¹ Љубомир Тадић, *Наука о политици*, Завод за издавање уџбеника и Службени гласник, Београд, 2007, стр.150.

⁷² Илија Кајтез, *Револуционарно насиље*, Факултет безбедности и Службени гласник, Београд, 2009, стр. 346.

⁷³ Edward N. Luttwak, *Coup d'Etat, a practical handbook*, Alfred A. Knopf, New York, 1969, str. 12.

⁷⁴ Јован Марјановић, *Теорија политике – основи*, Универзитет у Београду, Београд, 1996, стр. 245.

⁷⁵ Friedrich Engels, *Principi komunizma*, Karl Marx i Friedrich Engels, Manifest Komunističke partije i drugi programski spisi, Svjetlost, Sarajevo, 1973, str. 72.

⁷⁶ Timur Kuran, *Sparks and Prairie Fires: A Theory of Unanticipated Political Revolution*, Public Choice, Vol.61, No. 1 (April 1989), str. 42.

покрет вероватно успети. С друге стране, успех покрета условљен је масовношћу људи спремних да се прикључе таквом покрету. Дакле, њихова процена вероватноће успеха акције, зависи од њиховог веровања да ће и њихови суграђани бити спремни да се револуционарној акцији прикључе. То је, као што видимо, један узајамно повезан процес. Алат који првацима покрета стоји на располагању како би мобилисали што већи број људи јесте побуњеничко насиље, као што су герила или терористички напади. Висок ниво насиља сугерише на висок ниво антивладиног расположења међу суграђанима. Тада и они који су сумњали у успех акције постају одлучнији да се прикључе том антирежимском покрету, чиме се вероватноћа да он постане револуционаран повећава.⁷⁷

Од свих облика насилне смене власти, најчешћа је погрешна употреба термина „револуција“ за означавање државних удара или пучева. Понекад се погрешна употреба овог термина користи из незнања, а понекад, можда чешће, из намере да се ти преврати прикажу јавности на афирмативан начин. Како је то један наш академик Тадић приметио: „Будући да је израз *револуција* постао еластичан општи појам, да је стекао широку примену и популарност, то извршиоци бројних државних удара и пучева своје дело радо називају револуцијом. У ствари, у новијој историји са речју *револуција* се дешава исто што и са речју *демократија*. Оне су стекле *убиквитет* и постале прави *шлагери* нашег времена, тако да нема готово ни једног савременог узурпатора, диктатора или тиранина који своју владу не би назвао *револуционарном* или *демократском*.“⁷⁸ Управо је стога потребно нагласити оне карактеристике које револуцију разликују од државног удара.

Оно што једну политичку револуцију одваја од државног удара јесте то што она није „метод освајања власти, већ *измена начина владавине*“, те као таква са собом доноси неку новину и прогрес.⁷⁹ Када је у питању насилна смена власти, да би се утврдило да ли је реч о револуцији и државном удару, потребно је разјаснити која друштвена група (класа) губи или задобија власт и да ли та промена носилаца врховне власти у држави са собом доноси још неку промену, нпр. промену друштвено-

⁷⁷ Види више: Ethan Bueno de Mesquita, *Regime Change and Revolutionary Entrepreneurs*, American Political Science Review Vol. 104, No. 3 (August 2010), str. 446.

⁷⁸ Љубомир Тадић, *Наука о политици*, Завод за издавање уџбеника и Службени гласник, Београд, 2007, стр.152.

⁷⁹ Dragan Simeunović, *Državni udar ili revolucija*, Simtrade, Beograd, 1991, str. 21.

економског уређења државе. Ако је у питању само насилна промена у врху власти, у којој власт остаје у рукама исте класе (политичке или друштвене групације) и која даље не производи никакве промене у политичком и економском уређењу земље, тада недвосмислено говоримо о државном удару, а не о револуцији. Разлика се огледа и у улози маса у овим врстама преврата. Револуцију карактерише „непосредно и квантитативно учешће класа, односно маса и, уопште, оних који до тада нису носиоци власти, док је за државни удар карактеристично управо обрнуто – масе су непожељни непосредни учесник, и као такве никада нису упућене у акцију.“⁸⁰

Револуцију такође треба разликовати и од других сложених облика политичког насиља као што су насилни протести, побуне, нереди или немири. Сви они подразумевају у мањој или већој мери учешће маса и насилно деловање, али је то још увек недовољно да би се могло говорити о револуцији. Да би један такав облик политичког насиља „стекао атрибут револуционарности“, неопходно је „помно истражити његове узроке и место јављања, као и обим и интензитет испољавања, утврдити ко су му носиоци, којим средствима се користе (или намеравају да се користе) и располажу у датим условима, чију и какву подршку очекују и чију и какву подршку већ уживају, какве су реалне могућности прерастања у више организационе форме политичког насиља и, посебно, какви су им циљеви.“⁸¹ Тешко је могуће замислити и да је некада велике и славне револуције могуће поновити, јер како је то већ примећено: „Данас побуне, протести и други облици грађанске непослушности по свему замењују револуције. Али, само замењују.“⁸²

Преврат устанком

У свом ширем значењу устанак представља „облик социјалне и националне борбе чија су обележја масовност и отворено негирање одређеног стања.“⁸³ У циљу ближег одређења, можемо рећи да је устанак сложени облик неинституционализованог колективног насиља, кога одликује висок степен организације и далеко шире учешће маса него у социјалним нередима, немирима и оружаним побунама и представља опште

⁸⁰ Исто, стр. 71.

⁸¹ Dragan Simeunović, *Političko nasilje*, Radnička štampa, Beograd, 1989, str. 129.

⁸² Јован Марјановић, *Теорија политике – основи*, Универзитет у Београду, Београд, 1996, стр. 244.

⁸³ Milorad Gončić i Dragan Vukobratović, *Politički leksikon*, Udruženje publicista Beograda, Beograd, 1979, str. 483.

и шире друштвено оружаном супротстављање неке веће друштвене групе, обично класе или нације, постојећим сопственим или туђим властима на простору на коме заједно егзистирају.⁸⁴

Уважавајући реалност у којој владајуће елите власт не напуштају добровољно, јасно је зашто се оне угњетаване класе, етничке или друге групе, користе насиљем као средством за освајање власти. Међутим, треба знати да ни свако бунтовништво, нити насилни протести не воде нужно ка оружаном отпору законитим властима или онима који желе да успоставе контролу над одређеном територијом. Да би бунтовништво масе прерасло у оружани облик политичке борбе потребно је да се испуни више услова: (1) неопходно је формирање чврстог устаничког језгра које мора бити признато као вођство од осталих учесника; (2) потребан је одређен ниво свести учесника (што подразумева проток одређеног времена); (3) објективност вођства у одређивању циљева и метода; (4) поседовање материјалних средстава за борбу; (5) одређени степен реалне снаге владајућих изражен у способности да угуше устанак (сами или уз помоћ споља); (6) могућност подршке устаницима споља и други услови који варирају у зависности од ситуације.⁸⁵ Као што ни свако бунтовништво не мора прерасти у оружани отпор, тако ни свака оружана борба не мора имати карактер устанка. Зато, разни облици политичког насиља попут оружане побуне, уколико не добију јасне елементе организованости и масовности, немају обележје устанка.⁸⁶

Једна од битних карактеристика, неопходних за успех устаничке акције јесте офанзива. Класици марксизма посебно су указивали на значај организације и одлучног вођења устанка. „Устанком се никада не смеш играти ако ниси одлучио да идеш до краја... Ако се устанак већ отпочиње, тад треба деловати највећом одлучношћу и прелазити у офанзиву. Дефанзива је смрт сваког оружаног устанка... Противника треба изненадити пре него што се његова војска прикупи и свакодневно постизати нове, макар и мале успехе ради одржавања иницијативе и придобијања колебљивих елемената који увек иду са јачима.“⁸⁷

⁸⁴ Dragan Simeunović, *Političko nasilje*, Radnička štampa, Beograd, 1989, str. 159.

⁸⁵ Преузето од: Dragan Simeunović, *Političko nasilje*, Radnička štampa, Beograd, 1989, str. 160.

⁸⁶ Поједини ауроти оружану побуну сматрају посебним обликом превратничког деловања.. Види више у: Марко Парезановић, *Политички преврат: савремени приступ*, Нова српска политичка мисао, Београд, 2013, стр 161-164.

⁸⁷ Фридрих Енгелс, Према: *Vojna Enciklopedija*, drugo izdanje, knjiga 10, VIZ, Beograd, 1975, str. 263.

Фактори који се могу сматрати битним за процену покретања, или и оцену значаја и домета устанка јесу следећи: (1) могући степен организованости и масовности устанка; (2) степен способности акционог језгра устанка; (3) степен утицаја на масе ради њиховог прикључења акцији устанка или добијања њихове подршке; (4) степен стабилности власти; (5) способност власти, односно класе на власти, да угуши устанак (изражена поред економске и организационе моћи и у бројности и обучености снага за успостављање реда, али и временом у коме то може да се изведе); (6) спољна ситуација (изражена у степену постојања могућности утицаја и помоћи извана како властима тако и устаницима).⁸⁸

Међународно–правни положај устаника зависи од тога да ли је у питању оружани сукоб који има међународни карактер или је реч о унутрашњем сукобу. Тако, устанак подигнут у условима стране војне интервенције и окупације државе или дела територије представља оружани сукоб међународног карактера, на који се примењују сва правила међународног ратног права, док се устанак подигнут унутар једне земље, а против легално изабране власти, сматра се унутрашњим сукобом, те се на њега та правила не примењују. Свака држава насилни начин политичке борбе тежи да инкриминише и законима и инструментима силе којима располаже покушава да му се супротстави. Масовност и висок степен организованости, али и тајна или јавна подршка споља отежавају државним органима да се устанку супроставе на адекватан начин. Уколико устаници политички и војно успеју да остваре одређене успехе, утолико ће њихова позиција у односу на власт против које се боре бити повољнија, тако да их више неће третирати само као обичне криминалце, већ као озбиљне супарнике са којима треба и преговарати. „Зависно од тога које снаге предводе и који су циљеви, оружани устанак може бити устанак за национално и социјално ослобођење, или пак, контрареволуционарна побуна.“⁸⁹ На крају, када је реч о устанку, треба нагласити да *преврат устанком* спада у најчешће начине насилне и нелегалне смене власти у историји, али да га, на основу свега претходног, треба разликовати од државног удара.⁹⁰

⁸⁸ Преузето од: Dragan Simeunović, *Političko nasilje*, Radnička štampa, Beograd, 1989, str. 166.

⁸⁹ Obren Đorđević, *Leksikon bezbednosti*, Privredapublik, Beograd, 1989, str. 334.

⁹⁰ Драган Симеуновић, *Теорија политике*, Удружење „Наука и друштво“, Београд, 2002, стр. 178.

Војна интервенција

Кроз различите временске периоде, војне интервенције су имале различите узроке и циљеве. Некада су то били врло уски интереси држава које је спроводе, а данас су разлози за интервенције све више „хуманитарне“ природе, или се бар као такви представљају. Они критичнији би рекли да се на том пољу ипак ништа није променило и да су и даље у игри исти они уски интереси, само сада увијени у форму залагања за неке „више циљеве“. Заиста је немогуће отргнути се утиску да се данас употребе силе у међународним односима све више користи на један перфидан начин, у коме праве намере и циљеви моћника остају скривени иза форме „хуманитарне интервенције“. Тако није искључено ни да се војна интервенција користи с циљем преврата, односно нелегалне замене режима у земљи у којој се интервенише. И тада, као и данас, однос моћи оних који интервенишу и оних над којима се интервенише, више је него јасан.

У покушају дефинисања војне интервенције може се рећи да „војне интервенције представљају сложени облик институционализованог насиља који обухвата различите форме мешања оружане силе једне или више земаља, или неке међународне организације, у унутрашње послове неке друге државе ради остваривања конкретних политичких, економских и војно-стратешких интереса.“⁹¹ У ширем значењу, интервенција је много више од војне интервенције и подразумева различите врсте утицаја. Жељени утицај се тако остварују средствима принуде која се, према једној подели, могу градити на следећи начин: говори, утицај медијима, економска помоћ, упућивање војних саветника, подршка опозицији, блокада, ограничена војна интервенција и на крају, као највиши степен принуде, инвазија.⁹²

Интервенција, заправо, представља један од облика политике силе која се односи на мешање у однос две или више држава, или у унутрашње послове једне државе, и то у оба случаја без сагласности државе, односно држава, због којих и у којима се интервенише. Интервенција се од других облика употребе силе, рецимо рата, разликује по циљу и стратегији. Интервенција је ограничена у односу на намере и средства. Тако је циљ интервенције ограничен на мењање или присилно одржавање датог политичког поретка, док се њена стратегија своди на спрегу силе и политике (или идеологије).

⁹¹ Dragan Simeunović, *Političko nasilje*, Radnička štampa, Beograd, 1989, str. 166.

⁹² Dzożef S. Naj, *Kako rozumeti međunarodne sukobe*, Stubovi kulture, Beograd, 2006, str. 208-210.

Карактерише је још и неједнакост субјекта у конфликту, односно знатна премоћ онога ко интервенише, али и брзина извођења операције, која је најчешће изненадна.⁹³

Позиција у којој се светски моћници налазе, омогућава им да своје интересе у одређеним регионима остварују једностраном и релативно кратком применом силе – војном интервенцијом, избегавајући на тај начин оружане сукобе ширих размера. Као што је већ и речено, разлози за такав вид интервенције могу бити различити, а све чешће се помињу борба за праведне идеје и хумане вредности, као што су заштита људских права, спречавање геноцида и насиља већих размера, затим борба против глобалног тероризма и сл. И ови, као било који други разлози могу доћи под морални суд, којим ће се њихова оправданост довести у питање, јер како је говорио један од најпознатијих представника либерализма, Џон Стјуарт Мил, „Ићи у рат ради идеје, уколико је рат агресиван а не одбрамбен, једнако је злочиначки као и ратовање за територију или профит.“⁹⁴ Међутим, данас је доста оних који војне интервенције, чији су разлози неки од горенаведених, оправдавају, чак и до те мере да их сматрају и као дужност, не само међународне заједнице, већ и своје државе, уколико међународна заједница није у стању да усагласи ставове око ње.⁹⁵ Као мерило хуманитарног карактера војне интервенције поједини аутори сматрају и брзину којом се интервенција спроводи. Према њиховом становишту важно је што брже укључити се када је потребно, а такође и што је могуће брже напустити земљу у којој се интервенише.⁹⁶ Да би ствар била потпуно јасна треба рећи да хуманитарна интервенција није предвиђена Повељом УН као један од изузетака од опште забране употребе силе, нити је призната међународним правом.⁹⁷ За разлику од међународног права, које је по питању војне интервенције поприлично одређено, морални ставови остају, чини се, све више подељени.⁹⁸

⁹³ Смиља Аврамов, *Међународно јавно право*, Академија за дипломатију и безбедност, Београд, 2011, стр. 653.

⁹⁴ Dzon Stjuart Mil, „Nekoliko reči o intervenciji“, *Zbornik radova Humanitarne vojne intervencije*, Službeni glasnik, Beograd, 2008, str. 15.

⁹⁵ Овакви стави су посебно распростањени међу ауторима из држава Западне Европе и посебно САД.

⁹⁶ Michael Walzer, *The Politics of Rescue*, Social Research, Vol. 62, No 1 (Spring 1995), str. 56.

⁹⁷ Boris Krivokapić, *Međunarodno pravo – koreni, razvoj, perspektive*, Megatrend univerzitet, Beograd, 2006, str.213.

⁹⁸ Поједини аутори сматрају да право на интервенцију не може постојати ако то право не произилази из дужности да се интервенише. То би значило да „не може бити никаквог права независно од дужности, тј. ако то није истовремено дужност.“ У моралном смислу то би значило да се не може слободно одлучивати о ономе што је дужност, као што је то могуће када је у питању интерес. Jovan Babić, „Strana vojna

На питање да ли је оправдано страном интервенцијом подржати народ неке земље који се бори за/против сопствене владе, Џон Стјуарт Мил, сматра да одговор зависи од тог да ли је та влада искључиво домаћа или ужива одређену подршку и помоћ друге државе. У првом случају, ако је влада искључиво домаћа, ма каква она била, Мил је становишта да страну интервенцију не треба подржати, јер је очито да је стварни однос снага унутар те државе такав да је неизвесно да би промена, која би се догодила под утицајем стране интервенције, била одржива. Говорио је „слобода која би им подарила туђа, а не сопствена рука, не би донела ништа стварно, ништа трајно. Ниједан народ никада није био и остао слободан, осим због одлучности да буде такав; јер ни његови владари нити било која друга народна странка не би могли да га натерају да буде другачији.“⁹⁹ Насупрот томе, уколико је реч о влади која има подршку страног фактора и која ускраћује елементарну слободу свом становништву, тежње народа да смени такву власт треба подржати страном интервенцијом. Народ који жели слободу својих институција, могуће је да нема довољно снаге да се за њих избори против много снажније војне снаге друге државе. Зато помоћ у виду стране интервенције, неком народу „који се тако држи у потчињености не значи реметити равнотежу снага од које зависи трајно одржавање слободе у земљи, већ поново успоставити ту равнотежу, када је већ неправично и насилно поремећена.“¹⁰⁰ Мил тако закључује да ће ову врсту интервенционизма, моћне и демократске држава, морати да преузму, ако не због свог хероизма, а оно ради сопствене безбедности.

Ако говоримо о грађанима којима је потребна страна војна помоћ у смени својих владајућих структура, тако можемо говорити и о владама којима је потребна помоћ у виду стране војне интервенције ради опстанка на власти. Интервенционизам зарад спречавања револуционарног врења или превратничке акције најчешће се изводи „на позив“ угроженог режима неке државе. Међутим, таква влада засигурно нема потребан легитимитет да би опстала, или како Мил каже: „Влада којој је потребна страна подршка како би своје грађане принудила на послушност јесте влада која не би требало да

intervencija: Između opravdane pomoći i nezakonitog nasilja“, Zbornik radova Humanitarne vojne intervencije, Službeni glasnik, Beograd, 2008, str. 262.

⁹⁹ Dzon Stjuart Mil, „Nekoliko reči o intervenciji“, Zbornik radova Humanitarne vojne intervencije, Službeni glasnik, Beograd, 2008, str. 19.

¹⁰⁰ Исто, стр. 21.

постоји; а помоћ коју јој пружају странци тешко да је икада нешто више од симпатија једног деспотизма према другом.¹⁰¹

Поред постављања питања која се односе на разлоге војне интервенције, може се поставити питање и о томе ко има право да интервенише. Данас би већина одговорила, а што је и у складу са међународним правом, да право на војну интервенцију мора да проистекне из одлуке Уједињених нација. Нажалост, могуће је да се кроз бирократску процедуру УН удружени интереси одређених моћника наметну као међународни, или другачије речено као многострани, иако то заиста нису. Након завршетка биполарне поделе света, када једна држава има знатно израженију војну моћ од других држава, једностране војне интервенције, које могу бити подржане и од појединих савезника, али свако без мандата УН, постају извесније.

Након свега, када је у питању међународно право евидентно је да се свака војна интервенција осуђује и истовремено наглашава право држава да сами бирају и уређују свој систем. Наиме, у Резолуцији Генералне скупштине УН 2131 (XX) од 21. децембра 1965. године у члану 1. пише: „Ниједна држава нема право да се меша, директно или индиректно, ни из каквог разлога, у унутрашње или спољне послове било које државе. Сходно томе, оружана интервенција и сви други облици мешања или покушаји претњи усмерени против челника те државе или против њених политичких, економских и културних елемената, осуђују се.“ Даље, у члану 5. исте резолуције каже се и да: „Свака држава има неотуђиво право да бира свој политички, економски, социјални и културни систем, без било каквог уплитања друге стране државе.“¹⁰² Овом се Резолуцијом недвосмислено свака интервенција с циљем преврата, поред унутрашњег права сваке државе, сматра нелегалном и са становишта међународног права.

¹⁰¹ Исто, стр. 18.

¹⁰² Resolution adopted by the General Assembly 2131 (XX). *Declaration on the Inadmissibility of Intervention in the Domestic Affairs of States and the Protection of Their Independence and Sovereignty*, <http://www.un-documents.net/a20r2131.htm>. Ставови о немешању у унутрашње ствари других држава инкорпориране су и у резолуцији 2625 (XXV) Генералне скупштине од 24. новембра 1970. године, под називом „*Declaration on Principles of International Law concerning Friendly Relations and Co-operation among States in accordance with the Charter of the United Nations.*” <http://daccess-dds-ny.un.org/doc/RESOLUTION/GEN/NR0/348/90/IMG/NR034890.pdf?OpenElement>.

1.3. Завера као неизоставни елемент државног удара

Имајући у виду да се и у самој дефиницији државног удара каже да је државни удар „...ограничена насилна завереничка војно–политичка акција...” упућује да се улога завере у државном удару мора детаљније сагледати. Наиме, иако појам „завера“¹⁰³ постоји, како у теорији тако и у пракси, он до сада ипак није најадекватније одређен. Завера се најчешће дефинише као „тајни договор групе људи или припадника неке организације с циљем обарања одређеног политичког режима, извођења неке насилне промене у политичком систему, или убиства неке личности.“¹⁰⁴ Указујући на значај разумевања феномена завере, Макијавели је упозоравао да је „много више владалаца који су животе и државе изгубили као жртве завере него услед отвореног рата, будући да је способност да се покрене рат против владалаца ограничена на тек мали број људи, док способност да се против њега организује завера није ускраћена ником.“¹⁰⁵

Поред термина „завера“, у литератури се често среће и термин „конспирација“ којим се у суштини означава исти феномен. У одређењу појма наглашава се да се завером, односно конспирацијом, штите илегални рад и чланови илегалне организације и да се таквом врстом деловања служе „организације и покрети који су по домаћем законодавству забрањени или се организују и раде на обарању постојећег друштвено–политичког система, као и организације и покрети који се боре за национално и социјално ослобађање свог народа.“¹⁰⁶ Дакле, доминантан став је да се завера ствара ради ефикаснијег деловања и боље заштите „илегалних активности“ усмерених против државе, одређене групе или појединаца. Макијавели је говорио о завери као активности усмереној „на човеков живот, његову имовину или његову част“.¹⁰⁷ Другим речима,

¹⁰³ У дефинисању „завере“ можда треба кренути од самог значења и симбола дате речи, а ради тога треба направити и једно поређење са њеним значењима у различитим језицима: латински, *conspirare* – сложено дувати, заједнички делати; француски, *complot* – тајни споразум, припрема у потаји, тајно повезивање ради остварења заједничког циља; енглески, *conspiracy, plot* – реч *plot* значи и план, нацрт, а реч *conspire* значи радити сложено на остварењу истог циља, и то тајно; немачки, *vorschoworen* – тајно повезивање. Види више: Драган Симеуновић, *Прилог одређењу научног појма завере*, Зборник: Све сфере завере, СКЦ, Београд, 1994, стр. 22-23.

¹⁰⁴ Milorad Gončić i Dragan Vukobratović, *Politički leksikon*, Udruženje publicista Beograda, Beograd, 1979, str. 507.

¹⁰⁵ Николо Макијавели, *О заверама*, Службени гласник, Београд, 2015, стр. 9.

¹⁰⁶ Obren Đorđević, *Leksikon bezbednosti*, Privredapublik, Beograd, 1989, str. 198.

¹⁰⁷ Николо Макијавели, *О заверама*, Службени гласник, Београд, 2015, стр. 11.

завера се ствара ради промене у односима моћи, која се иначе легалним путем не би могла извести.¹⁰⁸

Постоје различите дефиниције завере, али су оне најчешће у функцији, „теорија завере“, које се налазе на врло танкој линији између фиктивног и стварног, или су и саме део њих, тако да одређења појма завере, које те дефиниције нуде, треба узимати с одређеном резервом. Једна од дефиниција којом се на научан начин покушава да одреди појам завере гласи: „**Завера** је организована конспиративна акција коју, са циљем остварења тајно договореног и брижљиво припреманог плана, тајно или јавно изводе одабрани и у завереничку групу или организацију чврсто повезани актери завере.“¹⁰⁹ Као ужи појам од завере уопште, јавља се појам „политичка завера“ коју карактерише „повезаност актера истоветним идејно-политичким ставовима, интересима и циљевима“.¹¹⁰

Говорећи о актерима завере Макијавели је врло рационално лоцирао њихов положај у односу на владара: „тврдим да на основу историје може да се покаже да су све овакве завере осмислили људи на високим положајима, или они који су били у присним односима са владоцем, јер нико други, будући да се не ради о потпуно лудим људима, никад не би ни помишљао на то да кује заверу.“¹¹¹ Данашњим речником бисмо рекли да овакве врсте завера организују људи који се налазе у систему власти и који већ поседују одређена службена овлашћења, чијом злоупотребом и тајним удруживањем са осталим актерима завере покушавају да освоје више власти. Разматрајући превратничка дејства, у обавештајно–безбедносном смислу, такође се „завереничко деловање“ намеће као нужна претпоставка успех. У контексту превратничких акција обавештајних служби, под појмом завере подразумева се „тајно договарање и припремање групе лица или чланова неке (нонспиративне) организације усмерено на обарање неког политичког режима, убиство неке личности, или на извођење неке системске промене која се не може остварити легалним путем“¹¹²

¹⁰⁸ Mirsad D. Abazarović, *Državna bezbjednost: Uvod i temeljni pojmovi*, Fakultet kriminalističkih nauka, Sarajevo, 2002, str. 300.

¹⁰⁹ Драган Симеуновић, *Прилог одређењу научног појма завере*, Зборник: Све сфере завере, СКЦ, Београд, 1994, стр. 23.

¹¹⁰ Исто, стр. 29.

¹¹¹ Николо Макијавели, *О заверама*, Службени гласник, Београд, 2015, стр. 14.

¹¹² Милан Милошевић, *Систем државне безбедности*, Полицијска академија, Београд, 2001, стр. 228.

Дакле, актери завере, и преврата као таквог, организују се у одређену завереничку групу. Да би нека завереничка група могла да функционише као јединствена целина, она мора да поседује заједничке циљеве, око којих се чланови завереничке групе окупљају и који одређују општи правац деловања групе. С обзиром да је завера, по правилу, оружје слабијих, њен циљ може бити да се некоме науди, али и да се некоме помогне, што се међусобно не искључује – напротив.¹¹³ Ти циљеви су општи и усмеравајући и представљају кохезивни елемент групе. Њихова реализација је често сложена, јер подразумева низ активности које се, да би се дошло до очекиваних резултата, морају предузети. „Заједнички циљеви се разликују од једноставних радњи које могу да се заврше у једном тренутку. Заједнички циљ захтева план за имплементацију и низ мањих корака који, обједињени, воде до његове реализације.“¹¹⁴ Постојање заједничког циља условљава и израду јединственог плана. Њиме се припадницима завереничке групе додељују одређени задаци, који су усмерени на постизање јединствено прихваћеног циља. Може се, дакле, рећи да је завера заправо „начин (и то превасходно начин) планирања и деловања са циљем остваривања заједничких планова“¹¹⁵

Прва асоцијација када је реч о завери јесте асоцијација на њену најдоминантнију особину, а то је тајност. За тајну Вебер каже да представља средство моћи.¹¹⁶ У најширем значењу тајна представља „све оно што је непознато у васиони и природи“, док је у ужем смислу тајна „све оно што људи као и државе крију од јавности.“¹¹⁷ Тајност је основно својство и одређујуће мерило сваке завере.¹¹⁸ Јавне завере просто не постоје. И Макијавели је био свестан да завера не може бити производ појединца, већ већег броја људи, те да је за успех акције важно сачувати њену тајност. „Из искуства знамо да је завера било много, а да их је само мало успело, јер завереник не може да опстане сам, а може да се удружи само са очигледно незадовољним људима. Ако си

¹¹³ Драган Симеуновић, *Прилог одређењу научног појма завере*, Зборник: Све сфере завере, СКЦ, Београд, 1994, стр. 23-24.

¹¹⁴ Jens David Ohlin, *Group Think: The Law of Conspiracy and Collective Reason*, *The Journal of Criminal Law & Criminology*, Vol. 98, No1/2007, str. 176.

¹¹⁵ Драган Симеуновић, *Прилог одређењу научног појма завере*, Зборник: Све сфере завере, СКЦ, Београд, 1994, стр. 24.

¹¹⁶ Maks Veber, *Vlast*, *Mediterran publishing*, Novi Sad, 2014, str. 78.

¹¹⁷ Milorad Gončić i Dragan Vukobratović, *Politički leksikon*, Udruženje publicista Beograda, Beograd, 1979, str. 463.

¹¹⁸ Милош Кнежевић, *Темељи крипто-политике*, Зборник: Све сфере завере, СКЦ, Београд, 1994, стр. 40.

неком ко је незадовољан открио своје намере, пружио си му могућност да се претвори у задовољног, јер ако те изда може се надати користи.”¹¹⁹

Примећено је да „што је завереничка организација тајновитија, то је њена шанса да успе већа.“¹²⁰ Тајност омогућава да се припреме за акцију одвијају несметано, далеко од очију оних који би хтели и могли да је осујете. Тешко је замислити да се може постићи успех ако би „илегално деловање“ завереничке организације било јавно. Тајност пружа могућност да се делује изненада, што умногоме повећава изглед за успех. Поред тога, поседовање тајне представља кохезивни елемент завереничке групе, тиме се појачава осећај поверења и одговорности чланова једних према другима, што такође не треба занемарити. Завереници, по дефиницији, остају непознати широј јавности све док акција, због које је створена завереничка организација, не буде завршена, осим ако не дође до неког цурења информација изнутра, или откривања неких њених чланова од стране оних, против којих је завереничка организација усмерена. „Завера није бучна. Завереници делују у тишини. Упркос логореје о заверама, они не пате од брбљивости.“¹²¹ Тек на крају, у зависности од успеха или неуспеха завереничке акције, завереници постају нешто видљивији, а самим тим и изложенији могућим негативним последицама.

Многи аутори упозоравају да политичку заверу треба разликовати од „теорија завере“¹²², које се више темеље на сензационализму, него ли на научно проверљивим доказима. „За једне завера уопште не постоји и свака прича о томе изазива подсмех, док је за друге све око нас плод нечије завере. ... Многи публицисти теорију завере изједначавају и са паранојом, односно сматрају их „политичком паранојом“.“¹²³ Теорији завере једнако прибегавају и власт, и опозиција јер су аргументи који се користе у међусобним оптужбама тешко проверљиви, а опет остављају довољно простора да се у њих ипак може поверовати.

¹¹⁹ Nikolo Makijaveli, *Vladalac*, Riznica, Beograd, 2010, str. 97.

¹²⁰ Драган Симеуновић, *Прилог одређењу научног појма завере*, Зборник: Све сфере завере, СКЦ, Београд, 1994, стр. 24.

¹²¹ Милош Кнежевић, *Темељи крипто-политике*, Зборник: Све сфере завере, СКЦ, Београд, 1994, стр. 32.

¹²² О различитим „теоријама завере“ и формалним и неформалним организацијама и покретима који се за њу везују види више у Александар Дугин, *Конспирологија: наука о заверама, тајним друштвима и окултном рату*, Логос, Београд, 2008.

¹²³ Марина Мрвић, „Политичка завера као инструмент политичке борбе“, *Култура полиса*, Нови Сад, број 22/2013, стр. 291.

1.4. Легитимност насилно освојене власти

Размишљајући о државном удару као о нелегалном акту освајања власти, неминовно се намеће питање о легитимности нове власти. Да ли та нова, насилно освојена власт може да буде легитимна? Ово је наизглед једно једноставно питање, али иако је питање једноставно, оно не дозвољава и једноставан одговор. Постоји више фактора који се морају узети у обзир пре покушаја да се на њега одговори. Први и основни проблем представља то што легитимност није једноставно дефинисати. Не постоје јасни и општеприхваћени критеријуми на основу којих бисмо недвосмислено могли да оценимо да ли је једна власт легитимна или не. Затим, проблем представља и „позиција“ онога ко ту легитимност оцењује. Оцена свакако зависи и од тога да ли је оцењује неко „изнутра“ или „споља“. Односно, не мора нужно једна власт, која је са становишта унутрашњих политичких субјеката, легитимна, такав статус да задржи и у схватањима релевантних међународних субјеката и обрнуто.

Легитимност се мора разликовати од легалности, иако оба термина воде порекло од исте, латинске речи *lex* (закон). За легалност бисмо могли рећи да представља деловање државне власти у складу са законом. Мада се по одређеним питањима, легитимитет и легалност могу подударити, то није правило, јер оно што је легално не мора бити и легитимно и обрнуто. У погледу легитимности државне власти, што нас и интересује, у правној литератури се најчешће може срести дефиниција по којој је „легитимност позитивно вредновање, уверење у ваљаност и прихватање институција и вршилаца власти због тога што су у сагласности са политичким идеалима и вредностима који уживају подршку већине припадника политичке заједнице.“¹²⁴ Постоје различите теорије о легитимности државне власти, које су се временом развијале и мењале. Она која и данас, у демократском свету, егзистира, заснива се на принципу изборне воље народа. Према овој теорији, легитимна је она власт која добије поверење већине грађана на изборима. Тенденција је, међутим, да се појам легитимности власти полако измешта из сфере политике, тако да он све више добија своју економску и друштвену димензију. У том смислу може се рећи да „политичка власт постаје тек онда легитимна ако је у

¹²⁴ Ратко Марковић, *Уставно право и политичке институције*, ИП Јустинијан, Београд, 2004, стр. 195.

стању да осигура ваљано функционисање и стабилност привредног и друштвеног система.¹²⁵

С друге стране, и када је већинска подршка власти у питању треба бити обазрив у оцени њене легитимности. Проблем који се може јавити јесте проблем који је познат као „тиранија већине“. Пример који се често наводи као аргумент овоме јесте власт Хитлера и његове национал-социјалистичке партије у Немачкој 30-их и 40-их година XX века. Тој се власти свакако не може оспорити подршка већине, али су зато сав ужас и последице њихове владавине осетили, не само становници Немачке, већ људи широм света. Међу именима која су се супротстављала „тиранији већине“ налази се и име једног од најпознатијих представника либерализма – Џона Стјуарта Мила.¹²⁶ Да у прихватању ставова већине треба бити обазрив говори и то да: „Зло не може постати праведним само зато што га жели већина. Напротив, тиме зло постаје већим.“¹²⁷ Ово су само неке од теза, које указују на чињеницу да су: „пристанак, учешће, масовна подршка и други слични изрази прихватања и популарности само неопходан, али не и довољан услов за легитимност једне власти.“¹²⁸

С друге стране, отвара се и питање права да се насилним путем смени „лоша власт“, власт која, због начина на који влада, нема легитимитет у народу. Ово је посебно интересантно питање када се имају у виду владари који то нису постали неким изборним процесом и чији мандат ни на који начин није временски ограничен, као што је рецимо случај у монархијама. Монарха је немогуће сменити на изборима, заправо и не постоји начин за његову легалну смену. Оправдање насиља над владарем, или оправдање тираноубиства, вуче своје корене још из античке Грчке. Према Аристотеловом становишту, легитимност власти заснива се на два критеријума, која у тиранији нису задовољена: прво, владар мора бити праведан и друго, владар мора владати у складу са законом. „Како је тиранин супротан краљу, то следи да је власт стекао или силом или

¹²⁵ Љубомир Тадић, *Наука о политици*, Завод за издавање уџбеника и Службени гласник, Београд, 2007, стр. 105.

¹²⁶ Мил је био противник једностраног погледа на демократију и „глупог конформизма“, повезаног са веровањем да већина увек мора бити у праву, тако да је заступао тезу да: „Кад би сви људи осим једног једнако мислили, а само једна особа имала супротно мишљење, човјечанство не би имало више права ушуткавати ту особу него што би она имала право ушуткавати човјечанство, кад би имала власт.“; Види више у Милош Миленковић, „Трагање за идеалним обликом владавине – Идеје Џона Стјуарта Мила“, *Култура полуса*, Нови Сад, број 20/2013, стр. 184-204.

¹²⁷ Franc Nojman, *Demokratska i autoritarna država*, Naprijed, Zagreb, 1974, str. 177.

¹²⁸ Војислав Становчић, *Моћ и легитимност*, Службени гласник, Београд, 2006, стр. 63.

преваром или је, пак, био владар који је краљевством владао слободно, али то чини у супротности са једнакошћу и правдом разарајући законе и уговоре на које се свечано заклео.¹²⁹ Управо су то аргументи на које се позивају они који оправдавају тираноубиство.

О томе се говорило и у средњем веку „Свако сме убити тиранина, заклетве престају важити, а неморална средства су против тиранина допуштена.“¹³⁰ Таква свест је наставила да траје и много времена касније, а није заобишла ни наше просторе. О отпору тиранској власти Његош је у својим стиховима говорио следеће: „Ал` тирјанству стати ногом за врат, довести га к познанију права, то је људска дужност најсветија!“¹³¹ И поред свега, ипак још увек није дефинитивно разрешена та морална и политичка дилема о тираноубиству. Било како било, ако се ипак прихвати да се легитимитет власти потврђује вољом народа на изборима, сви они који „насилним или противправним средствима (државним ударом, побуном, револуцијом, уз помоћ страних окупатора) дођу до власти, имаће проблем да фактичко поседовање моћи преобразе у легитимну власт.“¹³²

На крају свега овога, могло би се закључити да легитимност државне власти зависи од степена њене прихваћености од стране грађана, тј. чланова те политичке заједнице. Да ли ће нова власт, која је дошла нелегално, ипак поседовати легитимитет, зависиће од тога да ли се она перципира као боља од претходне, односно, очекује ли се од ње да држави и друштву донесе прогрес и да ли ће та очекивања испунити. Нова ће власт, па макар она и насилно освојена, лакше добити легитимност уколико ју је претходна, својим деловањем и односом према потчињенима, изгубила.

¹²⁹ Stefano Junius Brutus, *Vindiciae Contra Tyrannos*, in *Constitutionalism and Resistance in the Sixteen Century* ad. Julian H. Franklin Indianapolis, 1969, p. 185; Prema, *Enciklopedija političke kulture, Savremena administracija*, Beograd, 1993, str. 1180.

¹³⁰ Franc Nojman, *Demokratska i autoritarna država*, Naprijed, Zagreb, 1974, str. 172.

¹³¹ Петар Петровић Његош, *Горски вијенац*, Српска књижевна задруга, Београд, 1973, стр. 34.

¹³² Војислав Становчић, *Моћ и легитимност*, Службени гласник, Београд, 2006, стр. 7.

2. Узроци Мајског преврата и Двадесетседмомартовског пуча

Као што је већ речено, сваком државном удару неминовно претходи нека врста друштвене кризе, било да је она доминантно политичка или економска. Такве кризе обично настају као производ неких противуречности у друштву, које се у датом тренутку и мерама које држава предузима не могу превазићи. Када власт више није у стању да контролише ситуацију у држави и политичке процесе у кризној ситуацији усмери ка мирном решењу, криза може кулминирати неком врстом унутрашњег друштвеног конфликта који прераста у отворени сукоб.¹³³ Такви сукоби се јављају у широком распону, од форми спорадичног, пунктуалног насиља, преко државног удара, па све до сукоба ширих размера, попут грађанског рата. Треба нагласити да међу унутрашњим и међународним сукобима постоји суштинска разлика. У међународним сукобима стране у сукобу су равноправне, а монопол силе је чврсто у рукама зараћених држава, за разлику од унутрашњих сукоба, где владе немају потпуну контролу над свим актерима, средствима и начинима примене силе.¹³⁴

Генератори друштвене кризе која води ка преврату, такође могу бити различити – унутрашњи и спољни, што у коначном може упућивати и на актере – иницијаторе државног удара. У оба преврата, и у Маском преврату и у Двадесетседмомартовском пучу, међу узроке њиховог настанка могу се препознати унутрашња друштвена криза, али и интереси страног фактора. Начелно се може рећи да је у првом случају, у преврату из 1903. године, доминантнији узрок везан за унутрашње прилике у држави и војсци нарочито, а у другом случају, државном удару из 1941. године, и поред изражене унутрашње политичке кризе, доминантни узрок преврта лежи у специфичним политичким и војним интересима великих сила.

¹³³ Друштвени конфликти се могу одредити као „облик интеракције у којој један субјект (друштвена група, организација или неки њихов део) у тежњи за остварењем властитих интереса онемогућава својом акцијом остваривање интереса другог субјекта, или својом акцијом жели да уништи други субјект.“ Из ове дефиниције се види да су интереси ти који друштвене групе покрећу на акцију и одређују динамику и интензитет друштвених конфликта. Међу негативним последицама које друштвени конфликти производе најчешће се убрајају: „значајан губитак времена и енергије за њихово регулисање, продубљивање постојећих подела у друштву – до чега често долази после конфликта – нужност да у друштву постоје сталне институције чија је искључива сврха регулисања конфликта итд.“ *Enciklopedija političke kulture, Savremena administracija, Beograd, 1993, str. 513-515.*

¹³⁴ Смиља Аврамов, *Међународно јавно право*, Академија за дипломатију и безбедност, Београд, 2011, стр. 648.

2.1. Унутрашња криза

Унутрашња криза представља основни узрок сваког државног удара. Без унутрашње кризе, било да је она у основи изазвана споља, или су јој корени искључиво унутрашњи, тешко је створити услове за реализацију било које врсте преврата. Иако понекад у реализацији државног удара спољни фактор има одлучујућу улогу, нека врста унутрашње кризе ипак мора да постоји. Говорећи о конкретним случајевима, обе државе које су предмет овог рада, Краљевина Србија и Краљевина Југославија, имале су велики број унутрашњих проблема, почев од економских, преко политичких, до оних општих, друштвених, који су се огледали у неприлагођености друштва одређеним променама.

Краљевина Србија, држава у којој се догодио преврат маја 1903. године, била је привредно слабо развијена, често оптерећена дуговима, што је финансијски посебно тешко падало нижем и средњем слоју бирократије и официрима. Политику коју је спроводио њен владар, краљ Александар Обреновић, од самог почетка карактерише једна врста неизвесности и нестабилности, у којој је воља владара по правилу била изнад слова закона и Устава. За свега десет година колико је био на челу државе, краљ Александар је извео чак четири државна удара „одозго“, променио три устава и чак дванаест влада. Његову владавину обележила је и честа (зло)употреба војске у политичке сврхе, што ће оставити озбиљне последице на државу и његову судбину. Поред тога и брак са женом која није била нарочито популарна, посебно не у војсци, и која није могла да му подари потомство, коштали су овог српског владара не само престола, већ и живота.

С друге стране нова држава, Краљевина Југославија, настала на темељима старе српске краљевине и са српском династијом Карађорђевић на челу, од самог свог оснивања била је оптерећена нерешеним националним питањима оних јужнословенских народа који су је чинили. Сепаратистичке тежње потпомогнуте непријатељски расположеним суседима који су имали сталне територијалне претензије према Југославији, све време њеног постојања биле су јој несавладиви терет. Светска економска криза, није могла да заобиђе ни Југославију, а економска зависност од других држава постајала је све већа. Политичка подељеност народа око важног политичког питања у тренутку када Европом већ бесни рат и неповерење у највише политичко

руководство били су довољан разлог, или боље рећи добро тло, да се на темељу тог незадовољства и неповерења, зарад туђих интереса, пучем изврши насилна смена власти.

2.1.1. Унутрашња криза као узрок Мајског преврата

Берлински конгес 1878. године представља врло важну историјску одредницу у историји српске државе и српског народа. Његова важност огледа се у томе што је на њему Србија добила своју независност, међународно признање и одређено територијално проширење. Међутим и поред ових добити, Берлински конгрес за Србију није значајан и решаваће националног питања, јер је и даље велики број Срба остао ван граница Србије, првенствено у Турској и Аустро-Угарској. Решавање националног питања биће главни задатак и изазов са којим ће се српски владари суочавати у другој половини XIX и почетком XX века. Треба напоменути да је Берлинском конгресу претходило потписивање Санстефанског мировног уговора, којим је Србији такође била призната независност и одређено, истина мање, територијално проширења у околини Митровице и Новог Пазара, али који је у пројекцији укупних односа снага на Балкану био по српске интересе неповољнији од Берлинског конгреса. Поред тога, Санстефански мировни уговор представљао велико разочарање српског народа у Русију и јасан знак српској дипломатији да се окрене приближавању Аустро-Угарској и да тако покуша да на мировном конгресу у Берлину добије више од онога што јој је предвиђено мировним уговором из Сан-Стефана.¹³⁵

Добијањем независности на Берлинском конгресу, Србија је добила и „задатак“ унапређења своје инфраструктуре изградњом железнице. Како је то добро примећено „железница је била цена независности и захтев модернизације“.¹³⁶ Ова обавеза наметнула је и потребу за све већим кредитним задуживањем државе. Иако је Србија седамдесетих година XIX века била без државних дугова, након стицања политичке независности број и висина зајмова брзо су увећавали државни дуг и Србију уводили у нову зависност – финансијску. Од тада, дугови државе и финансијска криза биће стални

¹³⁵ Владимир Ћоровић, *Историја Срба*, Публик Практикум, Земун, 2010, стр.641.

¹³⁶ Стеван К. Павловић, *Србија: историја иза имена*, Клио, Београд, 2004, стр.87.

пратилац Србије у њеном развоју и модернизацији. Како би се ослободила те велике финансијске зависности од страних банака и несумњивог политичког утицаја који се преко њих вршио, српска влада је решила да управљање железницом пребаци у надлежност државе. Повод за то послужио је један догађај искакања воза из шина априла 1889. године, тако да је већ маја исте године, влада донела Уредбу којом се страном друштву за експлоатацију железнице одузима право управљања над железницом. Новим законом од 31. марта 1892. године установљена је „Дирекција српских државних железница“, која је „имала да се стара о грађењу и експлоатацији државних железница“.¹³⁷

Србија је у то време била слабо развијена, пољопривредна земља. У време Берлинског конгреса, више од 87% становништва у Србији живело је у селу. Такође, постојао је и велики јаз између образоване мањине и неписмене већине. Управо је тај мањи, урбанији и писменији део становништва, међу којима се свакако налазе државни чиновници, официри, трговци, занатлије, просветни радници и свештеници, био носилац развоја државе.¹³⁸ Иако је пољопривреда била главна привредна грана, углавном су то били мањи земљишни поседи, где је чак 73% пољопривредног земљишта било мање од пет хектара. Главно тржиште за те пољопривредне производе било је аустро-угарско. Стање је било још незавидније када је у питању индустрија. Носиоци индустрије биле су стругаре, млинови и пиваре, а највећа фабрика до почетка XX века била је Војнотехнички завод у Крагујевцу, који је осамдесетих година XIX века бројао око 2.000 запослених.¹³⁹

У трговинској размени Србија је била оријентисана само на једну страну, што је поред економског утицало и на њен политички положај. Трговинским уговором који је

¹³⁷ И поред више покушаја да осујети намеру Србије, Друштво за експлоатацију железнице је тражило надокнаду за возни и други материјал који им је одузет, као и надокнаду за добит коју су услед раскида уговора изгубили. Србија није прихватала да плати изгубљену добит, као ни тражену висину надокнаде за одузету имовину. Међутим, под великим притиском Француске, Србија пристаје да исплати тражену надокнаду за одузету имовину и неплаћене дугове од стране државе према Друштву, али не и изгубљену добит. Имајући у виду да је реч о великом новцу, Србије је у ту сврху подигла нови зајам, који је имао да буде исплаћиван од остварене добити железнице. Тако је управљање над железницом Србија преузела у своје руке. Види: Слободан Јовановић, *Влада Александра Обреновића*, књига права, Издавачко и књижевско предузеће Геца Кон, Београд, 1934, стр. 105-111.

¹³⁸ Основно образовање у Србији је постало обавезно 1883. године, али се дуго осећао недостатак школа и наставног кадра. Средње образовање је било доступно само у градовима, а у Београду је постојао и универзитет. Види у: Стеван К. Павловић, *Србија: историја иза имена*, Клио, Београд, 2004, стр.82.

¹³⁹ Исто, стр.83.

Србија потписала са Аустро-Угарском, српска привреда и трговина били су апсолутно везани за аустро-угарско тржиште. Процењује се да је Аустро-Угарска имала чак 90% монопола над српском спољном трговином.¹⁴⁰ Иако је предвиђао неке финансијске олакшице, економски положај Србије у односу на Аустро-Угарску није битније поправљен ни новим, обновљеним трговинским уговором из 1892. године. Србија је под релативно повољним условима извозила пољопривредне производе, житарице, воће и стоку у Аустро-Угарску, а од ње увозила готове, индустријске производе. Међутим, основни проблем лежи у томе што је из Аустро-Угарске по ниским царинским стопама долазила она роба коју је и Србија сама могла да произведе, са врло мало капитала и техничке опреме. Али, политика моћне царевине била је усмерена ка томе да се „спречи развој лаке индустрије у Србији“ и да се њена привреда усмери искључиво ка пољопривреди и извозу сировина.¹⁴¹ С друге стране, цена индустријске робе је временом расла, док је цена пољопривредних производа опадала, што је додатно увећавало ионако негативан трговински биланс.

Поред свих ограничења, Србија је успела да монопол над трговином соли и дуваном, попут железнице, са аустро-угарских банака пребаци на државу. Законима од 1890. године, којим су регулисани промет соли и дувана, Србија је постала једини увозник соли и једини увозник и извозник дувана и у потпуности је контролисала њихову veleпродају.¹⁴² Осим финансијског све три мере имале су и изузетно велики политички значај. Смањен је политички утицај и могућност да страни капитал, од кога је Србија и даље зависила, у потпуности овлада финансијским токовима и српским тржиштем.

Последње деценије XIX века карактеришу и одређене државне и друштвене реформе, које су се на путу модернизације Србије неминовно дешавале.¹⁴³ Под руководством напредњака, који су били носиоци реформи у време владавине краља

¹⁴⁰ Мари-Жанин Чалић, *Социјална историја Србије 1815-1941*, Клио, Београд, 2004, стр.115.

¹⁴¹ Wayne S. Vucinich, *Serbia between East and West. The Events of 1903-1908*, London, 1954, p.171. Наведено према: Мари-Жанин Чалић, *Социјална историја Србије 1815-1941*, Клио, Београд, 2004, стр.116.

¹⁴² Слободан Јовановић, *Влада Александра Обреновића*, књига права, Издавачко и књижарско предузеће Геца Кон, Београд, 1934, стр. 111.

¹⁴³ По угледу на Белгијску народну банку, која је важила за једну од најорганизованијих институција те врсте у свету, Србија је основала Народну банку 1884. године, под називом „Привилегована народна банка Краљевине Србије“. Историјат народне банке Србије, доступно на: http://www.nbs.rs/internet/cirilica/10/10_8/index.html

Милана Обреновића, оца краља Александра, реформисани су порески и просветни систем, повећана је независност судства и укинута народна војска. За време Миланове владавине, Србија је 1882. године, уз помоћ и подршку Аустро-Угарске постала краљевина, чиме је покушала да повећа свој углед у свету. Међутим, поред ових реформских потеза, владавину краља Милана обележиће и два догађаја који ће дуготрајно оптерећивати ову српску династију. Реч је о Тимочкој буни, која у својој суштини представља обрачун са радикалима и пораз у српско-бугарском рату 1885. године. Притиснут унутрашњим политичким тежњама за ограничењем власти, краљ Милан Обреновић је на годишњицу проглашења Краљевине Србије, 22. фебруара 1889. године, у Новом двору, пред државним вликодостојницима и страним представницима прочитао прокламацију којом се одриче престола у корист малолетног сина Александра.¹⁴⁴ Нови српски краљ имао је непуних 13 годинина.

Краљ Милан је по одласку из Србије своје сину Александру, у складу са Уставом, одредио трочлано намесништво које ће владати до његовог пунолетства. Сва три намесника, Јован Ристић, генерал Коста Протић и генерал Јован Белимарковић припадали су либералној опцији. Након изненадне смрти намесника генерала Косте Протића дошло је до извесних напетости између радикалске владе на чијем је челу био Никола Пашић и либералног намесништва. Сукоб Јована Ристића и Николе Пашића који је имао амбиције да преко скупштинске већине себи обезбеди место намесника завршио се Пашићевом оставком. Нову владу 9. августа 1892. године формира Јован Авакумовић, али убрзо долази и до расписивања избора.

Изборни резултати су били такви да су радикали и либерали добили готово једнак број гласова, што је државу увело у нову политичку кризу. Желећи да оконча такво стање, краљ Александар је 1. априла 1893. године силом преузео власт и прогласио се пунолетним. Био је то први у низу „дворских“ или државних удара „одозго“¹⁴⁵, који ће донекле обележити његову владавину. Како је изгледао тај догађај најбоље описује чувени српски правник и историчар Слободан Јовановић: „Тај државни удар извршен је овако. 1. априла краљ Александар позвао је на вечеру намеснике и министре. Док су се

¹⁴⁴ Сузана Рајић, *Александар Обреновић: владар на прелазу векова – сукобљени светови*, Српска књижевна задруга, Београд, 2014, стр. 27.

¹⁴⁵ Питање државног удара „одозго“, као једне специфичне форме државног удара, биће детаљније размотрено у V поглављу овог рада, на примеру државног удара који је извео краљ Александар I Карађорђевић 1929. године.

они бавили у двору, краљ је заузео војском министарство иностраних и унутрашњих дела, управу града и телеграф. Командант дунавске дивизије и командант жандармерије промењени су. Куће намесника и министара опкољене војском; исто тако и зграда Народне скупштине. Двор је био пун крцат војника у ратној спремности, с ножем на пушки. У соби уз дворску трпезарију били су такође војници, постројени у два реда, допирући до самих врата трпезарије. За време вечере, први ађутант мајор Илија Тирић дао је краљу знак да је све готово. Краљ се дигао да поздрави гостима. Благодарно је намесницима и министрима на дотадашњем раду; рекао да се решио узети власт у своје руке, и замолио намеснике да му то олакшају давањем оставке. Краљ који је за време вечере био миран и присебан, изговорио је здравицу брзо и неразговорно. Његови гости занемели су од чуда. Први је проговорио Ристић, који је са својом дипломатском растегљивошћу изражавања приметио да то што краљ намерава, јесте „крупан корак“. Краљ је изашао нагло из трпезарије. Један од ађутаната узвикнуо је: „Живео краљ“! Тај исти узвик одјекнуо је громко из оне собе уз трпезарију где су били војници; то клицање војника који су се чули а нису видели, обавестило је намеснике и ministre много брже и оштрије о правом стању, него краљева здравица.¹⁴⁶ Након потписивања краљевог прогласа и указао о новој влади, краљ Александар је исте вечери кренуо у обилазак јединица у београдском гарнизону, које су пред њим положили заклетву. Тиме је практично овај чин државног удара одозго био окончан.

За реализацију државног удара ангажован је Други пук Коњичке бригаде сталног кадра који је био стациониран у Београду и који је био распоређен тако да је један ескадрон био задужен да опколи куће намесника и министара, док су се друга два ескадрона налазила у непосредној близини двора. Артиљеријска подофицирска школа заузела је Управу града. Ангажован је био и део Краљеве гарде и жандармерије. Интересантно је приметити да „готово сви официри који су руководили том акцијом били су краљеви ађутанти, од којих ни један није био старији од мајора“.¹⁴⁷ Овај државни удар краља Александра прошао је без икаквог отпора.

¹⁴⁶ Слободан Јовановић, *Влада Александра Обреновића*, књига права, Издавачко и књижевско предузеће Геца Кон, Београд, 1934, стр. 339-340.

¹⁴⁷ Славица Б. Ратковић-Костић, *Европеизација српске војске 1878-1093. године*, Војноисторијски институт, Београд, 2007, стр. 252.

Још у првим данима након овог догађаја, јавила се сумња да иза овог акта насилног, превременог и незаконитог преузимања власти од стране малолетног краља, стоји његов отац краљ Милан. Догађаји који ће убрзо уследити, а и накнадна сазнања потврдили су ову сумњу као тачну. Наиме, основни разлог су били велики дугови краља Милана. Намера му је била да се повратком у Србију домогне уштеђевине свог сина, која је пре Александровог државног удара била под контролом намесника, како би том сумом новца решио своје нагомилане дугове.¹⁴⁸ За председника нове владе постављен је радикалски представник и некадашњи краљев васпитач др Лазар Докић, који се нешто пре реализације државног удара састао у Бечу са краљем Миланом и од њега добио инструкције.¹⁴⁹ Убрзо након формирања владе, расписани су избори на којима су радикали добили убедљиву већину гласова.

Убрзо након доласка на власт и формирања владе, краљ Александар је пожелео да умањи утицај радикала, тако да је већ јануара 1894. године позвао свога оца краља Милана да се врати у Србију, што је било у супротности са постигнутим договором између краља Милана и намесника који су тада управљали државом. О овој Александровој намери знао је врло мали број људи, а главни ослонац у реализацији овог задатка била је војска. И овај задата у који је била укључена војска, као и онај од пре мање од годину дана када је малолетни Александар преузимао власт, дешавао се „иза леђа министра војног“. У томе постоји и одређена паралела: „Првог априла војска је стављена у покрет против либералне владе; сада је стављена у покрет против радикалне владе. Либерална влада била је збачена и ухапшена; радикална влада пожурила се да сама да оставку.“¹⁵⁰

Повратак краља Милана у Србију није био у складу са споразумом и законом, којим су њему забрањен повратак и одузета династичка права. Поред тога, изазвао је и велику критику радикала и штампе. Стога влада на челу са Светомиром Николајевићем 17. марта 1894. године доноси Указ којим се укидају закони о прогонству краља Милана

¹⁴⁸ Слободан Јовановић, *Влада Александра Обреновића*, књига права, Издавачко и књижарско предузеће Геца Кон, Београд, 1934, стр. 355.

¹⁴⁹ Сузана Рајић, *Александар Обреновић: владар на прелазу векова – сукобљени светови*, Српска књижевна задруга, Београд, 2014, стр. 27. Јовановић пише да је до њиховог састанка дошло у Трсту. Слободан Јовановић, *Влада Александра Обреновића*, књига права, Издавачко и књижарско предузеће Геца Кон, Београд, 1934, стр. 360.

¹⁵⁰ Слободан Јовановић, *Влада Александра Обреновића*, књига права, Издавачко и књижарско предузеће Геца Кон, Београд, 1934, стр. 412.

и краљице Наталије.¹⁵¹ Како је оваква одлука владе изазвала озбиљне полемике, питање правне важности указа завршило је на Касационом суду који 5. маја доноси решење којим се практично поништава њена важност, јер је недопустиво да се уредбом може укинути закон као виши правни акт. Оваква одлука Касационог суда Србију уводи у нову политичку кризу коју краљ разрешава новим државним ударом одозго.¹⁵² Наиме, краљ Александар је 9. маја издао проглас којим се Устав из 1888. године, који је био на снази, укида и враћа претходни Устав из 1869. године. Ван снаге стављени су и Закон о Народној одбрани, Закон о избору народних посланика, Закон о зборовима и удружењима, Закон о општинама, Закон о штампи.¹⁵³

Иако је краљ Александар формално сам и својом вољом извео овај државни удар, свима је било јасно да је иза њега, као што је то био случај и са претходним од априла 1893. године, стоји његов отац краљ Милан. Велике силе су у односу на овај догађај остале неутралне. На унутрашњем политичком плану овакав акт владара ишао је на руку мањим партијама. Напредњацима и либералима, који нису имали јаког упоришта у народу као радикали, ова промена Устава омогућила је да се уз помоћ дворске комбинаторике лакше могу наћи у власти. Убрзо је уследила и „чистка“ радикалских кадрова из државних институција. Новоформирана Скупштина одобрила је чин од 9. маја 1894. године и одмах кренула да се бави једним „врло важним питањем“ – питањем регулисања апанаже бившем краљу Милану који се на позив свог сина вратио у Србију, „као да су то питање и државни удар били у међусобној вези“.¹⁵⁴ На предлог владе којом је председавао Никола Христић Скупштина је приступила изменама закона којима је ојачала положај полиције, чиме је значајно повећала утицај централне власти и краља на све друштвене токове у држави.

Због неизгласавања новог зајма у Скупштини, за који се краљ Милан лично залагао, он је 21. априла 1895. године поново напустио Србију. Краљу Александру овај

¹⁵¹ С обзиром да је забрана повратка краљице Наталије важила само за време док је њен син, краљ Александар Обреновић био малолетан, потреба за укидањем овог закона није ни постојала, док је закон против краља Милана био трајног карактера.

¹⁵² Види више: Слободан Јовановић, *Влада Александра Обреновића*, књига друга, Издавачко и књијарско предузеће Геца Кон, Београд, 1935, стр. 18-21.

¹⁵³ Сузана Рајић, *Александар Обреновић: владар на прелазу векова – сукобљени светови*, Српска књижевна задруга, Београд, 2014, стр. 121-122.

¹⁵⁴ Закон о апанажи краља Милана донет је 26. априла 1895. године и она је износила 360.000 динара у злату. Слободан Јовановић, *Влада Александра Обреновића*, књига друга, Издавачко и књијарско предузеће Геца Кон, Београд, 1935, стр. 70.

одлазак оца није тешко пао, напротив. Помало је почео да му смета тај својеврсни „дуализам у власти“ између њега и његовог оца. „Краљ Александар је хтео да се зна да је прави краљ он, а не његов отац.“¹⁵⁵ Осим тога, јануара исте године, краљ Александар је посетио своју мајку у Биарицу, од које је добијао и одређене политичке савете, а који су се у првом реду тицали помирења са радикалима као најјачом странком. Поред тога, што је за његову трагичну судбину још било значајно, краљ Александар се приликом те своје посете мајци заљубио у њену дворску даму, удовицу Драгу Машин. То је можда био и један од кључних разлога што је млади српски краљ желео и омогућио својој мајци краљици Наталији да се крајем априла, након одласка краља Милана, врати у Србију.

Александрови добри односи с мајком нису дуго трајали, свега нешто више од две године. Нови повратак краља Милана у Србију догодио се 7. октобра 1897. године. Наиме, тог јутра је краљ Александар, на изненађење свих који су га на београдској железничкој станици дочекали са пута из Француске, допутовао у пратњи свога оца. Повлачење Наталије и Миланов повратак, на политичкој сцени Србије значио је нови преокрет. После одласка из Србије у лето 1897. године, краљица Наталија се у њу више никада није вратила. Уколико је краљ Александар због Драге желео да његова мајка буде у његовој близини, утолико је чим се краљица Наталија успротивила таквој вези желео да је као препреку њиховој љубави види далеко од Србије.

Поновно присуство краља Милана у Србији осетило се и у састављању нове владе. Од свих странака Милану су либерали били најближи, док радикале уопште није подносио. За разлику од оца, Александар је више симпатија показивао према напредњацима. Без обзира на симпатије према одређеним странкама, обојици су највише одговарале „неутралне владе“, које би биле под јаким утицајем Двора, а не својих партија. Тако је 11. октобра 1897. године формирана нова „неутрална влада“. Један од првих потеза њеног председника Владана Ђорђевића био је Указ којим је „ђенерал Њ.В. краљ Милан“ постављен на чело Команде Активне војске. Тако је Србија добила „две владе: једну у кабинету, другу у Команди Активне војске“.¹⁵⁶ Том је дужношћу краљу Милану још више увећан углед међу официрским кором. Иако није

¹⁵⁵ Исто, стр. 81.

¹⁵⁶ Команда Активне војске није била нова установа, већ је она постојала и 1883. године када су према Закону о устројству војске спојени стални кадар и његова резерва и тако образована Активна војска. Славица Б. Ратковић-Костић, *Европеизација српске војске 1878-1093. године*, Војноисторијски институт, Београд, 2007, стр. 261.

имао војно образовање, одлично је разумео суштину проблема и потребу за променама и модернизацијом. Захваљујући њему у војсци су спроведене многе реформе: увећан је војни буџет, повећано је бројно стање војске и купљено ново наоружање.

Нова криза у држави избила је око питања краљеве женидбе. Искористивши прилику када ни краљ Милан, ни председник владе Владан Ђорђевић нису били у Србији, краљ Александар је 8. јуна 1900. године обавестио јавност о својој намери да се ожени удовицом Драгом Машин, бившом дворском дамом своје мајке. Оваква краљева одлука условила је пад владе која се таквој женидби противила. Због негодовања јавности, састављање нове владе за краља Александра није био нимало лак посао. После више дана неизвесности и разних убеђивања, најзад је на ту дужност пристао Алекса Јовановић, дотадашњи председник Апелационог суда.

Истог дана када је објављен указ о образовању владе Алексе Јовановића, објављен је и указ о помиловању радикала осуђених након Ивањданског атентата.¹⁵⁷ На овај потез краљ се одлучио јер је одлично знао да радикали од свих странака уживају највеће поверење у народу. Чињеница да ће нова краљица бити Српкиња, а не немачка принцеза, али и да ће венчани кум бити руски цар, краљ је почео да добија подршку не само радикала, већ и националиста и русофила, којих такође није било мало. Међутим, Александрова одлука о женидби заувек је његовог оца одвојила од Србије, што је на политичком плану значило и заокрет у спољној политици од Аустро-Угарске ка Русији. Отишавши из Србије непосредно пре краљевог објављивања веридбе са Драгом, краљ Милан се више није враћао у Србију. Умро је у Бечу 29. јануара 1901. године, а по својој жељи сахрањен је у Аустро-Угарској у манастиру Крушедол.

У унутрашњој политици догодило се то да је на чело нове либерално-радикалске владе од 20. марта 1901. године дошао радикал Михајло Вујић. За време њеног мандата краљ Александар је 6. априла исте године Србији „подарио“ нови устав. Тај је устав остао познат као Априлски или Октоисани устав и њиме је уведена једна значајнија новина – дводоми парламент који се састојао од Сената и Народне скупштине. Оваквим неуставним „даровањем“ новог устава народу, краљ Александар је заправо извршио

¹⁵⁷ Том приликом нису сви осуђени пуштени на слободу, већ је неким само ублажена изречена казна. Тек на рођендан краљице Драге, 11. септембра 1900. године, казна је свима опроштена. Слободан Јовановић, *Влада Александра Обреновића*, књига трећа, Издавачко и књижарско предузеће Геца Кон, Београд, 1936, стр. 22.

нови, трећи по реду државни удар одозго. Уставом из 1869. године који је тада био на снази, а који је такође државним ударом из 1894. године враћен после укидања устава из 1888. године, било је предвиђено да је промена устава у надлежности Велике скупштине.¹⁵⁸ Додуше, краљ је непосредно пре тог чина разговарао са представницима странака и износио им своје идеје о промени устава.

Осим ове промене устава, 1901. годину обележила је и криза настала након откривања краљицине лажне трудноће. Осим незадовољства у народу, ова вест је имала и негативне одјеке и на руском двору. Питање Драгине лажне трудноће неминовно је отворило и питање престолонаслеђа. Нове могућности решавања тог питања нашле су се новом Уставу од 1901. године. Наиме, краљ Александар је у Априлском уставу променио део који се тиче престолонаслеђа, тако да је омогућио и наслеђивање по женској линији. То се право односило само на краљеве ћерке, тако да је у члану 6. Устава писало: „Престо Србије наслеђује се у потомству Краља Александра овим редом: Мушко потомство из законитог брака по реду прворођења. Ако Краљ не остави за собом мушког потомства, наследство прелази на побочну линију, а ако ниједног од мушких потомака у Дому Обреновића не би било, наследство прелази на његово непосредно женско потомство, опет из законитог брака.“¹⁵⁹ Интересантно је да је чланом 21. Априлског устава први и једини пут у историји Србије било предвиђено да краљица може бити краљевски намесник након смрти свог супруга: „Ако је у време смрти Краљеве Престолонаследник малолетан, уставну краљевску власт вршиће до Његовог пунолетства, у име Његово, а у својству Краљевског Намесника, удова Краљица. Ако ње нема, Краљевски ће Намесник бити онај од пунолетних мушких чланова Дома Краљевског, који је по реду наследства најпречи.“¹⁶⁰ Како је постало јасно да краљ и краљица немају, нити ће моћи да имају потомство, почела су и нагађања о томе ко би могао бити крљев изабраник за наследника. Као најозбиљнији кандидат помињао се

¹⁵⁸ Слободан Јовановић, *Влада Александра Обреновића*, књига трећа, Издавачко и књижарско предузеће Геца Кон, Београд, 1936, стр. 105.

¹⁵⁹ Претходним Уставом из 1888. године, који је до тада био на снази у члану 57. право Александровог престолонаслеђа било је дефинисано на следећи начин: „Потомство Краљевића Александра наслеђује Престо Србије овим редом: Краља наслеђује његово мушко потомство из законитог брака по реду прворођења. Ако Краљ не остави за собом мушког потомства, наследство Престола прелази на побочну линију у мушкоме потомству по истоме реду прворођења“. Устав Краљевине Србије, Државна штампарија Краљевине Србије, Београд, 1901, члан 6.

¹⁶⁰ Исто, члан 21.

краљичин млађи брат, српски официр, Никодије Луњевица.¹⁶¹ Иако је краљ то јавно демантовао, његово често појављивање уз краљевски пар, само је подгревало сумњу која је у јавности постојала.

Ни Вујићева влада није дуго опстала. Краљ је влади замерио да није умела да води преговоре око његовог путовања за Русију, услед чега је пут и био отказан. Нову владу, која је иначе била и најкраћа влада коју је Србија за време владавине краља Александра имала, саставио је Пера Велимировић. Услед тога што није имала подршку парламента, ова влада није издржала ни пуних месец дана. Наследила ју је последња влада под династијом Обреновић на чијем се челу нашао генерал Димитрије Цинцар-Марковић, што је значило краљев повратак на лични режим.¹⁶² Била је то влада у којој је било три генерала и у којој скоро нико није био личност од значајнијег политичког и друштвеног утицаја.

За време ове Владе, краљ Александар је марта 1903. године извршио последњи државна удар одозго, односно последња два у размаку од само непун сат. Њима су претходиле тзв. Мартовске демонстрације које су озбиљно пољуљале сигурност краља и које су биле непосредан повод за овакву краљеву одлуку, о којој је и раније размишљао. Наиме, краљ је 24. марта 1903. године у 23.15 часова „на кратко време“ обуставио важност Устава од 6. априла 1901. године, распустио чланове Државног Савета и Народне Скупштине, затим укинуо законе донете 1901. и 1902. године о штампи, избору чланова Народног Представништва, општинама, пословном реду у Сенату и Народној Скупштини.¹⁶³ Разлог за такву одлуку краљ је у својој објави правдао тиме што „Још у првим данима рада Народне Скупштине избили су јаки прохтеви закорачавања овога дела законодавне власти у права Крунина као извршне власти и као другог дела законодавства, а штампа по створеном закону о њој, нападала је и наносила велике штете и престолу, и војсци, и цркви, и појединцима, па и самој нашој Отаџбини.“¹⁶⁴

Захваљујући томе, краљ је наредио избор нових судија и именовао нове сенаторе и саветнике, а на чело Сената и Државног савета постављени су генерали. На снагу су ступили закон о штампи и општинама који су важили осамдесетих година XIX века. За

¹⁶¹ Слободан Јовановић, *Влада Александра Обреновића*, књига трећа, Издавачко и књижевско предузеће Геца Кон, Београд, 1936, стр. 133.

¹⁶² Генерал Димитрије Цинцар-Марковић се претходно налазио на дужности Команданта Активне војске.

¹⁶³ Новине српске, Службени дневник Краљевине Србије, од 25. марта 1903. године, број 67.

¹⁶⁴ Исто.

свега 45 минута након претходног прогласа, краљ је 25. марта 1903. године вратио на снагу Устав из 1901. године, који је претходно укинуо, али су на снази остале све оне друге промене.¹⁶⁵ Избори су били расписани за 19. мај 1903. године, на којима је Влада служећи се разним притисцима успела да обезбеди победу оних политичких струја које су биле лојалне краљу. Убрзо након ове краљеве политичке победе, уследио је брзи и тотални преокрет. За свега неколико дана након избора, 29. маја 1903. године догодио се државни удар, односно пуч, као његова милитантнија форма у којој су смртно страдали краљ Александар, краљица Драга, поједини чланови владе и поједини официри одани краљу.

Антидинастичко расположење и атентати на краља Милана

Трагови антидинастичког расположења и покушаји да се убије врховни носилац државне власти постојали су и у време краља Милана.¹⁶⁶ На Александровог оца, краља Милана покушана су два атентата.¹⁶⁷ Први неуспели покушај атентата догодио се 11. октобра 1882. године у Саборној цркви. Атентатор је била Јелена – Илка Марковић, супруга пуковника Јеврема Марковића, брата социјалисте Светозара Марковића, који је стрељан због учешћа у Тополској буни.¹⁶⁸ При уласку у Саборну цркву Илка је један

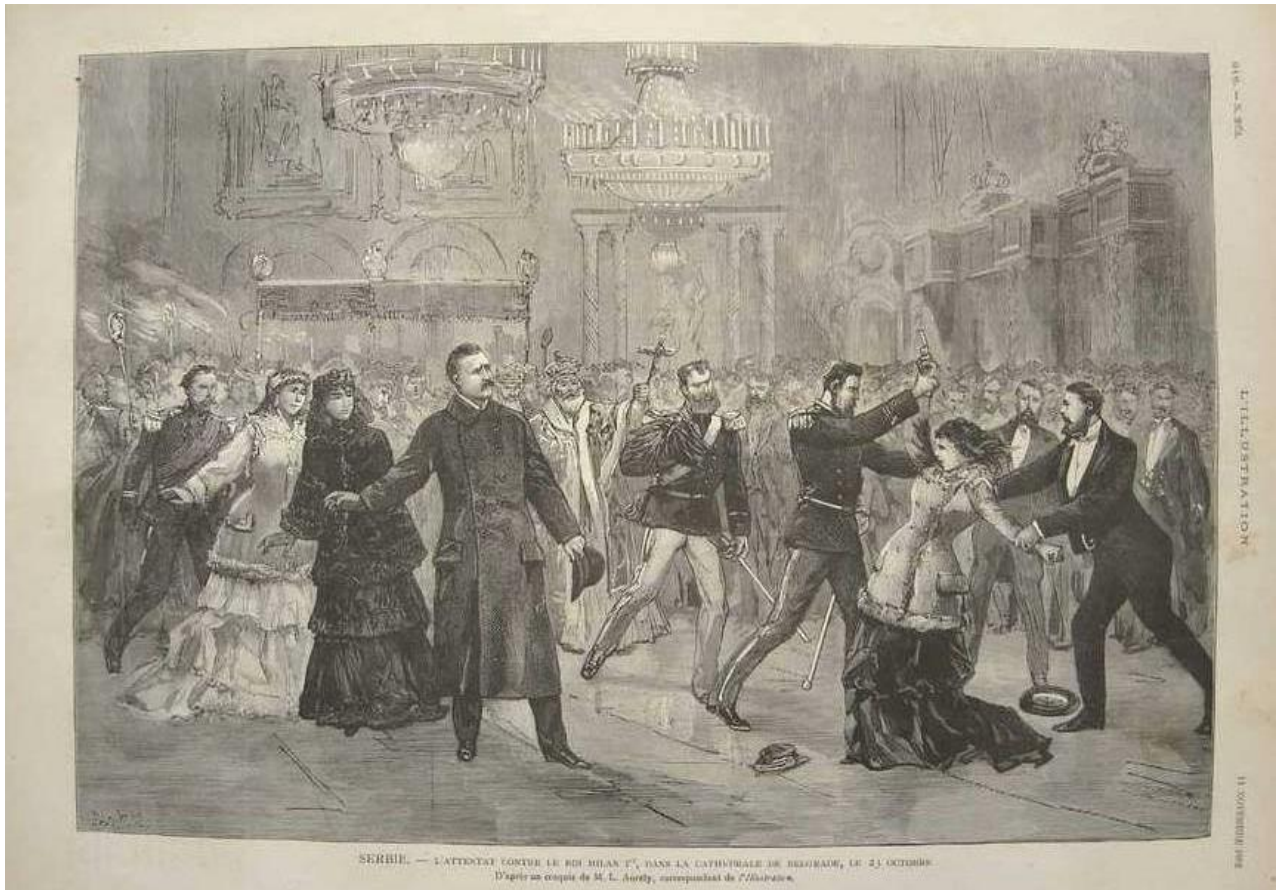
¹⁶⁵ Новине српске, Службени дневник Краљевине Србије, од 25. марта 1903. године, број 68.

¹⁶⁶ Треба подсетити да је као жртва атентата страдао и Миланов претходник, кнез Михајло Обреновић, син кнеза Милоша, родоначелника династије Обреновић. Михајло је убијен 1868. године у Кошутњаку, у Београду.

¹⁶⁷ У покушаје атентата на краља, тада кнеза, Милана могу се убројити још два догађаја из 1971. године, док су државом у кнежево име још увек управљали намесници. Због чињенице да је недавно пре тога у атентату страдао његов претходник, ови догађаји су ипак озбиљно схватани. „Маја 1871. године, једнога вечера, док се он [кнез Милан] бавио у позоришту, на Теразијама, у близини старе теразијске чесме, пукло је нешто као топ. Ту су после нађена парчад од дванаестифунтованог ђулета турског, и то је што је названо „теразијска бомба“. По речима Ристићевим, ствар је била „врло глупо намештена“, - и баш да је бомба пукла у тенутку кнежевог пролаза, „квара није могло бити“. Те исте године, под јесен у Смедереву, баш када је кнез био у нужнику, нужник се сруши. Кнез је одмах испалио из револвера, који је увек при себи имао, и помоћ ј дотрчала. То је т.зв. „смедеревски намештај“. Тај „намештај“ могао је бити случајност, али теразијска бомба морала је бити напред спремљена“. За „Теразијску бомбу“ главни осумњичени су били Карађорђевићевци, али се у јавности „шапутало“ и да је то Блазнавчево дело, који је хтео да укаже да је он и даље потребан династији, с обзиром да опасност по њу још није прошла. За „Смедеревски намештај“ ипак нема довољно доказа који би потврдили да је заиста реч о покушају атентата, а не да је то само био несрећан случај. Слободан Јовановић, *Влада Милана Обреновића*, књига прва, Издавачко и књијарско предузеће Геца Кон, Београд, 1934, стр. 278-279.

¹⁶⁸ Тополска буна је назив за буну која се догодила када су два батаљона стајаће војске у Крагујевцу одбили да положе заклетву и упутили се у Тополу, где су њихове коловође покушали да изазову побуну већих размера и да с власти оборе краља Милана Обреновића и на српски престо доведу Петра Карађорђевића. О Тополској буни види више у Слободан Јовановић, *Влада Милана Обреновића*, књига друга, Издавачко и књијарско предузеће Геца Кон, Београд, 1934, стр. 159-179.

хитац из пиштоља испалила у правцу краља Милана, али га је промашила, док је при поновном покушају да пуца, била савладана. Истрага је утврдила да су мотиви били искључиво личне природе, али се претпостављало да иза овог дела стајали и политички мотиви радикала, за шта није било доказа. Илка је била осуђена на смрт, али и поред тога што је нешто касније помилована, трагично је завршила у пожаревачком затвору. Званични извештаји говоре да је реч о самоубиству.¹⁶⁹

Слика бр.1: Неуспели Илкин атентат на краља Милана 1882. године

Други неуспешни атентат на краља Милана збио се на Ивањдан, 24. јуна 1899. године, у послеподневним сатима, недалеко од Калемегдана, на улазу у Кнез Михајлову улицу. Краљ Милан се у отвореним колима налазио са својим ађутантом мајором

¹⁶⁹ Слободан Јовановић, *Влада Милана Обреновића*, књига трћа, Издавачко и књижевско предузеће Геца Кон, Београд, 1934, стр. 73-76.

Николом Лукићем, када је на њих атентатор, Ђура Кнежевић, родом из Босне, бивши ватрогасац, испалио четири хица из пиштоља. Једно зрно је окрзнуло краља Милана у пределу плећа, а његов ађутант мајор Лукић је лакше рањен у раме. Атентатор је након неуспелог покушаја бекства одмах ухваћен, а краљ Милан је не сачекавши истрагу и суђење за ово дело оптужио радикале: „знам да су инспиратори овог насртаја на мој живот: Пашић и његови другови“.¹⁷⁰ Мада према првим сазнањима иза овог атентата стајали су Влајко Николић, пензионисани пуковник и Живко Анђелић, начелник подрињског округа, али није било наговештаја да постоји било каква умешаност радикала у атентат. Убрзо је у Београду и Пожаревцу проглашено ванредно стање и формиран су преки судови.

Без обзира на чињенице, краљ Милан је дубоко био уверен да иза неуспелог атентата на њега стоје радикали потпомогнути Русима и да им је крајњи циљ династичка промена у Србији у корист Петра Карађорђевића. Зато је ову ситуацију искористио за обрачун са својим политичким противницима – радикалима. Незадовољан енергичношћу министра унутрашњих послова, долази до смене Јеврема Андоновића и на његово место бива постављен Ђорђе Генчић, у кога краљ Милан има поверења. Аустро-Угарска је веровала у умешаност Русије у атентат и подржавала обрачун српских власти са радикалима, али не и погубљење радикалских првака. Ова епизода око атентата завршила се тако што су радикалски прваци осуђени, да би након Пашићевог „покајничког“ говора у завршној речи на суђењу и на инсистирање руске и аустро-угарске дипломатије на смртну казну су били осуђени само атентатор Ђура Кнежевић и Рајко Тајсић, док су остали били осуђени на затворске казне.¹⁷¹

Неколико година након тог догађаја и Александрове женидбе Драгом Машин, против које је краљ Милан био свом снагом, он је у једном разговору са бившим председником владе и његовим пријатељем Владаном Ђорђевићем оптуживао сина говорећи: „Ја овде имам писмене доказе, да је Краљ Александар I од Србије годинама мирно смишљао, како ће да мучки убије свог оца, ја имам доказе да је ивањдански

¹⁷⁰ Владан Ђорђевић, *Крај једне династије: Прилози за историју Србије од 11. октобра 1897. до 8. јула 1890*, књига друга, Штампарииа Д. Димитријевића, Београд, 1905, стр. 308.

¹⁷¹ Смртна казна извршена је само над Кнежевићем, јер се Рајко Тајсић налазио у бекству, у Црној Гори. Пашић је био осуђен на петогодишњу казну, али је након изрицања пресуде био помилован.

атентат његово дело.¹⁷² Међутим, за овакве тврдње краља Милана ипак није било основа, нити поузданих доказа. Пре ће бити да је то производ његовог разочарења у сина због женидбе Драгом Машин.

Питање Александрове женидбе

Питање женидбе носиоца круне одувек је било *par excellence* политичко питање. Када је реч о женидби краља Александра, и његова мајка и отац имали су своје планове. Краљица Наталија је најпре желела да своме сину, српском краљу, обезбеди за жену неку руску принцезу и о тој теми је још 1887. године говорила са руским царем. Међутим, руски цар ју је упућивао на грчке и црногорске принцезе. Сличан одговор је 1893. године од руске царице добио и Никола Пашић, као наш посланик у Петрограду. Последњи покушај краљице Наталије био је 1895. године, када је о тој теми разговарала са руским послаником у Београду, али је и он био без очекиваног резултата.¹⁷³ Вероватно се тада одлучила да будућу српску краљицу потражи међу принцезама са црногорског двора.

Своја размишљања о женидби сина Александра неком од црногорских принцеза краљица Наталија је почетком 1896. године саопштила ђенералу Сави Грујићу. Слободан Јовановић је о томе писао овако: „Да би одвојила Александра од Милана, Наталија је смислила да ожени Александра ћерком кнеза Николе, највећег Милановог душманина. Милан је толико мрзео Николу да би га женидба његовог сина Николином ћерком до срца заболела као нека врста оцеубиства. После тога између њега и Александра било би све свршено.“¹⁷⁴ Краљица Наталија је намеравала да се просидба будуће српске краљице обави априла 1897. године, приликом Александрове посете Црној Гори.

Да је на Двору у Цетињу било очекивања просидбе црногорске принцезе, сведоче и Мемоари војводе Гавра Вукотића, дугогодишњег министра иностраних послова Црне Горе. Таква идеја постојала је још и за време посете књаза Николе Београду, а он ју је наводно сазнао од Јована Ристић. Приликом те посете, званичних помена о просидби

¹⁷² Владан Ђорђевић, *Крај једне династије: Прилози за историју Србије од 11. октобра 1897. до 8. јула 1890*, књига трећа, Штампарија Д. Димитријевића, Београд, 1906, стр. 685.

¹⁷³ Слободан Јовановић, *Влада Александра Обреновића*, књига друга, Издавачко и књижевско предузеће Геца Кон, Београд, 1935, стр. 482.

¹⁷⁴ Исто, стр. 232.

није било, већ је она постала актуелнија приликом узвратне посете краља Александра Цетињу. Црногорски министар Вуковић је у својим Мемоарима забележио да се српски министар Вујић „у потаји распитивао да ли би књаз дао Ксенију краљу“.¹⁷⁵ Иако су на Цетињу скоро сви очекивали ову просидбу, од ње ипак није било ништа.

Сам краљ Александар није унапред одбијао могућност да запроси принцезу Ксенију, кћи књаза Николе. Заљубљен већ у Драгу Машин, дворску даму своје мајке, он је изнашао разлог због којег је није запросио. Наводно, разлог је тај што му се принцеза која је њему била намењена није допала као њена старија сестра, која није била слободна: „Да је Ксенија као Ана,¹⁷⁶ говорио је својим министрима, испросио бих је одмах, – али шта може он, када она која му се допада, није више слободна, а Ксенија која је слободна, њему се не допада. Срцу се не заповеда...“¹⁷⁷ Мада ни став књаза Николе по овом питању није био довољно јасан. На самом почетку посете изгледало је као да је црногорски владар заинтересован за тај брак, док је нешто касније говорио „како је Ксенија још дете, – и како је не мисли удавати.“¹⁷⁸ Иначе, принцези Ксенији је у време Александрове посете Цетињу било свега 16. година.

Краљ Милан је пак желео да будућа српска краљица буде нека од немачких принцеза. Та га је идеја пратила још од 1894. године и од ње до самог краја није одустајао. Новаковићева влада се преко нашег посланика у Бечу распитивала код немачког амбасадора да ли се за српског краља може добити Сибила, принцеза хесенска, а само неколико недеља касније исти посланик се требао распитати и о „једној сестричини цара Вилхема – Феодори, принцези саксен-мајнингенској.“¹⁷⁹ Међутим, оба су одговора била негативна. У наставку трагања за будућом српском краљицом Новаковићева влада је 1895. године почела да размишља и о принцези Марији, другој по реду кћи грчког краља Ђорђа I, коју је краљ Александар требао да упозна приликом званичне посете Грчкој, али без намере да се тада обави и званична прошевина младе.

¹⁷⁵ Радош Љушић, *Добри брат и кум Никола или Гавро Вуковић о црногорско-србијанским односима*, у Србија 19. века, књига трећа, Војноиздавачки завод, Београд, 2005, стр. 182.

¹⁷⁶ Принцеза Ана (1872-1971) је била шеста по реду кћи црногорског књаза Николе, а удала се за Франца Јозефа од Батенберга.

¹⁷⁷ Слободан Јовановић, *Влада Александра Обреновића*, књига друга, Издавачко и књижевско предузеће Геца Кон, Београд, 1935, стр. 233.

¹⁷⁸ Исто.

¹⁷⁹ Исто, стр. 482.

Бојећи се да се то не деси, грчки двор је непосредно пре Александрове посете Грчкој објавио веридбу принцезе Марије за руског великог кнеза Ђорђа Михаиловича.

У новом покушају краља Милана да своме сину за жену нађе неку немачку принцезу избор је пао на принцезу Александру од Шаумбург-Липе. У односу на претходне две немачке принцезе за које је краљ Милан показивао интересовање, ова принцеза је била скромнији избор, имајући у виду да је била без мираза. Међутим, имајући у виду да су аустро-угарски и немачки цар показивали интересовање за њену удају за српског краља, „изгледало је да ће јој они саставити мираз“. Као посредник између српског двора и кнежевске куће Шаумбург-Липе по питању женидбе, лично се ангажовао аустро-угарски министар иностраних послова гроф Голуховски. И таман када је све изгледало готово, ситуација је 8. јула 1900. године добила потпуно неочекивани ток.

Слика бр.2: Женидба краља Александра Обреновића и Драге Машин 1900. године

Када је краљ Милан отпутовао у Карлсбад да уговори још неке појединости око прошевине немачке принцезе, а председник владе Владан Ђорђевић у Маријенсбад, краљ Александар је објавио да је запросио Драгу Машин. Сви су и у Србији и у иностранству били у неверици. Иако је ова вест изненадила многе, краљ Александар је већ неколико година уназад био заљубљен у Драгу Машин и смишљао начин како да се њоме ожени. Он се у њу заљубио још 1895. године када је долазио код своје мајке у Биариц, а у интимнију везу са њом ступио је након две године. Поред краљице Наталије, којој је Драга била дворска дама, велики противник те везе био је и краљ Милан, који је због тога често пута улазио и у жустру расправу са сином. За разлику од своје бивше супруге, краљ Милан није доживео да види трагичан крај љубави овог краљевског пара.

Да су краљу Александру били предочени сви разлози и негативне последице које његова женидба носи сведочи и разговор који је Вукашин Петровић имао с краљем непосредно пошто му је саопштио своју намеру о женидби. Након што је краљу одговорио да због тог његовог чина подноси оставку, Петровић је рекао и следеће: „Величанство, молим Вас да ми опростите што ћу бити отворенији него што би требало да будем као Министар у оставци; ја никако не могу да верујем да Ви збиља хоћете да се ожените госпођом Драгом. Зар не видите Господару, да би тај корак био ни више ни мање него самоубиство династије? Ако оставимо на страну све друге махне г-ђе Драге, једна само, њена неплодност, довољна је да оправда оштар суд који изрекох. Али ни остали њени недостаци не могу се испустити из вида. Она је много старија од Вашег Величанства, не ужива ни мало добар глас, да ли с правом или не, то није у питању за овај случај. Она ће, као што је обично у животу бити тако исто рђава жена, као што је била добра љубавница. Знајте, Господару, да ће Карађорђевић вашом евентуалном женидбом с Драгом добити више него да проспе милион наполеондора за агитацију противу Обреновића и Вашег Престола. Знајте даље, Господару, да Вас ни један европски двор, после Ваше женидбе с Драгом, неће примити. Бојкотоваће Вас сви Суверени Европе. Знајте, Господару, да ће се противу такве ваше женидбе побунити сва интелигенција народна и да се ова никада неће измирити са тим чином. Знајте најпосле, Господару да ћете Ви, а и Србија због Вас, изгубити у свету сваки углед, да ће постати предмет подсмеха и презирања. Ја Вам ово говорим не као Ваш Министар, јер то више нисам, него као син ове земље, у којој леже кости и мојих предака и мојих синова,

говорим вам као човек који се решио да жртвује главу своју а да не да своме Краљу да учини судбоносну грешку и по себе и по Отаџбину.¹⁸⁰ Али нажалост по судбину династије Обреновић, познато је да краљ није уважио савете свог министара. Многи верују да га је управо та одлука коштала живота.

2.1.2. Унутрашња криза као узрок Двадесетседмомартовског пуча

Завршетак Првог светског рата донео је на карти Европе велике промене. На темељима државности предратне Краљевине Србије, која је захваљујући јуначком држању своје војске уживала велике симпатије савезника, првенствено Француске и САД. Подршком савезника на мировној конференцији у Паризу дозвољено је стварање јединствене државе јужних Словена. У складу са прокламованим ратним циљевима Србије, регент Александар Карађорђевић је у Београду 1. децембра 1918. године прогласио Краљевину Срба, Хрвата и Словенаца. Посматрано са становишта унутрашњег права, била је то нова држава, унитарна монархија са династијом Карађорђевић на челу, у чији састав је ушла Краљевина Србија којој су се одлуком својих скупштина припојиле Црна Гора и Војводина, али и они делови Аустро-Угарске монархије у којој су живели Словенци, Хрвати и Срби (Словенија, Хрватска, Далмација и Босна и Херцеговина). У међународно-правном смислу Краљевина СХС је имала правни континуитет старе државе – Краљевине Србије.

Од самог почетка свог постојања Краљевина СХС била је оптерећена бројним унутрашњим проблемима, од којих је најизраженији био национални.¹⁸¹ Након убиства у Народној скупштини, које је имало националну конотацију, краљ Александар је 6. јануара 1929. године извршио државни удар и завео диктатуру. У циљу већег

¹⁸⁰ Владан Ђорђевић, *Крај једне династије: Прилози за историју Србије од 11. октобра 1897. до 8. јула 1890*, књига трећа, Штампарија Д. Димитријевића, Београд, 1906, стр. 595-596.

¹⁸¹ У тренутку оснивања Краљевина Срба, Хрвата и Словенаца бројала је 11.100.000 становника, од чега је 4.800.000 било Срба, 3.200.000 Хрвата, 1.100.000 Словенаца, 850.000 словенских Муслимана, 500.000 Албанаца, 3760.000 Мађара, 316.000 Немаца, 120.000 Турака, 120.000 Румуна и Арумуна (потомци бивших римских колонита), 20.000 Италијана и 150.000 становника осталог етничког порекла. Према религијској припадности становништво је апроксимативно било подељено на: 46% православци, 39% католици, 12% муслимани, 2,3% протестанти и 0,7% јеврејске вере. Од укупног броја становника, апроксимативно 10.500.000 су Словени и 1.600.000 не-Словени. Према, Душан Глишовић, *Иво Андрић, Краљевина Југославија и Трећи рајх*, први том, Службени гласник, Београд, 2012, стр. 102.

националног јединства држави је промењен назив у Краљевина Југославија. Међутим, све тежње краља Александра да народе у тој великој држави јужних Словена уједини, нису уродили плодом. У многим крајевима краљевине, у Хрватској, Македонији, Црној Гори и сл. тињали су сепаратизми, који су временом све више јачали.

Сепаратистичке тенденције добијале су све више на снази фашистичком експанзијом. Трагичном погибијом краља Александра Карађорђевића 9. октобра 1934. године на чело државе долази трочлано Намесништво.¹⁸² Пошто је најстарији син краља Александра, Петар, био још малолетан, према Уставу и краљевом тестаменту образовано је Намесништво од три члана и три њихова заменика. Први члан Намесништва био је кнез Павле Карађорђевић, син кнеза Арсена, брата краља Петра I, који је уживао велико поверење краља Александра. Други намесник постао је др Раденко Станковић, раније професор на Медицинском факултету у Београду и министар просвете, а трећи др Иво Петровић, бивши бан Савске бановине.

Влада Богољуба Јевтића која је и после убиства краља Александра настављала политику централизма и државног унитаризма, претрпела је неуспех на ђурђевданским изборима 1936. године. На челу владе, Јевтића је заменио др Милан Стојадиновић. Стојадиновић је настојао да приближавањем Југославије Италији и Немачкој блокира ове земље како не би помагале Хрватској сељачкој странци (ХСС) у решавању „хрватског питања“. Интересантно је споменути да је кнез Павле Милана Стојадиновића именовано на место председника владе на предлог и сугестију тадашњег британског амбасадора у Београду Невила Хендерсона.¹⁸³ Стојадиновић је образовао нову политичку опцију, Југословенску радикалну заједницу (ЈРЗ), у коју су ушле Радикална странка, Словеначка људска странка Антона Корошеца и Југословенска муслиманска организација Мехмеда Спахе, како би умањио деловање и утицај ХСС-а на унутрашњем политичком плану. Неутрализацији ХСС-а требало је да послужи и закључење

¹⁸² Краљ Александар I Карађорђевић убијен је у атентату у Марсеју 9. октобра 1934. године у терористичкој акцији усташа и ВМРО, подстакнуте из Италије и Мађарске. Поред југословенског краља, страдао је и министар иностраних послова Француске Луј Барту, а француски генерал Жорж успео је да, иако тешко рањен, преживи атентат. Наводно, последње речи краља Александра биле су „Чувајте ми Југославију!“ Види више: Vladeta Milićević, *Ubistvo kralja u Marseju – pozadina jednog zločina*, Filip Višnjić, Beograd, 2000. i Ognjen Janevski, *Najveći svetski atentati*, Napredak, Kragujevac, 1987, str. 76-84.

¹⁸³ Драган Пантић, *27. март 1941. између стереотипа српске „англофилије“ и британске „србофобије“*, Зборник докумената округлог стола – 27. март 1941: Кнез Павле у вихорима европске политике, Београд, 2003, стр. 40.

Конкордата, који због снажног противљења Српске православне цркве није заживео. Стојадиновић се изјашњавао за јединствену Југославију, што је било изражено у начелу: „један народ, једна држава, један краљ“. Са становишта националних односа Стојадиновић је у српску и југословенску политику уносио једну нову димензију – економску. Напуштао је политику либералног економског развика и прелазео на политику државне инвенстиције и етатизма.

Због свог аутократског понашања, а вероватно и под притиском западних сила, након избора одржаних крајем 1938. године кнез Павле мандат за састав нове владе поверава Драгиши Цветковићу. Кнез Павле је већ неко време примећивао да је Стојадиновић на спољнополитичком плану отишао предалеко приближавајући се исувише силама Осовине. Такође, сматрао је да је Стојадиновић изгубио меру и у унутрашњој политици, формирањем „зелених кошуља“ и поздравима који су му на скуповима били упућивани „Вођа, вођа!“ по узору на фашистички модел. Замерани су му контакти са усташким првацима попут Мила Будака, затим однос према Мачеку и то што се у јавности стицао утисак да се Стојадиновић заноси мишљу да постане југословенски „Дуче“ тако што ће кнеза Намесника довести у положај какав краљ Виктор Емануел III има у Италији.¹⁸⁴ Постоје међутим и мишљења да је главни разлог пада владе Милана Стојадиновића био заправо то што је он доживљаван као главна препрека решавању „хрватског питања“, које ће бити „решено“ у мандату владе која га је наследила.¹⁸⁵ Након пада, Стојадиновић се повлачи из политике, да би пред сам почетак рата био интерниран на Маурицијус, где је био под британском присмотром. Владало је мишљење да је кнез Павле са Миланом Стојадиновићем могао да сачува интегритет Југославије и без приступања Тројном пакту.¹⁸⁶

Доласком нове владе долази и до отварања „хрватског питања“, које је било присутно још од самог формирања државе 1918. године, а које је кулминирало крајем тридесетих година XX века. Као први задатак Цветковић је покушао да реши унутардржавне тензије и пронађе заједнички језик са Влатком Мачеком, вођом најјаче

¹⁸⁴ О односима Милана Стојадиновића и Кнеза Павла види више: Бранко Надовеза, *Кнез Павле и Милан Стојадиновић*, Зборник докумената округлог стола – 27. март 1941: Кнез Павле у вихорима европске политике, Београд, 2003, стр. 27-35.

¹⁸⁵ Душан Глишовић, *Иво Андрић, Краљевина Југославија и Трећи рајх*, први том, Службени гласник, Београд, 2012, стр. 184-185.

¹⁸⁶ Саша Адамовић, *Димитрије Љотић, Кнез Павле и 27. март*, Зборник докумената округлог стола – 27. март 1941: Кнез Павле у вихорима европске политике, Београд, 2003, стр. 58.

хрватске странке. Наиме, августа 1939. године споразумом Цветковић – Мачек, долази до формирања Бановине Хрватске као посебне федералне јединице.¹⁸⁷ Уредба о Бановини Хрватској, од 26. августа 1939. године, донета је на основу члана 116. Устава, који је омогућио Круни да ради и мимо уставних решења у изванредним околностима. Чланом 1. те Уредбе била је дефинисана и територија бановине која је обухватила Савску и Приморску бановину и срезове: Дубровник из Зетске, Дервента и Градачац из Врбаске, Травник, Фојница и Брчко из Дринске и Шид, Илок из Дунавске бановине. Интересантно је овде напоменути да је први бан био др Иван Шубашић, човек који ће одиграти једну од кључних улога у периоду на самом крају Другог светског рата, када се буде одлучивало о послератном уређењу Југославије.¹⁸⁸

Разграничење Бановине Хрватске није извођено на основу једног начела, него на основу свих који су Хрватима могли бити од користи, мада је основа била етничка. Хрвати су ван Приморске и Савске бановине тражили за себе сваки срез где су они били већина, али у тим бановинама нису давали ни један срез где су већину чинили Срби. Оснивање Бановине Хрватске, Срби су примили са негодовањем, посебно зато што ће тако створена Бановина Хрватска, како ће се у будућности и показати, „бити фатална по српске националне интересе, јер су у њено административно ткиво први пут у историји инкорпориране Славонија и Далмација“.¹⁸⁹ За утеху Србима могла је бити само чињеница да је оснивањем Бановине Хрватске отворено српско питање. Влада и Двор

¹⁸⁷ Цветковић је имао идеју да Југославију преуреди на федералном принципу и ево шта је о Југославији и југословенству говорио: „Сматрао сам да је федерални систем одговарао ондашњем стању ствари, што се јасно види из духа текста саме владине декларације. Осим тога, двадесетогодишње искуство, на путу југословенске интеграције, показало ју је незрелом и неостварљивом. Оно што је пропуштено да се учини 1918. године наметало се као неминовно решење, да би се осигурао живот државне заједнице. Двадесет година заједничког живота уверило ме да Срби, Хрвати и Словенци нису један народ. Нарочито је став Хрвата, у овом погледу, био недвосмислен и јасан. Југословенска мисао, иако потекла и од стране Хрвата, није продрла нити одушевила ни српске ни хрватске ни словеначке широке народне масе. Прокламовани принцип о једном народу, о уједињењу словеначких и хрватских крајева из бивше Аусто-Угарске Монархије, при свршетку првог светског рата, диктовали су тренутни интереси хрватског народа да из табора побеђених земаља пређе у табор победилаца и тиме сачува један добар део народне територије од италијанских претензија. Као што рекох, већ први почети заједничког живота одавали су знаке неискрености и прве зачетке борбе за остварење оне хрватске идеје, која је била далеко од југословенства, проповеданог од поборника југословенске мисли.“ Драгиша Ј. Цветковић, „Смисао, значај и последице српско-хрватског споразума“, *Гласник српско-хрватско-југословенске мисли*. Драгиша Ј. Цветковић, „Смисао, значај и последице српско-хрватског споразума“, *Гласник српско-хрватско-југословенске мисли*, свеска десета – децембар 1962, Илиноис – САД, стр. 23-24.

¹⁸⁸ Бранко Петровић и Момчило Зечевић, *Југославија 1918-1984. године*, збирка докумената, Београд, 1985, стр. 359-340.

¹⁸⁹ Никола Жутић, *Политика „новог курса“ Кнеза Павла и мартовски догађаји 1941. године*, Зборник докумената округлог стола – 27. март 1941: Кнез Павле у вихорима европске политике, Београд, 2003, стр. 49.

најавили су стварање једне посебне српске и словеначке јединице.¹⁹⁰ О томе је након рата сведочио и тадашњи председник југословенске владе Цветковић: „... у циљу припремања материјала за дефинитивно преуређење државе, ставио сам у дужност професорима-експертима, д-ру М. Илићу, д-ру Ђ. Тасићу и д-ру М. Константиновићу који је, у међувремену, постао члан владе, да припреме уредбу о формирању српске јединице, која би се, услед насталих тешких међународних догађаја, према мишљењу ових експерата, могла такође формирати на основу члана 116 Устава. Трећу, словеначку јединицу, било је најлакше формирати, јер у територијалном погледу опсег се не би мењао. На ове јединице пренеле би се исте надлежности које су дате и Бановини Хрватској. Све ово било би у духу 116 члана Устава, решење привременог карактера, до сазива Уставотворне народне скупштине.“¹⁹¹ Међутим, рат је прекинуо преуређење југословенске државе, тако да овај план никада није заживео.

Сепаратистички покрети представљали су највећу претњу по стабилност Краљевине Југославије. Непријатељска активност ових покрета генерисала је и многе друге друштвене проблеме. Често су ти проблеми добијали и међународну димензију, што је додатно оптерећивало ионако тежак спољнополитички положај Краљевине Југославије. Најопаснија антијугословенска и антисрпска организација била је усташки покрет. Усташки покрет формално је основан 1932. године у иностранству, под вођством Анте Павелића,¹⁹² који је после шестојануарске диктатуре 1929. године, напустио Југославију. Усташе су Југославију сматрале тамницом народа и синонимом српске хегемоније над хрватским народом, вештачком версајском творевином коју треба уништити насилним путем. У суседним државама, у близини југословенске границе, били су организовани усташки логори ради обучавања за терористичке акције у Југославији. Усташка организација уживала је помоћ суседне Италије и Мађарске.¹⁹³

¹⁹⁰ Био је израђен и нацрт уредбе о организацији српских земаља. Члан 1. Нацрта уредбе гласи: „*Бановине Врбаска, Дринска, Дунавска, Моравска, Зетска и Вардарска спајају се у једно, под заједничким именом Српске земље, чије је седиште у Скопљу. Досадашње бановине се претварају у области, задржавајући своје називе и своја седишта.*” Бранко Петровић и Момчило Зечевић, *Југославија 1918-1984*, збирка докумената, Београд, 1985, стр. 365-366.

¹⁹¹ Драгиша Ј. Цветковић, „Смисао, значај и последице српско-хрватског споразума“, *Гласник српског историјско-културног друштва „Негош“*, свеска десета – децембар 1962, Илиноис – САД, стр. 21.

¹⁹² Др Анте Павелић, загребачки адвокат, био је један од најактивнијих послератних франковаца који је наставио и развијао антисрпску политику Јосипа Франка.

¹⁹³ О сарадњи усташа и италијанских фашиста, види више у Н. Džejms Berving, *Imperija na Jadranu: Musolinijevo osvajanje Jugoslavije 1941-1943*, Službeni glasnik, Beograd, 2007.

Слика бр.3:
Краљ Петар II
и Кнез Павле у
Љубљани
1940. године

Као и усташки покрет, значајан проблем на унутрашњем плану представљала је и сепаратистичко–терористичка организација ВМРО (*Внатрешна Македонска Револуционерна Организација*)¹⁹⁴. Постојали су и извесни контакти између ове две организације, али и отворена сарадња у непријатељској делатности према Југославији.¹⁹⁵

¹⁹⁴ ВМРО је основана у Солуну 1893. године са циљем да се македонско становништво ослободи османске власти. У организационом смислу, на челу ВМРО налазио се Централни комитет, који је под собом имао окружне комитете и на територијалном принципу створене оружане формације (комитске чете). ВМРО је имала сопствени апарат власти: Устав, народне судове, шифре за комуникацију, тајну пошту, курире, чак и своје илегалне листове. Убрзо по формирању, 1895. године у Софији је под покровитељством бугарске Владе и Двора формиран *Врховни македонски комитет* „Врховист“, који је своје чланове убацивао у ЦК ВМРО са намером да ову организацију потчини утицају бугарског Двора ради прикључења Македоније Бугарској. Због одређених концепцијских разлика долазило је и до сукоба унутар саме организације између „Врховиста“ и „Централиста“ (присталица ЦК ВМРО). Како би привукли пажњу светске јавности „Врховисти“ су поред атентата и напада на важније објекте, 2. августа 1903. године подири устанак (Илинденски устанак), који је становништво радо прихватило, због чега је добио подршку и од супротстављеног крила ВМРО „Централиста“. Међутим, тај су устанак турске власти убрзо крваво угушиле. У време младотурске револуције 1910. године „Врховисти“ су успели да узурпирају руководство ВМРО, чиме је значајно ослабљен утицај „Централиста“. У време Првог и Другог балканског рата ВМРО је са својим комитским четама узела активно учешће на страни Бугарске. Од тог времена ВМРО поприма изразито антисрпски карактер који ће испољавати и у Првом светском рату, па и на даље, за све време свог постојања. Види више: Ђорђе Васиљевић, *ВМРО и Србија 1893-1934*, Catena Mundi, књига друга, Београд, 1992, стр. 27-31.

¹⁹⁵ Први контакти упостављени су када је вођа усташког покрета, Анте Павелић у својству адвоката одроне, у процесу против млађих припадника ВМРО (претежно студената), који је према Закону о заштити

Тако је, приликом Павелићеве посете Бугарској, 20. априла 1927. године дошло до споразума између Ванче Михаилова и Анте Павелића, којим је предвиђено: „да се организује терористичка акција на југословенској територији и да се створе независне државе – Хрватска и Македонија – с тим да Хрватска успостави границу на Дрини и да ове нове државе – у интересу дефинитивног мира на Балкану – своје границе помакну тако да дођу до непосредног суседства преко Санцака и Косова“¹⁹⁶ ВМРО, као сепаратистички покрет, узимао је замах првенствено код омладине и у руралним срединама Јужне Србије. Све се мање осећала љубав према заједничкој држави, док се с друге стране све више прижељкивао њен распад. Снажније испољавање македонске националне самосвести, поред ВМРО, нарочито су подстицали и комунисти.

Поред Хрватске и Македоније, где су сепаратистички покрети били најизраженији, сепаратизам је, у периоду пред Други светски рат, постојао и у другим деловима Југославије. У Словенији су се под јаким утицајем Ватикана развијале разне клерофашистичке организације. Пример за једну такву организацију била је „Католичка акција“, организација унутар католичке цркве, која је била активан пропагатор шовинизма, сепаратизма и верске и националне нетрпељивости. У Црној Гори, у првим годинама након стварања заједничке државе, постојао је сепаратистички покрет „зеленаша“, коме су припадале присталице краља Николе и црногорске династије Петровић. Овај покрет уживао је подршку званичне Италије. У каснијем периоду, сепаратизам се развијао кроз активности Федералистичке странке и њеног првака Секуле Дрљевића. Италијани су овај црногорски сепаратистички покрет нарочито подржавали након окупације Албаније, 1939. године. О њиховом деловању сведоче и извештаји Одељења за државну заштиту МУП-а Краљевине Југославије: „На територији Зетске бановине, а поглавито у срезovima: цетињском, барском и подгоричком, у последње време упорно се шири вест о скором издвајању Црне Горе од Југославије и о доласку црногорског принца на престо самосталне Црне Горе.“¹⁹⁷

Поред сепаратистичких тежњи појединих јужнословенских народа, државу су оптерећивали и захтеви националних мањина које су, подстицане од својих матица,

државе крајем 1927. године вођен пред судом у Скопљу, заступао интересе оптужених. Види више: др Богдан Кризман, Усташе и ВМРО, *Catena Mundi*, књига друга, Београд, 1992, стр. 32-37.

¹⁹⁶ Велимир Терзић, *Слом Краљевине Југославије 1941*, Љубљана-Београд-Титоград, 1982, књига прва, стр. 185.

¹⁹⁷ Исто, стр. 182.

деловале у циљу дестабилизације државе. Најагилније националне мањине у том погледу биле су немачка на северо-истоку и албанска на југу државе. Немачка национална мањина у Југославији, такозвани „фолксдојчери“, која је претежно била настањена у Војводини, бројала је око пола милиона становника.¹⁹⁸ Радило се о економски најснажнијој мањини која је имала међународну заштиту свог положаја. Победом национал–социјалистичке струје међу немачком мањином, део чланова у културној организацији југословенских Немаца „Културбунду“ представљао је најснажнију и најорганизовану „пету колону“ у Југославији.

Поред Немачке, потенцијалну опасност представљала је и Албанска национална мањина. Италијанском окупацијом Албаније, оживео је рад Косовског комитета, основан 1919. године, као типичне сепаратистичке организације, која је имала за циљ отцепљење Косова и Метохије од Краљевине СХС. Преко чланова Косовског комитета, потпомогнутог италијанском обавештајном службом, успостављене су везе са Албанцима на Косову и Метохији. Систематски је изграђивана мрежа доушника, сарадника и присталица спремних да се боре, уз помоћ италијанских снага, против Срба и Краљевине Југославије, с циљем стварања „Велике Албаније“.

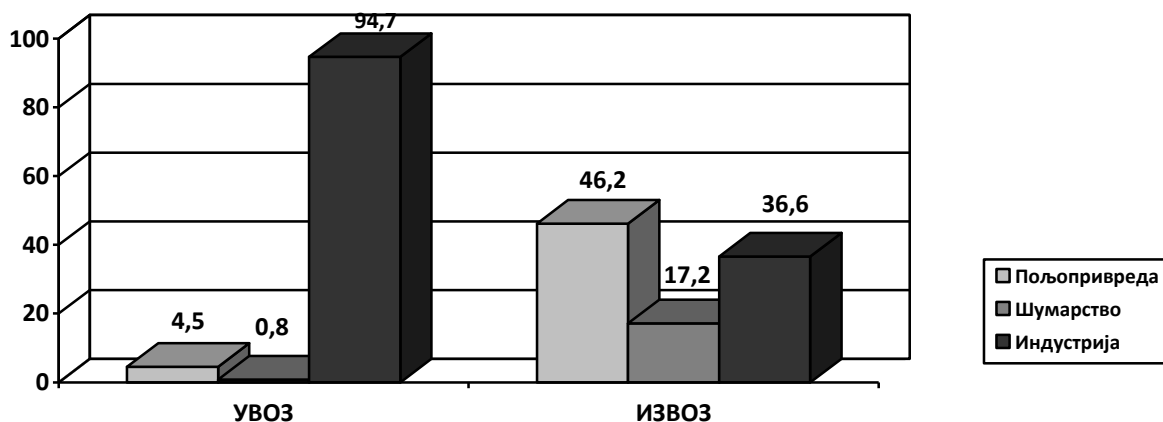
Поред националног питања, које је било најосетљивије питање унутар Југославије, проблеми су постојали и на економском и на војном плану. Југославија, свакако, није могла остати имуна на велику економску кризу која је, тридесетих година XX века, потресала све европске земље. Све се више осећала економска међузависност са Италијом и Немачком, него ли са Британијом и Француском. Немачка се није устручавала да економију меша са политиком, тако да је све већи економски утицај почела да користи као полугу за остваривање и политичког притиска на Југославију. Немци су, за разлику од Британаца, постали свесни ситуације, коју су својим деловањем створили, и знали су да целу југословенску привреду могу упропастити само ако у тренутку престану куповати југословенске пољопривредне производе.¹⁹⁹ Узалудни су

¹⁹⁸ Према последњем предратном попису из 1931. године немачка национална мањина бројала је 499.669 становника, што је чинило 3,5% укупног броја становника у Краљевини Југославији. Немачка национална мањина је углавном била настањена у бившим аустро-угарским крајевима, а у Војводини је била најбројнија. У Банату је 20% становништва наводило немачки језик као матерњи, Барањи 30%, Срему, 14%, Славонији и Хрватској 3%, Босни и Херцеговини 0,6% и Словенији 3%. Dušan Viber, *Nacizam in Nemci u Jugoslaviji 1933-1940. godine*, Ljubljana, 1966, str. 19. Наведено према, Љубодраг Димић, *Културна политика Краљевине Југославије 1918-1941*, књига трећа, Стубови културе, Београд, 1997, стр. 8.

¹⁹⁹ Јакоб Б. Хоптнер, *Југославија у кризи 1934-1941*, Ријека, 1973, стр. 134.

били покушаји Југославије у наговору Британије да повећа откуп југословенских производа, на првом месту пољопривредних, који је у поређењу са немачким изгледао више симболичан, и да на тај начин смањи економску зависност Југославије од немачког капитала.

Као претежно аграрну државу, светска економска криза је југославенску привреду погодила са извесним закашњењем, тако да су њене последице значајније почеле да се осећају тек од средине 1930. године. Нагло су пале цена житарица, основне извозне сировине, након чега је уследила и криза у индустријском и банкарском сектору. Као што је и почела касније, криза је у Југославији, у односу на развијеније државе Западне Европе које су већ од 1933. године почеле да бележе опоравак, трајала нешто дуже. Економску кризу пратио је велики број незапослених, што је нужно условило друге социјалне и политичке проблеме.²⁰⁰ Опоравак југословенске привреде обележило је име Милана Стојадиновића, економског стручњака, министра финансија у влади Богољуба Јевтића и каснијег председника владе. Економска политика коју је Стојадиновић заступао огледала се у већем интервенционизму државе у привреди, што је била одлика економске политике и других европских држава. Овакво деловање довело је до већег броја државних предузећа, а и јавни радови су све више добијали на значају. Применом ових мера, југословенска привреда је почела да бележи опоравак и раст.

Графикон бр.1: Упоредни приказ увоза и извоза у % за период од 1934-1939. године²⁰¹

²⁰⁰ О ефектима светске економске кризе у Југославији види више у: Мари-Жанин Чалић, *Социјална историја Србије 1815-1941*, Клио, Београд, 2004, стр.332-380.

²⁰¹ Графикон је преузет из: Мари-Жанин Чалић, *Социјална историја Србије 1815-1941*, Клио, Београд, 2004, стр. 409.

Стојадиновићева смена и избијање Другог светског рата негативно су утицали на привредну стабилност Југославије, што се рефлектовало и на општу друштвену ситуацију и политичку климу у држави. На основу различитих показатеља може се рећи да је југословенска привреда била у заостатку за водећим Европским државама, што се види и на основу распрострањености индустријске производње, која је била у сенци пољопривредне. Неповољна је статистика и када је реч о спољној трговини, која је била орјентисана ка извозу сировина и пољопривредних производа, док је у увоз био готово резервисан за индустријске производе. Немачка и Италија су били највећи увозници југословенских производа, док је из тих земаља Југославија увозила индустријске производе и машине.

Када је војска Краљевине Југославије у питању, може се рећи да је југословенско војно и политичко руководство Други светски рат дочекало тотално неспремно. Ратна доктрина темељила се углавном на старим гледиштима из периода Првог светског рата и балканских ратова. Погрешно је био решен и стратегијски распоред снага којим је требао да се заустави напад непријатеља. Иако се знало да Немачка у први стратегијски ешалон обично групише главне снаге и средства, планира и води краткотрајан рат и тражи брза решења у почетку рата, ратним планом југословенске војске „Р-41“, који је настао почетком 1941. године, био је предвиђен кордонски распоред снага и одбрана свих граница Југославије трупима разбацаним на око 3000 km дугачком граничном фронту.²⁰² Прелаз југословенске војске из мирнодопског у ратно стање био је врло сложен и компликован. Било је замишљено да мобилизација траје од три до седам дана. Како је мобилизација била касно објављена, догодило се да је немачки напад затекао Југославију тек у почетној фази мобилизације. То је изазвало општу пометњу већ од самог почетка рата.

²⁰² Таквим распоредом снага требало је реализовати основну идеју ратног плана; успоравајућу одбрану на свим фронтovima, осим према Албанији и Задру и повлачење према југу, преко хиљаду километра, у Грчку, да би се тамо у заједници са Грцима и евентуално са другим савезницима, организовао јединствени фронт ради пружања отпора и настављања рата. При томе је занемарена велика покретљивост немачких снага, апсолутна надмоћ у ваздуху и ванредно повољна оперативна основица са које је непријатељ својим дејствима могао брзо спречити повлачење југословенске војске према Грчкој. Ради лакшег руковођења и командовања у рату, државна територија је подељена на војишну и позадинску територију. То је, свакако, више одговарало ситуацији из Првог светског рата, а не условима уочи Другог светског рата, када је савремена војна авијација целу државну територију претварала у војишну. Праве позадине заправо и није било. Велимир Терзић, Слом Краљевине Југославије 1941, Љубљана-Београд-Титоград, 1982, књига друга, стр. 161-195.

С техничке стране посматрано, војска је располагала застарелим наоружањем и слабо мобилним јединицама. Војна индустрија Краљевине Југославије није била довољно развијена, посебно не за производњу топова, тенкова и моторних возила. Све је то требало набављати у иностранству, што је избијањем Другог светског рата постало готово немогуће. Војска је била наоружана и домаћим и страним наоружањем, што је стварало велике потешкоће око њиховог одржавања и оправке. Материјалне резерве за вођење рата биле су недовољне. Национална шароликост у редовима војника и старешина представљала је посебан проблем. Виши старешински кадар, већим делом, није био обучен за вођење рата у новим условима и са противником каква је била немачка армија, а и знатан број генерала био је престарео. Сви ти проблеми који су мучили војску Краљевине Југославије дошли су до изражаја у моменту када је земљу требало бранити.

Карта бр.1: Краљевина Југославија 1940. године

2.2. Интереси страног фактора

Историја и садашње искуство нас учи да судбина малих држава умногоме зависи од интереса моћника. Још је Тукидид пишући о Пелопонеском рату приметио да „правда у људским односима долази до признања, ако је једнака нужда за обе стране; оно пак, што је само могуће, то моћнији проводе, а слабији у томе попуштају.“²⁰³ Другим речима, правда и равноправан однос се могу очекивати само међу оним државама једнаке моћ, док велике силе чине оно што могу, а мали подносе оно што морају. Разни интереси, било да су политичке, војне или економске природе, усмеравали су политику великих и моћних држава према мањим и слабијим државама. Деловање моћника неретко је подразумевало или директну употребу силе или претњу употребом силе, што такође представља насиље. Тако се дешавало да су интереси страног фактора били чест мотив за реализацију насилне смене власти.²⁰⁴ Они режими који нису били спремни на „сарадњу“ и нису желели да поступају у складу са „препуракама“ или очекивањима моћника, могли су да рачунају на то да ће бити „заменењени“. Иако су такви интересни обично скривени, пажљивијом анализом односа међу државама, они се ипак могу видети или са великом сигурношћу претпоставити.

2.2.1 Интереси страног фактора као узрок Мајског преврата

За разумевање спољнополитичког положаја Србије у другој половини XIX века неопходно је сагледати интересе држава које су Балканско полуострво доживљавале као део своје интересне сфере. Некада моћно Отоманско царство у XIX веку претворило се у „болесника са Босфора“. За балканске народе то је значило шансу за ослобођење од вишевековне турске власти и стварање или увећање својих националних држава. С друге стране, велика територија под контролом слабе Турске, била је прави изазов европским

²⁰³ Tukidid, *Povjest peloponeskog rata*, Matica Hrvatska, Zagreb, 1957, str. 315.

²⁰⁴ О томе како су моћнији субјекти у међународним односима спремни да примењују различите насилне методе према слабијим ради остварења својих интересима писао је и Дедијер: „...субјекти интересних сфера, наслањајући се на вековно искуство, спремни су да пре отворене интервенције покушају да омекшају отпор будуће жртве, изазивањем унутрашњих сукоба између појединих нација, класа и партија и других друштвених групација.“ Vladimir Dedijer, *Interesne sfere*, Prosveta, Beograd, 1980, str. 41.

силама, првенствено Аустро-Угарској и Русији, за територијално проширење, односно увећање своје моћи и утицаја. Друге две европске силе, Енглеска и Француска своје су интересе виделе у Цариграду и мореузима који су били под контролом Турске. Стога су се, противећи се јачању Русије и Аустро-Угарске, заједно са Италијом залагале за опстанак Турске. Политика уједињене Немачке „*Drang nach Osten*“ („Продор на Исток“) такође је била усмерена ка југоистоку Европе.

Овако испреплетени и сукобљени интереси великих сила неминовно су се рефлектовали и на мале балканске народе. На судбину тада још увек младе и мале Кнежевине Србије, која је тежила међународном признању и ослобађању свих делова територије на којима су живели Срби, највише су утицале политике и међународне активности две моћне европске царевине, Аустро-Угарске и Русије. Због њиховог интензитета и усмерености на просторе на којима су Срби живели, међу њима се могу тражити могући мотиви за подршку или помагање реализације преврата 1903. године у Србији. Преврат који је означио промену династије, наговештавао је и промену политике, посебно спољне која, видеће се, није била баш по вољи нити Аустро-Угарске, нити Русије.

Интереси Руске империје и односи са Србијом

После савезничке ратне победе над Наполеоном с почетка XIX века, у којој су руске јединице имале пресудну улогу, Русија је израсла у јаку и значајну војну и политичку европску силу. Њен међународни кредибилитет и позиције ослабио је пораз у Кримском рату, који се водио од 1835. до 1855. године. Победници у том рату били су Енглеска, Француска, Турска и Пијемонт (Италија). Иако није територијално издељена, за шта се залагала Енглеска, Русија је на основу Париског мировног уговора из 1856. године морала да уништи целокупну Црноморску флоту, смањене су јој територије око делте Дунава и изгубила је статус „заштитнице“ хришћана у Турској.²⁰⁵ Услед тога, свесна своје слабости и сталног ривалства с Енглеском, уследило је руско приближавање новом уједињеном Немачком царству. Приближавање немачкој политици резултирало је

²⁰⁵ Сава Живанов, „Основи спољне политике Русије крајем 19. и почетком 20. века“, *Зборник Матице српске за историју*, број 71-72, Нови Сад, 2005, стр. 62.

склапање савеза Трију царева, Немачке, Русије и Аустро-Угарске 1873. године.²⁰⁶ Између три цара, постигнут је договор о очувању постојећих граница у Европи, о усаглашеном деловању у решавању „источног питања“ и о предузимању заједничких мера против револуција које су угрожавале престоле у све три царевине. С обзиром да је савез створен у складу са Бизмарковим плановима о преуређењу европског простора, у европској јавности је преовладавао утисак о немачкој доминацији у том савезу.²⁰⁷

Под утицајем неколико побуна међу словенским народима, првенствено оним у Босни и Херцеговини, Србији, Црној Гори и Бугарској, који су тражили начина да се ослободе турске власти, и под притиском свог јавног мњења да помогне својој словенској браћи, Русија је 1877. године објавила рат Турској. Претходно су руска и аустро-угарска дипломатија ступиле у тајне преговоре о подели интересних сфера на рачун Турске, која се огледала и у потписивању тајне конвенције 8. јула 1876. године у Рахјштату. Спремајући се за рат са Турском, Аустро-Угарска и Русија су у Бечу закључиле и војни уговор 15. јануара, а у Будимпешти 18. марта 1877. године потписују и политички уговор, којим се Аустро-Угарској признаје право над читавом Босном и Херцеговином, а Русији право на Бесарабију и границе из 1856. године. Посебним конвенцијама уз политички уговор из марта 1877. године, у трећем члану, Аустро-Угарска и Русија су се сложиле да се у случају распада Турске, не сме дозволити стварање једне заједничке државе Јужних Словена.²⁰⁸

Убрзо после потписивања политичког споразума са Аустро-Угарском, руски цар Александар II је 12. априла 1877. година отпочео ратне операције против Турске. У рат су на страну Русије ушле и Црна Гора и Румунија. Искористивши прилику, после пораза у првом, Србија је децембра исте године ступила у други рат с Турском. Иако је Енглеска и у овом рату помагала Турску, Русија је успела да порази турску војску, што је већ 3. марта наредне године резултирало потписивањем уговора о миру у Сан-Стефану недалеко до Цариграда. Санстефанским мировним уговором из 1878. године било је предвиђено међународно признање за Црну Гору, Србију и Румунију, а Бугарској

²⁰⁶ Прво су аустро-угарски цар Фрањо Јосиф и руски цар Александар II, потписали конвенцију у Шеленбургу 6. јуна 1873. године, којој се 22. октобра исте године придружио и немачки цар Вилхем I, приликом своје посете Бечу. Vladimir Dedijer, *Interesne sfere*, Prosveta, Beograd, 1980, str. 82.

²⁰⁷ Сава Живанов, „Основи спољне политике Русије крајем 19. и почетком 20. века“, *Зборник Матице српске за историју*, број 71-72, Нови Сад, 2005, стр. 66.

²⁰⁸ Vladimir Dedijer, *Interesne sfere*, Prosveta, Beograd, 1980, str. 84.

је обезбеђен статус аутономне кнежевине. Највеће територијално проширење дато је тзв. Великој Бугарској, која је требала да се простире од Црног мора на истоку, до реке Дрим у Албанији на западу. Замишљено је било да таква Бугарска обухвати и територију већег дела Македоније, са деловима Дебарског, Призренског и Нишког санцака, а градови Пирот и Врање припали би Бугарској.²⁰⁹ Овакав исход рата, дубоко је разочарао Србе и код краља Милана створио дугорочни отклон и негативни став према Русији.

Из тих разлога су у време владавине краља Милана Обреновића, српске власти Русију доживљавале много опасније по српске интересе од Аустро-Угарске. Због свог вишенационалног састава сматрало се да је политика Аустро-Угарске мање опасна за српске интересе од Русије. Председник српске владе, Милан Пироћанац, је 1882. године записао да „догод Русија не напусти идеју Велике Бугарске а на штету српских интереса, Србија се нема ничему надати добрим од политике коју Русија води на Балканском полуострву.“²¹⁰ У намери да створе Велику Бугарску, Руси су првенствено водили сопственим интересима. Хтели су да преко ње и њене велике територије учврстите своје позиције на Балкану. Знајући да западни Балкан припада Аустро-Угарској интересној сфери, Руси су сматрали да би територијално проширење Србије посредно представљало и проширење аустро-угарског утицаја у овом делу Европе.²¹¹ Противећи се таквом наглом јачању позиција Русије на Балкану, Енглеска и Аустро-Угарска, уз подршку Немачке, приморавају Русију на мировни конгрес који је био заказан у лето 1878. године у Берлину.

Прибојавајући се могуће реакције Енглеске, али и других европских сила, које су могле резултирати новим ратним сукобом, Русија пристаје на међународни конгрес. Конгресу на коме су учествовали председници влада или министри иностраних послова Немачке, Енглеске, Русије, Аустро-Угарске, Француске и Италије присуствовали су и представници балканских народа, али не као пуноправни чланови, већ више као посматрачи. Конгрес је трајао од 13. јуна до 13. јула 1878. године у Берлину и њиме је

²⁰⁹ Текст Уговора који су у Сан-Стефану у име руског цара потписали гроф Никола Игњатијев, царски ађутант, генерал пуковник и члан царског савета и Александар Нелидов, коморник руског двора и државни саветник, а у име турског султана Сафет паша, министар иностраних послова и Саадулах-бег, амбасадор на царском двору Немачке, може се у целости видети у: Vladimir Dedijer, *Interesne sfere*, Prosveta, Beograd, 1980, str. 85-91.

²¹⁰ Наведено према: Момир Самарџић, “Политика Србије према Бугарској и тајна конвенција 1881. године“, *Зборник Матице српске за историју*, број 71-72, Нови Сад, 2005, стр. 37.

²¹¹ Владимир Ћоровић, *Историја Срба*, Публик Практикум, Земун, 2010, стр.641.

председавао немачки канцелар Бизмарк, као домаћин. Берлински конгрес је резултирао потписивањем Берлинског уговора, којим је замењен Санстефански уговор и којим је Русија била „лишена знатног дела плодова своје победе“, док је „без иједног метка“ Енглеска добила право да окупира Кипар, а Аустро-Угарска Босну и Херцеговину.²¹² Оспорено је стварање Велике Бугарске, али је такође била призната независност Црне Горе, Србије и Румуније.²¹³ Србији је признато право на територијално проширење на Нишки, Пиротски, Топлички и Врањски округ. У погледу територијалног добитка, Санстефански уговор је за Србију заиста био неповољнији од Берлинског уговора, јер је територијално проширење првим уговором који је „диктирала“ Русија, за четвртину било мање од оног које је Србија добила на Берлинском конгресу. Међутим, за Србију је поред већег територијалног проширења, било важно и то што на истоку није добила још једног великог и моћног суседа, оличеног у лику Велике Бугарске.

И након Берлинског конгреса, интересовање великих сила, посебно две велике царевине Русије и Аустро-Угарске, за Србију и српско питање није јењавало. Како је примећено „решавање балканских проблема између Аустро-Угарске и Русије концентрисало се на судбину Босне и Херцеговине и на борбу за утицај у Србији и Бугарској.“²¹⁴ Настављајући своју спољну политику која је била усмерена ка Турској и Балкану, Русија је као и раније настојала да учврсти своје позиције у православним државама и да стекне контролу над мореузима који из Црног мора воде ка Средоземљу. Ценећи међународно окружење, Русија је била свесна да „кључеве од сопственог дома“, како су називали мореузе Босвор и Дарданели, није могуће узети без сагласности Аустро-Угарске. У томе и леже мотиви за поновно руско приближавање Аустро-Угарској и обнову савеза Три царства, којим је Русија допустила могућност да Аустро-Угарска, након војне окупације оде и корак даље и анектира Босну и Херцеговину. За узврат, Русији су признати интереси у Бугарској и Источној Румелији.²¹⁵

²¹² В.П. Потемкин, *Историја дипломатије*, свеска друга, Архив за правне и душтвене науке, Београд, 1949, стр. 52.

²¹³ Одлукама берлинског конгреса Бугарска је формирана као кнежевина под суверенитетом турског султана, док је Источна Румелија добила аутономни статус, али у саставу Турске.

²¹⁴ Сава Живанов, „Основи спољне политике Русије крајем 19. и почетком 20. века“, *Зборник Матице српске за историју*, број 71-72, Нови Сад, 2005, стр. 90.

²¹⁵ Милорад Екмечић, „Балканска политика Аустро-Угарске после Берлинског конгреса“, *Зборник Матице српске за историју*, број 75-76, Нови Сад, 2007, стр. 153.

Нови руски цар Александар III, који је на власт дошао после смрти свога оца Александра II марта 1881. године, и поред маштања о величини Русије и заузимању мореуза, био је свестан да је његовој земљи „због економске и војне слабости неопходан мир“.²¹⁶ Био је спреман да прихвати савете свог министра иностраних послова Гриси, који се залагао за тешњу сарадњу са Немачком, чиме је настојао да умањи међународне конфликте и заплете.²¹⁷ Такав његов став отворио је врата за обнову савеза Трију царева из 1873, који је био постигнут потписивањем уговора 18. јуна 1881. године, Немачка је обезбедила себи руску неутралност у случају рата са Француском, а Русија неутралност Немачке и Аустро-Угарске у случају рата са Турском или Енглеском.²¹⁸ Било је много разлога у односима Русије и Аустро-Угарске који су могли осујетити постизање договора. Али на пристанак Русије да обнови савез утицала је и бојазан да би савез могао бити склопљен између Енглеске, Аустро-Угарске и Турске, што би у још већој мери угрозило руске интересе у Европи.²¹⁹ Аустро-Угари су пак на обнову савеза пристали бојећи се могућег савеза Русије са Енглеском.

Тај Тројецарски савез, који заправо и није био савез у правом смислу, јер није изражавао искрене намере и пријатељство те три европске силе. Услед различитих економских интереса на сцену ступа својеврсни „царински рат“ између немачког и руског тржишта. Излаз из царинског рата са Немачком, Русија је потражила у Француској, која је прихватила до откупи њене хартије од вредности и дала јој велики зајам, што је руској привреди у последњој деценији XIX века омогућило опоравак и успон. Економска сарадња, неминовно је довела и до политичког зближавања Француске и Русије, што је августа 1891. године резултирало потписивањем тајног споразума.²²⁰ Само годину дана касније представници војске две државе усагласили су и

²¹⁶ Душко Ковачевић, „Ступање на руски престо цара Александра III и обнова савеза Три цара 1881. године“, *Истраживања*, број 20, Нови Сад, 2009, стр. 119.

²¹⁷ Било је доста заједничких интереса руског, аустро-угарског и немачког двора, који су се првенствено огледали у заједничком страху од револуције, заинтересованости за пољске територије, као и очување непромењеног стања на Балкану. Насупрот заједничким, постојали су и супротстављени интереси, који су највидљивији били на релацији између Русије и Аустро-Угарске, али који су уз дипломатску активност немачког канцелара Бизмарка превазиђени.

²¹⁸ В.П. Потемкин, *Историја дипломатије*, свеска друга, Архив за правне и душтвене науке, Београд, 1949, стр. 59.

²¹⁹ Душко Ковачевић, „Ступање на руски престо цара Александра III и обнова савеза Три цара 1881. године“, *Истраживања*, број 20, Нови Сад, 2009, стр. 120.

²²⁰ Сава Живанов, „Основи спољне политике Русије крајем 19. и почетком 20. века“, *Зборник Матице српске за историју*, број 71-72, Нови Сад, 2005, стр. 69.

Војну конвенцију коју су начелници генералштабова Обручев и Буадефр августа наредне године свечано потписан.²²¹

Ово зближавање са Француском, недвосмислено говори да је руска дипломатија направила отклон од Немачке и Аустро-Угарске политике, свесна свих опасности које по њене интересе представљају имеријалистичке тежње Беча и Берлина на Балкану и у Европи. Било је предлога о подели интересних сфера на Балкану, које на руском двору нису наишле на одобравање. Бизмарков предлог о повлачењу демаркационе линије којом би се поделиле интересне зоне Русије и Аустро-Угарске у Петроград је 25. децембра 1881. године послао руски амбасадор у Берлину Сабуров. Руски цар Александар III и његов министар војни А. Д. Миљутин су то сматрали неприхватљивим, јер би таква подела Балкана значила препуштање Србије и Црне Горе у руке Аустро-Угарске.²²² Негативан став према овом предлогу указују да је положај Србије, поред Бугарске и мореуза, такође био важан за руску дипломатију. Након изненадне смрти руског цара Александра III 1894. године, немачки цар Вилхем II, позивајући се и на рођачке везе са Николајем II, тежио је да обнови добре односе Русијом, али не баш са великим успехом. Извесна приближавања била су и између енглеске и руске стране. Наступио је нови распоред снага у Европи, који ће се свако рефлектовати и на Србију, као и на све остале мале балканске државе.

У последњој деценији XIX века, један од најутицајнијих личности на српској политичкој сцени, радикал Никола Пашић, који је иначе имао добре везе и контакте у Русији, покушао је да са руском царевином успостави ближе економске и политичке односе и тако смањи зависности Србије од Аустро-Угарске. Имајући у виду да је и у руској привреди доминантна грана пољопривреда и да је и њихова државна благајна оптерећена многим кредитима, његова намера да са Русијом склопи трговински уговор и

²²¹ Њоме је, у првом члану било дефинисано да „Ако Француска буде подвргнута нападу од стране Немачке, или Италије уз подршку Немачке, Русија ће употребити сву своју војску којом располаже за напад на Немачку. Ако Русија буде подвргнута нападу од стране Немачке, или Аустрије уз подршку Немачке, Француска ће употребити сву војску којом располаже за напад на Немачку.“ Руски цар је Конвенцију потписао децембра 1893, а француски председник јануара 1894. године. Наведено према: Сава Живанов, „Основи спољне политике Русије крајем 19. и почетком 20. века“, *Зборник Матице српске за историју*, број 71-72, Нови Сад, 2005, стр. 69-70.

²²² Душко Ковачевић, „Ступање на руски престо цара Александра III и обнова савеза Три цара 1881. године“, *Истраживања*, број 20, Нови Сад, 2009, стр. 123.

уговор о зајму ради репрограма српског државног дуга нису уродили плодом.²²³ Иако без постигнутог конкретног договора, ово је био јасан сигнал да у Србији постоји намера да се смањи зависност од воље и интереса бечког двора, који су у време владавине краља Милана, били окосница и мера српске спољне политике.

Након абдикације краља Милана, његов син краљ Александар Обреновић је јула 1891. године, у пратњи свог намесника Јована Ристића и Николе Пашића, отпутовао у Русију, у посету руском цару. Том приликом је од руске Волшко-камске банке добијен је остатак новца (два милиона), који је према договору радикалске владе и краља Милана требао да му буде исплаћен за одлазак из Србије.²²⁴ У том чину се може видети намера и интерес руске дипломатије да српског краља Милана држи подаље од Србије, а самим тим и Аустро-Угарску. Зато је његов повратак у Србију почетком 1894. године са великим негодовањем примљен на руском двору. Стога и не чуди тврдња да „када се Милан вратио, руски цар сматрао се лично обманут и увређен.“²²⁵ У први мах се сматрало да иза тога стоји Аустро-Угарска. Због тога су по Милановом повратку у Србију и смене радикалске владе, Руси имали поприлично негативан став према српској власти.²²⁶

Отопљавање односа са Русијом уследило је за време напредњачке владе Стојана Новаковића на Македонском питању. Наиме, након берлинског конгреса веровало се да само Аустро-Угарска може да помогне у заустављању бугарског продирања у Македонију, иза кога је стајала Русија. Међутим, временом се показало да за решавање српских просветних и црквених питања у овом делу Турске Аустро-Угарска није била нарочито заинтересована. Србија је постала свесна да се ова питања не могу решити без помоћи Русије. С друге стране, како је Бугарска након Сан-Стефанског мира почела да

²²³ Слободан Јовановић, *Влада Александра Обреновића*, књига права, Издавачко и књижарско предузеће Геца Кон, Београд, 1934, стр. 139.

²²⁴ Зајам који је био закључен са руском банком био је привидан, јер је цео износ заправо дао руски цар из своје касе, али је краљу Милану био исплаћен од стране Волшко-камске банке. Слободан Јовановић, *Влада Александра Обреновића*, књига права, Издавачко и књижарско предузеће Геца Кон, Београд, 1934, стр. 291.

²²⁵ Слободан Јовановић, *Влада Александра Обреновића*, књига друга, Издавачко и књижарско предузеће Геца Кон, Београд, 1935, стр. 10.

²²⁶ С обзиром да ни Аустро-Угарска није показивала претерано интересовање да помогне Србији, тражио се нови ослонац у спољној политици. „Краљ Милан је говорио да су се Аустрија и Русија погодиле у немешању у српске ствари и да стога морамо тражити везу с Берлином; помишљао је чак и на женидбу краља Александра каквом немачком принцем.“ Слободан Јовановић, *Влада Александра Обреновића*, књига друга, Издавачко и књижарско предузеће Геца Кон, Београд, 1935, стр. 35.

прави отклон од Русије, тако је Русија све више показивала интересовање и за српске интересе у Македонији. Српска влада је подржавала напоре Порте, иза које је стајала и Русија, да се супротстави ширењу бугарских интереса у Македонији. Тако је Србија успела „да се српској народности у Турској (у сва три македонска вилајета) даде право да може без сваке запреке, подизати српске школе; да се Србима у Турској призна њихова народност те да се не трпају ни у Бугаре ни у Грке; да се српској народности, напослетку, уступе два владичанска места, скопско и призренско“²²⁷

Тешко да би до оваквог успеха српске дипломатије дошло без подршке Русије. Руска дипломатија имала је утицаја и на приближавање бугарског и црногорског двора српском. Тако је у пролеће 1896. године дошло до посете прво бугарског, а затим и црногорског кнеза Београду.²²⁸ После повратка краља Милана у Србију, однос руског двора према српском, поста је врло негативан. Једна је ствар постала приметна: „Руска потпора зависила је међутим од једне личне околности: да ли је краљ Милан у Србији или ван ње; Руси су се заузимали за наше националне захтеве само дотле докле је Милан био ван Србије“²²⁹ Проблем на релацији Србије и Русије настао је и када је руски цар Николај II, децембра 1897. године, у аудијенцију примио Петра Карађорђевића, претендента на српски престо. Овај се гест тумачио „као знак да је Русија, због Милана, дигла руке и од Александра, и да је готова првом згодном приликом отворити династичко питање у Србији.“²³⁰

Око и након неуспелог Ивањданског атентата на краља Милана, Русија је показала већу дипломатску активност у Србији. Покушала је да заштити радикалске прваке који су у процесу који је након атентата уследио били осуђени као главни организатори, јер би слабљењем и пропашћу радикала Русија изгубила своје савезнике у борби унутар српске политичке сцене. Стога, Русија никако није желела да дозволи да

²²⁷ Стојан Новаковић, Балканска питања, стр. 121, Наведено према Слободан Јовановић, *Влада Александра Обреновића*, књига друга, Издавачко и књижарско предузеће Геца Кон, Београд, 1935, стр. 127.

²²⁸ Када су у питању односи с Бугарском треба додати и то да је грчко-турски сукоб из 1897. године допринео српско-бугарском зближавању. Тако је 19. фебруара 1897. године потписана тзв. Угодба између Србије и Бугарске којом су се обе стране споразумеле да неће једнострано предузимати никакве акције које би се тичале решавања националних питања у крајевима који су се још увек налазили под Турском, а 8. марта и Трговински споразум. Међутим, због супротстављених погледа на Македонско питање, српско-бугарско зближавање није дало неке конкретније резултате.

²²⁹ Слободан Јовановић, *Влада Александра Обреновића*, књига друга, Издавачко и књижарско предузеће Геца Кон, Београд, 1935, стр. 220.

²³⁰ Исто, стр. 354.

дође до погубљења Пашића и Таушановића, за које се у руском круговима сматрало да су „стубови радикализма и русофилства у Србији“. У томе им је помогао Аустро-Угарско – Руски споразум из 1897. године, тако да је и аустро-угарска дипломатија извршила притисак на Србију да до погубљења радикалских првака не дође. Догодило се да је „аустроугарски посланик и барон Шиле доставио нашој влади поруку грофа Голуховскога, да погубљење Пашићево и Таушановићево мора изостати, јер би то покренуло Русију на акцију“.²³¹

Нови преокрет у односима с Русијом настао је одласком краља Милана из Србије, а након саопштења краља Александра да намерава да ожени Драгу Машин, бившу дворску даму своје мајке. У политичком погледу, тај брак је требао да значи и једно ново приближавање Русији. Краљ је свој брак са Драгом успешно представљао као помирење и окретање Русији, а самим тим и радикалима који су имали велике симпатије у народу. Избегавши брак са немачком принцезом који му је био намењен, Александар се отргао утицају Аустро-Угарске и Немачке, али и свога оца краља Милана, који је представљао праву сметњу у односима Србије и Русије. Како би се свима ставило до знања да је наступила нова ера односа две државе објављено је да је руски цар Николај II Романов пристао да буде венчани кум српском краљевском пару.²³²

Свако ново дешавање на кумовској релацији рефлектовало се и на међдржавне односе Србије и Русије. Проблеми су настали када је објављено да је краљица трудна, што су многи, знајући њену прошлост, озбиљно и с правом доводили у питање. До руског царског пара, највероватније на основу писања краљице Наталије и извештаја руског агента пуковника Грабова, дошла је вест да краљица Драга није трудна нити да уопште може родити. Како се не би догодило да руском цару буде подметнуто неко друго дете коме би кумовао, цар Николај II је априла 1901. године у Србију послао специјалног лекара да присуствује порођају српске краљице. Руски лекар Владимир Федорович Сњегирев је прегледом установио да краљица Драга није, нити је уопште и била трудна. Чим је ова вест о лажној трудноћи објављена градом су почеле да круже гласине да је Драга намеравала да као своје подметне дете своје сестре Христине, која је

²³¹ Исто, стр. 442-443.

²³² У име руског цара Николаја II венчању српског краља Александра Обреновића са Драгом Машин, кумовао је руски посланик у Србији Павле Мансуров.

носила дете извесног г-дина Петровића, управника новчаног завода, за кога је била удата.²³³ Настао је прави мали дипломатски скандал.

Желећи да, након овог скандала о краљициној лажној трудноћи, поправи углед династије који је овим био озбиљно пољуљан, краљ је покушавао да обезбеди пријем код руског цара и царице. Више пута најављиван и одлаган, пут краља Александра и краљице Драге у Русију, требао је коначно да се догоди у јесен 1902. године. Према ранијим договорима и допису грофа Владимира Николајевича Ламсдорфа, руског министра иностраних послова²³⁴, српски краљевски пар је требао да буде примљен за време јесењег одмора руске царске породице у Ливадији. Формалног позива за то путовање, који је српски краљ очекивао најкасније септембра-октобра 1902. године, није било, али су независно од тога припреме за пут текле. Међутим, српски посланик у Петрограду, Стојан Новаковић, незванично је 23. септембра сазнао да до тог пута неће доћи и да се он „због царичине слабости“ одлаже. Проверавајући ову информацију код руског министра иностраних послова, сазнао је да је још 4. септембра руском посланику у Београду Чарикову јављено да се посета одлаже. Због одлагања пута у Русију, као и због чињенице да је руски посланик у Београду, упркос томе што је за одлагање знао, држао краља Александра у нади да ће до пута сигурно доћи, краљ Александар је променио свој однос према Русији.²³⁵ На унутрашњем политичком плану, овакав исход планираног пута за Русију довео је и до пада Вујићеве владе.

Претпоставља се да „озбиљне заслуге“ за овакав лош исход посете српског краљевског пара Русији заправо има црногорски књаз Никола Петровић. Како се тврдило „Књаз Никола је преко своје кћерке удате на руском двору, књегиње Стане Лајхтенбершке достављао цару и царици „све што се најружније и најгнусније могао

²³³ Како пише Јовановић: „Христина је побацила пре доласка Сњегирева, и само тој околности требало је захвалити што подметање детета није извршено како је смишљено.“ Слободан Јовановић, *Влада Александра Обреновића*, књига трећа, Издавачко и књижарско предузеће Геца Кон, Београд, 1936, стр. 126-127.

²³⁴ Владимир Николајевич Ламсдорф био је руски министар иностраних дела у периоду од 1900-1906. године.

²³⁵ Колико је отказивање пута у Русију и закаснило обавештење руског посланика Чарикова разљутило краља Александра најбоље илуструје следећи догађај: „На њему је Александар искалио свој први јед. Чариков је дојурио из Београда у Ниш, где се краљ тада бавио, да му поднесе објашњење и извињења. Краљ га је пустио да чека читав час; остао је у разговору с њим само неколико минута; одмах после тога узео је воз за Београд, али није повео собом и Чарикова, него га оставио на нишкој станици да после одласка дворског воза сачека обичан воз.“ Слободан Јовановић, *Влада Александра Обреновића*, књига трећа, Издавачко и књижарско предузеће Геца Кон, Београд, 1936, стр. 262.

чути и смислити“ о Александру и Драги, у циљу да их убеди да они српски краљевски пар не могу примити без свога великог унижења.²³⁶ У непосредном контакту и разговору са руском царицом црногорске принцезе које су биле удате на руском двору извештавале су је о не баш чистој Драгиној прошлости, што је вероватно и довело до одлуке царице да не жели да је прими као гошћу. По свему судећи, овакво деловање црногорских принцеза било је инспирисано амбицијама њиховог оца и брата о српском престолу. Такву сумњу још више је подгревала чињеница да је црногорски књаз Никола био примљен на руском двору баш у време када је српском краљу таква посета одлагана.

Након што је пут српског краљевског пара у Русију пропао, у Србију је децембра 1902. године допутовао руски министар иностраних послова Ламсдорф. Он је поред извињења због отказивања пута, српском краљу дошао са задатком да умири српске и бугарске аспирације према Македонији. Због својих проблема на далеком истоку, руска дипломатија се трудила да обезбеди мир на блиском истоку и Балкану. Свесна многобројних проблема које српски народ има у још неослобођеним крајевима под Турском, Русија је била спремна да подржи српске црквене и просветне захтеве, али не и рат против Турске.²³⁷ Мада на високом дипломатском нивоу, ова посета ипак није успела да у очима српског краља поврати поверење у Русију, које је након отказивања посете краљ Александра у потпуности изгубио. Тај догађај на релацији руског и српског двора неминовно је значао нови заокрет Србије у спољној политици, овога пута опет ка Аустро-Угарској. Због овог последњег у низу окретања Аустро-Угарској, као и због неконзистентне спољне политике коју је Србија водила, Русија је дала своју „прећутну сагласност“ на промену династије на српском престолу. Хладни односи српског и руског двора остали су је све до трагичне погибије краљ Александра Обреновића.

²³⁶ О сплеткама књаза Николе Петровића везаним за српски престо види више у: Новак Ражнатовић, „Црногорско-српски односи и питање престолонаслеђа у Србији 1900-1903. године“, *Историјски записи*, год. XXX, књ. XXXIV, 3-4 (1977), стр. 655-706.

²³⁷ Слободан Јовановић, *Влада Александра Обреновића*, књига трећа, Издавачко и књижевско предузеће Геца Кон, Београд, 1936, стр. 311.

Интереси Аустро-угарске монархије и односи са Србијом

Аустро-Угарска монархија је у XIX и почетком XX века била моћни северни сусед Србије. Било је то царство коју је чинило мноштво нација, а чији је симбол јединства представљала Хабзбуршка монархија. Велики број њеног становништва био је словенског порекла, међу којим је било и доста Срба, који су насељени још од времена велике сеобе Срба у XVII и XVIII веку. Граничећи се на северозападу са Немачком, а на североистоку са Русијом, ширење њене моћи, територије и утицаја једино је било могуће преко Балкана. Легитимитет за такве своје претензије Аустро-Угарска ће добити на Берлинском конгресу 1878. године. Наиме, одлукама Берлинског конгреса, којим су ревидиране одредбе Санстефанског мировног уговора, Аустро-Угарској је дато право да окупира Босну и Херцеговину, која је била део Турске, као и да стационира део војника у Новопазарском санџаку. И поред територијалног проширења и међународног признања, а имајући у виду да је велики број Срба остао је ван граница матичне државе, српски народ Берлинским уговором није добио оно очекивано. Србија није добила могућност за излазак на море и није дошло до спајања границе са Црном Гором.

У погледу договора Аустро-Угарске и Русије постојале су две струје – она која се залагала за савез са Енглеском у циљу заједничке борбе против Русије и оне која је била за савез са Русијом и договор око разграничења интересних сфера. Услед бојазни да би могло доћи до енглеско-руског зближавања, Аустро-Угарска је приступила договору са Русијом и тако је 1881. године био обновљен Тројецарски савез из 1873. године.²³⁸ Аустро-Угарској је признато право да у погодном тренутку анектира Босну и Херцеговину, док је тежња бечког двора да заузме и Новопазарски санџак, услед руског противљења (што је и Бизмарк подржао), спречена.²³⁹ За разлику од Босне и Херцеговине, положај Србије у подели интересних сфера између Аустро-Угарске и Русије, није био јасно дефинисан Тројецарским договорима из 1873. и 1881. године. Иако је било одређених приближавања Србије и Аустро-Угарске, то се није десило услед руског препуштања Србије бечком двору. Према речима које је гроф Калноки рекао немачком амбасадору у Бечу 1884. године „Србија није постала део аустријске

²³⁸ Аустро-Угарска је 20. маја 1882. године потписала и договор са Немачком и Италијом, познат као Тројни савез. В.П. Потемкин, *Историја дипломатије*, свеска друга, Архив за правне и друштвене науке, Београд, 1949, стр. 64.

²³⁹ Душко Ковачевић, „Ступање на руски престо цара Александра III и обнова савеза Три цара 1881. године“, *Истраживања*, број 20, Нови Сад, 2009, стр. 121.

интересне сфере на основу споразума Аустро-Угарске и Русије, него је до тога дошло деловањем саме монархије и вољом српског краља.²⁴⁰

Карта бр.2: Балкан након Берлинског конгреса 1878. године

Након окупације Босне и Херцеговине 1879. године, почео је јадан дугорочан процес германизације српског етничког простора, најпре у западним деловима Босне, који су се граничили са Србијом. Утицај Аустро-Угарске ширио се на Балканске државе. Тако је Србија 28. јуна 1881. године, само десетак дана након обнове Тројецарског савеза између Немачке, Аустро-Угарске и Русије, склопила тајни савез са Аустро-Угарском, којим се обавезала да „без претходних споразума са Аустро-Угарском, Србија неће преговарати о политичким уговорима нити ће такве уговоре закључивати ни са

²⁴⁰ Исто, стр. 122.

којом страном државом“.²⁴¹ Потписивању ове Тајне конвенције претходило је и потписивање трговинског споразума са Аустро-Угарском крајем априла 1981. године. Наводно је том приликом, барон Хајнрих Хајмерле, аустро-угарски министар иностраних дела, Чедомиљу Мијатовићу, српском министру иностраних послова, који је поводом склапања тог трговинског уговора боравио у Бечу, изјавио да је склапање политичког споразума најбољи начин да се заштите руског утицаја на Балкану. За признавање стања у Босни и Херцеговини, које је настало након Берлинског конгреса и обећања да ће се у случају аустро-руског рата држати благонаклону неутралност, Србији је понуђена подршка за територијално проширење на југоистоку и признање Србије за краљевину. Међутим, подршка за територијално проширење није подразумевала српско проширење на Солун и Албанију, која је у плановима Аустро-Угарске већ била виђена као самостална држава, па чак ни заузимање Митровице на Косову.²⁴² Тајна конвенција била је орочена на период од десет година.

Србија је у другој половини XIX и на самом почетку XX века била економски врло зависна од Аустро-Угарске. Српска роба и производи готово да нису имали друго тржиште осим аустро-угарског. С друге стране, аустро-угарски трговци и индустријалци тражили су све већи простор за своју робу и капитал. Ширење њиховог тржишта било је усмерено ка југоистоку Европе. Зато је сасвим природно што су баш они били најзаинтересованији за што скорији завршетак железничке пруге кроз Србију која би царску престоницу Беч, преко Београда, повезала са Софијом и Цариградом. Изградњу пруге финансирале су бечке баке, а градило ју је Друштво источних железница. Ова пруга је требала да обезбеди аустро-угарском капиталу несметано ширење ка Балкану и потпуну економску доминацију над тим простором.²⁴³ Поред железнице, Аустро-Угарска је била врло заинтересована и за регулисање пловидбе Дунавом.

Како је рок важења Тајне конвенције био до 1891. године, краљ Милан Обреновић је непосредно пре абдикације 1889. године склопио нови уговор између Србије и Аустро-Угарске, дакле две године раније, којим се рок важења Тајне

²⁴¹ Милорад Екмечић, „Балканска политика Аустро-Угарске после Берлинског конгреса“, *Зборник Матице српске за историју*, број 75-76, Нови Сад, 2007, стр. 153.

²⁴² Момир Самарцић, „Политика Србије према Бугарској и тајна конвенција 1881. године“, *Зборник Матице српске за историју*, број 71-72, Нови Сад, 2005, стр. 34.

²⁴³ В.П. Потемкин, *Историја дипломатије*, свеска друга, Архив за правне и друштвене науке, Београд, 1949, стр. 74-75.

конвенција из 1981. године продужује. Тим новим уговором је наглашено да Аустро-Угарска одобрава српске аспирације ка Македонији, те да ће дозволити њено проширење територије у правцу вардарске долине, у складу са приликама. Аустро-Угарска се обавезала да ће спречити непријатељске упаде црногорских чету у Србију преко своје територије, као и да ће се код турске Порте заузети да сличне активности спрече на својој територији.²⁴⁴ Посебном декларацијом од 19. марта 1889. године, три српска намесника, који су у име тада још малолетног краља Александра Обреновића управљали Србијом, потврдили су да признају уговоре које је Србија потписала са Аустро-Угарском 1881. и 1889. године.²⁴⁵ Продужетак трајања конвенције требао је да буде до пунолетства краља Александра.

У Аустро-Угарској се абдикација краља Милана сматрала као победа руске политике на Балкану. Аустро-Угарском званичнику Сечењију, краљ Милан је рекао да су мотиви за његову абдикацију политички и лични. Нови устав који је донео, под којим неко други може, али он не може владати, везан је за његову намеру да сачува династију. Наиме, краљ Милан је размишљао да ће уз његову помоћ његов син Александар, када постане пунолетан, моћи да укине тај устав.²⁴⁶ Проблеми на релацији са Аустро-Угарском јавили су се када је српска влада предвођена радикалима хтела да 1889. године на чело Српске православне цркве врати Митрополита Михајла (Јовановића) који је важио за великог русофила. Сматрали су да је он њихов „политички противник“ и да би врло брзо постао „центар свих сплетака против монархије, а нарочито против Босне и Херцеговине“.²⁴⁷ Основа за такав став била је у Тајној конвенцији, којом се Србија обавезала да никакве кораке који би ишли на штету аустро-угарским интересима неће предузимати. Само месец дана након устоличења митрополита, јуна 1889. године јавиле су се нове тензије између Србије и Аустро-Угарске, овога пута повод је била жеља српских власти да великом свечаношћу обележи петстоту годишњицу Косовског боја.

²⁴⁴ Владимир Ћоровић, *Историја Срба*, Публик Практикум, Земун, 2010, стр. 655.

²⁴⁵ Vladimir Dedijer, *Interesne sfere*, Prosveta, Beograd, 1980, str. 96.

²⁴⁶ Сузана Рајић, „Милан Обреновић – краљ политичар“, *Зборник Матице српске за историју*, број 79-90, Нови Сад, 2009, стр. 56.

²⁴⁷ Митрополит Михајло налазио се на челу српске цркве у два наврата, од 1859. до 1881. и у периоду од 1889. до 1898. године. Збацивање митрополита 1881. године „било је у очима Русије један од највећих грехова краља Милан“ и када би год било речи о унапређењу српско – руских односа, Руси би увек потезали то питање. Слободан Јовановић, *Влада Александра Обреновића*, књига права, Издавачко и књижарско предузеће Геца Кон, Београд, 1934, стр. 127.

Проблеме у односима стварало је и писање српске штампе, која је после Устава од 1888. године постала знатно независнија и слободнија и у којој су се налазили слободољубиви текстови који су позивали на ослобађање српске браће у Босни и Херцеговини и областима под Турском. Аустро-Угарска је Србији замерала и то што је „необично срдачно“ примала избеглице из Босне и Херцеговине, а што их је нарочито љутило, „муслимани су дочекивани, ако је могуће, још срдачније него православни.“²⁴⁸ Аустро-Угарска је била свесна да су овакви поступци мотивисани националним побудама, што је код њих изазивало још веће незадовољство.

Одлазак краља Милана и насилно протеривање краљице Наталије из Србије рађали су сумњу да је по среди „почетак збацивања Обреновића“ и отварање пута за уједињењу Србије и Црне Горе под династијом Петровић.²⁴⁹ У почетку се као потенцијални кандидат помињао црногорски књаз Никола Петровић, који је био у родбинским везама са руским двором и уживао симпатије руског цара Александра III. Аустро-Угарска монархија није била задовољна могућношћу да се питање српског престолонаслеђа реши уједињењем две династије, односно да једна владарска породица, која је била у великој мери окренута Русији и која не гаји пријатељске ставове према бечком двору, буде на челу две српске државе – Србије и Црне Горе.

Од када је постало очигледно да српски краљ Александар и краљица Драга немају порода и да је питање српског престолонаследника остало отворено, као један од „озбиљнијих“ кандидата појавио се и кнежевић Мирко Петровић, средњи син црногорског књаза Николе Петровића. Гласине о таквој могућности су увелико кружиле Београдом, а добро обавештена Аустро-Угарска је још од 1900. године знала да је то жеља и самог црногорског књаза. Такве амбиције кнежевића Мирка, које нису биле непознате ни руском двору, по свему судећи подстрекивао је његов отац књаз Никола. Оправдано се сумња да је управо жеља за српским престолом, била основни мотив за Мирков брак са Наталијом Константиновић, ћерком Александра Константиновића, који је по мајци био унук Јеврема и Томаније Обреновић. Овим браком и везом са директним претком српског краља Александра Обреновића, господар-Јевремом, књаз Никола је хтео да да легитимитет свом сину Мирку, као најозбиљнијем кандидату за будућег

²⁴⁸ Слободан Јовановић, *Влада Александра Обреновића*, књига права, Издавачко и књижевско предузеће Геца Кон, Београд, 1934, стр. 404.

²⁴⁹ Исто, стр. 291-292.

српског краља. Након преврата и убиства последњих владара из династије Обреновић, које није у потпуности изненадило црногорски двор, амбиције према српском престолу су постале још веће. Међутим, и поред јаке жеље књаза Николе да његов син Мирко дође на српски престо, српска круна је припала његовом зету кнезу Петру Карађорђевићу, са којим црногорски књаз баш и није био у најбољим односима.²⁵⁰ У време женидбе краља Александра и промене спољнополитичке оријентације која је значила окретање Русији, аустро-угарски министар иностраних послова Голуховски, у случају династичке промене у Србији понављао је већ познати став још од 1897. године да бечки двор не жели да на српском престолу види црногорског књаза. „Она је искључивала кандидатуру црногорског кнеза, али не и кандидатуру Петра Карађорђевића; изгледало је по томе да би се на његовој кандидатури Аустрија и Русија могле сложити.“²⁵¹

Поред тога, оно што је за Аустро-Угарску било далеко важније, јесте сазнање да је краљ Александар Обреновић напустио аустрофилску политику свога оца и да, супротно интересима царевине, покушава да актуелизује српско питање у Босни и Херцеговини и Македонији. Према сазнањима аустро-угарске обавештајне службе, краљ Александар Обреновић је још од 1900. године подржавао српски национални покрет у Босни и Херцеговини, подстицао српске и муслиманске покрете да шаљу меморандуме великим силама, као и да је био спреман да заједно са црногорским кнезом помаже дотурање оружја у Херцеговину. Поред намера према Босни и Херцеговини, Аустро-Угарску је забрињавала и политика српског краља према Македонији, односно његов став да се у погледу решавања питања Македоније морају уважити српски интереси.²⁵²

За разлику од периода када су се на челу српске владе налазили Стојан Новаковић и Ђорђе С. Симић и када је српска спољна политика више била окренута Русији, доласком њиховог наследника Владана Ђорђевића октобра 1897. године, Србија спољнополитички ослонац тражи у Аустро-Угарској. Поред политичке подршке, Србија је на тој страни тражила и финансијску помоћ. Аустро-угарски министар финансија,

²⁵⁰ О претензијама књаза Николе Петровића српски престо, види више у: Новак Ражнатовић, „Црногорско-српски односи и питање престолонаслеђа у Србији 1900-1903. године“, *Историјски записи*, год. XXX, књ. XXXIV, 3-4 (1977), стр. 655-706.

²⁵¹ Слободан Јовановић, *Влада Александра Обреновића*, књига трећа, Издавачко и књижевско предузеће Геца Кон, Београд, 1936, стр. 67.

²⁵² Милорад Екмечић, „Аустро-Угарска обавештајна служба и Мајски преврат у Србији 1903. године“, *Историјски часопис*, број XXXII, Историјски институт, Београд, 1985, стр. 212.

Бењамин Калај, лично се заузео код Унион банке да се Србији одобри кредит.²⁵³ Сви су сматрали да највеће заслуге за такав спољнополитички курс Србије припадају краљу Милану. Објавом краљеве женидбе пала је Ђорђевићева влада, а самим тим и односи са Аустро-Угарском пали су на нижи ниво.

Односи са двојном монархијом варирали су у зависности од тога да ли се краљ Милан налазио у Србији или не. Објава краљеве женидбе са Драгом, заувек је бившег краља Милана отерала из Србије, али и на неки начин одредило односе са Аустро-Угарском. Пропаст брака са немачком принцезом, за шта се аустро-угарски цар и лично заузео, врло је негативно утицао на односе бечког и београдског двора. Врло непријатна ситуација настала је након смрти краља Милана, када је на сопствену молбу аустро-угарском цару, сахрањен у Аустро-Угарској. Бивши српски краљ Милан умро је у Бечу 29. јануара 1901. године у 47. години живота. Уз све почести и лично присуство цара Франца Јозефа испраћен је са железничке станице у Бечу и сахрањен у манастиру Крушедол.²⁵⁴ Поврх свега, и неслагање око места сахране стварало је додатне тензије на релацији Београд – Беч. Незадовољство краља Александра према Аустро-Угарској изазвала је и чињеница да су многи његови противници и противници његове женидбе налазили уточиште у Аустро-Угарској монархији. Затегнути политички односи са Аустро-Угарском по правилу су се рефлектовали и на економију. Реакција Аустро-Угарске огледала се у забрани или отежаном увозу стоке из Србије, под изговором заразних болести и слично.

У таквим околностима, потпуно је био очекиван заокрет краља Александра према Русији. Међутим, ни српски ослонац на Русију у спољној политици, није био дугог даха. Одбијањем руског цара и царице да приме српски краљевски пар на њихов двор јесени 1902. године, краљ Александар поново покушава да у Аустро-Угарској тражи пријатеља и савезника. На двогодишњицу смрти краља Милана, краљ Александар је у пратњи краљице Драге посетио гроб свога оца у Крушедолу, што је имало и политичку поруку упућену аустро-угарском двору. Са конкретним понудама Бечу, краљ Александар шаље своје специјалне емисаре преко којих поручује да је спреман да се врати „на политику

²⁵³ Слободан Јовановић, *Влада Александра Обреновића*, књига друга, Издавачко и књижевско предузеће Геца Кон, Београд, 1935, стр. 374.

²⁵⁴ Владан Ђорђевић, *Крај једне династије: Прилози за историју Србије од 11. октобра 1897. до 8. јула 1890*, књига трећа, Штампарииа Д. Димитријевића, Београд, 1906, стр. 742-743.

свога оца, за коју се најзад уверио да је једина тачна“, затим да пристаје да Аустро-Угарској преда железнице и да са њом склопи војни и царински савез, а да за узврат тражи помоћ Аустро-Угарске око припајања Старе Србије и северних делова Македоније Србији.²⁵⁵ Чак је и по питању престолонаслеђа био спрема на компромис са Аустро-Угарском, тако што би усвојио неко од женске деце из династије Обреновић, које су биле удате за аустро-угарске држављане. Међутим, Аустро-Угарска као да више није била спремна или није желела да чује ове предлоге упућене из Београда. Због његове променљиве политике Аустро-Угарска је престала да верује краљу Александру, што је у коначном значило да је српска династија остала без иједне подршке, и руског и аустро-угарског двора.

2.2.2 Интереси страног фактора као узрок Двадесетомартовског пуча

Краљевина Срба, Хрвата и Словенаца, која ће нешто касније променити име у Краљевина Југославија, од првог дана настанка 1918. године била је окружена суседима незадовољним Версајски поретком, који је подразумевао прилично другачију прераспodelу територија и моћи након Првог светског рата, него што је до тада било. Спољна политика Краљевине Југославије, између два светска рата, развијана је првенствено ослонцем на Француску и темељила се на систему вредности који је произашао из Версајског мировног уговора. У војно–безбедносном погледу Југославија је подржавала концепт колективне безбедности утемељен на Друштву народа и била је чланица два савеза: савеза Мала Антанта (војни и политички савез са Чехословачком и Румунијом) и Балканског савеза (савез са Грчком, Турском и Румунијом).

У међувремену, посебно у трећој и четвртој деценији XX века, у Европи ће доћи до нове промене у прераспodelи политичке, економске и војне моћи, која ће неминовно утицати и на стање у Краљевини Југославији. Оптерећена многим унутрашњим проблемима, али и растрзана између интереса моћника, Југославија ће се показати недорасло и немоћно да на прави начин одговори на све те тешке изазове који су се пред

²⁵⁵ Слободан Јовановић, *Влада Александра Обреновића*, књига трећа, Издавачко и књијарско предузеће Геца Кон, Београд, 1936, стр. 318.

њом нашли. Управо ти супротстављени интереси страног фактора представљају један од основних узрока Двдесетседмомартовског пуча. Стога је неопходно сагледати интересе и односе Краљевине Југославије са њеним суседима, посебно са оним државама које су имале територијалне аспирације на њен рачун, али и однос великих сила и њихове планове према Краљевини Југославији. Зато је важно анализирати односе Југославије са Италијом, Немачком, Мађарском, Француском, Великом Британијом, Америком и Совјетском Савезом. Сви ти испреплетени и међусобно врло зависни односи нуде одговоре о узроцима пуча изведеног 27. априла 1941. године у Београду.

Интереси Италије и односи са Југославијом

Стварање Краљевине СХС није било по вољи многих земаља, посебно не њеним суседима, нити новим, нити старим. Проблема је било са свих страна. Нова држава суочавала се са бесом Италије која се осећала превареном јер није добила сва она подручја која су јој била обећана Лондонским уговором из априла 1915. године за улазак у рат на страни Антанте. Италија је настојала да себи припоји далматинске луке и није желела никог на источној обали Јадранског мора, на које је гледала као на своје „језеро“. Поред тога, у Италији се већ тада јављала жеља да закорачи на Балкан и тамо почне своје економско и политичко ширење. Те њене тежње за ширењем биле су константне све до почетка Другог светског рата. Доласком Бенита Мусолинија и његове фашистичке странке на власт након изведеног „похода на Рим“ 27. октобра 1922. године опасност по Краљевину Југославију постала је још већа. Мусолини је тежио да од Италије створи једну праву империју, која ће имати неприкосновену доминацију на читавом Средоземном мору. Правци његове експанзије били су, у првом реду Балкан и Северна Африка. Италија је желела да у Албанији по сваку цену потисне било какав утицај Грчке и Југославије и да је у потпуности потчини својим интересима. Са тла Италије, непријатељски настројене према Краљевини Југославији, у почетку је деловала црногорска емиграција и присталице краља Николе и династије Петровић, да би након њиховог постепеног повлачења, Италија почела плански да потпомаже хрватски сепаратизам, прихватајући усташке прваке.²⁵⁶

²⁵⁶ Владимир Ћоровић, Историја Срба, Београд, 2004, стр. 765.

Тензију и територијалне апетите Италије према Југославији је било тешко обуздати. Мусолини је 1927. године потписао један Меморандум којим подржава „десне револуционарне покрете“ на Балкану и у Подунављу, а чији је „главни циљ био разарање Југославије“.²⁵⁷ Отуда и италијанска подршка Унутрашњој македонској револуционарној организацији (ВМРО), усташама и Албанском косовском комитету.²⁵⁸ И поред тога, краљ Александар се у периоду од 1929. до 1934. године енергично залагао да са Мусолинијем склопи споразум који ће обезбедити трајни мир на Балкану. Био је спреман на многе уступке, па и када је и Албанија била у питању. „Схватајући важност трговинских, индустријских и финансијских интереса које Италија има у Албанији, и смер којим се они могу развијати у будућности, Југославија преузима обавезу да не учини ништа што би могло крњити или оштетити споменуте интересе“, говорио је краљ Александар.²⁵⁹ Међутим, Мусолини није прихватио преговоре са Југославијом. Толико је био опседнут Јадраном, који је сматрао воденим путем за Балкан, да никако није могао да се помири с мишљу да га мора са неким делити.

Тотални прекид односа са Италијом настао је након убиства краља Александра Карађорђевића од стране усташа и ВМРО 9. октобра 1934. године. Југословенске власти су знале да Италијани хушкају хрватске сепаратисте на насиље и непријатељско деловање према Југославији. Октобра 1935. године италијанска војска упала је у Етиопију, а Друштво народа је одмах изгласало примену санкција против Италије. Та примена санкција се свакако одразила и на економију Југославије. Међутим какав је заиста био став југословенске политичке елите према тој агресији може се видети и из изјаве Милана Стојадиновића упућене кнезу Павлу: „Волим их више гледати како иду у Етиопију него на Балкан. Докле год Француска не одлучи на којој ће страни бити, ми немамо разлога испречавати се испред великих сила.“²⁶⁰ Прекид односа са Италијом

²⁵⁷ Н. Džejms Berving, *Imperija na Jadranu: Musolinijevo osvajanje Jugoslavije 1941-1943*, Službeni glasnik, Beograd, 2007, str. 25.

²⁵⁸ Мусолини је на италијанској територији обезбедио логоре за обучавање усташа које је предводио Анте Павелић, коме је на коришћење дата вила у близини Пезара. Павелићеви одани сарадници, Густав Перчец и Аугуст Кошутих добијали су новац за врбовање нових чланова и набавку оружја. Н. Džejms Berving, *Imperija na Jadranu: Musolinijevo osvajanje Jugoslavije 1941-1943*, Službeni glasnik, Beograd, 2007, str. 26.

²⁵⁹ Разговор Краља Александра и Guida Malagole Carria од 13. априла 1932. године. Carri је био италијански посредник преко кога је Краљ Александар могао приватно да комуницира са Мусолинијем. Према, Јакоб Б. Хоптнер, Југославија у кризи 1934-1941, Ријека, 1973, стр. 64.

²⁶⁰ Наведено према, Јакоб Б. Хоптнер, Југославија у кризи 1934-1941, Ријека, 1973, стр. 78.

потрајао је све до краја 1936. и почетка 1937. године када је обновљен на иницијативу Италије.

Иницијатива за приближавање Југославије и Италије, поред Рима, долази и из Берлина. Прекретницу је изазвао говор, који је Мусолини одржао 30. октобра 1936. године у Милану, у коме је рекао да већ постоје потребни и довољни услови моралне, политичке и економске природе да би се односи стварног пријатељства између Италије и Југославије поставили на нове основе. Гроф Ћано, италијански минисар иностраних послова, преко Јована Дучића, тада југословенског амбасадора у Риму, први је дао иницијативу за отпочињање разговора. Јован Дучић је после два састанка са Ћаном, 18. и 20. новембра 1936. године, обавестио Милана Стојадиновића, тадашњег председника југословенске владе, да је Ћано предложио савез на принципу „осовине Рим – Берлин“. Италијанско–Југословенски политички споразум потписан је 25. марта 1937. године. Југославија је тим споразумом била изузетно задовољна. Потвђена је неповредивост граница обе државе, договорена је обавеза на спречавању активности било каквих група са непријатељским деловањем и Југославији је дат статус најповлашћеније државе у економским односима са Италијом. Италија је тако пристала да интернира Анту Павелића и Еугена Кватерника и демобилише остатак њихових следбеника.²⁶¹ Разлог за толике уступке треба тражити у страху Италије од све веће моћи Немачке и тражењу могућности да се на овај начин успостави равнотежа. Тај страх и тежња Италије да одржи корак са Немачком најбоље се види у реченици грофа Ћана упућеној југословенском преговарачу Ивану Суботићу: „Ја сам пријатељ Немачке, али – међу нама и у поверењу – Немачка је не само опасан противник својим непријатељима, него и тежак пријатељ својим пријатељима.“²⁶² Италијанима је одговарао нови однос са Југославијом, из разлога што је на тај начин смањен утицај Француске на Балкану и у Малој Антанти.

Пад Владе Милана Стојадиновића, 1939. године непријатно је деловао и у Риму и у Берлину, јер су обе стране сматрале Стојадиновића својим пријатељем и човеком са којим су они могли врло успешно сарађивати. Стојадиновића је наследио Драгиша Цветковић, бивши министар социјалне политике у Стојадиновићевој влади. Он је за

²⁶¹ Н. Džejms Berving, *Imperija na Jadranu: Musolinijevo osvajanje Jugoslavije 1941-1943*, Službeni glasnik, Beograd, 2007, str. 29.

²⁶² Према, Јакоб Б. Хоптнер, Југославија у кризи 1934-1941, Ријека, 1973, стр. 102.

министра спољних послова довео Александра Цинцар-Марковића, који је био југословенски посланик у Берлину. И Цветковић и он су званично хтели да продуже Стојадиновићеву спољну политику, нарочито према Италији и Немачкој. За време владе Цветковић – Мачек односи са Италијом нису могли бити поправљени. Гроф Ћано је пад Стојадиновића доживео као личну увреду и за његовог наследника није имао симпатија. Полако је почео да се мења став сила Осовине према Југославији, која се налазила на раскршћу, између жеља да успостави много јаче односе са демократским државама и нужности која их је вукла ка силама Осовине. Односи са Италијом постајали су све нејаснији. И поред свих изјава коректности, Мусолинија никако није напуштала стара мисао о освајању Балкана и о обнављању Римске империје.

Мусолини је, такође, сматрао да „хрватско питање“ у сваком моменту може бити употребљено за разбијање Југославије. За разлику од Италијана, Немци никада нису играли на карту српско-хрватског сукоба, као вид притиска на југословенске власти.²⁶³ У италијанском Генералштабу је чак постојао план „Приправно стање Е“ (итал. *Est* – исток), план о брзом нападу на Југославију у садејству са Мађарском. Циљ тог напада је било разбијање вишенационалне Краљевине Југославије и претварање Хрватске у италијанску сателитску државу и запоседање јадранске обале, острва и приобалних градова као што су Сплит, Шибеник, Дубровник, Котор...²⁶⁴ Овај план је требао бити остварен уз помоћ усташког првака Анте Павелића са ким везе, и поред свих обећања, нису биле у потпуности прекинуте и с којим се Италија већ више пута служила у својој политици против Београда. У разговору који је имао са грофом Ћаном, 23. јануара 1940. године, Павелић је тражио од Италије 30 хиљада људи који би упали на Косово и Метохију и изазвали немире: „Он (Павелић) не крије да ће проглашење НДХ у унији са Италијом представљати ударац плановима германизма, али такође сматра да је подршка Италије неопходна католичкој Хрватској како би се осујетили немачки планови за Јадран“.²⁶⁵ Гроф Ћано је примио Павелића поново 10. маја 1940. године. Павелић је припремио за италијански Генералштаб и карту са тачно означеним позицијама

²⁶³ Душан Глишовић, *Иво Андрић, Краљевина Југославија и Трећи рајх*, први том, Службени гласник, Београд, 2012, стр. 701.

²⁶⁴ Карло Де Рисо, *Рат у рату 1940-1943*, Загреб, 1981, стр. 72.

²⁶⁵ Зборник докумената, Априлски рат 1941, књига прва, Београд, 1969, стр. 556.

хрватских усташких одреда, као и листу њихових најважнијих материјалних потреба.²⁶⁶ Остао је само да се утврди дан упада у Југославију. Хрватска држава, према концепцији Павелића и у договору са Италијанима биће створена убрзо по отпочињању рата, 10. априла 1941. године.

Слика бр.4: Мусолини, Хитлер и Геринг на Минхенској конференцији

Агресивна политика Италије почела је да добија на значају када су се италијанске снаге искрцале на албанску обалу 7. априла 1939. године. Југославија се тада уздржала било какве реакције која би могла испровоцирати Италијане. Ситуација са Италијом се толико усложнила да се може рећи да су почетком 1940. година постојала само два разлога због којих је избегнут њен напад на Југославију. Као прво, Немци су јасно ставили до знања да не желе никакву интервенцију Италијана против Југославије, а као друго, Мусолини је био свестан своје војне неспремности за тако велики подухват.²⁶⁷ Рибентроп је без имало околишања изнео свом италијанском колеги грофу Ћану, приликом њиховог сусрета у Минхену 18. јуна 1940. године, немачки став о претензијама Италије према Југославији: „Треба бити скроман. Не треба имати очи веће од желуца. Надам се да не тражите Хрватску.“²⁶⁸

²⁶⁶ Дневник грофа Ћана, Загреб, 1948, стр. 149.

²⁶⁷ Н. Džejms Berving, *Imperija na Jadranu: Musolinijevo osvajanje Jugoslavije 1941-1943*, Službeni glasnik, Beograd, 2007, str. 31-33.

²⁶⁸ Према, Карло Де Рисо, *Рат у рату 1940-1943*, Загреб, 1981, стр. 74.

Југославија је покушавала да води политику неутралности, што се показало као немогући подухват. После италијанског напада на Грчку 28. октобра 1940. године, који је представљао изненађење чак и за Немце, појавила се потреба јаснијег дефинисања југословенско – италијанског односа.²⁶⁹ Владислав Стакић, адвокат из Београда са добрим везама у Италији, добио је задатак да оде у Рим и потражи да се рашчисте неспоразуми на релацији Рим – Београд. Од грофа Ћана је захтевао да добије одговор да ли је Италија и даље спремна да поштује договоре постигнуте Београдским споразумом из 1937. године. Гроф Ћано је потврдио своју приврженост том споразуму и предложио нови споразум којим би се две земље још више приближиле. Кнез Павле је одбио такав предлог. Пошто прва Стакићева посета Риму није довела до жељених одговора, дошло је до нових посета Риму фебруара 1941. године. Стакић је примљен и код грофа Ћана и код Мусолинија, који је још једном понудио Стакићу савез: „Југославија може на два начина да уреди своје односе са Осовином и да остане ван рата. Један да приступи Тројном пакту, други да на основу Београдског споразума закључи савез са Италијом, што би се сматрало довољним приближавањем Осовини.“²⁷⁰ Мусолини је признао, да су Хитлер и он, на заједничком састанку, решили да Југославија остане ван рата. Такав положај одговарао им је како Југославија не би представљала опасност, због наступајуће офанзиве против Грчке. Мусолини је овом приликом понудио размену становништва у Истри за албанско становништво у Југославији: „То је нарочито важно за вас Србе, јер би на тај начин посрбили ваше Косово, чије је становништво претежно албанско и које за вас Србе има толику историјску и националну вредност“.²⁷¹ Кнез Павле није био спреман да прихвати италијанске предлоге, али ни Хитлер није желео да допусти да Југославија остане ван Тројног пакта.

²⁶⁹ На молбу грчког краља Југославија је у отпору италијанској војсци помагала грчку армију у основним животним намирницама и ратном материјалу. Драгиша Цветковић, „Југославија и развој међународне ситуације између два рата“, *Гласник српског историјско-културног друштва „Негош“*, свеска шеста – децембар 1960, Илиноис – САД, стр. 17-18.

²⁷⁰ Јакоб Б. Хоптнер, *Југославија у кризи 1934-1941*, Ријека, 1973, стр. 217.

²⁷¹ Према, Миодраг Јанковић и Вељко Лалић, *Кнез Павле: Истина о 27. марту*, Београд, 2007, стр. 112.

Интереси Немачке и односи са Југославијом

Као земља која је била губитник Првог светског рата, Немачка се суочавала са многим проблемима и тешкоћама. Версајски мир, који је за њу био врло неповољан и који јој је наметао велике репарације, затим тешка привредна криза и увређено национално достојанство, изазивали су у Немачкој јачање националистичких и осветничких елемената. После различитих политичких потреса почетком 1933. године на власт у Немачкој долази Адолф Хитлер, чије ће име несумњиво обележити XX век. Иако његова прва побуна у Минхену 1923. године није успела, он од тада све више напредује. Десет година касније, јануара 1933. године, Хитлер постаје Канцелар, а августа 1934. године председник Немачке Републике. Немачка је, са њим на челу, врло брзо, за четири – пет година постала прва војничка сила Европе. Од европских земаља, Немачка је за пријатеља имала само Италију, која јој се приближила због свог супарништва са Француском и Енглеском и због блискости фашистичке идеологије са националистичком.

Односи између Немачке и Југославије, у периоду после Првог светског рата, углавном су се ограничавали на привредне везе. Немачка дуго није желела да се упушта ни у какве интриге против Краљевине Југославије. Интересантно је да све до 25. марта 1941. године између Немачке и Југославије није био склопљен ни један политички уговор. Краљ Александар је био одлучан да успостави добре односе са Немачком која је почела да се уздиже. Ближи односи с Југославијом одговарали су и Немачкој.²⁷² Пред свој смртоносни пут у Француску, он је изјавио: „Путујем у Париз јер имам савез са Французима, са којима имам и доста заједничких интереса, али без обзира на све шта се може говорити у Паризу, ја нећу никада учествовати ни у једној коалицији која би имала

²⁷² „Као што је краљ Александар у националсоцијалистичком канцелару видео сигурну препреку бољшевизму и васпостављању омражене Аустроугарске монархије, а са којим ваља бити у добрим односима, тако је Хитлер у краљу Ујединитељу видео успешног српског војсковођу, који је као и он сам, читав рат провео на фронту, и из њега изашао као суверен велике државе, који се није либио да се као Словен одрекне Москве и комунистима каже шта о њима мисли. У суштини свако је у оном другом видео свој интерес. У Југославији је Хитлер видео велике залихе хране и сировина, прекопотребних Немачкој у припреми за рат, а у Немачкој је Александар видео земљу у којој пре свега аграрне производе може да извози.“ Душан Глишовић, *Иво Андрић, Краљевина Југославија и Трећи рајх*, први том, Службени гласник, Београд, 2012, стр. 110-111.

да решава средњеевропска питања, ако у њој није заступљена Немачка.²⁷³ Трагична погибија краља Александра пресекла је даље развијање ових односа.²⁷⁴

Немачка је у октобру 1936. године изразила спремност да Југославији помогне у односима са Италијом и Мађарском, а већ средином јануара 1938. године председник југословенске владе, Милан Стојадиновић, путује у посету Немачкој где је имао састанак са Хитлером на коме су поред њега били присутни и Геринг, фон Нојарт и фон Херен, који је тада био немачки посланик у Београду. Хитлер је уверавао Стојадиновића да се Немачка противи рестаурацији династије Хабзбурга и промени граница Југославије, те да између Немачке и балканских земаља нема никаквих спорних питања и да су немачки интереси на Балкану једино економске природе, а никако политичке. „На Балкану не желимо ништа осим отворених врата за нашу привреду.“²⁷⁵ - говорио је Хитлер. Стојадиновић је био задовољан посетом.

Пад Милана Стојадиновића и образовање владе Драгише Цветковића изазвало је у Берлину велико разочарење. Тек пошто се мало смирило узбуђење око Стојадиновићевог пада, југословенска влада је покушала да интензивира разговоре са Немачком. Пред крај априла 1939. године Александар Цинцар-Марковић, бивши амбасадор у Берлину, сада министар иностраних послова Краљевине Југославије, отпутовао је за Немачку. Он је тамо имао разговор са немачким колегом Рибентропом и Хитлером. Југословенској влади је тада било понуђено приступање пакту Антикоминтерне. Цинцар-Марковић тај предлог нити је желео, нити је могао да прихвати. Убрзо након ове посете, почетком јуна 1939. године, Немачку је посетио и сам кнез Павле. Ова посета је веома импоновала Хитлеру, јер је то била прва посета неког монарха Немачкој, од када се он налази на њеном челу.

²⁷³ Франц фон Папен, тадашњи немачки посланик у Бечу, 26. октобра 1934. године, јавио је Хитлеру садржај ове поруке краља Александра коју му је предао југословенски посланик. Према, Јакоб Б. Хоптнер, *Југославија у кризи 1934-1941*, Ријека, 1973, стр. 69.

²⁷⁴ Немци су, треба рећи, сачували успомену и респект према краљу Александру. На погребним свечаностима у Београду појавио се лично маршал Херман Геринг, друга личност Трећег рајха, који је одао војничку почаст мртвом краљу, што је било од свих примећено.

²⁷⁵ Према, Јакоб Б. Хоптнер, *Југославија у кризи 1934-1941*, Ријека, 1973, стр. 118.

Слика бр.5:
Посета кнеза
Павла Немачкој
1939. године.

Због важности коју је придавао односима са Југославијом, Хитлер је чинио све да на кнеза Павла остави јак утисак. Вођа Трећег рајха поновио је свој добро познати став како је важно да Југославија своју политику ближе одреди према Осовини. Говорио је да је приближавање Немачкој и силама Осовине за Југославију добро из два разлога. Први, због решавања унутрашњих проблема, јер кад хрватски и словеначки сепаратисти схвате да силе Осовине желе *status quo* у Југославији и да им зато неће помоћи, прекинуће све своје субверзивне делатности и друго, отвореном изјавом о пријатељству према Осовини, елиминисаће се непријатељство Италије према Југославији.²⁷⁶ У част кнезу Павлу, приређена је и велика војна парада, којом је Хитлер желео да демонстрацијом војне силе импресионира кнеза Намесника и приволи га да приступи његовом табору. Кнез Павле се није дао и све време је покушавао да сачува неутралност, тако да су Немци ову посету ценили као неуспешну. Међутим, немачки притисак на Југославију је временом постајао све снажнији, толико да му се Југославија више није могла одупрети.

Када је довољно ојачала, првенствено војно, Немачка је била спремна и за територијалну експанзију. Најпре је 1936. године посела демилитаризовану Рајнску област. У марту 1938. године Немачка је извршила анексију (аншлус) Аустрије без

²⁷⁶ О разговору Кнеза Павла и Хитлера у Берлину јуна 1939. године, види више: Зборник докумената, *Априлски рат 1941*, књига прва, Београд, 1969, стр. 232-235.

отпора западних сила, чиме је дошла у непосредно суседство са Југославијом и Мађарском и створила добру полазну основу за напад на Чехословачку. Успостављањем заједничке југословенско – немачке границе, Хитлер је обећао неповредивост те границе и рекао: „Ми смо сретни што ту имамо такву границу за коју не морамо мислити како ју бранити.“²⁷⁷ Инсистирајући код Италијана да, после успостављања протектората над Албанијом 1938. године, не отварају кризу на Балкану, Немци су усмерили своју експанзију према средњој Европи. Хитлер је тада оставио Балкан по страни. Са Шведском, Немачка је имала уговор о ненападању потписан 1938. године. Одмах после Чехословачке Немачка се јавила са својим захтевима и према Пољској. Пре напада на ту земљу Немачка је, да би избегла рат на два фронта, склопила пакт о ненападању са СССР, 23. августа 1939. године, а већ 1. септембра отпочела напад на Пољску. Истог дана Француска и Велика Британија, као гаранти независности Пољске, објавиле су рат Немачкој, чиме је званично почео Други светски рат. У априлу 1940. године немачке трупе су окупирале Данску и Норвешку, затим Холандију и Белгију. После окупације Белгије, немачка војска је јуна 1940. године заузела и Француску.

Припреме за поход на исток, против великог Совјетског Савеза, вршене су читаву јесен и зиму 1940/1941. године. Немачки стратеги су, на основу дотадашњих искустава у брзом покорвању Европе – *blitzkrieg*, сматрали да им је за победу над Русијом потребно највише пет – шест месеци. Због тога је било од највећег интереса, према схватању немачког Генералштаба, да се на Балкану очува мир за време припрема и похода на СССР.²⁷⁸ Немачка није имала интереса за агресивну политику на Балкану, јер се држала основног принципа ратовања – да не формира више од једног фронта, што је и био главни разлог немачко – совјетског споразума. У том циљу, немачка дипломатија је извршила притисак на Румунију те је румунска влада тајним споразумом пристала на

²⁷⁷ Према, Јакоб Б. Хоптнер, *Југославија у кризи 1934-1941*, Ријека, 1973, стр. 138.

²⁷⁸ Хитлер је апеловао на Мусолинија да не провоцира сукоб са Грчком и Југославијом, према којима је имао територијалне претензије, страхујући да би Енглези, који су посебним уговором гарантовали целовитост Грчке, могли да искористе тај сукоб да се искрцају на Балкан и образују нови солунски фронт на јужном боку немачких армија за време њихових похода на СССР, слично као у Првом светском рату, где је, како је и сам Хитлер признао, почео слом немачких снага 1918. године. Међутим, Мусолини је, без знања Хитлера, одлучио да окупира Грчку уверен да ће та операција за његову војску бити веома лака и да ће поразити грчку војску само за неколико дана, слично као што је лако успостављен протекторат у Албанији 1938. године. Ово је била погрешна процена Мусолинија која је разбеснела Хитлера. Види више: Бранко Петрановић и Никола Жутић, *27. март 1941*, тематска збирка докумената, Београд, 1990, стр. 32–37.

слободан улазак немачке војске, а 23. новембра 1940. године, приступила Тројном пакту. Уговор о приступању Тројном пакту потписале су и Мађарска 20. новембра 1940. године и Бугарска 1. марта 1941. године.²⁷⁹ На захтев Хитлера турска влада је 20. марта 1941. године званичним писмом потврдила да ће мирно примити улазак немачких трупа у Бугарску и њихов напад на Грчку, с којом је, иначе, била у савезу. Тако је Немачка у релативно кратком временском раздобљу затворила обруч око Југославије.

Хитлер је био опседнут тежњом да са Југославијом успостави савезничке односе. Немачка дипломатија је током 1939. и 1940. године интензивно настојала да придобије кнеза Павла и да Југославију прикључи Тројном пакту. Вођа Рајха се на сваки начин трудио да реши односе са Југославијом на миран начин, јер је сматрао да би рат против Југославије био сувише компликован. Пошто су југословенски владајући кругови, после капитулације Француске, изгубили наду у реалну помоћ Велике Британије, југословенска влада је прихватила понуду за почетак непосредних преговора са Немачком. Међутим, преговори нису ишли ни брзо ни лако. Хитлер је у току прелиминарних преговора изјављивао да би мир на Балкану био очуван приласком Југославије Тројном пакту. Кнез и југословенска влада, свесни тешке ситуације у којој се земља наша, тражили су начине да избегавањем прилажења Пакту сачувају неутралност. Размишљало се чак и о одбрани земље ако би била нападнута, упркос огромној несразмери снага, које би се за случај рата појавиле на бојном пољу. С обзиром на те чињенице и стратегијско окружење земље после приласка суседних држава Тројном пакту, ући у рат значило је одредити се за брзи војнички слом са несагледивим последицама.²⁸⁰ Треба подсетити и на то да је у Краљевини Југославији

²⁷⁹ Под притиском Немачке Румунија је пристала да велики део Трансилваније врати Мађарској, који јој је одузет после Првог светског рата, а јужни део Добруце Бугарској. У међувремену, Бугарска и Турска су, 17. фебруара 1941. године потписале пакт о ненападању. Петар Опачић, *О приступању Југославије Тројном пакту 1941. године*, Зборник докумената округлог стола – 27. март 1941: Кнез Павле у вихорима европске политике, Београд, 2003, стр. 120.

²⁸⁰ Сагледавајући врло тежак положај у коме се Југославија наша, армијски генерал Милан Недић, министар војни, поднео је 1. новембра 1940. године Меморандум кнезу Павлу у коме је изнео критике за његову неодлучност у спољној и унутрашњој политици. Том приликом, предложио је споразум са силама Осовине, јер је сматрао да са Немачком треба градити пријатељске односе. Био је свестан да се у евентуалном сукобу са Немачком не може очекивати никаква војна помоћ са стране, посебно не након слома Француске средином 1940. године. Убрзо после тога и инцидента са бомбардовањем Битоља, генерал Недић је смењен са места министра војске и морнарице. Политику приснијих односа са Немачком подржавали су и нови министар генерал Петар Пешић и начелник Главног генералштаба генерал Петар Косић. Саша Адамовић, *Димитрије Љотић, Кнез Павле и 27. март*, Зборник докумената округлог стола – 27. март 1941: Кнез Павле у вихорима европске политике, Београд, 2003, стр. 57.

постојао значајан број немачке националне мањине која би у случају рата представљала велики проблем.

Како је време протицало, а рок за почетак планираног напада Немачке на СССР се полако примицао, Хитлер је све више губио стрпљење због одуговлачења југословенске владе да се одређено изјасни о његовим предлозима, што је у разговору са Цветковићем и Цинцар-Марковићем, 14. фебруара 1941. године у Салзбургу, јасно ставио до знања. Рат у Грчкој који је отпочео Мусолини, потпуно је изменио ситуацију на Балкану и положај Југославије учинила неповољнијим. Док је рат био далеко од Балкана Југославија је могла да остане неутрална, али сада, Југославија не може остати по страни од онога што се догађа у њеној непосредној близини. Хитлер је у императивној форми затражио да се Југославија одмах прикључи Пакту, с тим да је Немачка спремна да гарантује независност и неповредивост њених граница према свим суседима.²⁸¹ Хитлер је обећао да неће учинити ништа што би понизило Југославију и њен национални понос. Подсетио је и на чињеницу да су сви југословенски суседи већ потписали пакт без икаквих резерви и да је дошао ред да то учини и Југославија. Од Југославије се очекивао јасан и брз одговор.

Након неколико дана, кнез Павле је тајно отпутовао на састанак с Хитлером 4. марта 1941. године, да би и сам видео шта се може урадити у очувању крхке неутралности. Након петочасовног разговора са Хитлером, коме је присуствовао и немачки министар иностраних послова Рибентроп, кнез Павле није постигао никакав конкретан договор, већ је југословенској страни дато време за одлуку, коју ће накнадно саопштити.²⁸² Чињеница је да је и Хитлер тежио да се избегне рат са Југославијом. Знајући за ненаклоност југословенске јавности, пре свега Срба, да се земља ангажује на страни Тројног пакта, Хитлер је предложио кнезу Павлу да Југославија приступи Тројном пакту уз веома повољне политичке услове и без војних обавеза. Од Југославије

²⁸¹ Петар Опачић, *Југославија у Тројном пакту*, Вечерње новости, фељтон, од 19.03.2006. године

²⁸² Иако у немачком записнику са тог састанка нема назнака да је кнез Павле пристао да Југославија приступи Тројном пакту, постоје тврдње да се то на састанку ипак десило. Наиме да је кнез „изразио спремност“ да приступи Пакту, „али да стриктно инсистира на својој политици неутралности и одбија унапред било какву војну подршку силама Осовине, будући да је то у супротности са југословенским националним идентитетом.“ На шта је Хитлер пристао, додавши да Југославија неће имати ни обавезу да пропушта војне трупе преко своје територије, уколико то сама у неком тренутку не буде желела. Душан Глишовић, *Иво Андрић, Краљевина Југославија и Трећи рајх*, први том, Службени гласник, Београд, 2012, стр. 655.

се не захтева да учествује у рату на страни Осовине нити пролаз војних снага и материјала преко њене територије, већ се од ње, у суштини, тражи само пријатељска неутралност према силама Тројног пакта. Гледајући на ове услове, какве није добила нити једна друга земља, немачки генерал Алфред Јодл прокоментарисао је да се „Хитлер понаша према Југославији као према примадони“.²⁸³ Кнез се одмах сутрадан вратио у земљу и са садржајем разговора које је водио упознао Крунски савет и владу.

Након неколико састанка Крунског савета одржаних почев од 6. марта 1941. године и многих уступака које је на захтев југословенске стране Немачака пристала да учини приликом склапања овог уговора са силама Осовине, предложено је влади да се прихвати немачки предлог о приступању Југославије Тројном пакту. Начелна одлука о приступању Тројном пакту донета је на Шестој седници Крунског савета одржаној у Двору 20. марта 1941. године, а на седници владе, која се први пут састала увече истог дана, та одлука је само потврђена. Због оставке трију министара изгласана одлука није била коначна, тако да је она практично донета тек 23. марта 1941. године, пред само истицање немачког ултиматума.²⁸⁴ Вест о томе одмах је телефоном јављена и немачком посланику Виктору фон Херену, који је претходних дана вршио страшне притиске на југословенске власти да што пре донесу одлуку и изјасне се о приступању Тројном пакту. Херен је ту вест проследио даље у Берлин, који је с нервозом очекивао вести из Београда.

Пошто су претходно са југословенске стране биле исцрпљене све могућности, поподне 25. марта 1941. године у бечком дворцу Белведере, југословенски представници, међу којима су били председник владе Драгиша Цветковић и министар иностраних послова Александар Цинцар-Марковић, потписали су протокол о приступању Југославије Тројном пакту. Ту су примљене и три ноте на немачком и италијанском које су потписали Рибентроп и гроф Ћано. Првом нотом силе Осовине су

²⁸³ Драган Симеуновић, *Кнез Павле и 27. март: Да ли се 27. марта 1941. године догодио државни удар, пуч или терористички акт*, Зборник докумената округлог стола – 27. март 1941: Кнез Павле у вихорима европске политике, Београд, 2003, стр. 149.

²⁸⁴ Од седамнаест министара само су се три изјаснили против и поднели оставке. То су били: министар социјалне политике Брђан Будисављевић, министар пољопривреде Бранко Чубриловић и министар правде Михајло Костантиновић. Костантиновић је сутрадан, на наговор премијера Цветковића повукао своју оставку. Уз одобрење Кнеза Павла, Цветковић је 23. марта заменио два министра који су дали оставку и за новог министра социјалне политике поставио Драгомира Иконића, а за министра пољопривреде Часлава Никитовића. Види: Зборник докумената, *Априлски рат 1941*, књига друга, Београд, 1987, стр. 289. и 292-293. и Миодраг Јанковић, *Кнез Павле – од лепоте до истине*, Београд, 2004, стр. 214-215.

се обавезале да ће поштовати суверенитет и територијални интегритет Југославије. Другом нотом је дато обећање да се од Југославији неће тражити никаква војна помоћ и да јој се препушта да сама склапа своје војне аранжмане у оквиру Осовине. У тој ноти је било затражено и да њен садржај не буде објављен. Трећом нотом је гарантовано да се неће тражити пролаз трупа преко југословенске територије док траје рат, а четвртом, која тада није била предата југословенској делегацији и која је требала остати тајна, док то не одобре Немачка и Италија, обећано је да ће се приликом утврђивања граница на Балкану узети у обзир и интереси Југославије за територијалном везом са Егејским морем и проширењем њеног суверенитета над градом и луком Солун.²⁸⁵ Садржај прве и треће ноте није скриван од југословенске јавности, већ су их објавиле скоро све радио станице и дневне новине. Југословенска делегација се након потписивања пакта вратила у Београд, а већ 27. марта догодио се преврат, који ће свакако променити ток историје на овим просторима.

Слика бр.6: Чин потписивања Тројног пакта 25. марта 1941. године

²⁸⁵ Документа о спољној политици Социјалистичке Федеративне Републике Југославије 1941-1945, Савезни секретаријат за иностране послове, Београд, 1988, стр. 7-11.

Интереси Мађарске и односи са Југославијом

Мађарска је, такође, била земља која је водила једну антијугословенску и ревизионистичку политику. Распадом Аустро-Угарске монархије, као последице пораза у Првом светском рату, Мађарска је остала без одређених делова територије, које су до тада биле у њеном поседу, са чиме се тешко мирила. Може се рећи да је Мађарска мировним уговором територијално била преполовљена, па су се стога с правом од њених ревизионистичких настојања прибојавали, поред Југославије и Чехословачка и Румунија. Југославија, а и сви други, врло добро су знали какву им претњу представља евентуална рестаурација Хабзбурга јер се сваки мађарски краљ приликом крунисања заклињао да ће „чувати неокрњена права, устав, правну независност и територијални интегритет Мађарске и хрватских, славонских и далматинских земаља што творе јединствену политичку цјелину с Мађарском.“²⁸⁶ Покушају повратка бившег цара и краља из Швајцарске на мађарски престо у пролеће и јесен 1921. године, успротивиле су се и велике силе, свесне да би то изазвало нова ратна дешавања. Како би се успешније супротставиле ревизионистичким тежњама Мађарске, 1921. године створен је савез назван Мала Антанта.²⁸⁷ Савез је био на бази уговора које су међусобно склопиле Југославија, Чехословачка и Румунија.

Након убиства краља Александра Карађорђевића 1934. године односи са Мађарском су постали још затегнутији. Постојала су сазнања да је заједно са Италијом и Мађарска помагала атентат на југословенског краља. У месту Јанка Пусти налазио се логор хрватских усташа, где су се они увежбавали за терористичке акције по Југославији. Дуго времена су се надали водећи мађарски кругови да ће уз помоћ Италије моћи да задовоље своје ревизионистичке територијалне тежње према Југославији. Шеф мађарске државе, Миклош Хорти, настојао је да вођу немачког Рајха убеди да је

²⁸⁶ Према, Јакоб Б. Хоптнер, Југославија у кризи 1934-1941, Ријека, 1973, стр. 57.

²⁸⁷ Први уговор потписале су Југославија и Чехословачка 1. августа 1920. године. Југославија и Румунија закључиле су уговор у априлу 1921. године, а Чехословачка и Румунија у јулу те исте године. Југославија је такође потписала и једну војну конвенцију са Румунијом у јуну и Чехословачком у августу 1921. године. Крајем августа 1922. године Југославија и Чехословачка првобитни војни споразум претвориле су општи политички савез. Тек после нешто више од десет година, Југославија, Чехословачка и Румунија и службено су створиле Малу Антанту једним пактом о организацији, потписаним у Женеви 16. фебруара 1933. године. На конференцији у Сијени (Румунија), у августу 1937, показало се да је Мала Антанта „на самрти“, а после окупације Чехословачке од Немачке у септембру 1939. године, она је и престала да постоји. Види: Бранко Петровић и Момчило Зечевић, *Југославија 1918-1984. године*, збирка докумената, Београд, 1985, стр. 284-285.

Југославија само „географски појам и да она историјски, етнички и психички – не постоји“ и да су сви народи унутар ње против Срба, посебно Хрвати који према њима имају непријатељско држање и да су у „ма ком рату спремни устати против Срба“, те да као таква Југославија нема услова да опстане као самостална држава.²⁸⁸ Међутим, велико интересовање Немачке за одржање територијалне целине Југославије учинило је да Мусолини тада није смео да нападне Југославију, па је услед таквих околности и Мађарска променила и поправила свој однос према Југославији.

Пошто је Мађарска, залагањем Немачке добила западну Трансилванију, влада адмирала Хортија је дала сагласност на пролаз немачких трупа преко њене територије, па је 20. новембра 1940. године потписала уговор о приступању Тројном пакту.²⁸⁹ Обрт у југословенско – мађарским односима настао је посетом министра иностраних послова Мађарске, грофа Иштвана Чакија, Београду 11. децембра 1940. године.²⁹⁰ Овом приликом склопљен је југословенско - мађарски пакт, који је био велики дипломатски успех, јер је значио званично одрицање Мађарске на све њене територијалне претензије према Југославији. Југословени су на тај пакт гледали и као на средство јачања свог положаја у преговорима с Немцима. Закључен је пакт и о вечном пријатељству који је трајао само до 6. априла 1941. године, када је у садејству са Немачком и другим њеним савезницима Мађарска напала Југославију, и касније, учествовала у подели њене територије. У знак протеста и због осећања повређености личног поноса гроф Пал Телеки, председник мађарске владе, извршио је самоубиство.

Интереси Бугарске и односи са Југославијом

Од балканских држава, Југославија је свакако највише тешкоћа имала са Бугарском. Уочи Мировне конференције у Паризу 1919. године, Бугарска је повела жестоку кампању за одвајање Македоније од новостворене Краљевине СХС, позивајући се на уговор са Србијом из 1912. године. Посебно значајну активност са циљем изазивања немира у Македонији и њено насилно припајање Бугарској имала је *Внатрешна Македонска Револуционерна Организација* - ВМРО, заправо њено десно крило које су чинили „Врховисти“. Након Првог светског рата власт у Бугарској

²⁸⁸ Васа Казимировић, *Србија и Југославија 1914-1945*, књига друга, Крагујевац, 1995, стр. 339.

²⁸⁹ Петар Опачић, *Југославија у Тројном пакту*, Вечерње новости, фељтон, од 18.03.2006. године

²⁹⁰ Јакоб Б. Хоптнер, *Југославија у кризи 1934-1941*, Ријека, 1973, стр. 202.

преузела је Земљоделска странка на челу са Александром Стамболиским, који је желео добре односе са суседима, посебно са Југославијом. Поучени лошим искуством, власти у Београду су врло мало веровале бугарским тежњама да се међусобни односи нормализују, посебно што су сећања на злочина које је бугарска војска починила за време рата у многим крајевима Србије била свежа, а и знајући да су се из Бугарске у Македонију пребацили једни од злогласних вођа ВМРО, прво Тодор Александров, а нешто касније и Александар Протогеров који је учествовао у крвавом угушењу Топличког устанка 1917. године.²⁹¹

Како би показали своју одлучност у успостављању добросуседских односа, половином маја 1921. године у Београд је, сасвим неочекивано, у званичну посету допутовао бугарски министар војни Александар Димитров, и у разговору са Николом Пашићем изјаво да Влада Стамболиског има намеру да предузме најоштрије мере против ВМРО и да у тој борби очекује помоћ Југославије. Као што је у Београду и обећао, министар Димитров, је одмах по повратку у Софију наредио да се крене са хапшењем и гоњењем припадника ВМРО. Своју одлучност да се обрачуна са терористичком ВМРО, министар Димитров, је 21. октобра 1921. године у атентату у близини Ћустендила, платио животом.²⁹²

Деловањем комитских чета, ВМРО је наставила своју терористичку, антисрпску и антијугословенску активност. У својим акцијама против Југославије ВМРО је уживала свестрану помоћ и подршку Италије, нарочито после доласка Мусолинија на власт крајем 1922. године.²⁹³ Македонски емигранти у Бугарској и њихови пријатељи, такозвани „Македонствујушчи“, били су најактивнији агитатори, који су на све стране радили на томе да се „македонско питање“ држи стално отворено.²⁹⁴ Како би и Европа обраћала пажњу на њих, спроводили су систематске терористичке акције на територији Југославије и Грчке. Да би се некако супротставиле активности комита ВМРО,

²⁹¹ Познати Швајцарац, угледни криминолог светског гласа, проф. др Рудолф Арчибалд Рајс, који се на позив српске Владе бавио истраживањем злочина Аустро-Угара, Немаца и Бугара над цивилним становништвом у Првом светском рату, после рата објавио је списак ратних злочинаца међу којима су на првом месту били „Врховисти“ ВМРО Тодор Александров и Александар Протогеров. Ђорђе Васиљевић, „ВМРО и Србија 1893-1934“, *Catena Mundi*, књига друга, Београд, 1992, стр. 28.

²⁹² Васа Казимировић, *Србија и Југославија 1914-1945*, књига друга, Крагујевац, 1995, стр. 347.

²⁹³ У финансирању делатности усмерених против Југославије Мусолини је трошио више новца на ВМРО него на хрватске сепаратисте. Н. Džejms Berving, *Imperija na Jadranu: Musolinijevo osvajanje Jugoslavije 1941-1943*, *Službeni glasnik*, Београд, 2007, стр. 25.

²⁹⁴ Владимир Ћоровић, *Историја Срба*, Београд, 2004, стр. 765.

југословенске власти су организовале добровољачке и „летеће“ одреде, као помоћ жандармерији.²⁹⁵ Због све учесталијег деловања ВМРО, југословенске и бугарске власти су 23. марта 1923. године у Нишу закључиле споразум о заједничком сузбијању комитских активности и чувању границе. У складу са Нишким споразумом Стамболиски и његова влада организовали су праву хајку на терористе, припаднике ВМРО и других екстремних организација. Покушаји Стамболиског да се супротстави екстремистима довели су до тога да војска уз помоћ ВМРО и опозиције 9. јуна 1923. године изврши државни удар, након чега је нову владу у Софији образовао Александар Цанков. Само пет дана касније, 14. јуна зверски је убијен и сам Стамболиски.²⁹⁶ Како непријатељске акције терористичких група нису јењавале, Југославија је скоро херметички затворила границу према свом источном суседу, а дипломатски односи су сведени на најмању могућу меру.

Италија је одлучно подржавала захтев Бугарске да јој се предају подручја дата Југославији након Првог светског рата. Потпиривала је ватру својом пропагандом и субвенционисањем ВМРО. Почетком 1924. године ВМРО је припремала устанак у коме би поред Македонаца учествовали Албанци и Турци. У ту сврху активисти ВМРО приступили су прикупљању новчаних средстава нелегалним и насилним опорезивањем богатијих грађана, првенствено Јевреја и Јермена. Међутим, од такве акције широких размера се одустало, првенствено због бојазни бугарске владе да би то могло изазвати жестоку реакцију југословенских власти, као и због упозорења које су Француска и Енглеска упутиле Бугарској. Али, то што се одустало од неке акције ширих размера, не значи да је ВМРО одустала и од својих насилних метода деловања. Доласком новог вође, Ивана Ванче Михаилова, личног секретара Тодора Александрова, непосредно после његовог убиства, појачана је терористичка активност ВМРО у Југославији и Бугарској. Почели су све учесталији напади на јавне личности и државне чиновнике, али и на

²⁹⁵ Комите ВМРО су у јануару 1923. године извршиле зверски покољ цивила у колонијалном насељу Кадрифакову код Штипа, када је убијено 23 колониста (Личана, Босанаца, Далматинаца). У одговору на то, југословенске власти су извршиле претрес у јатачком селу Гавран код Радовишта, где се налазио „канал“ за Струмицу, Штип, Радовиш, и том приликом су, према македонским изворима, ухватиле и стрељале 28 комитских јатака. Према: Ђорђе Васиљевић, *ВМРО и Србија 1893-1934*, Catena Mundi, књига друга, Београд, 1992, стр. 29.

²⁹⁶ Стамболиски је убијен на свиреп начин у свом родном селу Славковици. Главни организатор убиства био је Тодор Александров, првак ВМРО. Стамболиски је буквално био искасапљен, прво му је била одсечена десна рука, јер је њом потписао споразум у Нишу са југословенском владом. Према, Васа Казимировић, *Србија и Југославија 1914-1945*, књига друга, Крагујевац, 1995, стр. 349.

недужно становништво, како би се што више расприривао страх и паника. Тако је у октобру 1927. године у Штипу, на кућном прагу убијен је вршилац дужности команданта брегалничке дивизијске области, бригадни генерал Михајло Ковачевић, а непуних годину дана касније, у јануару 1928. године убијен је и правни референт скопске жупаније Владимир Прелић.²⁹⁷ Ванча Михаилов се 7. јула 1928. године крваво обрачунао и са Александром Протогеровим, што је довело и до поделе ВМРО на две фракције, које су се међу собом сукобиле.

Стање правог непријатељства, које је првенствено било због активности и насилних метода деловања ВМРО, коју је подржавала Бугарска, престаје након пуча изведеног у мају 1934. године. Наиме, претварање једног дела бугарске територије, Пиринске Македоније, у „Ванчин пашалук“, која је била као држава у држави, довело је до тога да припадници организације „Звено“, на челу са Кимоном Георгијевим, који је касније постао и нови премијер и Дамјаном Велчевим, а потпомогнути припадницима Војне лиге (у чијим су редовима углавном били бивши официри и подофицири бугарске војске), изврше државни удар и насилно преузму власт. Убрзо, по успостављању нове бугарске владе долази до хапшења политичких вођа ВМРО и разоружавања комитских чета, што је утицало на побољшање међусобних односа Бугарске и Југославије. Ипак, то није довело и до неког значајнијег зближавања, тако да су међусобни односи суседа и даље били далеко од пријатељских. Сам Ванчо Михаилов успео је да се спаси, побегавши илегално у Турску, где је добио азил. Бојећи се да ће југословенске власти после више упорних покушаја успети да се код власти у Анкари изборе за његову екстрадицију, он се након неког времена, пребацио на Запад. Како би се заштитиле од Бугарске и како би ојачале међусобне везе и обезбедиле своју безбедност Југославија,

²⁹⁷ Још почетком 1926. године почело се са инензивирањем насиља и терористичких аката од сатране ВМРО. Првог маја те године бачена је бомба у једној струмичкој кафани и том приликом погинула су два лица, а више њих је рањено. Два месеца касније, 3. јула у Битољу је убијен Спасоје Хаци-Поповић, директор листа „Јужна звезда“. У 1927. години забележено је више диверзија на пругама и железници, као напади на војне објекте и магацине у Пожаревцу, Зајечару, Крагујевцу, а 13. јула 1928. године покушан је и атентат на помоћника министра унутрашњих послова Живојина Лазића. И наредних година више пута је било постављање експозивних направа у Врањској Бањи, Босилеграду, Штипу, Пироту, Кривој Паланци, Струмици, Нишу, Београду и другим местима широм државе. Види више: Ђорђе Васиљевић, „ВМРО и Србија 1893-1934“, *Catena Mundi*, књига друга, Београд, 1992, стр. 30-31.

Румунија, Грчка и Турска су у Атини 9. фебруара 1934. године потписале уговор о Балканском савезу.²⁹⁸

Најзначајнији непријатељски акт према Југославији који је, у сарадњи са усташама, извела ВМРО, био је атентат на краља Александра I Карађорђевића. Убиство југословенског краља догодило се 9. октобар 1934. године у Марсеју, приликом његове званичне посете Француској. Убиство је извршио лични шофер Ванче Михаилова, Владо Георгијев Черноземски, родом из Штипа, припадник ВМРО од 1922. године, који је непосредно пре атентата радио као инструктор у терористичком усташком кампу Јанка Пусту у Мађарској.²⁹⁹ Каснијом истрагом коју су спровеле француске и југословенске власти установљена је повезаност атентатора и са фашистичком Италијом. Овај атентат оставио је врло велике последице на сва будућа дешавања у Југославији, а можда и у Европи. Бугарска је након овог догађаја уложила додатне напоре у обрачуна са члановима и присталицама ВМРО, али и даље без значајнијих резултата.

Виднији напредак у односима Југославије и Бугарске настао је 24. јануара 1937. године, када је на предлог Милан Стојадиновића бугарском краљу Борису закључен пакт о вечном пријатељству између Бугарске и Југославије. Убрзо затим, државе Балканског савеза и Бугарска склопиле су споразум у Солуну 31. јула 1938. године којим се све земље потписнице одричу силе у међународним односима, а Бугарској допушта повећање војних снага и отвара пут за будуће разговоре о предложеној промени тракијске границе. Чак ни сви ови уступци нису у потпуности задовољили Бугаре. Они су и даље захтевали територијалне промене и нису желели да уђу у Балкански савез, чија су им врата била отворена још од дана оснивања. И влада премијера Драгише Цветковића, која је заменила владу Милана Стојадиновића, трудила се да одржи добре односе са Бугарском, али по свему судећи безуспешно. Постојала су чак и сазнања да је Југославија, када је њена спољнополитичка ситуација била више него сложена и када је

²⁹⁸ Треба напоменути да постоји разлика између Балканске конференције и Балканског савеза. У Балканским конференцијама учествовала је и Бугарска и циљ јој је био да се у директним контактима представника балканских земаља решавају поједини регионални проблеми, док је Балкански савез имао за циљ да осигура границе балканских држава од агресије било које балканске државе, било саме, било у савезу са неком небалканском државом. Али, овај савез није штитио балканске државе од агресије неке небалканске државе саме. Балкански савез је у својој суштини био изразито антиревизионистички. Види: Бранко Петровић и Момчило Зечевић, *Југославија 1918-1984. године*, збирка докумената, Београд, 1985, стр. 285-286.

²⁹⁹ Велимир Терзић, *Слом Краљевине Југославије 1941*, Љубљана-Београд-Титоград, 1982, књига прва, стр. 185.

покушавала да се одупре притиску Немачке, у сарадњи са Енглезима, а у замену за бугарско приступање Тројном пакту и учвршћивање југословенско –бугарских односа, пристајала чак и на корекцију границе са Бугарском, што је то до тада енергично одбијала.³⁰⁰

Непосредно пред Априлски рат, подстрекиван из Рима, Берлина и Софије, Ванчо Михаилов, обнавља терористичку активност ВМРО у Југославији. Италијанска влада је почетком 1941. године, за дизање побуне у Македонији, руководству ВМРО дала 12 милиона лира, с тим да се ова акција синхронизује са акцијама усташког покрета у Хрватској.³⁰¹ Немци су, с друге стране, Бугарској обећали извесне територијалне уступке на рачун њених суседа, као и веће количине оружја за опремање њене војске, те је стога бугарска влада одобрила улазак немачких трупа на своју територију, а 1. марта 1940. године и потписала уговор о приступању Тројном пакту.³⁰² Учешћем у нападу на Југославију априла 1941. године и окупацијом дела југословенске територије, Бугарска је покушала да једном заувек оствари своје дугогодишње намере.

Интереси Француске и односи са Југославијом

Југославија се у спољној политици, након завршетка Првог светског рата, углавном ослањала на Француску. Разлоге за такав однос Југославије и Француске треба тражити у томе што је Француска била један од главних актера на мировној конференцији и гарант новог поретка насталог након потписивања Версајског мировног споразума, којим је, између осталог, признато стварање нове државе Краљевине Срба, Хрвата и Словенаца. Може се рећи да је Француска била скоро једина сила у Европи која се чврсто противила свакој промени граница југоисточних европских држава. Насупрот Британцима, Французи су и те како били свесни јачања моћи Немачке и могућих последица тога. Француска је улагала значајне напоре како би задржала јачање и ширење утицаја који остварује Немачка, на политичком, економском, војном и сваком другом пољу. Француски министар иностраних послова Луји Барту, који је страдао у Марсејском атентату 1934. године заједно са југословенским краљем Александром I

³⁰⁰ Душан Глишовић, *Иво Андрић, Краљевина Југославија и Трећи рајх*, први том, Службени гласник, Београд, 2012, стр. 698.

³⁰¹ Велимир Терзић, *Слом Краљевине Југославије 1941*, Љубљана-Београд-Титоград, 1982, књига прва, стр. 186.

³⁰² Петар Опачић, *Југославија у Тројном пакту*, Вечерње новости, фелџон, од 18.03.2006. године.

Карађорђевићем, још је почетком те исте године разрадио план великог савеза против Хитлера. Барту је сматрао да се само демонстрацијом снаге великих сила, које би биле удружене, могу обуздати немачке амбиције и очувати мир.

Да би изградила што бољи положај у Средоземљу, Француској су биле потребне Италија и Југославија. Како би учврстили своје односе са Италијом, Французи су почели да врше притисак на Југославију не би ли се и она приближила Италији и с њом уредила односе. Југословенске дипломате се ни најмање нису трудили да сакрију незадовољство због притиска којим Француска покушава да натера Југославију да на пријатељској основи уреди своје односе са Италијом, коју је иначе сматрала својом највећом опасношћу још од настанка 1918. године.³⁰³ Француска идила с Италијом само је појачавала неповерење Београда према њој. Југословенски политичари су били сигурни да ће Французи „без оклевања жртвовати интересе Југославије“ како би придобили помоћ Италије против Немачке.³⁰⁴ Највеће разочарење Југославија је доживела када су акцију осуде Италије у Друштву народа, због пружања уточишта и помоћи убицама краља Александра, спречиле Француска и Британија. Осуду, и то само вербалну, за тај злочин претрпела је једино Мађарска. Иако се тада Друштво народа нашло у кризи, то Французе није спречило да и даље наставе преговоре о војној сарадњи са Италијом. У јануару 1935. године Французи су прихватили предлог Италијана о сарадњи њихове две војске ако Немачка нападне Аустрију. Французи су покушавали да објасне Југословенима да треба да подрже војне акције Италије у Етиопији, јер то аутоматски значи и мир на Балкану.

Југославија је дуго покушавала да склопи уговор о узајамној помоћи са Француском, али је то она одлучно одбијала уз образложење да би то могло да угрози њене односе са Италијом. Преокрет се догађа у новембру 1936. године, када Француска нуди склапање уговора о узајамној помоћи Југославији, Румунунији и Чехословачкој, уз услов да своју обавезу о заједничкој одбрани, до тада ограниченој на одбрану од Мађарске и Бугарске, владе тих земаља прошире једним уговором о узајамној помоћи у

³⁰³ У тренутку када су француско–италијански односи кренули узлазном путањом била је планирана посета краља Александра Француској. Француски министар иностраних послова Луј Барту намеравао је да посредује у приближавању Италије и Југославије, истичући да је независност Аустрије једнако важна за југословенску безбедност, колико је била и италијански интерес. Н. Džejms Berving, *Imperija na Jadranu: Musolinijevo osvajanje Jugoslavije 1941-1943*, Službeni glasnik, Beograd, 2007, str. 28.

³⁰⁴ Према, Јакоб Б. Хопотнер, Југославија у кризи 1934-1941, Ријека, 1973, стр 69.

случају напада са било које стране. Међутим, овога пута Југославија одбија овакав предлог јер не жели да угрози односе које је почела да гради с Немачком и Италијом. Упркос томе, Французи су били упорни. Наставили су разговоре и јавне и тајне, како би приволели Југославију да потпише тај уговор, али безуспешно. Југославија је 1937. године већ почела да успоставља ближи однос са Италијом, тако да јој споразум и савез са Француском више није био потребан као раније. Југославија је проценила да је Француски положај и утицај на политику и дешавања у Европи знатно ослабио, тако да јој свако чвршће везивање за њу не може донети никакву корист. Напротив.

Трговински биланс Југославије, у размени добара са Француском, у време економске блокаде Италије, био је врло неповољан. Француски извоз у Југославију био је дупло већи него Југословенски у Француску.³⁰⁵ У покушају да се добију олакшице од Француске, постигнуто је врло мало. За молбе југословенских власти да се повећа увоз дрвета из Југославије, уместо из Аустрије, и тиме донекле побољша и олакша положај њене привреде, Французи нису имали слуха. Треба такође нагласити да је сав југословенски извоз у Француску и Велику Британију, две земље према којима је Југославија и идеолошки и политички била оријентисана, у периоду од 1926. до 1939. године, био мањи од извоза у Италију, која је иначе сматрана за противника.³⁰⁶

Одмах након Немачког напада на Пољску 1. септембра 1939. године Француска, заједно са Великом Британијом ступа у рат против Немачке. У јуну 1940. године, након брзе акције немачке војске и окупације Белгије, уследио је напад на Француску. Некада славна француска армија, која је између два рата сматрана за највећу копнену силу у Европи, капитулирала је за свега четрнаест дана. Разлог за тако брз пораз јесте француска војна доктрина која се развијала под утицајем победе у Првом светском рату. Војни теоретичари и руководиоци сматрали су да ће и будући рат имати позициони карактер као и претходни, те да ће и тај рат дуго трајати, што се одразило на изградњу многобројних утврђења и одбрамбених линија на источној граници Француске и дуж њених морских обала.³⁰⁷ Насупрот томе, немачка војска је развила сасвим супротну

³⁰⁵ Никола Жутић, *Политика „новог курса“ Кнеза Павла и мартовски догађаји 1941. године*, Зборник докумената округлог стола – 27. март 1941: Кнез Павле у вихорима европске политике, Београд, 2003, срт. 43.

³⁰⁶ Јакоб Б. Хоптнер, *Југославија у кризи 1934-1941*, Ријека, 1973, стр. 125.

³⁰⁷ Французи су на заједничкој граници са Немачком изградили такозвану Мажиновљеву линију у дужини од 351km са готово непробојним системом утврђења и бункера. Нападом преко Белгије, немачке снаге су

стратегију названу „*blitzkrieg*“. Све ово, довело је до тога да је Француска, држава на коју се Краљевина Југославија након Првог светског рата највише ослањала, престала да постоји. Та чињеница је умногоме изменила односе снага у Европи и положај Краљевине Југославије у данима који су уследили.

Интереси Велике Британије и односи са Југославијом

Велика Британија се у првим годинама XX века углавном бавила својим империјалним и економским проблемима, али економска криза која је потресала Европу није мимоишла ни моћну Британију. Она у почетку није показивала нарочиту забринутост због васкрснућа Немачке и јачања њене моћи, већ је себично гледала само своје интересе и у складу са њима се и понашала. Пред првим већим изазовом Британија се нашла тек после италијанске инвазије на Етиопију крајем 1935. године. Тада се појавила чак и могућност да дође до британско – италијанског сукоба. У таквим околностима, Британија је кренула у своју дипломатску офанзиву, која је обично давала добре резултате. Од Југославије је тражено да јасно стави до знања Италији да ће, у случају напада италијанских снага на Велику Британију и њене поседе, стати уз Британију и војно јој помоћи.³⁰⁸ Но, југославенски политички и војни врх није желео да се упушта у овакву авантуру, ценећи да британске гаранције у случају сукоба Југославије и Италије нису довољно јаче. Сви су били свесни да Британија није спремна, нити жели рат.

Велика Британија, чији су империјални интереси били угрожени италијанским успехом у Етиопији, сигурност у Средоземљу покушала је да обезбеди потписивањем споразума са Италијом јануара 1937. године. Било је то још једно узмицање Британије, која жели да по сваку цену заштити своје колоније, што свакако подразумева поуздану контролу поморских путева. То приближавање није остављало никакав позитиван утисак на мале државе, па ни на Југославију. Немачка анексија Аустрије и агресија на Чехословачку изазвале су само ограничене дипломатске акције Британије којима је сврха била очување мира, а не санкције према Немачкој. Тек немачким нападом на Пољску, Велика Британија улази у рат против сила Осовине.

практично дошле иза леђа француским војницима тако да су улога и постојање тог „непробојног бедема“ били безначајани.

³⁰⁸ Јакоб Б. Хоптнер, *Југославија у кризи 1934-1941*, Ријека, 1973, стр 80.

Уочи избијања Другог светског рата, на британској политичкој сцени у редовима владајуће врхушке, формирале су се две групације. Једну је предводио Невил Чемблен, која је сматрала да је главни противник Велике Британије у ствари СССР. Зато је, свим силама, требало настојати да се створи било каква коалиција са Немачком, Италијом и Француском против СССР-а, али и да се сама Немачка уз подршку Лондона усмери на Исток. Помирљиво држање западних сила према Хитлеру показао је и Минхенски споразум закључен 29. септембра 1938. године између представника Француске, Велике Британије, Италије и Немачке.³⁰⁹ Ратни вихор и немачки војни успеси 1939-1940. године окренули су британску политику против сила Осовине и у пролеће 1940. године, преовладала је друга групација предвођена Винстоном Черчилом која је сматрала да је најопаснији британски противник Немачка и да треба склопити један општи савез у који би био укључен и СССР. Уместо уступака и помирљивости, нова британска политика је своју земљу претворила у једног од најозбиљнијих супарника немачкој рушилачкој сили.

Британци су се у збивања у југоисточној Европи 1939. године уплели, може се рећи, поприлично невољно. Закупљени су били немачком претњом Пољској, која је могла нарушити европску равнотежу снага и италијанском претњом поморским путевима у Средоземљу који су водили до Блиског истока и Индије. Турска им је била стратешки важно подручје, јер је представљала бедем који је штитио њихов положај на Блиском истоку од немачких и италијанских, али и совјетских тежњи.³¹⁰ Међу штићеницама Велике Британије, поред Пољске нашли су се југословенски суседи, Грчка и Румунија.

По избијању рата, западни савезници су тежили да на Балкану образују један јединствени блок који би се супротставио Немачкој експанзији. Основу за један такав блок требало је да представља већ постојећи Балкански савез у који би се уз британски и француски наговор укључила и Бугарска. Стварање новог „Солунског фронта“ на Балкану, чије би главне снаге чиниле грчка, турска и југословенска војска, првенствено су форсирани Французи, а нарочито након немачког успеха у Скандинавији. Опасност француског слома у лето 1940. године навела и је британске војне стручњаке на

³⁰⁹ Владимир Дедијер, *Интересне сфере*, Београд, 1980, стр. 161.

³¹⁰ Хедер Вилијамс, *Падобранци, патриоти и партизани: Управа за специјалне операције у Југославији 1941-1945*, Нолит, Београд, 2009, стр. 37.

размишљање да би за савезнике било врло корисно „потпалити Балкан“. Вршени су притисци на Југославију, значајно интензивирани после италијанског напада на Грчку, да нападне италијанске трупе стациониране у Албанији.

Почетком 1941. године, Британци су настојали да Југославију натерају да се бори и оружаном супротстави силама Осовине, била она нападнута или не. С циљем да створи споразум између Турске, Грчке и Југославије о заједничком деловању и акцији против упада немачких трупа у Бугарску, на пут у Каиро и Атину крећу британски министар иностраних послова Антони Идн и начелник Империјалног генералштаба генерал Џон Дил.³¹¹ Но ипак, ти напори о заједничкој борби нису уродили плодом. Треба истаћи и да је било више покушаја с југословенске стране да се од Британаца добије било каква војна помоћ која је југословенској војсци била неопходна у случају сукоба са силама Осовине. Како би договорио конкретну војну сарадњу, крајем фебруара 1941. године, југословенски штабни официр, мајор Мирослав Перишић, са лажним британским документима, тајно путује у Атину.³¹² Нажалост, и овога пута се један такав покушај завршио без резултата и договора о конкретној помоћи.

Черчил је непосредно пред југословенско приступање Тројном пакту упутио писмо свом југословенском колеги Цветковићу које је више личило на претеће, него на пријатељско писмо којим се Југославији нуди помоћ и алтернатива за излазака из ситуације у којој се под немачким притиском нашла. „Ваша екселенцијо, Тотални пораз хер Хитлера и сињор Мусолинија је сигуран. Ниједан разорит и далековидан човек не може у то сумњати с обзиром на објављене одлуке британске и америчке демократије. ... Ми знамо да срца свих верних Срба, Хрвата и Словенаца куцају за слободу, интегритет и независност њихове домовине и да они имају исти поглед у будућност као и свет који говори енглески. Ако би Југославију задесила судбина Румуније, или ако би она починила злочин као Бугарска и постала саучесник у покушају уништења Грчке, њена пропаст би била сигурна и непоправљива. Она неће избећи него само одложити тешка искушења рата и њене храбре армије ће се онда борити саме пошто буду

³¹¹ Велимир Терзић, *Слом Краљевине Југославије 1941*, Љубљана-Београд-Титоград, 1982, књига прва, стр. 340. и 354.

³¹² Елизабет Баркер, *Британска политика на Балкану у Другом свјетском рату*, Загреб, 1978, стр. 96.

опкољене и одсечене од наде и помоћи. ...³¹³ Јасно је да су прави разлози британских напора да се Краљевина Југославија натера да напусти своју неутралност и укључи се у рат, били себични интереси Велике Британије да се без обзира на цену и жртве коју би поднела Југославија, отвори нови јужни фронт, чиме би се растеретио западни и тиме олакшао британски положај. У ту сврху Британци су ангажовали знатне дипломатске напоре, али и бројне и веште агенте својих обавештајних служби.

Интереси Америке и односи са Југославијом

Дуго времена Сједињене Америчке Државе (САД) нису нарочито биле заинтересоване за политичка збивања на Балкану. Њена спољна политика у том делу Европе углавном је пратила спољну политику Велике Британије. Такав однос према европским питањима, самим тим и однос према Краљевини Југославији, остао је све до избијања Другог светског рата. Може се рећи, да Југославија и није била нарочито у видокругу Американцима. Чак ни америчка јавност није исказивала вољу да активно учествује у догађајима у Европи.³¹⁴ Попут Југославије и САД су на почетку рата објавиле своју неутралност. Такву политику неутралности прокламовао је и сам амерички председник Френклин Рузвелт, залажући се да амерички војници не иду да ратују у Европи. У свом обраћању нацији преко радија, 4. октобра 1939. године, говорио је: „Надам се да ће Сједињене Државе остати изван овог рата. Уверавам вас такође да ће сви напори наше владе бити усмерени ка том циљу. Све док буде био у мојој надлежности, мир у Сједињеним Државама неће бити уздрман.“³¹⁵

Међутим, и поред своје декларативне неутралности, Американци су са забринутостју посматрали Хитлерово напредовање у Европи. Постајало је све јасније да Америка не може остати по страни, док немачка војска корак по корак умарширава у све већи број европских земаља. Утицај на промену америчког гледишта имала је и британска кампања „Укључите се у рат“. Брзо ширења фашизма у Европи и Азији изазвало је расцеп у владајућим круговима САД. Образовале су се две групације које су

³¹³ Branko Petranović i Nikola Žutić, *27. mart 1941, tematska zbirka dokumenata*, NICOM, Beograd, 1990, str. 171.

³¹⁴ Према испитивањима јавног мњења из октобра 1939. године које је објавио часопис „Fortune Magazin“ само 3,3% Американаца било је вољно да ратује на страни Француске и Енглеске. Зоран Д. Кнежев, *Западне силе и Југославија у Другом светском рату*, Београд, 2003, стр. 15.

³¹⁵ Према, Зоран Д. Кнежев, *Западне силе и Југославија у Другом светском рату*, Београд, 2003, стр. 15.

имале различито гледиште када је у питању спољна политика САД. Прва, групација крупног капитала коју је предводио председник Рузвелт, видела је опасност по САД у даљем ширењу нацизма и водила је ка тешњем зближавању са Великом Британијом и Француском, као и на привлачењу Совјетског Савеза у исту групу. Друга групација која је заступала интересе индустријских и финансијских кругова који су били тесно повезани са немачким, италијанским и јапанским капиталом, захтевала је верност ранијој америчкој политици, тј. девизи „слободне руке“, одбацујући могућност да се ступа у било какве савезе са европским државама.³¹⁶ Ипак, у том ривалству преовладала је струја коју је предводио амерички председник Рузвелт.

У почетку је америчко интересовање било ограничено само на судбину и положај земаља на западу старог континента, Француску и Енглеску. Занимање за Балкан изронило је на површину тек у другој половини 1940. године, односно тек после пада Француске и италијанске објаве рата Грчкој. Америчко интересовање за Балканско полуострво појачано је након немачког продирања на ово подручје, тачније након приступања Мађарске, Румуније и Бугарске Тројном пакту крајем 1940. и почетком 1941. године и уласком немачких трупа у те земље.

Како се ситуација развијала, амерички политичари почели су да предузимају одређене активности које су указивале на повећано интересовање Америке за Југославију. Средином фебруара 1941. године подсекретар у Министарству иностраних послова САД, Самнер Велс, позива југословенског амбасадора Константина Фотића како би му прочитао поверљиву поруку председника Рузвелта о потреби одупирања притисцима сила Осовине о приступању Југославије Тројном пакту. У том контексту било је и Рузвелтово писмо упућено кнезу Павлу 22. фебруара 1941. године у коме се између осталог каже: „Ваше краљевско величанство, обраћам Вам се да бих истакао залагање владе Сједињених Држава за позитиван исход рата и да Вам пренесем уверавања да ће наше друштво зацело подржати отпор оних народа који трпе агресију. ... Желим најенергичније да нагласим да Сједињене Државе гледају у будућност, а не само у садашњост и да су истовремено потпуно свесне тешких и животних проблема са

³¹⁶ Пример оних који су припадали овој струји представља компанија америчког индустријског магната Форда, која је финансирала, технички и технолошки опремила и кумовала оснивању 1938. године немачке аутомобилске куће “Фолксваген”. Такође, и америчка компанија “Ценерал моторс” држала је већински пакет акција у “Опелу”, тада највећем европском произвођачу аутомобила.

којима се суочавају Ваша влада и Ваше краљевско величанство.³¹⁷ Са истим циљем дипломатски је био ангажован и амерички амбасадор у Београду, Артур Блис Лејн. Он је током два сусрета са кнезом Павлом, крајем фебруара 1941. године, покушао да свог саговорника убеди у неопходност отпора Југославије Немачкој. Желећи да добије што више информација о догађајима на Балкану, амерички председник Рузвелт у специјалну мисију у Грчку, Турску, Бугарску и Југославију у првим месецима 1941. године шаље човека од личног поверења, пуковника Вилијема Донована.

Амерички напори да се обезбеди отпор Југославије против сила Осовине били су више као пратећа последица британске политике у тој области, будући да Америка још увек није била у рату са силама Осовине. У светлу британских интереса 21. марта 1941. године амерички дипломата Самнер Велс упозоравао је југословенске дипломате, више у претећем тону, да ће свако приближавање силама Осовине имати негативне последице по однос између Југославије и САД и да југословенска страна у том случају не може рачунати ни на какву помоћ, коју би евентуално затражила, према америчком Закону о зајму и најму. „Влада САД би могла одобрити само уговор о ненападању између Југославије и Немачке и ништа више.“³¹⁸ Као одговор на обавештење које је југословенски амбасадор Фотић 24. марта 1941. године, упутио америчкој влади да је Југославија одлучила да потпише Тројни пакт, пренета је порука председника Америке: „Ако Југословенска влада потпише споразум са Немачком штетан по интересе Велике Британије и Грчке, које се боре за слободу свих, Председник ће бити принуђен да замрзне сва југословенска средства и да у целини преиспита политику Америке према Југославији.“³¹⁹

Одмах по потписивању Тројног пакта у Југославији се догодио државни удар који је у САД примљен са великим одушевљењем.³²⁰ Одмах су поред честитке председника Рузвелта младом краљу Петру II уследила и разна обећања помоћи у ратном материјалу

³¹⁷ Према, Зоран Д. Кнежев, *Западне силе и Југославија у Другом светском рату*, Београд, 2003, стр. 18.

³¹⁸ Velimir Terzić, *Slom Kraljevine Jugoslavije 1941: Uzroci i posledice poraza*, knjiga prva, Partizanska knjiga-Narodna knjiga-Pobjeda, Ljubljana-Beograd-Titograd, 1982, str. 406.

³¹⁹ Према, Зоран Д. Кнежев, *Западне силе и Југославија у Другом светском рату*, Београд, 2003, стр. 24.

³²⁰ Америчке новине, *Christian Science Monitor* пишу: „Србија се одбранила. Исти онај балкански народ који се први одважио да порази турске султаније и скрши јарам вековног ропства, први је поразио диктаторе Осовине и збацио оклоп новог завојевачког Пакта. Један од најхрабријих народа у Европи нашао се на раскрсници на којој је морао да направи хитар и одважан избор и да се одлучи за оно што чврсто верује да је исправно.“ Види: Зоран Д. Кнежев, *Западне силе и Југославија у Другом светском рату*, Београд, 2003, стр. 33.

и храни. За све то било је већ касно, јер се на немачку одмазду није дуго чекало. Америчку неутралност прекинуће изненадни напад јапанске војске на једну од највећих америчких поморских база на Пацифику, Перл Харбур, 7. децембра 1941. године. Тај напад биће непосредан повод за улазак Америке у Други светски рат, у коме је она желела да остане по страни. Говорило се да америчкој индустрији одговара да рат у Европи што дуже потраје, јер би тиме Америка ојачала своје економске, војне и политичке позиције. Међутим, рат је није могао заобићи, што је њеним европским савезницима донело једну дозу олакшања и оптимизма у победу.

Интереси Совјетског Савеза и односи са Југославијом

Русија, некадашња заштитница Србије, у свом новом руху као Савез Совјетских Социјалистичких Република (СССР), није више била прихватљива монархистичкој Југославији. Дуго времена Краљевина Југославија није желела, нити је имала било какве контакте са новим совјетским властима. Сам кнез Павле и југословенска влада су се споро и доста нерадо одлучили на успостављање дипломатских односа са Совјетским Савезом. Све до јесени 1939. године Штрандман, бивши саветник царске руске амбасаде у Београду, представљао је царску Русију у Југославији. Додуше, Краљевина Југославија је 1935. године на наговор Чехословачке пристала да се не противи примању Совјетског Савеза у Друштво народа, али ипак није желела да призна СССР. Промену југословенске политике према Совјетском Савезу првенствено су условљавали уступци и повлачење западних сила, Енглеске и Француске, пред Немачком и Италијом, утичући на владајући режим у Југославији да у интересу побољшања међународне позиције мале неутралне земље, лишене економске и војне помоћи, почне тражити ослонац на неочекиваној страни, превазилажењем идеолошких предубеђења.

После дугог одбијања, Југославија је у само предвечерје рата, решила да успостави дипломатске односе са Совјетским Савезом. „У многим полуваничним круговима у Београду, а нарочито у војним, мислило се да ће наслонем на СССР бити донекле олакшан притисак који је Немачка почела да врши на суседне дунавске државе, па самим тим и на Југославију.“³²¹ Контакт са Совјетима успостављен је преко

³²¹ Драгиша Цветковић, „Југославија и развој међународне ситуације између два рата“, *Гласник српског историјско-културног друштва „Ђегош“*, свеска шеста – децембар 1960, Илиноис – САД, стр. 20.

југословенске амбасаде у Анкари. Радило се најпре о успостављању трговинских односа. Молотов је 8. маја 1940. године примио југословенску делегацију, а већ 11. маја био је потписан први трговински уговор између СССР-а и Југославије.³²² У то време почели су и преговори о успостављању дипломатских односа између Југославије и Совјетског Савеза, што је у Анкари 24. јуна 1940. године и званично учињено потписивањем споразума. Краљевина Југославија била је једна од последњих европских земаља која је успоставила дипломатске везе са СССР-ом. За југословенског посланика у Москви био је одређен др Милан Гавриловић, а већ 6. јула 1940. године у Београд је стигао и совјетски посланик Виктор Плотњиков. Гавриловић је у Москви имао задатак да совјетским вођама предочи каквим су све опасностима окружени Југославија и Балкан и да у случају напада сила Осовине обезбеди оружје и помоћ Црвене армије. Но, време и околности које су уследиле биле су такве, да он није успео да испуни тај свој задатак.

Још пре него што је успостављен однос са Совјетским Савезом, кнез Павле се плашио совјетског утицаја на Балкану, који се у Југославији може вршити под маском панславизма, као што су се Совјети плашили утицаја сила Осовине на том подручју. Жеља кнеза Павла била је да признањем Совјетског Савеза на Балкану успостави равнотежу сила и тако Југославији обезбеди сигурност. Ни Немачка није желела јачање совјетског утицаја у том региону, нити је благонаклоно и са одушевљењем гледала на успостављање дипломатских односа између Југославије и Совјетског Савеза. Расположење широких народних маса у Југославији било је сасвим другачије. Код њих приближавање Совјетском Савезу буди трајно латентно осећање словенске солидарности са руским народом.

Совјети су још почетком новембра 1940. године, вероватно подстакнути Хитлеровом помоћи бугарским и мађарским територијалним захтевима, понудили војну помоћ југословенским властима. На захтев заменика комесара иностраних послова Андреја Вишинског, југословенски амбасадор у Москви Милан Гавриловић предао је попис основног ратног материјала који је био потребан Југославији. Одговор начелника

³²² Југословенску трговинску делегацију предводио је бивши министар финансија Милорад Ђорђевић, а испред Совјетског Савеза био је народни комесар за спољну трговину Анастас Микојан. Тада су потписана три документа: Уговор о трговини и пловидби, Протокол о начинима плаћања робе и Споразум о отварању трговинских предстаништва у Београду и Москви. Совјети су посебно били заинтересовани за металне руде, нарочито бакар, а Југословени за бензин и нафту. Види: Branko Petranović i Nikola Žutić, 27. mart 1941, tematska zbirka dokumenata, NICOM, Beograd, 1990, str. 19–20.

совјетског генералштаба Бориса Шапошникова био је да ће СССР Југославији доставити све што јој је потребно, па и веће количине од тражених. Совјети су само захтевали да тај договор остане тајна, јер Немачка, Бугарска и Румунија не смеју сазнати да Совјетски Савез помаже Југославију. Међутим, због потписивања уговора с Мађарском и трговинског споразума с Немачком, Руси су повукли понуду да Југославији дају оружје и ратни материјал.³²³ Ти уговори протумачени су као удаљавање од Совјетског Свеза, а и пружање помоћи Југославији значило би погоршање, иначе већ затегнутих, немачко – совјетских односа.

Министар иностраних послова Краљевине Југославије Александар Цинцар–Марковић, свестан чињенице да ће можда убрзо доћи тренутак када ће Југославија бити присиљена да се брани, почетком фебруара 1941. године од Гавриловића тражи да код Совјета провери како они гледају на ширење немачког утицаја на Балкану. Вишински је на састанку са Гавриловићем рекао да ће Совјетски Савез ући у рат против Немачке, ако Британци отворе фронт на Балкану. Гавриловић је сматрао да би Совјети, ако би се уопште умешали, то урадили тек пошто Турци нападну Немце у Тракији и Бугарској. У том часу, сматрао је Гавриловић, покренули би се и Совјети и заузели мореузе. У својој депеши из Москве бр. 85 од 28. фебруара 1941. године Милан Гавриловић јавља: „Совјетска унија стварно жели рат на Балкану, иако јавно изјављује противно. Разлози су:

1. Нови балкански фронт значи да се рат проширује и продужује, што је опште исцрпљивање и слабљење у корист Совјета.
2. Нови балкански фронт доприноси слабљењу Немачке, док Совјетска унија остаје нетакнута.
3. Нови балкански фронт отвара јој могућности да у погодном тренутку интервенише без великог ризика, тј. да се спусти на југ према мореузима, што је за њу у овом тренутку и најважније и најактуелније.

... Москва би сигурно поздравила нашу одлуку да уђемо у рат јер би она повукла и Турску и тиме помогла њиховим намерама да без великог ризика крену на југ.“³²⁴

³²³ Бранко Петрановић, *Србија у Другом светском рату*, Београд, 1992, стр. 43.

³²⁴ Према, Миодраг Јанковић и Вељко Лалић, Кнез Павле: *Истина о 27. марту*, Београд, 2007, стр. 31-32.

И у својим телеграмима из марта 1941. године Гавриловић је понављао како би Совјетски Савез можда ушао у рат против Немачке, али тек пошто се Хитлеров пораз покаже неизбежан. У сваком случају, једно је било сигурно, ни Совјети не желе да Југославија остане неутрална.

Председник југословенске владе је преко совјетског амбасадора у Београду Плотникова, тражио да се он лично заложи код водећих људи у Москви да се помогне Југославији. Југословенски премијер није крио слабост југословенске војске и значај руске помоћи. Премијер Драгиша Цветковић сам сведочи о томе како се та његова интервенција завршила: „Када је на три месеца пред рат г. Плотников пошао у Москву предао сам му један потпун списак наших потреба. Али не само да тај материјал никада није стигао, већ се ни сам амбасадор није вратио“.³²⁵

После мартовског пуча, и влада генерала Симовића, обратила се Совјетима за помоћ, али и она, као и претходна, није добила ништа. Југословенска делегација, коју су сачињавали пуковници Божин Симић и Драгутин Савић, стигла је у Москву 2. априла 1941. године и већ идући дан била примљена од Вишинског. Да не би покварили односе са Немачком, Совјети су предложили „Споразум о пријатељству и ненападању“, а не војни споразум какав су очекивали Југословени.³²⁶ И овога пута Вишински је од Гавриловића и југословенске делегације тражио списак потреба, како би материјал могао да се пошаље Југославији. После краћег натезања споразум је потписан. То је било рано ујутро 6. априла 1941. године, када је Београд већ горео у пламену. На захтев Немаца Совјети су отказали југословенској дипломатској мисији гостопримство.

³²⁵ Драгиша Цветковић – *Њим самим: чланци, говори, полемике, интервјуи, мемоари*, Пунта, Ниш, 2007, стр.

³²⁶ У нацрту овог споразума, у другом члану било је речено: „Ако једна од уговорених страна буде нападнута од неке треће државе, друга уговорена страна неће помагати нападаче док овај споразум траје“. У међувремену су Совјети изменили стилизацију другог члана нацрта споразума. Он је измењен гласио: „У случају да једна страна уговорница буде нападнута од неке треће државе, друга уговарајућа страна ће задржати своју политику неутралности и пријатељства“. Гавриловић је схватио о чему се ради и одбио је да прихвати ту измену што је створило врло мучну ситуацију између њега и Вишинског који је настојао да се овај уговор потпише. Уследио је телефонски разговор између Гавриловића и Симовића који је захтевао да се уговор потпише. На претњу Вишинског да, по наређењу своје Владе, ипак мора да потпише споразум, Гавриловић му је одговорио: „Ја то не морам потписати. Мој председник владе може да ме отпусти и замени неким другим, али док сам ја овде ја то нећу потписати тако како је“. На поновни позив Гавриловић је ипак отишао у Кремљ где су га чекали Стаљин, Молотов, Вишински и доста особља. Предложен му је поново измењен други члан, који је наводно, измењен на захтев Стаљина. Гавриловић је тек тада потписао тај споразум. Видети више: Branko Petranović i Nikola Žutić, *27. mart 1941, tematska zbirka dokumenata*, NICOM, Beograd, 1990, str. 567-569, и Јакоб Б. Хоптнер, *Југославија у кризи 1934–1941*, Ријека, 1973, стр. 267–270.

Вишински је позвао Гавриловића у Кремљ и усмено га обавестио да Совјетски Савез не сматра више да Југославија постоји као политичка целина. О односу СССР-а и Немачке треба рећи и то да су совјетски комесар иностраних послова Вјачеслав Молотов и немачки министар иностраних послова Јоаким фон Рибентроп у име својих држава 23. августа 1939. године склопили Пакт о ненападању. Совјети су овим споразумом, који је садржао и тајне клаузуле, добили право да окупирају Финску, и балтичке државице Естонију, Летонију и Литванију и целу источну Пољску, док је други део припао Немачкој.³²⁷ Убрзо за тим, већ 1. септембра 1939. године, СССР је заједно са Немачком учествовао у нападу и окупацији Пољске. Но, тај пакт није спречио Хитлера да средином 1941. године нападне Совјетски Савез.

³²⁷ Вељко Ђурић Мишина, *Пролегомена*, Зборник докумената округлог стола – 27. март 1941: Кнез Павле у вихорима европске политике, Београд, 2003, стр. 14.

3. Упоредна анализа реализације Мајског преврата и Двадесетседмомартовског пуча по фазама карактеристичним за реализацију државних удара

Као што је то већ и речено, реализација државног удара се може поделити у три фазе, које су међусобно узрочно-последично повезане. Сваку фазу карактеришу одређене специфичности у погледу активности које актери државног удара предузимају у његовој реализацији. Комплексност свих тих фаза огледа се у врсти и броју задатака који се под одређеним, и оном задатим и оним створеним, условима морају реализовати. Зато је важно схватити оно што је актерима реализације државног удара увек присутно, да од успешности реализације једне фазе зависи прелазак на наредну. Исто тако, и сам улазак у прву фазу условљен је одређеним друштвеним и међународним околностима. Постојање кризе на унутрашњем и равнотежа моћи на спољном плану, као и личне амбиције и интереси страног фактора, полазна су основа за отпочињање једног овако сложеног друштвеног процеса какав је државни удар. Упоредном анализом Мајског преврата и Двадесетседмомартовског пуча по фазама њихове реализације, најлакше се могу уочити све сличности и разлике, што олакшава доношење адекватног суда о њима.

Такође, интересантно је споменути и Марксово запажање у коме он констатује да је деловање људи, између осталог, условљено традицијом: „Људи праве своју сопствену историју, али они је не праве по својој вољи, под околностима које су сами изабрали, него под околностима које су непосредно затекли, које су дате и наслеђене. Традиција свих мртвих генерација притискује као мора мозак живих.“³²⁸ Прихватајући ту тврдњу и анализирајући досадашњу праксу, дошло се до закључка да је вероватноћа догађања државног удара у некој земљи већа уколико су у њеној историји већ забележени слични догађаји. Тој статистици треба придодати и Мајски преврат и Двадесетседмомартовски пуч, поготову ако се зна да су неки од актера преврата из 1903. године учествовали у плановима и припремама за преврат који ће се догодити тридесет и осам година касније.

³²⁸ Karl Marks, *Osamnaesti brimer Luja Bonaparte*, Službeni glasnik, 2011, str. 10.

3.1. Фаза припреме

3.1.1. Фаза припрема Мајског преврата

Тешко је поуздано утврдити када се почело са припремама и плановима за уклањање с престола краља Александара Обреновића, а још теже када се таква идеја уопште и родила. Оно што се поуздано зна јесте да су таква размишљања постојала и пре краљеве женидбе, која је у нашој историјографији често истицана као један од главних разлога превратничке акције.³²⁹ Први помен о постојању намере за обарање режима краља Александра Обреновића односи се на тзв. Чебинчеву заверу. Наиме, Михајло Чебинац, радикал и Карађорђевићевац, са још неколико лица оптужен за заверу против краља Александра. Ухапшен је на железничкој станици у Београду у тренутку када се спремао да пређе у Аустро-Угарску. Том приликом је код њега нађено писмо за Петра Карађорђевића и дневник у коме су бележени његови састанци и разговори са осталим завереницима. Управо су тај дневник и искази Чебинца били главни доказни материјал за оптужбу против њега и осталих чланова завереничке групе. Према његовом казивању, завереници нису спремали „атентат на краља Александра, јер Петар Карађорђевић није одобравао просипање крви“.³³⁰ Уместо тога, спремана је само буна, попут оне из 1883. године, с тим што овога пута није била просторно ограничена само на Тимочку крајину, већ на читаву Србију. Пошто је оружје од народа након Тимочке буне одузето, намера је била да се прикупи новац за његову куповину. Приликом претреса станова завереника није пронађено оружје, а Чебинац је као особу преко које је требало набавити оружје и муницију означио Симу Ђаковића, који је некада служио у народној војсци. На сведочењу у суду говорио је и о другим плановима и састанцима завереника.

Чебинац је због антидинастичке намере био притворен у мају 1894. године, а убрзо за њим притворени су и Сима Ђаковић, секретар крагујевачког окружног одбора, Ранко Тајсић, посланик радикала и Алекса Жујовић, млади радикал са Космаја. Поред њих, притворени су и Добра Ружић, професор, Коста Динић, лекар, Алекса-Аца

³²⁹ Женидба краља Александра Обреновића и Драге Машин била је 23. јула 1900. године у Саборној цркви у Београду.

³³⁰ Слободан Јовановић, *Влада Александра Обреновића*, књига друга, Издавачко и књижевско предузеће Геца Кон, Београд, 1935, стр. 52.

Станојевић, штампар и један од коловођа Тимочке буне и Ђорђе Новаковић, члан Касационог суда. Због одсуства из земље, хапшење су у том тренутку избегли Јаков-Јаша Ненадовић и Коста Таушановић, који је од стране Чебинца био означен као вођа завере. Суд их је све осим Јакова Ненадовића и Ђорђа Новаковића, за које није било довољно доказа, осудио на по две године затвора.³³¹

Чебинац је у првим данима процеса од стране радикалске штампе био означен као агент изазивач. Уверење у такву његову улогу било је још јаче како је суђење одмицало. Стварао се утисак да је Чебинац на суђењу био „упола тужилац упола оптуженик“. Да је све била само преувеличана прича сведоче и Чебинчеве речи са главног претреса: „Било је разговора, али није било никакве озбиљне спреме. Нисмо имали новца, нисмо никога наоружавали, није никакав план начињен.“³³² Иако је нема сумње да је међу радикалима било Карађорђевићеваца, Чебинчева завера и његово хапшење нису били ништа друго до обичан изговор за државни удар који ће се догодити 9. маја 1894. године. Може се рећи, да заправо завере у правом значењу није ни било, већ само разговора међу истомишљеницима, карађорђевцима, који нису били задовољни повратком краља Милана у Србију и стањем у земљи.³³³

Након ове „Чебинчеве завере“, називане још и „Чебинчева афера“ што јој је свакако прикладније име имајући у виду да је више личила на аферу него на озбиљно припремљену и организовану завереничку акцију која би могла да резултира превратом, уследило је још неколико завереничких подухвата. Треба нагласити да се ове наредне завереничке акције не могу довести у директну везу са овом Чебинчевом, већ потичу од неког другог, новог завереничког језгра. Нека сазнања о њима датирају још с почетка 1899. године. Тако јанура 1899. године начелник округа крагујевачког обавештава председника владе Краљевине Србије да већ дуже време „Крагујевачки и Ужички, са неким делом Рудничког округа сматрају, да у промени династије лежи некакав спас

³³¹ Андрија Раденић, *Прогони политичких противника у режиму Александра Обреновића 1893-1903*, Историјски архив Београда, Београд, 1973, стр.274-293.

³³² Наведено према: Слободан Јовановић, *Влада Александра Обреновића*, књига друга, Издавачко и књижарско предузеће Геца Кон, Београд, 1935, стр. 57.

³³³ О Чебинчевој завери види више у: Андрија Раденић, *Прогони политичких противника у режиму Александра Обреновића 1893-1903*, Историјски архив Београда, Београд, 1973, стр.247-317. и Слободан Јовановић, *Влада Александра Обреновића*, књига друга, Издавачко и књижарско предузеће Геца Кон, Београд, 1935, стр. 49-61.

земље, као и нада на уједињење Српства.³³⁴ У том се допису спомиње и то да окупљање воде људи из Београда и да их има у знатном броју.

Уследила је вест о краљевој женидби, што је његовим противницима представљало мотив више за акцију. Након саопштења да је српски краљ одлучио да се ожени Драгом Машин, долази до новог и појачаног таласа идеја о завери. Било је чак и размишљања да се Драга убије како би се то спречило. О томе Вукашин Петровић, министар у српској влади из тог времена сведочи овако: „Капетан Чета Марковић, ордонанс официр Краљев непрестано је тражио да се Драга убије. На то са му рекао: – Ви сте војник, Ви боље владате оружјем него ја. Изволите је убити, а ја вам гарантујем да вам за то неће фалити ни длака с главе.“³³⁵ За такву акцију међутим није постојао никакав конкретан план и организација. После смрти краља Милана, група виших официра међу којима су били генерал Јован Атанацковић, пуковници Александар Машин и Леонид Соларевић, потпуковници Дамјан Поповић и Ђока Лазаревић, имала је идеју да се Драга заувек уклони са српског двора.³³⁶ У тим тренуцима све се завршило само на идеји, међутим, ова имена ће се поново наћи и у новој, овога пута озбиљнијој завери.

Размишљање о државном удару, који би завршио протеривањем краља Александра и Драге Машин, тада још увек само његове изабранице, али не и званичне супруге, може се видети и из разговора од 11. јула 1900. године који је вршилац дужности председника владе и министар у влади у оставци Вукашин Петровић водио са министром војним, генералом Јованом Атанацковићем. Наиме, министар Петровић је генералу предлагао следеће: „Неће нам ништа друго остати, него да протерамо Краља и његову Драгу. Хоћеш ли ти, и ако хоћеш, можеш ли ти да ухапсиш Миту Цинцар-Марковића³³⁷ и да узмеш команду целе војске у твоје руке, и ако можеш, хоћеш ли да ми се с војском ставиш на располагање, па да још данас протерамо и Краља и његову

³³⁴ Извештај начелника округа крагујевачког, Крагујевац, 16/28. јануара 1899. године, Архив Србије, фонд БЈМ, ф-78. Наведено према, Милорад Екмечић, „Аустро-Угарска обавештајна служба и Мајски преврат у Србији 1903. године“, *Историјски часопис*, број XXXII, Историјски институт, Београд, 1985, стр. 212.

³³⁵ Владан Ђорђевић, *Крај једне династије: Прилози за историју Србије од 11. октобра 1897. до 8. јула 1890*, књига трећа, Штампарија Д. Димитријевића, Београд, 1906, стр. 614.

³³⁶ Васа Казимировић, *Црна рука: личности и догађаји у Србији од Мајског преврата 1903. до Солунског процеса 1917. године*, Прометеј, Нови Сад, 2013, стр. 76.

³³⁷ Реч је о генералу Димитрију Цинцар-Марковићу, који је у то време био вршилац дужности команданта Активне војске.

Драгу? – Одговор ђенерала Јоце Атанацковића био је судбоносан не само за све нас, него и за целу Србију. – Могу – рече Атанацковић. – Могу, али нећу. Нећу да деморалишем војску, нећу да је навикавам да гази на пут револуције!³³⁸ Међутим, после три године генерал Јован Атанацковић промениће мишљење и као учесник завере у којој су убијени последњи владари династије Обреновић постаће министар војни. С друге стране, према тврдњама Јована Авакумовића, који ће постати први председник завереничке владе, у ноћи између 11. и 12. јула 1900. године, на двору у ађутантској соби, вођени су први разговори о уклањању краљице Драге. Том разговору треба да су присуствовали генерали Василиј Моснић, Цинцар-Марковић, Лаза Лазаревић, пуковник Леонид Соларевић и потпуковник Дамјан Поповић, тада ађутант краља Александра.³³⁹

Последњи озбиљнији и до детаља разрађен план о уклањању краљице Драге са српског престола, који није подразумевао и убиство краља, постојао је чак и септембра 1902. године. „Тобожњи атентатор имао је да запуца из револвера у правцу краља, али да пуца тако високо да га не погоди. Одмах затим је једна група одабраних официра имала да притрчи краљу Александру и краљици Драги, образује круг око њих, а једна друга да опколи „атентатора“, тобож да га ухапси и потом на улици омогући му да се склони у сигурност. У општој гужви, група официра чији је задатак био да се створи круг око краља и краљице, требало је да одвоји краљицу од краља, одведе је до припремљених кола и одвезе, на крају, на обалу Саве, тамо стрпа у чамац и напред реке баци у воду...“³⁴⁰ До реализације ове замисли никада није дошло, а нови планови завереника подразумевали су уклањање и краља и краљице са српског престола.

Имајући у виду да је краљева женидба уследила нешто касније, на основу изнетих података може се закључити да првобитне мотиве за реализацију преврата треба тражити у династичком сукобу и тежњама српског народа за националним уједињењем, а да су поступци краља Александра, попут непримерене женидбе и политичког мешетарења, само додатно учврстили идеју за његову насилну смену која је одраније постојала. Према данас доступним сазнањима, завера створена против српског краља и краљице, која је после неколико година припреме и различитих планова успела да

³³⁸ Владан Ђорђевић, *Крај једне династије: Прилози за историју Србије од 11. октобра 1897. до 8. јула 1890*, књига трећа, Штампарииа Д. Димитријевића, Београд, 1906, стр. 644.

³³⁹ Васа Казимировић, *Црна рука: личности и догађаји у Србији од Мајског преврата 1903. до Солунског процеса 1917. године*, Прометеј, Нови Сад, 2013, стр. 76.

³⁴⁰ Исто, стр. 80.

реализује свој циљ због кога је створена, настала је у војсци и то међу млађим официрским кадром. Завереничко језгро формирало се од, како се често наглашавало, „национално свесних младих официра, пуних идеализма и патриотизма, који су одлучили да решавање српског питања узму у своје руке“.³⁴¹

Према белешкама коњичког поручника Велимира Вемића, разговори о припремама завере датирају још из 1900. године и вођени су у VI пешадијском пуку „Краљ Карол I“ у Београду. Чланови те завереничке групе били су пешадијски поручник Драгутин Димитријевић – Апис из Пешадијске подофицирске школе, коњички потпоручник Антоније Антић, тада водник у Краљевој гарди, пешадијски поручник Милан Ф. Петровић, вршилац дужности командира у IX пешадијском пуку, инжињеријски капетан II класе Дамњан Дамњановић, који је радио у Тригонометријском одсеку Министарства војног и пешадијски поручник Алимпије Марјановић, вршилац дужности командира чете у XV пешадијском пуку „Стеван Синђелић“, који се у том тренутку налазио на школовању у Вишој школи Војне академије.³⁴² Од разговора до конкретних планова за превратничку акцију требало је да протекне још времена.

Као први конкретни план официра завереника помиње се покушај атентата на краља и краљицу 1901. године. Чланови те завереничке групе били су капетани Радомир Аранђеловић и Милан Ф. Петровић и поручници Драгутин Дулић и Антоније Антић. Прва тројица су, док су као пешадијски официри више школе Војне академије били на курсу у IV коњичком пуку „Краљица Драга“, упознали са коњичким поручником Антонијем Антићем. Он им је испричао да је за време службе у краљевој гарди, пратећи краља на путу до стана његове веренице и будуће краљице Драге, помишљао да их убије. Делећи заједничке идеје и нерасположење према српском краљу и краљици, договорили су се да заједно убију српски краљевски пар, а за вођу изабраше поручника Антића. Овом почетном завереничком језгру, на Антићев предлог придружио се и поручник Драгутин Димитријевић – Апис, а нешто касније поручник Милан Маринковић и потпоручник Никодије Поповић.³⁴³

³⁴¹ Славица Б. Ратковић-Костић, *Европеизација српске војске 1878-1093. године*, Војноисторијски институт, Београд, 2007, стр. 413.

³⁴² Исто, стр. 414.

³⁴³ Драгиша Васић, *Девесто трећа*, Завод за уџбенике и наставна средства, Београд, 2003, стр. 53-54.

На заједничком састанку који су 6. септембра 1901. године одржали у Антићевом стану договорено је да краљевски пар убију 11. септембра, на краљичин рођендан, на балу који се одржава у „Коларцу“. Према сведочењима савременика размишљања су се одвијала у следећем правцу: „План који предложи поручник Димитријевић примише без велике дискусије. Убиство да се изврши камама, отрованим цијанкалијем (отров ће набавити он преко свога пријатеља Душана Јовановића, геолога) на овај начин: двојица завереника заузеће електричну централу на Дунаву, а један централу „Коларац“, и тачно у једанаест часова погасиће осветљење. Остала четворица остају на балу, од којих двојица прате краљевски пар у непосредној близини, а друга двојица, у тренутку када се осветљење угаси, пале завесе под престолом и алармирају пожар. Тада, у мраку, остала двојица знају шта им треба чинити. Отров је био набављен, каме су биле отроване, проба извршена на мачки. Увече, у означени час, одређени завереници одоше у електричну централу и тамо нађоше члана кварта дорћолског који је осигурава, у оној код „Коларца“ трећи затече полицијског писара који је чува. У одређено време краљ с краљицом не појави се на балу.“³⁴⁴ Због тога што се нису појавили на очекивани бал, овај план завереника је пропао. Исти исход је доживео и наредни план ове завереничке групе да се краљ и краљица убију приликом њиховог присуства јесењем војном маневру у околини Уба. Идеја је била следећа: „На шатор у коме је требало да буду краљ и краљица, имало се пуцати из топова, за коју је сврху новопридобijени члан, артиљеријски капетан Ђорђе Ристић, понео у својој батерији и убојне метке.“³⁴⁵ Како су и сами завереници дошли до закључка да је овај план тешко остварив, од њега су у последњем тренутку одустали.

Имајући у виду да у почетку није постојала намера официра да преузму државну власт, нити су за то имали унапред припремљено решење, тешко се може говорити о завери створеној с циљем преврата. Сви планови официра завереника сводили су се само на чин убиства краља и краљица, без јасне визије и планова за даље поступке који би након убиства краљевског пара требало предузети. Из тих се разлога у овој првој фази планирања пре може говорити о покушају атентата, а не о покушају преврата. Само убиство носиоца врховне власти у држави не доводи нужно и до преврата, односно државног удара. Уосталом, да је то тако сведоче и убиства српског кнеза Михајла

³⁴⁴ Исто, стр. 54.

³⁴⁵ Радован М. Драшковић, *Преторијанске тежње у Србији: Апис и „Црна рука“*, Жагор, Београд, 2006, стр. 29.

Обреновића 1868. године и црногорског књаза Данила Петровића 1860. године. Тога су и завереници били свесни, па су почели да траже везу са политичарима. Први политичар са којим су ступили у везу био је либерал и бивши министар Ђорђе Генчић, иначе ујак поручника Антонија Антића.³⁴⁶ Састанак с њим био је организован у Антићевом стану крајем 1901. године.

Међу завереницима није било сумње да ће Ђорђе Генчић, који је само пре два-три месеца изашао из пожаревачког затвора пристати да уђе у заверу против краља Александра.³⁴⁷ По свему судећи он је био вођа „грађанских завереника“ или „цивилних завереника“, како су називани.³⁴⁸ Њихов први састанак одржан је у винограду адвоката

³⁴⁶ Незадовољство краљем постојало је независно од политичких опција. Да је то тако сведочи и извештај аустро-угарског посланика из Београда од 31. марта 1903. године, дакле око два месеца пре преврата, у коме он примећује да је велико незадовољство међу радикалима које датира још од пораза у Тимочкој буни: „Мржња, посејана 1883. није се код ове странке ни у колико изгладила и она је утолико истакнутија, када ова странка није на кормилу државе.“ Такође се наводи и да радикална странка има два програма: један јаван, „а други тајни, са којим су упознати само извесни екстремни елементи, који би имали изводити програм радикалне емиграције од 1883.“ Међутим, и поред великог и примећеног незадовољства радикала влашћу краља Александра Обреновића, носиоци реализације преврата били су либерали. Препис извештаја посланика Думбе из Београда, од 31. марта 1903. године, Архив Србије, фонд БЈМ, ф-78. Наведено према, Милорад Екмечић, „Аустро-Угарска обавештајна служба и Мајски преврат у Србији 1903. године“, *Историјски часопис*, број XXXII, Историјски институт, Београд, 1985, стр. 212.

³⁴⁷ Према писању Слободана Јовановића, Ђорђе Генчић „улетео је у заверу одмах“, пошто су му завереници изложили своје идеје децембра 1901. године у стану његовог сестрића поручника Антића. Слободан Јовановић, *Влада Александра Обреновића*, књига трећа, Издавачко и књижарско предузеће Геца Кон, Београд, 1936, стр. 344. Васић пак наводи да „Генчић, упознат, замоли неколико дана на размишљање, а већ четвртог дана од тог, ... одржа се први цивилни заверенички састанак...“. Драгиша Васић, *Деветсто трећа*, Завод за уџбенике и наставна средства, Београд, 2003, стр. 54. Радован Драшковић пак тврди да је Генчић и знатно раније био упућен у заверу. Он наводи да је о некој врсти акције која би била усмерена на уклањање краља Александра већ разговарао са својим сестрићем поручником Антићем: „И пре него што је отишао у Пожаревац, а нарочито пошто је стигао у Београд, он га је систематски припремао за ово дело и давао упутства о врбовању његових другова“. Дакле реч је о времену пре 6. септембра 1901. године, када је одржан први састанак завереника официра. Радован М. Драшковић, *Преторијанске тежње у Србији: Апис и „Црна рука“*, Жагор, Београд, 2006, стр. 28. Према казивању његовог такста, адвоката Новаковића, до првих разговора о завери између њега и зета у јесен 1901. године, после Генчићевог помиловања изласка из затвора. Сузана Рајић, *Александар Обреновић: владар на прелазу векова – сукобљени светови*, Српска књижевна задруга, Београд, 2014, стр. 439.

³⁴⁸ Оправдано се поставља питање како се десило то да велики Обреновићевац и бивши министар постане један од вођа завере против последњих владара династије Обреновић. За незадовољство краљевским паром, Ђорђе Генчић имао је личних разлога. Пошто је влада Владана Ђорђевића одбивши да суделује у краљевом венчању са Драгом Машин поднела оставку, скоро сви чланови владе нашли су се у немилости владара, па тако и њен бивши министар Генчић. Он је био оптужен за проневеру новца из диспозиционог фонда у висини од 3.000 динара. После повратка у Србију, из које је након пада владе отишао, Генчићу бива суђено. Због увреде краља и краљице, а не незаконитог трошења новца, Генчић је био осуђен на седам година затвора. Генчићева размишљања о династичкој промени у Србији датирају много пре 1903. године „Пре него што је дошао у милост код Обреновића, Генчић је имао с Пашићем разговора о промени династије.“ Слободан Јовановић, *Влада Александра Обреновића*, књига друга, Издавачко и књижарско предузеће Геца Кон, Београд, 1935, стр. 447.

Алексе Новаковића,³⁴⁹ Генчићевог таста, на коме су поред њих двојице присуствовали још и Јован Авакумовић, политичар, либерал и бивши министар, генерал Јован Атанацковић и Никола Хаџи Тома, београдски трговац и Карађорђевићевац.³⁵⁰ Тада је покренуто и питање престолонаследника. Било је различитих предлога, од тога да се на српски престо доведе један од руских великих кнезова или неко од аустријских принчева, до тога да се за новог српског краља прогласи кнез Петар Карађорђевић.³⁵¹ Ценећи да би се именовању руског кнеза противиле Аустро-Угарска и Немачка, а именовању аустро-угарског или немачког принца Русија, одлука је пала на Петра Карађорђевића. С њим је у Швајцарској састао Никола Хаџи Тома и упознао га намерама завереника. Било је и оних, попут мајора Луке Лазаревића и потпуковника Дамјана Поповића који су се залагали за црногорског принца Мирка.³⁵² Знајући да би се томе Аустро-Угарска жестоко успротивила, од овакве идеје завереници су брзо одустали.

За разлику од цивилног, официрски заверенички круг се непрестано ширио. Међу официрима завереницима највише је било млађих официра, поручника и капетана. Од официра који су имали више официрске чинове у завери су се између осталих нашли и инжињеријски пуковник Дамјан Поповић за кога се верује да је био главни вођа завере,³⁵³ генералштабни пуковник Александар Машин, бивши девер краљице Драге

³⁴⁹ Према аустро-угарским изворима до првог састанка завереника и Ђорђа Генчића дошло је 14. септембра 1902. године у стану мајора Луке Лазаревића.

³⁵⁰ Овај састанак треба да је одржан новембра 1901. године. Драгиша Васић, *Деветсто трећа*, Завод за уџбенике и наставна средства, Београд, 2003, стр. 54. Слободан Јовановић у „круг грађанских завереника“, уместо генерала Јована Атанацковића наводи Драгомира Рајовића, напредњака и бившег министра народне привреде у влади Милутина Гарашанина, који је остао упамћен и као председник преког суда који је судио учесницима у Тимочкој буни. Слободан Јовановић, *Влада Александра Обреновића*, књига трећа, Издавачко и књижевско предузеће Геца Кон, Београд, 1936, стр. 345.

³⁵¹ Таст Ђорђа Генчића, Алекса Новаковић, тврдио је да се Генчић у првом тренутку залагао да се на српски престо након преврата доведе руски принц. Сузана Рајић, *Александар Обреновић: владар на прелазу векова – сукобљени светови*, Српска књижевна задруга, Београд, 2014, стр. 439.

³⁵² Васа Казимировић, *Црна рука: личности и догађаји у Србији од Мајског преврата 1903. до Солунског процеса 1917. године*, Прометеј, Нови Сад, 2013, стр. 81.

³⁵³ О томе да ли је пуковник Дамјан Поповић био „духовни вођа“ официра завереника, или је то ипак био неко други, постоји више различитих тврдњи. Према сазнањима аустро-угарског посланика то су били генерал Атанацковић и пуковник Петар Мишић. Многи су мишљења да је то ипак био пуковник Александар Машин, који је кобне ноћи 29. маја 1903. године командовао завереницима, што се десило из разлога јер пуковник Дамјан Поповић није стигао на време. Да је пуковник Машин био главна личност међу завереницима веровао је и сам Никола Пашић. Као главни покретач и вођа завереника често се помиње и Драгутин Димитријевић Апис. Међутим, иако је Драгутин Димитријевић Апис, заједно са Антонијем Антићем један од покретача завереничке акције и врло утицајна личност међу млађим официрима, а у годинама након преврта и вођа тајне организације „Ослобођење или смрт“, познатије као

који је пензионисан, артиљеријски пуковник Леонид Соларевећ, пешадијски потпуковник Петар Мишић, инжињеријски потпуковник Милош Божановић, генералштабни потпуковник Михаило Наумовић, ађутант краља Александра, пешадијски мајори Лука Лазаревић, Ставан Миловановић и Миливоје Анђелковић.³⁵⁴ Официр са највишим чином био је генерал Јован Атанацковић, који је био у пензији и који је више припадао цивилном крилу завереника, јер је у заверу ушао на предлог кума, адвоката Алексе Новаковића, Генчићевог таста.

На предлог Генчића да се завереници „на неки јачи начин обавежу“, како би завереничку организацију учинили јачом, на састанку 19. октобра 1902. године у Антићевом стану потписан је први текст заклетве.³⁵⁵ Томе се неколицина официра успротивила, али већина је пристала да потпише текст заклетве, њих деветорица, која је Генчићу предата у винограду његовог таста и која је дата супрузи Алексе Новаковића на чување. Текст те заклетве, коју је наводно саставио поручник Милован Гавриловић, гласио је: „Потписани завереници увиђају насигурну пропаст своје отаџбине, и краља Александра означавају као главног кривца. Зато својом часном речју заветују се да своју отаџбину спасу а кривца – ако то потребно буде – и убиством казне. Извршењу ове заклетве приступиће се када се добије уверење да Србија услед тога неће доћи у рђав положај, а на место Александра да се прогласи за краља Србије Петар Карађорђевић.“³⁵⁶ У аустро-угарским изворима наводи се нешто другачији текст заклетве: „Ја... кунем се свим што ми је најдраже и најсветлије на свету, да ћу убити краља Александра и краљицу Драгу и довести на српски престо Петра Карађорђевића.“³⁵⁷

Имајући у виду да је генерал Атанацковић преко министра војног, генерала Милована Павловића, дознао да краљ има одређена сазнања да се Генчић састаје с

„Црна рука“, ипак је тешко замислити да је у тренутку преврата, поред толико официра виших чинова, који су тада уживали знатно већи ауторитет, могао бити неприкосновени вођа завере. Види више у Васа Казимировић, *Црна рука: личности и догађаји у Србији од Мајског преврата 1903. до Солунског процеса 1917. године*, Прометеј, Нови Сад, 2013, стр. 68-70.

³⁵⁴ Списак завереника који је објавио Драшковић садржао је имена 115 официра. Радован М. Драшковић, *Преторијанске тежње у Србији: Апис и „Црна рука“*, Жагор, Београд, 2006, стр. 57-61. Према подацима које је Александар Новаковић објавио у својој књизи Живот и рад Милана Ј. Новаковића у Београду 1907. године, официра завереника било је 68. Драгиша Васић, *Деветсто трећа*, Завод за уџбенике и наставна средства, Београд, 2003, стр. 120.

³⁵⁵ Драгиша Васић, *Деветсто трећа*, Завод за уџбенике и наставна средства, Београд, 2003, стр. 57.

³⁵⁶ Васа Казимировић, *Црна рука: личности и догађаји у Србији од Мајског преврата 1903. до Солунског процеса 1917. године*, Прометеј, Нови Сад, 2013, стр. 92.

³⁵⁷ Исто.

млађим официрима, одлучено је да се папир на коме је потписана заклетва уништи. Убрзо након његовог уништења, нови текст заклетве саставио је Апис и она је гласила: „Увиђајући сигурну пропаст отаџбине ако се данашње стање продужи за најкраће време, и оглашавајући као најглавније виновнике за све краља Александра и његову милосницу Драгу Машин, заклињемо се и потписима својим обавезујемо да ћемо их побити. На престо српски, опран крвљу ових бешчасника, довешћемо Петра Карађорђевића, унука Вождовог и сина законитог кнеза пок. Александра Карађорђевића.“³⁵⁸ Исту судбину уништења доживео је и овај други списак завереника. Његовом уништењу претходило је хапшење два завереника, капетана Радомира Анђелковића и поручника Јована Мирчића, након Мартовских демонстрација. Након тога, списак више није наново прављен, али су они који су га потписали веровали да он и даље постоји.³⁵⁹

Како је намера завереника била да се убију краљ и краљица и на српски престо доведе кнез Петар Карађорђевић, то указује да овога пута циљ завере није само атентат, већ и преузимање власти – односно преврат. До тако дефинисаног циља се није дошло одмах, већ је он временом стваран. Према аустро-угарским изворима првобитни циљ завере био је само одстрањивање краљице Драге и није била усмерена против краља Александра. „Тек касније, тако рећи у претпоследњем часу, решено је да се завером обухвати и краљ Александар – и то на захтев Петра Карађорђевића, односно његовог представника у Бечу, Јаше Ненадовића, који је био у сталној вези са завереницима у Београду“.³⁶⁰ Наводно је потпуковник Петар Мишић био први који је предлагао да се и краљ и краљица убију, што је нешто касније, након састанка са Ненадовићем у Бечу, Генчић на састанку завереника 10. октобра 1902. године и сам тражио.³⁶¹ Било је и оних који су покушали да као циљ завере поставе успостављање републике, а не замену

³⁵⁸ Драгиша Васић, *Деветсто трећа*, Завод за уџбенике и наставна средства, Београд, 2003, стр. 58.

³⁵⁹ Радован М. Драшковић, *Преторијанске тежње у Србији: Апис и „Црна рука“*, Жагор, Београд, 2006, стр. 31.

³⁶⁰ Васа Казимировић, *Црна рука: личности и догађаји у Србији од Мајског преврата 1903. до Солунског процеса 1917. године*, Прометеј, Нови Сад, 2013, стр. 76.

³⁶¹ Убиству краљевског пара, које је Генчић након повратка из Беча снажно заговарао, противили су се пуковници Машин и Соларевић, али су били прегласани. Након одлуке о убиству, према аустро-угарском извештају, неколицина официра се изјаснила да „нипошто неће узети учешћа у свргавању с престола краља Александра, али да ником неће ни одати да се тако нешто спрема“. Васа Казимировић, *Црна рука: личности и догађаји у Србији од Мајског преврата 1903. до Солунског процеса 1917. године*, Прометеј, Нови Сад, 2013, стр. 79-82.

династије. Групи завереника који су желели републиканско државно уређење припадала је већина млађих официра, али је на крају ипак преовладала монархистичка струја.³⁶²

За остварење овако дефинисаног циља морао је постојати јединствен и детаљно разрађен план. Изради плана приступили су пуковници Александар Машин и Дамјан Поповић, као и потпуковник Петар Мишић. Према њиховом плану, који у први мах није уродио плодом, убиство краља Александра и краљице Драге требало је извршити на православни празник Цвети 1903. године у калемегданској тврђави. Планирано је да главни извршилац буде потпуковник Петар Мишић са својим VI пешадијским пуком „Краљ Карол I“. У одређеном тренутку краљев ађутант потпуковник Михаило Мика Наумовић,³⁶³ требало је да приђе краљу Александру и саопшти му да му прети опасност од атентата. Имајући у виду да се на Калемегдану налазила зграда Генералштаба, требао је да му препоручи да се заједно са краљицом тамо склоне, где би потом обоје били убијени. Међутим, краљ и краљица се тада нису појавили.³⁶⁴ Одређена сумња да је издао заверу пала је на краљевог ађутанта потпуковника Наумовића, што се касније испоставило као нетачно.³⁶⁵

Нови план, да се краљ и краљица убију у самом двору, израдио је пуковник Александар Машин, као добар познавалац распореда просторија и прилика на двору. После провере спроводивости овог плана коју је извршио потпуковник Петар Мишић, могло се приступити његовој реализацији. Свесни да је двор добро обезбеђен, морало се рачунати на помоћ официра завереника изнутра. Коначна одлука о тачном датуму и детаљима у реализацији преврата донета је 26. маја 1903. године³⁶⁶, на састанку завереника у кући, у винограду на Топчидеру, краљевог ађутанта потпуковника Михаила Наумовића. Поред њега том састанку су присуствовали пуковник у пензији

³⁶² Сузана Рајић, *Александар Обреновић: владар на прелазу векова – сукобљени светови*, Српска књижевна задруга, Београд, 2014, стр. 436.

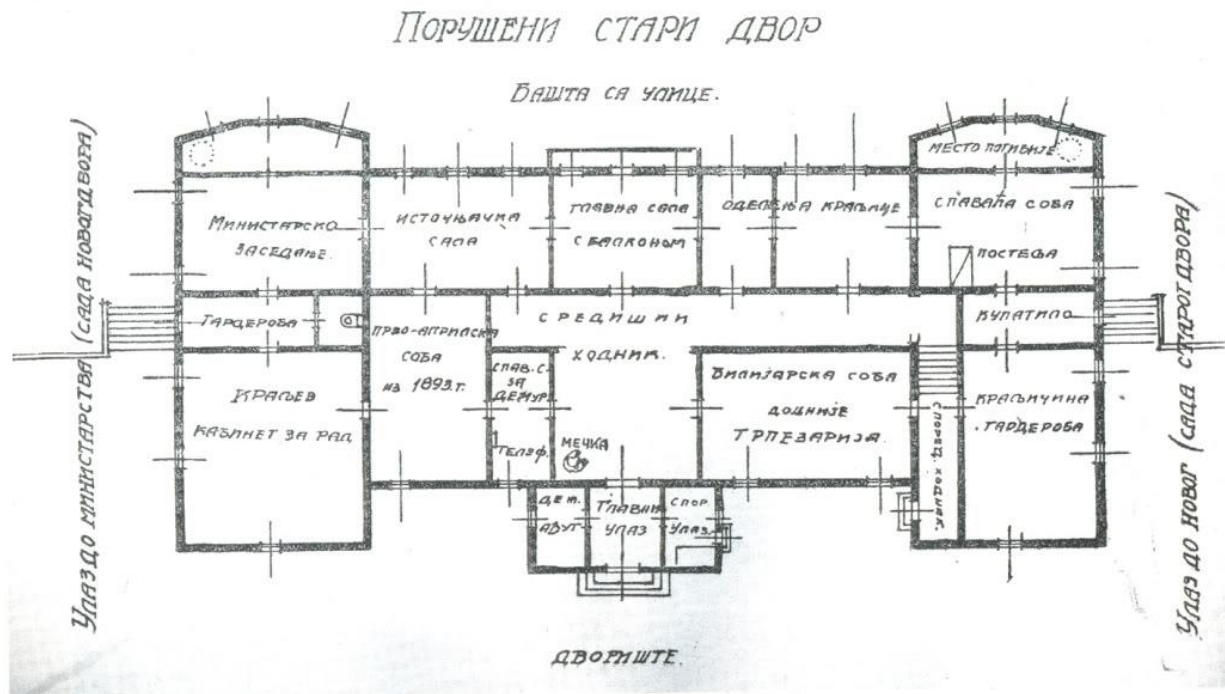
³⁶³ Наумовић је иначе био унук Наума који је заједно са Карађорђем, по налогу кнеза Милоша Обреновића, био убијен у Радовањском лугу 1817. године.

³⁶⁴ Краљ је Управнику града Маршићанину 18. марта дао на увид анонимно писмо које је добио и којим га непознати писац упозорава да се на Цвети спрема завера против њега и краљице на Калемегдану. Могуће да је то био разлог због кога је краљ одустао од појављивања у јавности тога дана. Божо К. Маршићанин, *Тајне двора Обреновића: Управитељеве белешке*, књига друга, Београд, стр. 106-107.

³⁶⁵ Касније је утврђено да Наумовић није ни знао за своју улогу у овом плану, због проблема у комуникацији преко посредника. Васа Казимировић, *Црна рука: личности и догађаји у Србији од Мајског преврата 1903. до Солунског процеса 1917. године*, Прометеј, Нови Сад, 2013, стр. 82.

³⁶⁶ Казимировић пише да је одлука донета 27. маја. Васа Казимировић, *Црна рука: личности и догађаји у Србији од Мајског преврата 1903. до Солунског процеса 1917. године*, Прометеј, Нови Сад, 2013, стр. 84.

Александар Машин, мајор Миливоје Анђелковић, командант батаљона у VII пуку, пешадијски капетан II класе Драгутин Димитријевић Апис, артиљеријски капетан Ђорђе Ристић и коњички поручник Антоније Антић, као и Ђорђе Генчић, који је био једини представник „цивилних завереника“. Командант VI пешадијског пука, потпуковник Петар Мишић, није присуствовао састанку, јер наводно није био у добрим односима са домаћином скупа, потпуковником Наумовићем. Тада је донета одлука да се преврат изврши у ноћи између 28/29. мај 1903. године, када је на дужности у двору био потпуковник Михаило Наумовић.³⁶⁷ Требало се још само побринути да тада командир страже буде поручник коњичке гарде Петар Живковић, у чему се и успело.

Скица бр.1: План просторија у Старом двору у коме су убијени последњи владари династије Обреновић 29. маја 1903. године

³⁶⁷ Драгиша Васић, *Деветсто трећа*, Завод за уџбенике и наставна средства, Београд, 2003, стр. 62. и Славица Б. Ратковић-Костић, *Европеизација српске војске 1878-1093. године*, Војноисторијски институт, Београд, 2007, стр. 422.

Група која је бројала 28 официра била је подељена на пет мањих група и требало је да се до почетка извршења акције налазе на пет различитих локација (кафана) : „Славија“, „Стара Скупштина“, „Таково“, „Коларац“ и „Официрски дом“. У 1:45 минута официри из свих пет група требало је да се нађу у „Официрском дому“, а њихов излазак одатле требало је ускладити са доласком једног батаљона VI пешадијског пука у 1:55 минута. Улазак завереника у двор био би кроз главну капију, коју би неко од завереника који се налазио унутра требао да отвори. Планирано је да се са групом војника опколе куће председника владе, министра војног, министра унутрашњих дела и председника Сената, како би се спречили да предузму неке мере које би могле да осујете план преврата.³⁶⁸ Сви сатови су морали бити подешени према часовнику који се налази на железничкој станици. Пуковник Александар Машин предложио је и план у случају неуспеха акције: „Морамо помислити и на могућност нашег неуспеха. У том случају, ја вам предлажем повлачење из вароши ка Топчидерском брду. На овом брду побошћемо барјак и позвати народ на револуцију.“³⁶⁹ Након овако разрађеног плана, могло се приступити његовој реализацији. Важно је напоменути и то да завереници углавном нису знали ко су све чланови завере, нити све детаље акције.

О постојању завере против краља, српске власти и сам краљ Александар имали су одређена сазнања. Од Управника града Београда Божидара Маршићанина краљ је сазнао о окупљању млађих официра у стану поручника Антонија Антића. О томе да му је његов ађутант неверан известио га је лично Маршићанин, али краљ на то није реаговао.³⁷⁰ О постојању завере знали су и многи политичари у Србији, а краља су обавештавали и из иностранства. Упозорења је добио од своје тетке Маврокордат, сестре краљице Наталије која је упозоравајућу поруку послала на изричит налог румунског краља Карола, затим од бугарског кнеза Фердинанда, али и руске тајне службе.³⁷¹ Тако је рецимо марта 1903. године краљ Александар из Беча добио дојаву да се међу присталицама Карађорђевића прича и очекује да српски краљ најдаље за пола године више неће бити међу живима.³⁷² Међутим, краљ дуго свим овим информацијама није придавао велики значај и није их

³⁶⁸ У литератури постоје опречне тврдње о томе када је одлучено да се министри убију.

³⁶⁹ Драгиша Васић, *Деветсто трећа*, Завод за уџбенике и наставна средства, Београд, 2003, стр. 63.

³⁷⁰ Божо К. Маршићанин, *Тајне двора Обреновића: Управитељеве белешке*, књига друга, Београд, стр. 95.

³⁷¹ Сузана Рајић, *Александар Обреновић: владар на прелазу векова – сукобљени светови*, Српска књижевна задруга, Београд, 2014, стр. 487.

³⁷² Исто, стр. 446.

сматрао за озбиљно. Када је почео да их узима за озбиљно било је већ касно. Ни председник владе генерал Цинцар-Марковић, ни први ађутант генерал Лаза Петровић, нису веровали да незадовољство које су исказивали официри може довести до нечег озбиљнијег, нарочито не до убиства краља. Сличног гледишта био је и министар војни генерал Милован Павловић.³⁷³ Очито је било да су се у својим проценама преварили.

3.1.2. Фаза припреме Двадесетседмомартовског пуча

Постоји више верзија о томе ко је заправо био идејни творац пуча који се догодио 27. марта 1941. године. Иако је очигледна умешаност појединих обавештајних служби у његовом планирању, идеја о његовој реализацији је ипак била рођена међу српском политичком и војном елитом. У том контексту најчешће се помиње деловање познатог српског интелектуалца и универзитетског професора Слободана Јовановића и организације на чијем се челу налазио, Српског културног клуба, основане 1937. године. Њему и његовом блиском сараднику, потпредседнику Српског културног клуба Драгиши Васићу, приписује се да су са идејом реализације пуча основали тајну завереничку организацију под називом „Конспирација“.³⁷⁴

Наиме, „Конспирација“ је, према тврдњи Станише Н. Костића, резервног официра југословенске војске и универзитетског професора, основана 8. августа 1938.

³⁷³ О томе своја сазнања износи генерал Божидар В. Јанковић, зет бившег министра војног генерала Милована Павловића, у писму упућеном Владану Ђорђевићу 7. јануара 1910. године: „(1) Мој таст је знао, да има извесног нерасположења међу официрима према Краљу. Један део официра-завереника био је ухапшен. Но мој таст, мислећи да ту нема ничег озбиљног и да би најбоље било, да се то утиша, замоли Краља, да се истрага прекине и они из затвора пусте, што је и чињено. (2) На 2 месеца пред 29. мај мој таст добио је једно писмо, писано телеграф.[ским] знацима Морзеоуе азбуке. Он је то дао г. Радоју Радојловићу. Шта је тамо било, знаће г. Радоје. (3) Односно писма потпуковника Миће Живановића, које су завереници нашли у џепу мог таста, не знам ништа поуздано да Вам кажем. Ја не верујем, познавајући мог таста, да ће он држати у џепу једно писмо, примљено од његовог шефа одељења, а да га не отвори.“ Андреј Ј. Шемјакин, „Како је у Београду убијен носилац руског ордена Светог Ђорђа (прилог за историју Мајског преврата 1903. године)“, *Војноисторијски гласник*, бр. 2/2010, Београд, 2010, стр. 194.

³⁷⁴ Интересантно је једно запажање о улози Слободана Јовановића, као идејном творцу пуча: „Необично је да је предводник тога покрета био Слободан Јовановић, који је преко дана био универзитетски професор за Уставно право, проповедао демократско уређење државе и писао студије из теорије држава и права и политичке историје Србије, а у вечерњим сатима држао практикум и ковао заверу, не схватајући да је наука једно, а политика друго. То је довело дотле да је професор Јовановић пао на испиту из предмета који је предавао.“ Душан Глишовић, *Иво Андрић, Краљевина Југославија и Трећи рајх*, први том, Службени гласник, Београд, 2012, стр. 768-769.

године на свом првом састанку који се одржао у кући Младена Жујовића, у улици Краља Милана 42 у Београду.³⁷⁵ На основу сећања и урађене скице просторија, на овом састанку су поред самог Станише Костића биле и следеће личности: Слободан Јовановић, научни и јавни радник, угледни члан Српског културног клуба, који је и председавао састанком; Живојин Балугџић, посланик Југославије у Немачкој; Антоније Антић и Велимир Вемић, официри у пензији и бивши чланови „Црне руке“; Момир Николић, адвокат; Драгиша Васић, адвокат и књижевник; Данило Данић, касациони судија; Младен Жујовић, адвокат и официр у пензији; др Драгослав Страњаковић, професор Универзитета у Београду; др Гојко Б. Грџић и др Слободан Драшковић, доценти Универзитета у Београду. Главна тема састанка била је „обарање режима војним ударом“.³⁷⁶

Удружење „Конспирација“ било је организовано по угледу на некадашњу „Црну руку“ и приступило се врбовању чланова како је то радила и „Црна рука“. Инструкције, како у војсци прићи стварању тајних група од по пет официра, дали су двојица бивших „црнорукаца“ – Антоније Антић и Велимир Вемић. У војним јединицама у Београду било је организовано више тајних петорки, а на њиховом челу су се налазили: мајор Живан Ј. Кнежевић, потпуковник Милош Б. Банковић, мајори Светислав Воховски, Данило Зобеница и Властимир Ранђеловски, капетан Вељко Гостиљац и потпоручник Никола Станисављевић... Од свих вођа тајних петорки само је један једини, мајор Срба Попов, био позиван на састанке Главног одбора „Конспирације“, који је био формиран још на првом састанку, а у који су ушли Драгиша Васић, Младен Жујовић и Милан Николић, уз сараднике по војним питањима Антонија Антића, Велимира Вемића и Станише Н. Костића.³⁷⁷ Састанци петорки са одбором за „Конспирацију“ одржавани су петнаестодневно, а по потреби и чешће, углавном по разним становима у Београду. Интересантно је да су се само вође ових петорки смели узајамно познавати и одржавати везу, док остале чланове нико није смео познавати.

³⁷⁵ Станиша Н. Костић је документ у коме описује састанак „Конспирације“, а који је израђен према свом личном сећању са урађеним скицама кућног простора и распореда наведених личности за столом, завештао Српској академији наука и уметности у Београду, где се и данас чува. Momčilo Zečević, „Slobodan Jovanović i 27. mart 1941“, *Istorija 20. veka*, god. 14, br. 1 (1996), Beograd, str. 46.

³⁷⁶ Исто, стр. 47.

³⁷⁷ Васа Казимировић, *Србија и Југославија 1914-1945*, књига друга, Крагујевац, 1995, стр. 654.

Према другој верзији идејни творац пуча био је генерал Мирковић, који је наводно почео да уобличава своје замисли о државном удару још у доба потписивања југословенско – италијанског уговора 1937. године. А већ наредне, 1938. године почео је да тражи личност која ће преузети војно и политичко вођство у пучу. Тим поводом обраћао се разним генералима, Милану Недићу, Александру Станковићу, Богољубу Илићу, док на крају, након четири године трагања, није наишао на генерала Душана Симовића, који је тај његов план и предлог прихватио. Остало је међутим недовољно разјашњено зашто је генерал Мирковић уопште имао потребу да тражи неког ко ће му бити „вођа“, ако је већ он сам био творац и организатор целе замисли и ако је, према сопственим тврдњама „резервисао за себе доношење одлуке када и како да се изврши пуч“.³⁷⁸ Средином 1940. године дошло је до сједињавања разних опозиционих струја против режима и политике кнеза Павла и у војсци и у грађанским политичким круговима. Постоји мишљење да се Мирковићева акција и круг око генерала Симовића, тада сјединили и повезали са тајном организацијом „Конспирација“ и да је управо у то време почела да се кристализује идеја о реализацији пуча.³⁷⁹

Иако су идеје о преврату постојале и много раније, непосредне припреме за његову реализацију отпочеле су тек у тренутку када је водећа пучистичка група сазнала за тајну посету кнеза Павла Хитлеру 4. марта 1941. године, на којој је, наводно, дато обећање да ће Југославија приступити Тројном пакту. После те информације, која је добијена од британске обавештајне службе, почињу све учесталији тајни састанци и разговори између неколицине политичара и групе официра. Још пре тога, армијски генерал Душан Симовић, командант ваздухопловства и његов помоћник бригадни генерал Боривоје Мирковић, пажљиво су пратили расположење међу ваздухопловним официрима које је владало према кнезу и његовој влади. Врбовање официра Београдског гарнизона, Краљеве гарде, Министарства и Главног генералштаба било је поверено мајору Живану Кнежевићу, командату Првог батаљона пешадијског пука Краљеве гарде, који је за кратко време успео да формира тзв. „мајорску пучистичку групу“, претежно од својих ближних пријатеља.³⁸⁰ Избору пучиста приступало се врло опрезно. У процес

³⁷⁸ Према, Јакоб Б. Хоптнер, *Југославија у кризи 1934-1941*, Ријека, 1973, стр. 248.-250. и Велимир Терзић, *Слом Краљевине Југославије 1941*, Љубљана-Београд-Титоград, 1982, књига прва, стр. 461-463.

³⁷⁹ Јован Марјановић, *Дража Михајловић – између Британаца и Немаца*, Београд, 1979, стр. 31.

³⁸⁰ Никола Миловановић, *Војни пуч и 27. март 1941*, Просвета, Београд, 1960, стр. 36-37.

планирања акције био је укључен релативно мали број људи, чиме се обезбеђивала тајност, као један од битних предуслова за успех преврата.

У припреми преврата, избор формалног вође пуча и председника будуће владе био је такође врло важан задатак. Члан управе Српског културног клуба, др Младен Жујовић, је одмах по потписивању Пакта од тадашњег инспектора Земаљске одбране генерала Војина Максимовића затражио мишљење о генералу Симовићу, као о кандидату за ту улогу. Генералу Максимовићу се тај предлог није допао јер је за Симовића сматрао да је „лабав карактер и неодлучан човек“ и за будућег председника владе предложио пензионисаног генерала Душана Трифуновића, бившег министра војске. Међутим, прваци Српског културног клуба и сам генерал Мирковић, као један од водећих људи организације, остали су при ставу да место новог председника владе припадне генералу Симовићу.³⁸¹

У овој првој фази, фази припреме и планирања Двадесетседмомартовског пуча, израђени су детаљни планови реализације удара, са прецизним задацима појединцима и начинима употребе одређених јединица војске. У почетку су за извршење пуча постојала два плана. Оба су предвиђала да њихова реализација почне пре приступања Југославије Тројном пакту, како би намера кнеза Павла и југословенске владе да потпишу пакт била осујећена. Првим планом било је предвиђено да се кнез Павле позове у Земун код једног пријатеља кога је иначе посећивао и да се том приликом ултимативно од њега захтева да смени Цветковићеву владу и да постави нову, састављену од одређеног броја српских политичара, али без Хрвата и Словенаца, на чијем би челу био генерал Симовић. Други план је предвиђао да се збаци Намесништво, кнез Павле са породицом протера из земље, да се краљ Петар II прогласи пунолетним и доведе на престо, и да се његова мајка, краљица Марија врати у земљу. И према другом плану, владу је требао да формира генерал Симовић, али од представника свих странака, са обавезним учешћем министара Хрвата и Словенаца који су били и у Цветковићевој влади, јер се на њих гледало као на легитимне представнике свог народа. Обе ове владе би, одмах по свом формирању,

³⁸¹ Милош М. Павићевић, „Како сам видео 27 март 1941.“, *Гласник српског историјско-културног друштва „Ђегош“*, свеска девета – јуни 1962, Илиноис – САД, стр. 20.

издале проглас о општој мобилизацији. Одлука да се приступи реализацији пуча донета је 11. марта у преподневним часовима, према нацрту из другог плана.³⁸²

Разрада детаља за реализацију пуча поверена је генералу Мирковићу и мајору Кнежевићу, док су политичке припреме, нарочито оне око образовања нове владе, примили на себе генерал Симовић и брат мајора Живана Кнежевића, Радоје Кнежевић, иначе професор француског језика. Конкретан план за извршење пуча био је готов само неколико дана пре његове реализације. „Према инструкцијама генерала Мирковића израдио га је мајор Кнежевић, а техничку скицу плана, са тачно убележеним распоредом и задацима јединица које су учествовале у пучу, по Кнежевићевим упутствима направио је поручник Адем Куртовић, водник у Кнежевићевом батаљону.“³⁸³

План је предвиђао поседање свих важнијих објеката у Београду, хапшење Намесника и чланова владе и блокирање оних јединица Краљеве гарде и београдског гарнизона које у реализацији пуча нису биле ангажоване. Планирано је да главни штаб, из кога би се руководило свим акцијама буде зграда Главног ђенералштаба и Министарства војске. Тачно је било планирано на ком делу и под чијом командом ће се распоредити свака јединица која је требала да учествује у реализацији пуча. Све је било подељено у четири групе од којих је свака имала прецизно разрађен свој задатак. Планирано је било да једном од најважнијих група, групом за поседање центра Београда командује лично мајор Живан Кнежевић. Сам центар преврата је био подељен на Шири и Ужи круг. Предвиђено је било да се, ако би дошло до борбе са снагама оданим легалном режиму и кнезу Павлу и пробијања Ширег круга, превратничке снаге повуку у Ужи круг где би се организовао отпор до последњег и где би се водила борба од зграде до зграде, од спрата до спрата, од собе до собе.³⁸⁴ Поред Кнежевића деликатан задатак добио је и потпуковник Стојан Здравковић, који је поред блокирања Двора на Дедињу и обезбеђења сигурности свим члановима династије требао да блокира и остале делове Краљеве гарде и Штаб пешадијске бригаде Дунавске дивизије, које су могле остати лојалне режиму кнеза Павла.

³⁸² Никола Миловановић, *Пукотине краљевстава – рат обавештајних служби на тлу Југославије*, Београд, 1978, стр. 67.

³⁸³ Никола Миловановић, *Војни пуч и 27. март 1941*, Просвета, Београд, 1960, стр. 36-37.

³⁸⁴ Живан Л. Кнежевић, *27. март 1941*, Њујорк, САД, 1979, стр. 185.

Југословенска тајна војнообавештајна служба је јануара 1941. године на основу добијене дојаве сазнала за припреме преврата. „У Српском културном клубу и Енглеско-америчко-југословенском клубу веома се живо дискутује о укидању намесништва и промени владе Драгише Цветковића? Извор потпуно поуздан.“³⁸⁵ О припремама преврата шеф тајне војнообавештајне службе, потпуковник Угљеша Поповића, непосредно је сазнао и од генерала Боривоја Мирковића, који га је у претњи председника удружења резервних официра Владете Богдановића и једног од представника савезничке тајне службе, фебруара 1941. године посетио у његовом стану и који му је потврдио да се припрема насилна смена власти. Међутим, ово сазнање није било прослеђено надлежним органима, нити се на основу тих сазнања превентивно деловало. Напротив, марта 1941. године, потпуковник Угљеша Поповић је на питање председника владе о томе шта се то дешава у Команди ваздухопловства одговорио „Ништа нарочито, припреме за рат.“³⁸⁶ Чиме су се прећутно и он и цела служба ставили на страну завереника.

Прама Симовићевом сведочењу за припреме државног удара од 27. марта знали су од цивилних лица: „др Срђан Будисављевић, др Драгомир Иконић, Божа Максимовић, поч. Бора Ч. Марковић адвокат из Београда, мој брат поч. др Милош Симовић, с којима сам ја радио, Радоје Кнежевић, који је био обавештен од његовог брата мајора Живана Кнежевића и неколико лица с којима је радио ђенерал Бора Мирковић, међу овима Илија Трифуновић-Бирчанин, председник Народне одбране и претставници Удружења резервних официра и ратника Рељић и Богдановић.“³⁸⁷ У својим мемоарима генерал Симовић бележи и то да се половином марта 1941. године, на позив кнеза Павла, са њим два пута састао и да га је на другом пријему, 23. марта, упозорио на могућу реакцију војске у случају приступања Југославије Тројном пакту. „Том приликом скренуо сам му пажњу на непопуларност његове унутрашње и спољне политике. Приликом друге посете нарочито сам му говорио о узнемирености која влада међу официрима због неизвесности о држању владе и његовог – Кнежевог – неодлучног става ... да би га што јаче импресионирао о његовој личној ситуацији у случају ако би

³⁸⁵ Према, Uglješa Popović, *Deseti po redu: Tajna vojno obaveštajna služba bivše jugoslovenske vojske od 1938. do maja 1941. godine*, izdanje autora, Beograd, 1976, str. 141.

³⁸⁶ Исто, стр. 150.

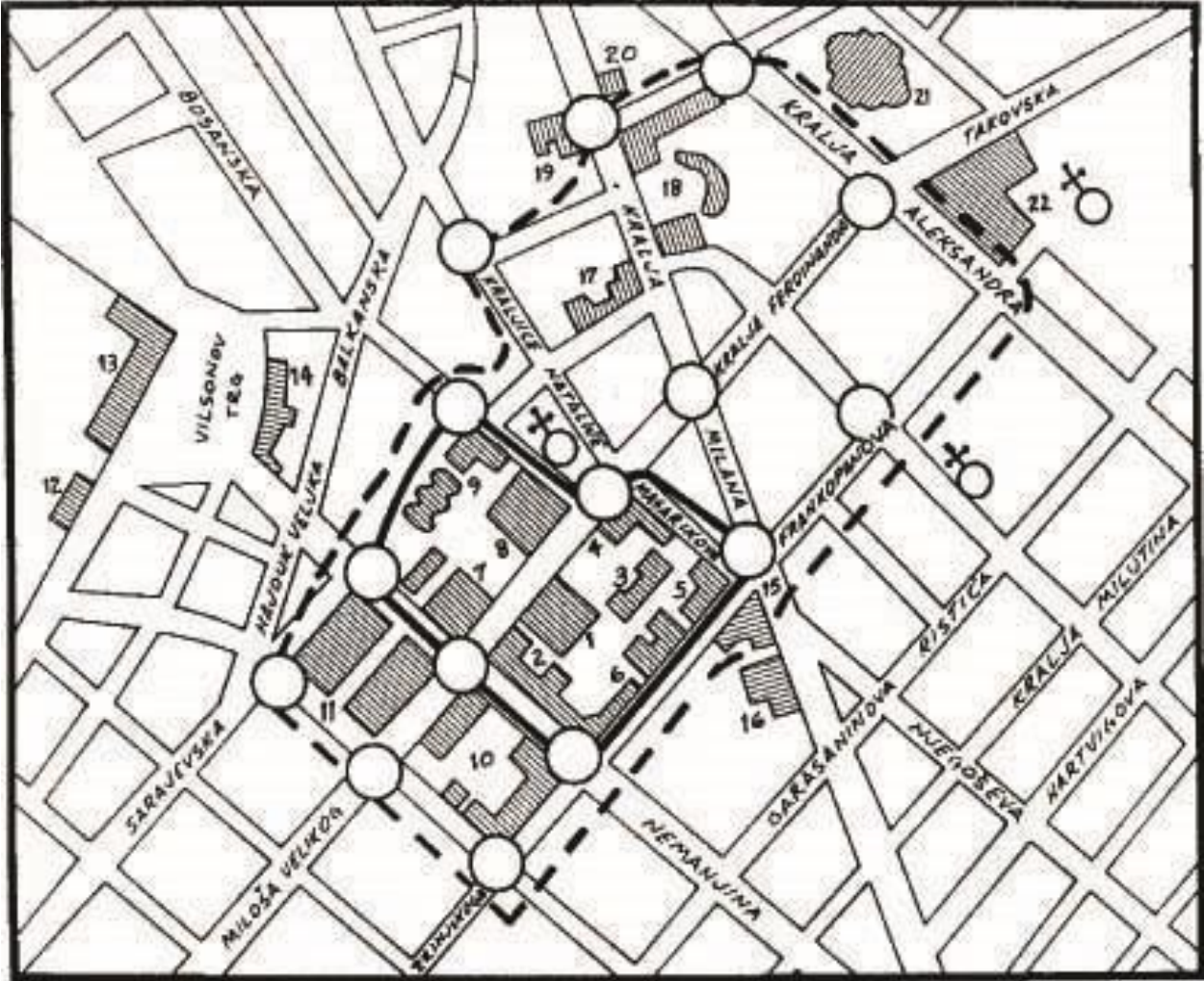
³⁸⁷ Радоје Вукчевић, „Симовићев тестамент.“, *Гласник српског историјско-културног друштва „Његош“*, свеска двадесет прва – јуни 1968, Чикаго, Илиноис – САД, стр. 10.

издао националне интересе, рекао сам му: „Ја једва држим у рукама моје офицере и може се десити, на случај неповољног обрта ствари и погрешних одлука, бомбардују прво мене и Команду ваздухопловства, потом Генералштаб и министарства, па и Вас у Белом двору.“ На ово се Кнез Павле озбиљно замислио и није ништа одговорио.³⁸⁸ Своје ставове Симовић је поновио и начелнику Главног ђенералштаба генералу Петару Косићу и министру Двора Милану Антићу, који су на захтев кнеза били позвани у Двор.

После тог састанка, у вечерњим сатима 23. марта 1941. године, док су превратници већ разрађивали планове за реализацију преврата, кнез Павле организовао је још један састанак на коме су били присутни премијер Цветковић, потпредседник владе Мачек, министар Двора Антић, министар финансија Шутеј, министар иностраних послова Цинцар-Марковић, министар правде Константиновић и министар војни генерал Пешић. На том састанку, између осталих тема био је поменут и генерал Симовић. Тад су поједини присутни предлагали хапшење генерала бојећи се његове реакције која се могла наслућивати знајући његов став о приближавању Југославије силама Осовине. Од такве се акције ипак одустало на инсистирање министра војног генерала Пешића, који је рекао да претње генерала Симовића не треба узети озбиљно и да је он његова брига.³⁸⁹ Међутим, таква процена генерала Пешића испоставиће се као погрешна и фатална по судбину владе и будућност државе. Тако да списку оних који су знали за припрему преврата треба додати и ова имена, иако су се налазили на супротној страни.

³⁸⁸ Према, Velimir Terzić, *Slom Kraljevine Jugoslavije 1941: Uzroci i posledice poraza*, knjiga prva, Partizanska knjiga-Narodna knjiga-Pobjeda, Ljubljana-Beograd-Titograd, 1982, str. 411.

³⁸⁹ Петар Опачић, О приступању Југославије Тројном пакту 1941. године, Зборник докумената округлог стола – 27. март 1941: Кнез Павле у вихорима европске политике, Београд, 2003, стр. 127.

Скица бр.2: Центар преврата: Шири и Ужи круг³⁹⁰

Објашњење слике:

Испрекидана линија обележава ШИРИ КРУГ

Неиспрекидана линија обележава УЖИ КРУГ

Кружићи означавају отпорна гнезда, која су затварала поједине улице

-Отпорна гнезда сачињавали су: један вод Краљеве гарде, један топ, један тенк и два митраљеца.

-Кружић на раскрсници Милошеве и Немањине означавао је командно место на којем се налазио мајор Живан Л. Кнежевић. Ту се налазио један тенк са натписом "За Краља и Отаџбину" и на њему се вила југословенска заставица.

³⁹⁰ Живан Л. Кнежевић, 27. март 1941, Њујорк, 1979, стр. 186.

Бројеви означавају следеће зграде:

1. Главни Генералштаб
2. Пошта Београд 2
3. Министарство војске и морнарице
4. Железничка станица
5. Команда Београда
6. Инвалидски дом
7. Министарство грађевина
8. Официрски дом
9. Официрска задруга
10. Позориште "Мањеж"
11. Официрски станови
12. Министарство иностраних послова
13. Председништво Владе са Министарством финансија
14. Краљев двор у вароши (три зграде)
15. Главна контрола
16. Министарство просвете
17. Министарство финансија (стара зграда)
18. Министарство правде
19. Војна академија
20. Народна скупштина
21. Зграде Министарства унутрашњих послова, шума и руда, пошта и телеграфа итд.
22. Главна пошта

3.2. Фаза непосредног извршења

3.2.1. Фаза непосредног извршења Мајског преврата

Фаза непосредне реализације Мајског преврата отпочела је у ноћи између 28/29. маја 1903. године. Сазнања која је Двор имао о постојању завере уливали су неспокојство међу завереницима и на неки начин убрзали припреме и одлуку о реализацији пуча. Притварање два официра након Мартовских демонстрација за које је постојала оптужба да припадају завереничкој групи, премештај пуковника Дамјана Поповића из Београд у Пирот из истих разлога, као и сумње да краљ поседује цео списак завереника и да би ускоро могло доћи до хапшења завереника, били су довољни разлог да се из фазе припреме крене у следећу фазу – фазу непосредног извршења. Поклапање са датумом убиства кнеза Михајла Обреновића у Кошутњаку 1868. године је потпуно случајно.

Кључну улогу у реализацији Мајског преврата одиграла је национална армија. Главни носиоци планирања завере и непосредни реализатори пуча били су српски официри, док обични војници, који су такође у реализацији преврата учествовали, нису имали истинита сазнања о свом ангажовању, нити свест о томе да у преврату учествују. Од војних формација у превратничкој акцији учествовала су три батаљона VI пешадијског пука, цео VII пешадијски пук, једна артиљеријска батерија и један ескадрон коњице.³⁹¹ Завереницима је командовао пуковник Александар Машин, имајући у виду да је пуковник Дамјан Поповић, као неко ко је био одређен да превратом руководи, закаснио са доласком из Пирота, где је у то време службовао.³⁹²

Окупљање завереника било је према раније утврђеном плану на пет различитих локација, с тим што је за једну групу уместо кафане „Таково“, како је првобитно било договорено, место окупљања била кафана „Булевар“. У овој групи се налазио и инжињеријски поручник Милутин Лазаревић, који је са собом понео динамит да њиме разруши дворска врата и капију. У један час после поноћи све ове групе састале су се у

³⁹¹ Слободан Јовановић, *Влада Александра Обреновића*, књига трећа, Издавачко и књижевско предузеће Геца Кон, Београд, 1936, стр. 363.

³⁹² Славица Б. Ратковић-Костић, *Европеизација српске војске 1878-1093. године*, Војноисторијски институт, Београд, 2007, стр. 423.

просторијама Официрског дома и ту чекале знак за почетак акције. У то време у српском Двору одржавао се концерт, чији су крај завереници чекали. Да је концерт завршен пучисти су сазнали када је краљев ађутант потпуковник Наумовић, који је тада био на дужности, послао војника својој кући по пелерину, што је био раније договорени знак. Било је 1:45 минута када је група официра предвођена капетаном Драгутином Димитријевићем Аписом, поручником Антонијем Антићем и мајором Луком Лазаревићем кренула из Официрског дома према Двору. Батаљон VI пука потпуковника Петра Мишића се још није појавио, али је зато на време стигла чета Краљеве гарде, којом је командовао Љубомир Костић. Капију је откључао командир страже гардијски поручник Петар Живковић, и заверенике пустио у двориште Двора.³⁹³

Било је формирано пет група којима су саопштени различити и конкретни задаци: прва је требала да продре у спаваћу собу и убије краља и краљицу, друга, коју је предводио Апис, имала је задатак да спречи отпор краљевог ордонанса, трећа да зароби првог ађутанта генерала Лазу Петровића, четврта да савлада отпор жандармерије и пета да пази на прозоре Двора, посебно оне од спаваће собе краљевског пара. Посебне групе војника су биле упућене да заузму Пошту и телеграф, Управу града и да опколе станове председника владе, министра војног и министра унутрашњих дела, као и стан пуковника Димитрија Николића, команданта Дунавске дивизије.³⁹⁴

Прва жртва пуча био је дежурни ордонанс-официр, артиљеријски капетан Јован Миљковић, иначе зет председника владе генерала Цинцар-Марковића, који знао за постојање завере и који дао реч да је неће одати, али и да ће у складу са датом заклетвом краља бранити. Апис је желео да сачува живот свом другу и ушавши у његову собу покушао да спречи његову реакцију. С обзиром да је међу њима настао метеж и рвање, а желећи да заштити Аписа, пешадијски поручник Боривоје Јовановић усмртио је капетана Миљковића. Скоро истовремено, инжењеријски капетан Милић Симеуновић, који је дошао из пиротског гарнизона, не знајући да је краљев ађутант потпуковник Михаило Наумовић и сам завереник, усмртио га је.³⁹⁵ Новаковићев задатак је, према извештају аустро-угарског војног изасланика, био да напије краљевог првог ађутанта,

³⁹³ Драгиша Васић, *Деветсто трећа*, Завод за уџбенике и наставна средства, Београд, 2003, стр. 66-67.

³⁹⁴ Исто, стр. 66.

³⁹⁵ Славица Б. Ратковић-Костић, *Европеизација српске војске 1878-1093. године*, Војноисторијски институт, Београд, 2007, стр. 423.

генерала Лазара Петровића и да затим заверенике пусти у двор и одведе до спаваће собе краљевског пара. Међутим, напијајући генерала Петровића, Новаковић се и сам напио и заспао.³⁹⁶ Његова смрт је донекле успорила читаву акцију.

Пошто код смртно рањеног Новаковића нису нашли кључеве за улазак Апрапски салон, одакле се требало ићи ка краљевој спаваћој соби, врата су развалили динамитом. Разваливши врата, завереници су одмах почели да траже краља и краљицу. С обзиром да их у спаваћој соби није било, потрага се проширила на цео Двор. У почетку збуњена, унутрашња стража почела је да пружа отпор. Гонећи једног гардисту, мислећи да је краљ, Апис је био рањен. Док се спољашња стража консолидовала, стигао је командант VI пука потпуковник Петар Мишић са својим батаљоном и без већих тешкоћа савладао њихов отпор. Убрзо за њим пристигле су и друге јединице: два батаљона VI пука (из Доњег града) под командом поручника Јовице Јовичића,³⁹⁷ један коњички ескадрон са капетаном Бориславом Грујићем, једна артиљеријска батерија са капетаном Ђорђем Ристићем, као и цео VII пешадијски пук, који је извео командант 3. батаљона тог пука, пешадијски мајор Миливоје Анђелковић Кајафа. С мајором Анђелковићем стигао је и пуковник Александар Машин.³⁹⁸

Чињеница да краља и краљице нема, а да јединице које су требале да стигну и учествују у завереничкој акцији касне, као и да је стража почела да пружа отпор, међу завереницима је завладала несигурност. Било је чак и предлога да се артиљеријским топовима гађа Двор, јер ће тако краљ и краљица, ако су у њему, страдати у рушевинама. Таквој идеји жестоко се успротивио пуковник Александар Машин.³⁹⁹ Како су завереници већ контролисали пошту и телеграф, одлучили су да Генчић преузме министарство унутрашњих послова и да на даље предузимају све радње као да су краљ и краљица убијени. Задатак да заузме Управу града Београда добио је пуковник Богдан Дамјановић. За све то време потрага за краљем и краљицом је и даље трајала. У поновном прегледу просторија у који завереници кренули заједно са првим ађутантом

³⁹⁶ Васа Казимировић, *Црна рука: личности и догађаји у Србији од Мајског преврата 1903. до Солунског процеса 1917. године*, Прометеј, Нови Сад, 2013, стр. 84.

³⁹⁷ Поручник Јовица Јовичић је у то време био вршилац дужности командира 1. чете у 2. батаљону VI пешадијског пука.

³⁹⁸ Славица Б. Ратковић-Костић, *Европеизација српске војске 1878-1093. године*, Војноисторијски институт, Београд, 2007, стр. 424-425.

³⁹⁹ Слободан Јовановић, *Влада Александра Обреновића*, књига трећа, Издавачко и књијарско предузеће Геца Кон, Београд, 1936, стр. 367.

генералом Петровићем, поручник Велимир Вемић приметио је да на зиду краљеве спаваће собе постоји кључаоница, односно скривена врата која су водила ка некој тајној просторији у којој су се краљ и краљица скривали. Након позива да изађу, који је генерал Петровић упутио краљу, краљ Александар и краљица Драга су изашли пред офицере заверенике који су у истом тренутку отворили ватру на њих и усмртили их.⁴⁰⁰ У покушају да одбрани краља, страдао је и генерал Петровић. Од завереника су у том тренутку у просторији били коњички капетан Велимир Вемић, артиљеријски капетан Михаило Ристић Уча, пешадијски капетан Илија Радивојевић Чича и Петар Марковић. Завереници су затим гола и искрвављена тела од ватреног оружја и избодена сабљама бацили кроз прозор. Тек два сата након упада у Двор, у 3:50 минута, краљ и краљица су били мртви.⁴⁰¹ Након реализације преврата и убиства краљевског пара, Двор је био демолиран и опљачкан.

Слика бр.7: Илустрација чина Мајског преврата на румунској разгледници

⁴⁰⁰ „Завереник Петар Мишић је годину дана после мајског преврата причао да се краљ држао храбро и мушки и да је претио официцима осветом, а да је његов први ађутант Лазар Петровић такође показао велику дозу храбрости и достојанства. Исто тврди и завереник Милутин Лазаревић, који није сигуран да ли је чуо од присутних другова да су краљу одговорили да не може да се поузда у њихову заклетву. Лазаревић каже да је глас краља био „сасвим природан“ и „непромењен“.“ Сузана Рајић, *Александар Обреновић: владар на прелазу векова – сукобљени светови*, Српска књижевна задруга, Београд, 2014, стр. 451.

⁴⁰¹ Драгиша Васић, *Девесто трећа*, Завод за уџбенике и наставна средства, Београд, 2003, стр. 71-72.

Те вечери је било још жртава. Убијена су браћа краљице Драге, Никола и Никодије Луњевица, официри српске војске. Њих је пешадијски поручник Димитрије Павловић ухапсио и спровео до Команде места, где су их војници под командом поручника Војислава Танкосића стрелили. Убијени су и председник владе и министар војни. Наређење за њихово убиство министара издао је пуковник Александар Машин, по свему судећи још пре почетка саме акције преврата.⁴⁰² За убиство Председника владе генерала Димитрија Цинцар-Марковића био је задужен пешадијски капетан Светозар Радаковић, а за убиство министра војног генерала Милована Павловића, инжењеријски капетан Михаило Јосиповић и пешадијски поручник Милан Маринковић. Према извештају који је генералштабни пуковник Иван Николајевич Сисојев, руски војни изасланик, који је становао до министра војног генерала Павловића послао из Београда 4. јуна 1903. године генерал-мајору Виталију Платоновичу Целебровском, начелнику Војносанитетског одељења руског Генералштаба, може се видети да је напад на генерала Павловића отпочео „отприлике око 2 часа после поноћи“.⁴⁰³ Реч је дакле о истом времену када су завереници кренули у напад на Двор што недвосмислено упућује на закључак да је убиство министара била унапред испланирана акција, а не изнуђена и накнадно донета одлука. Министар унутрашњих дела, Велимир Тодоровић, који је такође требао бити убијен, игром случаја је избегао смрт, али је био тешко рањен.

Истовремено, артиљеријски поручник Љубомир Вуловић, добио је задатак да под стражом чува пуковника Димитрија Николића, команданта Дунавске дивизије, који је важио за предузимљивог официра оданог краљу. Осетивши опасност, пуковник Николић је успео да кроз споредни излаз свога стана на Славији изађе и дође до „Топовских шупа“ где је узбунио артиљеријски дивизион који се ту налазио и крене ка Бањици где је наредио узбуну VIII пешадијском пуку „Краљица Драга“ и XVIII пешадијском пуку,

⁴⁰² Да је пуковник Машин издао наређење за убиство министара у писму упућеном Владану Ђорђевићу 7. јануара 1910. године, генерал Божидар В. Јанковић, зет бившег министра војног генерала Милована Павловића: „Мој таст, као и ђенерал Цинцар-Марковић и Лазар Петровић убијени су, по личном наређењу Александра Машина. Та наређења Машин је издао „командантима појединих одељења“ (тако их је он тада називао) у присуству свог „начелника штаба капетана Ђорђа Остојића (будућег маршала Двора српског краља), мајора Мих.[ајла] Анђелковића, поручника Александра Грујића и осталих „команданата одељења“, а у згради – касарни – VII пеш.[адијског] пука „Краља Александра“, у канцеларији команданта пука.“ Андреј Ј. Шемјакин, „Како је у Београду убијен носилац руског ордена Светог Ђорђа (прилог за историју Мајског преврата 1903. године)“, *Војноисторијски гласник*, бр. 2/2010, Београд, 2010, стр. 194.

⁴⁰³ Исто време у горепоменутом писму наводи и генерал Божидар В. Јанковић. Андреј Ј. Шемјакин, „Како је у Београду убијен носилац руског ордена Светог Ђорђа (прилог за историју Мајског преврата 1903. године)“, *Војноисторијски гласник*, бр. 2/2010, Београд, 2010, стр. 191 и 196.

који се налазио на Топчидеру.⁴⁰⁴ Пуковник Леонид Соларевић је телефоном обавестио пуковника Николића да је краљ мртав и да са јединицама којима је наредио узбуну ништа не предузима. Да би га у новонасталу ситуацију у престоници уверили, завереници су послали пешадијског пуковника Љубу Милића, у пратњи двојице млађих официра, капетана Милана Ф. Петровића и поручника Милана Гаговића, у кога је пуковник Николић имао поверење. Стигавши у бањичку касарну у којој су војници већ били постројени и спремно чекали даља наређења команданта дивизије, дошло је до непосредне размене ватре из личног наоружања између поручника Гаговића и капетана Петровића с једне стране и пуковника Николића с друге стране, у којој су сва тројица смртно страдали.⁴⁰⁵ Команду над јединицама преузео је пуковник Милић и тако спречио један озбиљан покушај јединица оданих краљу да се супротставе завереницима. Иако је краљ већ био убијен, ово је ипак могло да закомпликује ситуацију и у крајњем осујети намеру завереника да реализацијом пуча преузму власт.

3.2.2. Фаза непосредног извршења Двадесетседмомартовског пуча

Када је у питању Двадесетседмомартовски пуч, последње припреме пред непосредно извршење преврата почеле су чим се сазнало да председник владе Драгиша Цветковић у пратњи свог министра иностраних послова Цинцар-Марковића планира пут за Беч ради потписивања Тројног пакта. Због тога је било врло важно одредити прави тренутак, тачан дан и час када ће се пуч извршити. Одлучено је да, ради постизања бољег ефекта и већег изгледа за успех, то ипак буде након потписивања пакта, а не пре како је првобитно било планирано. Тиме би се у домаћој и светској јавности створио утисак како је пуч био једино решење.

Југословенска делегација допутовала је 26. марта из Беча у Београд, пошто је дан пре тога потписала протокол о приступању Југославије Тројном пакту. Пуч је изведен у ноћи између 26./27. марта 1941. године. У току поподнева, 26. марта, на земунски аеродром, по наређењу генерала Мирковића, долетела је једна ескадрила бомбардера са

⁴⁰⁴ XVIII пешадијски пук се већ налазио у рукама завереника, пошто је команду над њим успоставио завереник капетан II класе Тихомир Комненовић. Славица Б. Ратковић-Костић, *Европеизација српске војске 1878-1093. године*, Војноисторијски институт, Београд, 2007, стр. 425.

⁴⁰⁵ Драгиша Васић, *Девесто трећа*, Завод за уџбенике и наставна средства, Београд, 2003, стр. 73-75.

помоћног аеродрома код Руме, која је служила као појачање и која је требала да изврши евакуацију пучиста у случају неуспеха акције.⁴⁰⁶ С обзиром да су 26. марта припрема за реализацију пуча већ увелико одмакле, до генерала Мирковића дошла је вест да и председник Српске народне одбране, војвода Илија Ж. Трифуновић-Бирчанин, „припрема нешто слично“. Како не би дошло до компромитације акције која је требала да почне нешто после поноћи, Мирковић је војводу Бирчанина позвао себи у Команду ваздухопловства у Земун. У Команду ваздухопловства дошао је у пратњи четничког војводе Бобинца, где је остао „цело време припреме и извођења удара следећег дана 27 марта.“⁴⁰⁷

Покрет јединица отпочео је око један сат после поноћи 27. марта, да би све јединице биле на својим местима према већ раније утврђеном плану до два сата и двадесет минута. Као и у претходном преврату, главни актери непосредне реализације преврата били су припадници националне армије. О самом току друге фазе реализације пуча, формални вођа завереника, генерал Душан Симовић писао је на следећи начин: „Акција је извршена по следећем: а) Земунска група, под командом ђенерала Б. Мирковића, батаљоном 2. пешад. пука посела је мостове на Сави и упутила три одељења од људства ваздухопловства у Београд за заузимање Управе града, главне телефонске централе, телеграфа и поште и радиостанице. Команду над аеродромом и јединицама авијације примио је ђенералштабни пуковник Д. Савић, а после одласка Б. Мирковића за Београд примио је команду над свима трупама у Земуну. б) Београдска група под командом пешад. потпуковника Стојана Здравковића, с два батаљона Краљеве гарде, батаљона борних кола и делом артиљерије опколила је Двор на Дедињу и затворила излазе из Београда, а једним батаљоном (мајора Ж. Кнежевића) заузела је зграде Председништва владе и осталих главних министарстава. Потом су упућени официри да доведу чланове владе који су смештени у зграду Главног ђенералштаба, а затим да

⁴⁰⁶ Генерал Боривоје Мирковић је у свом писму из Лондона од 4. новембра 1960. године упућеном београдском листу „Вечерње новост“ потврдио је да је он лично телефонирао пуковнику Ферду Градишнику, команданту Првог бомбардерског пука, и наредио му да пошаље једну групу бомбардера на Земунски аеродром. Међутим ти бомбардери се, према тврдњама генерала Мирковића, нису налазили на аеродрому у Руми, већ у Борову. Према, Адам М. Карапанцић и Боривоје М. Карапанцић, *Србија – земља преврата, завере буна и пучева*, Београд, 2001, стр.154.

⁴⁰⁷ Милош М. Павићевић, „Како сам видео 27 март 1941.“, *Гласник српског историјско-културног друштва „Његош“*, свеска девета – јуни 1962, Чикаго, Илиноис – САД, стр. 20.

позову представнике политичких партија, с којима је у договору образована нова влада. Раније то није било предвиђено.⁴⁰⁸

Док је скоро цео Београд спавао, пучисти су посели све важније зграде и блокирали улице које воде према периферији. Када је с техничке стране већ све било завршено, генерал Мирковић је телефоном позвао генерала Симовића, који се према плану, налазио у својој кући, како би отклонио могућу сумњу полиције у намере за извршење преврата. Генерал Симовић се око три сата и четрдесет минута у пратњи професора Радоја Кнежевића нашао у згради Главног генералштаба, где су се одмах по доласку дали на посао формирања нове владе. Требало је придобити и хрватске и словеначке министре да уђу у састав нове владе, што и није био баш лак посао. Може се рећи да је читава акција реализације пуча изведена без крви, ако се изузме једна такорећи случајна жртва, погибија чувара на Макишу.⁴⁰⁹

За ову фазу реализације, важно је нагласити да се кључна личност у држави, први намесник кнез Павле, у моменту извршења пуча није налазио у Београду. Наиме, он је убрзо након разговора са Цветковићем, који му је пренео догађаје из Беча, већ око 21.30 часова, 26. марта 1941. године, кренуо возом за Брдо код Крања на краћи одмор, тако да је ноћ у којој је пуч изведен кнез Павле провео у путу. Ујутру 27. марта 1941. године, генерал Симовић је телефонирао генералу Петру Недељковићу, команданту војне команде у Загребу и наредио му да заустави кнеза и спроведе га назад у Београд. Пре повратка, кнез Павле се у Банском двору у Загребу састао са потпредседником владе Влатком Мачеком, који је понудио кнезу да му се Четврта армија, која је била састављена углавном од Хрвата, стави на располагање и да уз њену помоћ отпочне преговоре са пучистима.⁴¹⁰ Кнез Павле је тај предлог одбио, јер је веровао да би то могло да изазове грађански рат у земљи и угрози животе његове породице, која је остала у Београду. У пратњи хрватског бана Ивана Шубашића, кнез Павле се вратио у Београд где су га сачекали пучисти и одвели у кабинет министра војске где је потписао документ о абдикацији.

⁴⁰⁸ Радоје Вукчевић, „Симовићев тестамент“, *Гласник српског историјско-културног друштва „Његош“*, свеска двадесет прва – јуни 1968, Чикаго, Илиноис – САД, стр. 14-15.

⁴⁰⁹ Никола Миловановић, *Војни пуч и 27. март 1941*, Просвета, Београд, 1960, стр. 51.

⁴¹⁰ Миодраг Јанковић, *Кнез Павле – од лепоте до истине*, Београд, 2004, стр. 220.

Поред кнеза требало је ухапсити и остала два намесника, председника владе, одређене министре и водеће офицере у војсци. Задатак да ухапси председника југословенске владе добио је капетан Мило Ракочевић. Наредбе за хапшење, које је требало да почне у два сата после поноћи 27. марта, лично му је издао генерала Боривоје Мирковић у Команди ваздухопловства у Земуну. Генерал Мирковић му је том приликом дао две адресе на којима је било могуће да се Цветковић налази, након чега се капетан Ракочевић аутобусом, са групом војника упутио на задатак. Од стражара који су обезбеђивали кућу председника владе сазнао је да се председник владе налази у својој резиденцији на Дедињу. Према сведочењу самог Ракочевића, хапшење се одвијало на следећи начин: „Кад смо се приближили резиденцији на Дедињу, зауставио сам аутобус на око 50 метара испред зграде. Раздвајао нас је од циља доста велики простор (раскрсница неколико широких улица). На једном крају тог отвореног простора, налазио се главни улаз у касарну Краљеве гарде, а преко пута резиденција Председника владе. Сваки од мојих подофицира имао је десет војника наоружаних пушкама, а свака десетина имала је по један пушко-митраљез. Прва десетина кренула је да се приближи резиденцији десном страном отвореног простора, друга десетина левом страном, а трећа средином између прве и друге. Ја сам био на челу десетине која је ишла средином према згради. Приближавајући се згради, приметио сам 5 или 6 жандарма и отприлике исто толико цивила који су вршили обезбеђење Председника владе. Председника господина Цветковића лично сам познавао, те сам га одмах препознао међу цивилима. Пришао сам му и позвао га да пође са мном. „Не, одговорио је одлучно, ја идем у кућу!” На то сам извадио револвер и рекао му: „Господине Председниче ви морате са мном!” У истом моменту један од жандарма са ножем на пушци јурнуо је према мени: „Удаљите се! То је Председник владе.” Одгурнуо сам његов бајонет којим ме ранио у прст десне руке, а својој пратњи командовао: „Пуни!” На шкљоцање оружја мојих пратилаца, Председник владе је узвикнуо „Не, немојте пуцати. Нећу да се крв пролива! Идем са вама!” Оставио сам две десетине да чувају резиденцију, а са Председником и трећом десетином кренуо према Команди ваздухопловства.⁴¹¹ Капетан Ракочевић је председника владе предао

⁴¹¹ Мило Ракочевић, „Хапшење Драгише Цветковића председника југословенске владе“, *Гласник српског историјско-културног друштва „Ђегош“*, свеска шездесет седма – јуни 1992, Чикаго, Илиноис – САД, стр. 115-116.

пуковнику Стјепану Буразовићу који је претходно заузео Управу полиције града Београда.

Слика бр.8: Премијер оборене владе Драгиша Цветковић у пратњи пучисте, мајора Живана Кнежевића.

Хапшење министра војске и морнарице, генерала Петра Пешића био је задатак мајор Радована Пејића, док је овладавање зградом Главног генералштаб и Министарства војске и морнарице припало Радојичићу. Главну пошту, у којој су се налазиле телефонска и телеграфска централа заузео је капетан Владимир Симић са својом групом војника. У складу са планом реализације пуча, требало је ухапсити и краљевске намеснике Перовића и Станковића, министра двора Антића, краљевског првог ађутанта генерала Павла Барјактаревевића, и начелника Главног генералштаба генерала Петра Косића, који је такође био и краљев гувернер за војну наставу. Целокупни ток акције је из Команде ваздухопловства у Земуну пратио генерал Боривоје Мирковић, где је чекао

телефонске извештаје од вођа послатих група о напретку акције и извршењу њиховог дела задатка.⁴¹²

У време преврата, краљ Петар II Карађорђевић налазио се у Двору на Дедињу, без икаквог знања о пучу. Начелник Главног генералштаба и гувернер краља Петра II армијски генерал Петар Косић, по сазнању о пучу, у току ноћи 27. марта, покушао је да са дивизијским генералом Михајлом Стајићем, командантом Краљеве гарде, дивизијским генералом Јованом Леком, управником Двора и командантом пешадије Дунавске дивизије и бригадним генералом Павлом Барјактаревићем, заступником Првог ађутанта Њ.В. Краља, а уз помоћ дела Краљеве гарде и других јединица у Београдском гарнизону које нису учествовале у пучу, организује отпор и контраудар.⁴¹³ Због недостатка времена за озбиљнију организацију и одбијања послушности одређених официра, оваква акција није резултирала успехом. Иако без одобрења и знања краља Петра II, у његово име око четири сата прочитан је проглас на радију, који је касније у току дана више пута понављан, о преузимању власти и поверавању мандата за састав нове владе армијском генералу Душану Симовићу. О контакту с пучистима краљ Петар II каже: „Нова влада је успела да са мном разговара тек када је сломљен отпор људи око мене као што је био мој гувернер генерал Косић.“⁴¹⁴ Тек по абдикацији кнеза Павла, краљ Петар II потписује акт којим именује генерала Симовића за новог мандатара, као и прокламацију која је већ била читана преко радија.

У ванредном издању Политике од 27. марта 1941. године, на насловној страни, објављен је проглас у име краља Петра II, разуме се без његовог знања, који почиње покликом „Живео краљ!“, и који у целости гласи: „Срби, Хрвати и Словенци! У овом тешком тренутку за наш народ, одлучио сам да узмем у Своје руке краљевску власт. Намесници, који су разумели оправданост Мојих побуда, одмах су сами поднели оставку. Моја верна војска и морнарица ставила Ми се на одмах на расположење и већ извршава Моја наређења. Позивам све Србе, Хрвате и Словенце да се окупе око Престола. То је најсигурније да се у овим тешким приликама одржи ред унутра и мир споља. Мандат за састав Владе поверио сам армијском генералу Душану Т. Симовићу. С

⁴¹² Драгослав Ђорђевић, *На раскрсници '41*, Дечије новине, Горњи Милановац, 1991, стр. 26.

⁴¹³ Бранко Петрановић и Никола Жутић, *27. март 1941, тематска збирка докумената*, Београд, 1990, стр. 367-372.

⁴¹⁴ Краљ Петар II Карађорђевић, *Живот једног краља*, мемоари, Београд, 1990, стр. 109.

вером у Бога и будућност Југославије позивам све грађане и све власти у земљи на вршење својих дужности према Краљу и Отаџбини. Петар II⁴¹⁵ Одмах на следећој страни објављен је и списак нових чланова владе са фотографијама.

Због лојалности дела вишег официрског кадра кнезу Павлу и његовој легалној влади, постајала је реална могућност да се део јединица београдског гарнизона стави у функцију заштите уставног поретка и да пружи отпор пучистима. Но ипак, покушај начелника Главног генералштаба генерала Петра Косића, команданта Краљеве гарде Михајла Стајића, заступника првог краљевог ађутанта, генерала Павла Барјактаревића и команданта пешадије Дунавске дивизијске области и Управник Двора, генерала Јована Лека да ангажовањем два пешадијска пука и дела јединица Краљеве гарде на Дедињу пруже отпор, није уродио плодом. О томе, у свом дневнику генерал Леко бележи да га је у 3 часа после поноћи 27. марта пробудио заступник I краљевог ађутанта, генерал Павле Барјактаревић, који га је позвао телефоном и саопштио му да одмах дође на Дедиње. Сазнавши успут шта се дешава, генерал Леко је успео да узбуни 2. и 18. пешадијски пук, али не и да јединице ангажује у заштити легалног режима и владе кнеза Павла. Како је време пролазило шансе за пружање организованог отпора постајале су све мање.

На одсуство одлучније акције утицало је више фактора, почев од тога да нико није желео да предузме пуну одговорност за такву одлуку, јер се у том тренутку није знао став кнеза намесника, до тога да је било доста проблема у комуникацији са командантима и командирима јединица, али и отказивања послушности појединих официра. Према појединим тврдњама начелник Главног генералштаба Петар Косић тражио је чак и писано овлашћење да преузме команду над свим јединицама у београдском гарнизону од два краљевска намесника која су се у том тренутку налазила на Дедињу, како би силом угушио пуч. „Намесници су оклевали и консултовали се, али на крају нису дали такво овлашћење.“⁴¹⁶ Касније је чак Радоје Кнежевић, као учесник пуча тврдио да би „државни удар био угушен да је Косић имао такво овлашћење. Да се кнез Павле у том најкритичнијем моменту нашао у Београду сигурно би то дозволио у

⁴¹⁵ Дневни лист „Политика“, ванредно издање, број 11787 од четвртка 27. марта 1941. године.

⁴¹⁶ Према, Velimir Terzić, *Slom Kraljevine Jugoslavije 1941: Uzroci i posledice poraza*, knjiga prva, Partizanska knjiga-Narodna knjiga-Pobjeda, Ljubljana-Beograd-Titograd, 1982, str. 469.

случају потребе“⁴¹⁷ Идентичан став имао је и Никола Томић: „Да је кнез Павле издао наређење расположивим трупима да пуч угуше, он би сместа био угушен.“⁴¹⁸

Са каквом се ситуацијом у покушају да припреми јединице за пружање отпора пучистима суочавао, генерал Леко је записао у свом дневнику: „Кад сам добио наређење да доведем један батаљон у Топчидер, управо у Дворску економију, ја сам се решио да тај батаљон узем из 18. пука, пошто је он имао три батаљона. Стога одем у 18. пук, где сам стигао баш у моменту кад је пуковник Дурбашић примао наређење да са пуком пође за Калемегдан. Кад сам му рекао да одреди један батаљон који ћу ја повести, он се нашао у незгодном положају и није знао шта да уради. Очигледно, било му је незгодно да ми се одупре, а ипак желео је да изврши наређење добијено из Министарства војног. Ја сам, онда, позвао команданте батаљона и изложио им ситуацију, захтевајући да се један од њих сам одлучи и пође са мном, тј. изврши моје наређење. Говорио сам отсечно. Но, видећи да се сви нећкају, вратим се у 2. пук са намером да поведем један батаљон 2. пука. Но и тамо сам затекао исто стање. Командант пука добио је наређење да поведе пук у варош, на Зелени венац. У раздраженом стању, иако сам знао да моје наређење неће моћи бити спроведено, написао сам наређење 47. пуку да из Раље дође у Београд.“⁴¹⁹

Имајући у виду да пучисти дуго нису успели да ступе у контакт са краљевићем Петром II, кога су прогласили пунолетним и новим краљем, продужавала се неизвесност око коначних резултата и успеха акције. Тако недефинисана ситуација трајала је све до вечерњих сати, а о томе генерал Леко бележи: „Око 19.20 часова јављено је да је на капију бр. 1 дошао мајор Кнежевић и донео нека акта за Намеснике. Генерал Петровић упућен је тамо. Ускоро се вратио носећи акта упућена Намесницима Станковћу и Перовићу и I ађутанту. Сва три акта послао је Кнез Намесник. У актима Намесницима Кнез Павле извештава да је у име Намесништва поднео оставку и позива их да дођу у Министарство војно. У акту I ађутанту наређује да генерали Барјактаровић, Петровић, Кљајић и ја дођемо у Министарство. Одмах по пријему аката сви се спремисмо и пођосмо. Са нама је пошао и министар Двора Милан Антић и шеф кабинета Намесника

⁴¹⁷ Исто, стр. 469-470.

⁴¹⁸ Никола Н. Томић, „Пакт, пуч и рат“, у *Српска мисао*, година XII, књига 23, Мелбурн, 1967, стр. 86.

⁴¹⁹ Ген. П. Гр. Павловић, „Из дневника генерала Јована Лека“, *Гласник српског историјско-културног друштва „Ђегош“*, свеска петнаеста – јуни 1965, Чикаго, Илиноис – САД, стр. 44.

Перовића, Пантелић. У вили су остали Бошко Чолак-Антић и капетан Пејовић. До Министарства нас допрати мајор Кнежевић. Намесници су ушли у Министарство први. Ми остали за њима.“⁴²⁰ Тиме је свака могућност за отпор престала да постоји. Пучисти су након тога ступили у контакт са Петром II Карађорђевићем, а кнез намесник Павле је са својом породицом нешто пре поноћи возом заувек напустио Београд.

Интересантно је рећи и то како је британски премијер Винстон Черчил реаговао на вести из Београда о пучу. Он је одмах по пријему телеграма, који је добио исти дан када се преврат и догодио, тим поводом пред Централним саветом Конзервативне странке, изјавио: „Овде и у овом тренутку имам једну велику вест за вас и целу земљу. Југословенска нација је рано јутрос пронашла своју душу! У Београду је извршен преврат, и јавља се да су ухапшени министри који су колико јуче отписали част и слободу своје земље.“⁴²¹ А, ако је то тако, ако је Југославија у марту 1941. године пронашла своју душу, онда је, како је то рекао Божидар Зечевић, априла исте године Југославија изгубила своје тело.

⁴²⁰ Исто, стр. 45.

⁴²¹ Винстон С. Черчил, *Други светски рат*, том трећи, Велика алијанса, Београд, стр. 153.

3.3. Фаза консолидације

3.3.1. Фаза консолидације Мајског преврата

Одмах након убиства краљевског пара, у зору 29. маја 1903. године формирана је нова влада Краљевине Србије, називана још и „револуционарна влада“, чиме је заправо почела фаза консолидације. У новој влади је од девет чланова било четири завереника и то: Јован Авакумовић, председник владе, генерал Јован Атанацковић, министар војни, Ђорђе Генчић, министар народне привреде и пуковник Александар Машин, министар грађевина. Остали министри међу којима су били: напредњак Љубомир Каљевић, министар спољних послова, радикал Стојан Протић, министар унутрашњих дела, прваци самосталне странке Љубомир Живковић, министар правде и Љубомир Стојановић, министар просвете и црквених послова и либерал Војислав Вељковић, министар финансија, нису директно били укључени у заверу, али су били под јаким утицајем завереника.⁴²²

Одмах по преузимању власти, нова влада је у Српским новинама, службеном дневнику Краљевине Србије, објавила проглас следеће садржине: „Српском народу, Ноћас су погинули Краљ Александар и Краљица Драга. У овом озбиљном и судбоносном тренутку пријатељи земље и народа споразумели су се и образовали владу. Објављујући ово српском народу влада је уверена да ће се Народ искупити око ње и помоћи јој да се свуда у земљи одржи ред и безбедност. Влада проглашава да од данас ступа у важност Устав од 6. априла 1901. године, са законима који су важили до 25. марта ове године. Народно Представништво распуштено Прокламацијом од 24. марта о.г. сазива се у Београд, за 2. јуни ове године.“⁴²³ У истом броју објављен је и Указ владе којим је уместо Боже Маршићанина, за вршиоца дужности управника вароши Београда, постављен пешадијски пуковник Богдан Дамјановић.

⁴²² У току припрема завере планирано је да у нову владу уђу представници трију политичких странака, Никола Пашић, Стојан Рибарац и Јован Жујовић. Међутим у дану када је реализован преврат, нико од њих се није налазио у Београду. Пашић је неколико дана раније отпутовао у Абацију, ради лечења, Рибарац, необавештен о томе, налазио се у Пожаревцу, док је Жујовић са студентима отпутовао у унутрашњост Србије ради научне екскурзије. Драгиша Васић, *Деветсто трећа*, Завод за уџбенике и наставна средства, Београд, 2003, стр. 87.

⁴²³ Српске новине, службени дневник Краљевине Србије, година LXX, број 117, од 29. маја 1903. године.

Одмах се приступило демонтирању људи оданих старом режиму и династији Обреновић. Дошао је тренутак да завереници, као „најзаслужнији грађани“, буду награђени за своје дело. Наредних дана, у сваком броју Српских новина су се могли читати нови Укази владе или наредбе министра војног, о разрешењу или пензионисању чиновника и официра оданих бившем краљу, као и о постављењу и унапређењу оних који су на директан или индиректан начин били укључени у заверу. Поред тога, већ од 1. јуна објављиване су и честитке упућене влади Краљевине Србије, којим представници срезова и општина, судије и други виђенији грађани из унутрашњости захваљују војсци и влади за ново стање у држави и изјављују лојалност новој власти.

Јавност није одмах била обавештена да су краља Александра и краљицу Драгу убили официри који су краљу положили заклетву и да је њихово убиство део завере. У прогласу српском народу смрт краљевског пара објављена је на неутралан начин саопштењем да су краљ и краљица погинули. Није се желело да се у тим првим, најкритичнијим тренуцима по нову власт, када још увек није успостављена контрола над читавом државном територијом, узнемирава јавност и изазивају поделе и сукоби међу присталицама старог и будућег краља. Тек ће се 2. јуна у обраћању владе Народном представништву експлицитно бити речено да је „бивши Краљ Александар лишен живота“, како се каже „познатим догађајем“ из ноћи између 28. и 29. маја.⁴²⁴ Такође, у том првом прогласу није ни поменуто да ће нови краљ Србије бити Петар Карађорђевић, већ се у обраћању народним представницима, они позивају да, у складу са Уставом, донесу одлуку о избору новог краља и Устава.

У свом одговору, које је сутрадан објављено у Српским новина, Народно представништво „прихвата и с одушевљењем поздравља ново стање“, војсци одаје признање на њеном држању и подсећа да је она „била и остаје одбрана Отаџбине, потпора реда и законитости и залога за светлу и сјајну будућност Србије“, док се на самом крају објављеног одговора одаје и признање влади на „осведоченом родољубљу“ и потпуно одобравају све њене одлуке и поступци.⁴²⁵ На заједничкој седници народног представништва – Скупштине и Сената која је одржана тог истог 2. јуна, за новог краља Србије и формално је изабран Петар Карађорђевић, иако су такву одлуку завереници

⁴²⁴ Српске новине, службени дневник Краљевине Србије, година LXX, број 121, од 2. јуна 1903. године.

⁴²⁵ Српске новине, службени дневник Краљевине Србије, година LXX, број 122, од 3. јуна 1903. године.

донели и пре самог почетка превратничке акције. Поред тога, одлучено је и да се на снагу врати радикалски Устав из 1888. године, што је било незаконито, јер је за промену устава било потребно сазвати Велику народну скупштину.⁴²⁶ Имајући у виду да је своје одлуке Народно представништво, које је заседало у сазиву од пре убиства краљ Александра, доносило у нерегуларним условима, у атмосфери страха, с правом се поставља питање легитимности његових одлука.⁴²⁷ Тек након три месеца од преврата, 21. септембра 1903. године, Србија ће добити нову, легално изабрану владу.

Краљ Петар је допутовао и на српски престо ступио 12. јула 1903. године. У прогласу који су истог дана објавиле Српске новине, који почиње обраћањем „Моме драгом народу“, краљ Петар не пропушта прилику да посебну захвалност укаже српској војсци, чијом је заслугом дошао на престо: „Моју дичну војску, којој одајем Своје краљевско признање за њене досадашње заслуге и пожртвовања отаџбини, стараћу се да уздигнем на ступањ достојне узданице Српства.“⁴²⁸ Овим је само наговештено да ће се, иначе и до тада снажан, утицај војске у наредном периоду још више повећати. Будућа позиција и потези новог српског краља умногоме су зависили од воље и интереса завереника. Према неким изворима краљ Петар се писмено обавезао на неке уступке завереницима, за које су неки тврдили да их је предао пуковнику Дамјану Поповићу, а неки да их је Јаков Ненадовић предао Ђорђу Генчићу на састанку у Љубљани. Према сведочењу Генчићевог таста, Алексе Новаковића, краљ Петар се у писменој изјави обавезао на следеће: „(1) да ће уставно владати, (2) да завереницима неће никада нико зло учинити и да ће их, ако потреба захтева, одмах амнестирати, (3) да за случај неуспеха (завере) неће ништа да зна и да ниједног емигранта неће издржавати ни помагати, (4) да ће, на случај успеха завере, и ако постане краљем, ономе ко је на то трошио, трошкове надокнадити.“⁴²⁹

⁴²⁶ Васа Казимировић, *Црна рука: личности и догађаји у Србији од Мајског преврата 1903. до Солунског процеса 1917. године*, Прометеј, Нови Сад, 2013, стр. 133.

⁴²⁷ Како се тврдило, посланици су били скоро стражарно спроведени у Београд и ту су као машине, по аутоматизму, радили онако као им је било наложено, „извикивали су оно што су стварни господари ситуације замислили. Милан Бартош, *Око једне тезе о Солунском процесу*, Нова мисао, год. I, бр.8, Београд, 1953, стр. 270, Према, Васа Казимировић, *Црна рука: личности и догађаји у Србији од Мајског преврата 1903. до Солунског процеса 1917. године*, Прометеј, Нови Сад, 2013, стр. 134.

⁴²⁸ Српске новине, службени дневник Краљевине Србије, година LXX, број 132, од 3. јуна 1903. године.

⁴²⁹ Према, Васа Казимировић, *Црна рука: личности и догађаји у Србији од Мајског преврата 1903. до Солунског процеса 1917. године*, Прометеј, Нови Сад, 2013, стр. 140.

Завереници и нови министар војни, генерал Јован Атанацковић су релативно лако успоставили контролу над Министарством војним, имајући увиду да су министар генерал Милован Павловић и начелник Општевојног одељења потпуковник Михајло Наумовић страдали у преврату, а да је мајор Милосав Живановић доживео нервно растројство. У ноћи преврата, генерал Атанацковић је све команданте дивизијских области телефоном упознао са новонасталом ситуацијом и већина њих је ново стање примила као готову ствар, без икаквог отпора.⁴³⁰ У данима који су следили, завереници су заузели све важније положаје у војсци. Поред генерала Атанацковић, који је био министар војни, потпуковник Петар Мишић постављен је за начелника Општевојног одељења Министарства војног (у чијој је надлежности било распоређивање, постављење, унапређење и пензионисање официра), пуковник Александар Машин је реактивиран и након изласка из владе постављен за команданта Дунавске дивизије, а потом и за вршиоца дужности начелника Главног генералштаба, док је пуковник Дамјан Поповић именован за првог краљевог ађутанта, а потом за команданта Дунавске дивизије.⁴³¹ Позиције у Великом војном суду, Војном суду за офицере и Војном дисциплинском суду, такође су припале завереницима.⁴³² Зауевши кључне позиције, официри завереници имали су велики утицај у војсци, али и на самог краља Петра, будући да су се налазили у његовом непосредном окружењу.

Завереници, извршиоци Мајског преврата, сматрали су себе позваним да врше контролу над краљем, владом и парламентом и да „у случају да рад и поступци ових одговорних чинилаца не буду у складу са њиховим смерницама и жељама – да их они могу рушити, смењивати и доводити друге.“⁴³³ Устав и закони за њих нису представљали никакву обавезу, нити препреку, ако су у питању били њихови

⁴³⁰ Једино је командант Моравске дивизије, генерал Божа Јанковић, показивао извешан отпор, али је на крају и он ново стање прихватио, док је став команданта Шумадијске дивизије, пуковника Михаила Рашића, у првим тренуцима није био познат услед тога што се дуже време није знало где се налази, што је у Министарству војном изазивало одређену сртепњу. Касније се испоставило да је он био службено одсутан ван земље. Славица Б. Ратковић-Костић, *Европеизација српске војске 1878-1093. године*, Војноисторијски институт, Београд, 2007, стр. 427.

⁴³¹ Радован М. Драшковић, *Преторијанске тежње у Србији: Апис и „Црна рука“*, Жагор, Београд, 2006, стр. 65.

⁴³² Српске новине, службени дневник Краљевине Србије, година LXXII, број 13, од 19. јануара 1905. године.

⁴³³ Радован М. Драшковић, *Преторијанске тежње у Србији: Апис и „Црна рука“*, Жагор, Београд, 2006, стр. 101.

прокламовани циљеви.⁴³⁴ Управо због тога, у војсци је било и противника завереника, у првим годинама додуше у не баш великом броју. Да је незадовољство завереницима и новим стањем које су они створили постојало, сведоче и два неуспела покушаја контразеваре, који су организовани у војсци и који се, према гарнизонима у којима су настали, називају Нишка и Крагујевачка контразавера.

Прва, Нишка контразавера настала је тек неколико месеци након преврата, јула 1903. године, искључиво међу официрима нишког гарнизона. Покретач ове контразеваре био је генералштабни капетан Милан Новаковић, који се у време преврата налазио на школовању у Паризу. Незадовољан бахатим понашањем, користољубљем и корупцијом завереника, 27. јула 1903. године објавио је Проглас у коме су побројана имена 68 завереника и указано на њихово негативно понашање. Прогласом позива да се „горе поменути официри сместа уклоне из наших редова и скину официрске значке“.⁴³⁵ Претпоставља се да је негативан став о завереницима, поред њиховог понашања које је заслуживало осуде, изградио под утицајем француске штампе. У договору са завереницима који су били у влади, у Ниш је послат капетан Драгутин Димитријевић Апис, који је успео да дође до списка контразавереника. На основу тог списка, командант Моравске дивизије, генерал Божидар Јанковић, похапсио је свих 27 официра и предао Војном суду. Војни суд је 16. септембра донео пресуду којом је два официра осудио на по две, четири официра на по тринаест месеци, а остали на по четири месеца затвора.⁴³⁶ Првој шесторици је осим казне затвора изречена и казна губитка чина. Међутим, осим јавног израза незадовољства новим стањем у војсци, ова контразавера

⁴³⁴ О томе колико су завереници имали утицаја на дешавања у држави сведочи и догађај у коме завереници уништили цео тираж службеног листа у коме је одштампан Указ краља Петра о именовану коњичког потпуковника Љубомира Лејшанина за маршала двора, а који је маршал двора био и у време краљ Милана, и наредили штампање новог броја, али без спорног указа. Према једној верзији тог догађаја, неколицина млађих официра, међу којима су били и Велимир Вемић и Љубомир Вуловић, упали су у Државну штампарију и по налогу пуковника Дамјана Поповића и генерала Јована Атанацковића обуставили штампање спорног броја службеног листа. Према другој, повлачење спорног броја службеног листа наредио је лично краљ Петар, а на захтев генерала Атанацковића, који је то тражио на основу захтева пуковника Александра Машина и пуковника Петра Мишића. Драгиша Васић, *Деветсто трећа*, Завод за уџбенике и наставна средства, Београд, 2003, стр. 123. и Васа Казимировић, *Црна рука: личности и догађаји у Србији од Мајског преврата 1903. до Солунског процеса 1917. године*, Прометеј, Нови Сад, 2013, стр. 152.

⁴³⁵ Драгиша Васић, *Деветсто трећа*, Завод за уџбенике и наставна средства, Београд, 2003, стр. 121.

⁴³⁶ На по две године осуђени су капетани Милан Новаковић и Добривоје Лазаревић, као коловође, на по тринаест месеци потпоручници Александар Тодоровић, Милан Дрндаревић, Илија Цветковић и Јеврем Ђорђевић. Остале присталице контразеваре на по четири месеца затвора. Драгиша Васић, *Деветсто трећа*, Завод за уџбенике и наставна средства, Београд, 2003, стр. 124.

није имала никакв план акције и као таква није представљала озбиљну опасност по нови режим.

Друга, Крагујевачка контразавера збила се нешто касније, у пролеће 1906. године. Претходно је, након изласка са двогодишње робије, капетан Милан Новаковић 30. октобра 1905. године у Београду основано „Друштво за законско решење завереничког питања“, са задатком да се поново актуелизује и на легалан начин реши питање завереника. Посебно се указивало на три питања: „(1) да 29. мај није народно дело, (2) да 29. мај није никаква народна револуција и (3) да народно представништво (скупштина и Сенат) није имало право да „благослови“ и „ослободи сваке одговорности извршиоце 29. маја, јер по Уставу оно није имало права „ни помиловања, ни амнестије, ни аболиције“ Та права припадала су по Уставу само владаоцу...“⁴³⁷ У таквој општој атмосфери у друштву, у Крагујевцу је међу подофицирима, али и официрима, скована завера с циљем новог преврата. За разлику од претходне, у овој контразавери постојао је и озбиљан план. Планирано је да 1. маја 1906. године подофицири и официри, уз помоћ радника, заузму пошту и телеграф, железничку станицу и сва државна надлештва у Крагујевцу, ухапсе команданта Шумадијске дивизије и све официре одане режиму. Након успеха у томе, побуњеници су намеравали да крену за Београд. Међутим, ова контразавера је неколико дана пред почетак акције откривена и пред суд је изведено 35 подофицира и официра, који су осуђени на вишегодишње затворске казне, у распону од 20 до 6 година.⁴³⁸ Но, и да је завера у Крагујевцу успела, амбициозно је очекивати да је могла да доведе до значајнијих резултата. Имајући у виду да је центар државне власти у Београду, свака превратничка акција у унутрашњости, ташко да може да прерасте у нешто више од обичне локалне побуне, која би, попут Тимочке буне, уз мање или више напора вероватно била сурово угушена.

Услед све већег притиска у друштву и незадовољства и подела у војсци, али и услед снажног дипломатског притиска Велике Британије, неминовно је на ред дошло и решавање „завереничког питања“.⁴³⁹ То није био нимало лак посао. Отпори томе су били

⁴³⁷ Васа Казимировић, *Црна рука: личности и догађаји у Србији од Мајског преврата 1903. до Солунског процеса 1917. године*, Прометеј, Нови Сад, 2013, стр. 212.

⁴³⁸ Исто, стр. 214.

⁴³⁹ Када се Србија нашла у царинском рату са Аустро-Угарском (1906-1911.), енглеска влада је понудила помоћ Србији, ал уз изричите захте да се са високих положаја из војске уклоне учесници Мајског преврата.

толико снажни, да су завереници, због којих је Велика Британија вршила притисак на Србију, почели да праве планове и о насилној смени краља Петра Карађорђевића. Према једном плану краљ Петар је требао да се одрекне престола у корист свог најстаријег сина, престолонаследника Ђорђа, а према другом, планирано је да се краљ натера на одрицање од престола, затим суспендује важећи Устав и краљ поново, али под другим околностима, врати на престо, не више као „уставни владар“.⁴⁴⁰ Постојала је и намера завереника да се поново успостави Команда Активне војске. Међутим, ни један од ових планова завереника, у којима је најактивнији био пуковник Дамјан Поповић, није спроведен у дело. Десило се супротно. Српска влада, на челу са Николом Пашићем, привидно је успела да реши питање завереника пензионисањем петорице са највишим чиновима, пуковника Александра Машина и Дамјана Поповића, потпуковника Петра Мишића и Луке Лазаревића и мајора Љубомира Костића.⁴⁴¹ Иако је овакав потез владе задовољио Велику Британију, суштински, „завереничко питање“ и даље није било решено. Уклањањем старијих завереника, отворен је био простор млађима, који су временом стасали и сами почели да заузимају важне позиције у војсци.

Протоком времена, расла је и снага тих „млађих“ учесника завере. Након пензионисања главних виновника Мајског преврата, млађи завереници, како би ојачали своје редове, приступили су акцији врбовања нових присталица. У ту сврху основали су и „гарнизонске клубове“, чије су се вође понашале као да им претпостављене старешине нису у ланцу командовања, већ су наређења примали од централног клуба са седиштем у Београду.⁴⁴² Њихова велика предност била је то што су били врло повезани и упућени једни на друге. У Београду у другим већим гарнизонима, завереници су на тајним састанцима редовно разматрали политичка питања. Тако умрежени, у више наврата, кад год су сматрали да су угрожени, правили су планове и за свргавање новог краља. Када су почели да се кују планови за протеривање краља Петра, међу завереницима се поново

⁴⁴⁰ Васа Казимировић, *Црна рука: личности и догађаји у Србији од Мајског преврата 1903. до Солунског процеса 1917. године*, Прометеј, Нови Сад, 2013, стр. 257.

⁴⁴¹ Још двојица официра која су се налазила на британском списку, раније су били пензионисани. Интересантно је да је српској влади у спровођењу одлуке о пензионисању ових официра помогао и Драгутин Димитријевић Апис, тако што је сазвао сатанак свих завереника на коме им је предочена нужност потеза и уз пуну пензију обећана и отпремнина. (Поред пензије у износу плате, сва петорица официра су од краља примили 300.000 динара у готовом новцу.) Славица Б. Ратковић-Костић, *Европеизација српске војске 1878-1093. године*, Војноисторијски институт, Београд, 2007, стр. 433.

⁴⁴² Васа Казимировић, *Црна рука: личности и догађаји у Србији од Мајског преврата 1903. до Солунског процеса 1917. године*, Прометеј, Нови Сад, 2013, стр. 275.

могао срести и Ђорђе Генчић. Поред краља, на мети су се нашли и други чланови владарске породице. Завереницама је због своје пргаве нарави проблем представљао и престолонаследник Ђорђе, најстарији син краља Петра. Постајали су планови чак и да се принц Ђорђе отрује, но све се ипак завршило његовим одустајањем од престола у корист свог млађег брата Александра 1909. године.⁴⁴³

Завереници 9. маја 1911. године оснивају организацију „Уједињење или смрт“, познатију под називом Црна рука.⁴⁴⁴ Наводно је иницијатива за оснивање организације и само име организације потекло од Богдана Раденковића родом из Косовске Митровице, иначе професора гимназије у Скопљу. Официри са којима је успоставио контакт били су Велимир Вемић и Војин Танкосић. Поред њих, оснивачко језгро организације чини и интелектуалац Љубомир Јовановић Чупа, учесник и један од вођа Мартовских демонстрација 1903. године. Он је сматран идеологом организације и писцем њеног Устава и Пословника.⁴⁴⁵ Организације је имала и своје гласило под називом „Пијемонт“, преко кога је пропагирала своје ставове и идеје.

На основу Устава организације „Уједињење или смрт“ може се видети да је реч о једној конспиративној, строго дисциплинованој и хијерархијски уређеној организацији. Основне прокламоване идеје и циљеви ове тајне организације били су „уједињење Српства“ и борба за њихове интересе. Чланом 2. експлицитно је наглашено да је организација тајна, што је било у супротности са важећим државним законима. Највиша власт у организацији припадала је „Врховној Централној Управи“, чији број чланова није био ограничен, али је био „принципијелно што мањи“, а у њу су, како је то било дефинисано чланом 7, поред чланова из Краљевине Србије налазили и по „један опуномоћени делегат организација свих српских покрајина: 1) Босне и Херцеговине, 2) Црне Горе, 3) старе Србије и Македоније, 4) Хрватске, Славоније и Срема, 5) Војводине,

⁴⁴³ Радован М. Драшковић, *Преторијанске тежње у Србији: Апис и „Црна рука“*, Жагор, Београд, 2006, стр. 98-99.

⁴⁴⁴ Овај датум оснивања узет је на основу датума који се налазио на тексту Устава организације. Црнорукац Велимир Вемић у свом дневнику, као датум основања организације, наводи 10. септембар 1911. године, док Чедомир Поповић, такође члан Врховне централне управе организације, наводи 9. март 1911. године. Васа Казимировић, *Црна рука: личности и догађаји у Србији од Мајског преврата 1903. до Солунског процеса 1917. године*, Прометеј, Нови Сад, 2013, стр. 339.

⁴⁴⁵ Током студија у Бриселу, Љубомир Јовановић Чупа упознао се са учењима европских тајних револуционарних организација, нарочито италијанског тајног друштва „карбонара“, те је од њих прихватио многе идеје за организацију „Уједињење или смрт“. Слободан Бјелица, „Организација Уједињење или смрт“, *Култура полиса*, број 2-3/2005, стр. 59.

б) Приморја.“ Дужност сваког члана организације била је да „врбује нове чланове, при чему он својим животом јамчи за оне које уводи у организацију.“ Конспиративност је, поред посебних процедура у комуникацији, била обезбеђивана и тако што су се чланови организације водили по бројевима, а једино „Вр. Ц. Управа треба да их зна поименице“. ⁴⁴⁶ Чланом 29. дефинисано је да: „Интерес организације стоји над свим осталим интересима.“ Предвиђено је да се дисциплина постиже тако што би свако ко би покушао да „искористи организацију за своје личне, класне или партијске интересе“, био кажњен, док би они који „произведу штету“ по организацију били кажњени смрћу. Организација се финансирала тако што је за њене чланове била прописана недељна чланарина, а „организација, према потреби, може новац прибављати и принудним путем.“ ⁴⁴⁷ Ко једном ступи у организацију, из ње није могао изаћи. ⁴⁴⁸ Поред Устава, организација је имала и Пословник којим с били разрађени детаљи који су се тicali функционисања саме организације, почев од пријема у организацију и начина полагања заклетве, затим финансирања и, најважније, начини комуникације између чланова организације, група и Врховне централне управе. ⁴⁴⁹

⁴⁴⁶ Тако су следећим бројевима били означени чланови: 1 – мајор Илија Радивојевић, 2- Богдан Раденковић, 3 – капетан Чедомир А. Поповић, 4 – капетан Велимир С. Вемић, 5- Љубомир Р. Јовановић Чупа, 6 – мајор Драгутин Т. Драгутиновић Апис и 7 – капетан Војислав Танкосић. Претпоставља се да су њихови бројеви заправо означавали редни број под којим су чланови Врховне централне управе потписали Устав организације, мада се на основу извода из Дневника Велимира Вемића, може закључити да он није број 4. Ова нелогичност може да указује на Вемићеву грешку у Дневнику, или на нешто другачије значење бројева, које нема везе са редним бројевима под којим је потписан Устав. Радован М. Драшковић, *Преторијанске тежње у Србији: Апис и „Црна рука“*, Жагор, Београд, 2006, стр. 112-113.

⁴⁴⁷ Организација се илегално финансирала и из средстава Официрске задруге, што се, када је откривено, претворило у скандал и јавни сукоб официра црнорукаца и радикала.

⁴⁴⁸ Уставом је било прописано да се при ступању у организацију полаже заклетва, која гласи: „Ја Н.Н. (име дотичника) ступајући у организацију „УЈЕДИЊЕЊЕ ИЛИ СМРТ“ заклињем се сунцем што ме греје, земљом што ме храни, Богом, крвљу својих отаца, чашћу и животом, да ћу од овог часа па до смрти верно служити задатку ове организације и увек бити готов да за њу поднесем све жртве. Заклињем се Богом, чашћу, и животом, да ћу све наредбе и заповести безусловно извршавати. Заклињем се Богом, чашћу, и животом, да ћу све тајне ове организације са собом у гроб понети. Нека ми суде Бог и моји другови у овој организацији, ако ову заклетву хотимично не извршим или прекршим.“ Устав организације се може видети у: Радован М. Драшковић, *Преторијанске тежње у Србији: Апис и „Црна рука“*, Жагор, Београд, 2006, стр. 120-124.

⁴⁴⁹ На самом почетку Пословника писало је да сваки члан организације мора да уведе најмање пет нових чланова, а прописан је био и читав ритуал полагања заклетве, па у оквиру тога и амбијент у коме се она полаже: „Соба, у којој се врши заклетва, налази се у мраку. У средини собе је сто застрт црном платном. На столу је крст, нож и револвер. Собу осветљава само једна мала воштана свећа.“ Читав ритуал подсећа на ритуал приступања тајним друштвима попут масона. Пословник организације се може видети у: Радован М. Драшковић, *Преторијанске тежње у Србији: Апис и „Црна рука“*, Жагор, Београд, 2006, стр. 124-129.

Слика бр.9: Чланови утицајне организације „Црна рука“

На основу прокламованих циљева из Устава не могу се до краја јасно видети амбиције црнорукаца на унутрашњем политичком плану. На основу деловања завереника из Мајског преврата пре оснивања саме организације, а касније и чланова организације „Уједињење или смрт“, могу се видети њихове политичке тежње ка већем утицају и контролисању власти, или ближе речено тежње ка успостављању неке врсте војне диктатуре. Такву тврдњу потврђује и сукоб војних и државних власти, по питању протоколарног првенства у новоослобођеним крајевима Старе Србије и Македоније, након Балканских ратова. Сасвим је природно да су због таквих амбиција црнорукци неминовно морали да дођу и у сукоб са вођом најјаче политичке партије, са Николом Пашићем. И пре овог догађаја, у коме је Пашић однео превагу, са Пашићем су се црнорукци сукобили и пред Други балкански рат, када су због његове „попустљиве“ политике према Бугарима, постојале и идеје за његово убиство.⁴⁵⁰ Међутим, у овом

⁴⁵⁰ О намери да га убију Пашић је једном приликом 1913. године и лично сазнао када му се Црнорукац Љуба Јовановић Чупа, обратио и запретио: „Ево Вам својеручни потпис нас седамнаесторице који смо

случају, али и у коначном „обрачуну“ са црнорукцима, показало се ипак да је Никола Пашић, као носилац легалне државне власти, много јачи него што су црнорукци процењивали.

Један од вођа Црне руке, Драгутин Димитријевић Апис, који је међу официрима, члановима организације, свакако представљао највећи ауторитет, у пролеће 1914. године ступио је у контакт са опозиционим политичким патријама, са циљем договора и тражења начина да се обори радикалска влада. Понекад су у разговорима са представницима опозиције, а по Аписовом одобрењу, учествовали и други чланови Врховне централне управе Црне руке, али је ипак Апис био тај који је био главни преговарач у име организације. У разговорима са опозицијом прављени су планови и насилној смени власти – пучем. О томе сведоче и неке од изјава представника Самосталне странке, који су учествовали у тим преговорима, неколико година касније. Као разлози због којих до таквог развоја догађаја ипак није дошло, наводи се да опозиционе странке нису биле спремне на коначан договор око предузимања акције, а с друге страна ни Апис се није одлучио на енергичнију акцију услед „тешке болести, жалости у фамилији, губитка многих пријатеља у балканским ратовима“.⁴⁵¹ И поред тога, изгледа да правих услова за реализацију овакве врста преврата ипак није било.

Иако овакав план није имао изгледа на успех, жеља црнорукаца за утицај на прилике у држави нису опадале. Познато је да је организација „Уједињење или смрт“ имала разгранату мрежу и ван граница Краљевине Србије, посебно у Босни и Херцеговини. Управо на основу контаката њених припадника и агената са организацијом „Млада Босна“, Црна рука се доводи и у везу са припремом и организацијом Сарајевског атентата 1914. године, у коме је убијен аустро-угарског престолонаследник надвојвода Франц Фердинанд, а који су непосредно извршили припадници „Младе Босне“.⁴⁵² Убрзо након Видовданског атентата у Сарајеву, након

решили да вас убијемо ако уступите Бугарима макар стопу земље коју је заузела наша војска...“ Но то није био једини случај, да су црнорукци планирали Пашићево убиство. Васа Казимировић, *Црна рука: личности и догађаји у Србији од Мајског преврата 1903. до Солунског процеса 1917. године*, Прометеј, Нови Сад, 2013, стр. 558.

⁴⁵¹ Васа Казимировић, *Црна рука: личности и догађаји у Србији од Мајског преврата 1903. до Солунског процеса 1917. године*, Прометеј, Нови Сад, 2013, стр. 597.

⁴⁵² У време Сарајевског атентата пуковник Драгутин Димитријевић Апис је био шеф Обавештајног одсека српског Главног Ђенералштаба (вођа српске војнообавештајне службе). Колики је заправо био утицај српских официра, црнорукаца, у припреми и организацији Сарајевског атентата и данас је предмет научне

само месец дана, Аустро-Угарска је објавила рат Србији, који ће се претворити у рат светских размера. Ни избијање Првог светског рата, ни повлачења српске војске, владе, краља и других државних институција из Србије, преко Албаније на Крф, нису довели до угушења политичких амбиција главних вођа Црне руке. И даље је као главна мета перципиран Никола Пашић, председник владе, али и регент Александар Карађорђевић.

Незадовољство регента Александра Николом Пашићем, у једном тренутку ће идеју о „савезништву“ регента и црнорукаца у реализацији дворског удара, којим би Пашић био смењен са места председника владе након чега би била формирана нова влада у којој би доминантне улоге заузели официри, учинити могућом. Међутим, идеје о таквом „савезништву“ убрзо су се претвориле у „савезништво“ регента Александра и Николе Пашића против црнорукаца. Знајући да ће након ослобођења Србије и повратка у отаџбину бити много теже обуздати политичке амбиције и деловање црнорукаца, одлучено је да ова организација демонтира што пре. Као главна мета означен је пуковник Драгутин Димитријевић Апис, тада на дужности начелника штаба Треће армије, за кога се знало да представља оличење и вођу завереничке организације „Уједињење или смрт“. Иначе и сама организација је услед погибије њених највернијих чланова, који су изгинули борећи се храбро на фронту где су били послати, знатно ослабљена.

Као повод за процес који је против пуковника Драгутина Димитријевића Аписа и још неколицине припадника организације вођен искоришћен је наводни покушај убиства регента Александра Карађорђевића код села Острова 12. септембра 1916. године. Апис је ухапшен по наређењу које је 14. децембра 1916. године издао начелник штаба Врховне команде, генерал Петар Бојовић.⁴⁵³ Приликом хапшења, код њега су пронађени Устав и Пословник организације „Уједињење или смрт“. Суђење је трајало од 20. марта до 23. маја 1917. године. Након представљања докумената који су нађени код

дебате. Види: Мирјана Зорић, „Први светски рат и ревизионизам (у фокусу историографије и пропаганде)“, *Војно дело*, лето/2014, стр. 320-372.

⁴⁵³ Хапшење је, преко министра војног Божидара Терзића, формално покренуо министар унутрашњих послова Љуба Јовановић – Патак. Јовановиће је у допису упућеном Божидару Терзићу рекао да је Апис заједно са кругом официра око себе имао намеру „да се насилним путем обори садања владавина и правни ред са династијом Карађорђевића на челу, па да се уместо уставне парламентарне монархије заведе режим у коме би највишу власт у држави имали десет до петнаест одабраних људи...“ Према, Васа Казимировић, *Црна рука: личности и догађаји у Србији од Мајског преврата 1903. до Солунског процеса 1917. године*, Прометеј, Нови Сад, 2013, стр. 712.

окривљених и сведочења више неубедљивих сведока, Нижи суд за офицере је изрекао пресуду којом су: пуковници Драгутин Димитријевић Апис, Милан Гр. Миловановић, Радоје Лазић, Чедомир Поповић, Владимир Туцовић, потпуковник Велимир Вемић, вице конзул Богдан Раденковић, мајор Љубомир Вуловић и Раде Малобабић осуђени на смртну казну, док су генерал у пензији Дамјан Поповић и Мухамед Мехмедбашић добили по 15 година затвора.⁴⁵⁴ После жалбе Вишем војном суду, Чедомиру Поповићу и Богдану Раденковићу су смртне казне преиначене у казну затвора од 20 година, а Дамјану Поповићу је казна са 15 повећана на 20 година затвора.⁴⁵⁵ У коначном, након молби и интервенција са различитих страна, „у путу највише милости“, регент Александар је свима осим Апису, Вуловићу и Малобабићу, смртне казне заменио дугогодишњом затворском казном од 20 година, а осуђенима на затворску казну од 20 година смањено на казну од 10 година.⁴⁵⁶ Већини је било јасно да је Солунски процес био један монтирани процес и да је он заправо представљао припрему терена за повратак у отаџбину.⁴⁵⁷ Смртна казна је извршена 13. јуна 1917. године.

Многи верују да је велику улогу у монтираном Солунском процесу који је означио крај постојања Црне руке, поред бившег завереника и Аписовог противника Петра Мишића, пензионисаног официра, касније политичара радикалне странке, који је за време ратова реактивиран и у Солунском процесу именован за председника суда, одиграо и генерал Петар Живковић, тада командант краљеве гарде и један од виђенијих чланова Беле руке. Наиме, након реализације Мајског преврата део завереника, мањи

⁴⁵⁴ Пресуда Војног суда за офицере надлежног по кривици, у Тајна превратна организација – Извештај са Солунског процеса у Војном суду за офицере у Солуну по белешкама вођеним на самом претресу, штампарија „Велика Србија“, Солун, 1918, стр. 406-542.

⁴⁵⁵ Пресуда Великог војног суда по кривици, у Тајна превратна организација – Извештај са Солунског процеса у Војном суду за офицере у Солуну по белешкама вођеним на самом претресу, штампарија „Велика Србија“, Солун, 1918, стр. 543-553.

⁴⁵⁶ Тајна превратна организација – Извештај са Солунског процеса у Војном суду за офицере у Солуну по белешкама вођеним на самом претресу, штампарија „Велика Србија“, Солун, 1918, стр. 553.

⁴⁵⁷ Сви осуђени у Солунском процесу рехабилитовани су у поновљеном судском процесу пред Врховним судом Србије 1953. године. Међутим, не треба изоставити да је и овај судски процес имао политичку позадину. Иза ревизије Солунског процеса стаје један од најутицајнијих људи у комунистичкој Југославији, министар унутрашњих послова, Александар Ранковић – Лека. Тадашња политичка елита и штампа благонаклоно су гледали на Аписа и његово деловање, док су критике искључиво биле усмерене ка регенту, касније краљу Александру Карађорђевићу, Николи Пашићу и официрима који су подржавали тај режим – Белој руци. О обновљеном солунском процесу види више у: Боривоје Нешковић, Истина о Солунском процесу, Народна књига, Београд, 1953, а о писању штампе види у Милош Војиновић, „Одједи обнове Солунског процеса 1953. године у југословенској штампи“, *Култура полиса*, број 11-12/2009, стр. 183-206.

број, вратио се својим редовним обавезама, док је већи део њих наставио да прати политичка кретања и покушавао да на њих утиче. Тако су се завереници још и пре формирања организације „Уједињење или смрт“ – Црна рука, поделили у два табора. Међу онима који су сматрали да даље друштвене и политичке токове у држави треба препустити легално изабраној власти били су: Петар Живковић, Јосиф Костић, Љуба Максимовић, Павле Јуришић –Штурм, Коста Вујичић, Милован С. Гавриловић и др. У први мах, ови официри су се држали по страни и нису желели да се прикључе већини – црнорукцима, због чега су за њих постали легитимна мета. Иако никада нису постали формално организовани, због потребе да се одбране од присталица Црне руке, ова група бивших завереника почела је да пружа отпор и око себе окупља и оне који нису били завереници, а који су из личних, породичних или било којих других разлога били противници црнорукаца. Назив Бела рука, добили су као пандан организацији Црна рука. Због свог деловања, белорукци су били блиски са противницима Црне руке, у првом реду са регентом Александром Карађорђевићем, али и са радикалима.⁴⁵⁸ Посебно снажну улогу белорукци ће одиграти у политичком животу новостворене државе Краљевине Срба, Хрвата и Словенаца, односно Краљевине Југославије, за време режима краља Александра I Карађорђевића.

3.3.2. Фаза консолидације Двадесетседмомартовског пуча

Као и у претходној реализацији државног удара, а супротно пракси која прати већину државних удара у свету, догађаје након извршења пуча 27. марта 1941. године, не карактерише реваншизам који се спроводи систематским насиљем нове власти над припадницима и подржаваоцима бившег режима. Нова влада суочавала се са бројним проблемима које је требало решити, а највећи је била непосредна опасност од њеног увлачења у Други светски рат, који је већ беснео Европом. Новонастале околности, које су резултирале отпочињањем рата на територији Краљевине Југославије, утицале су да ова фаза траје кратко, односно за њу може рећи да чак није ни завршена.

⁴⁵⁸ Радован М. Драшковић, *Преторијанске тежње у Србији: Апис и „Црна рука“*, Жагор, Београд, 2006, стр. 139-142.

Исте ноћи када је извршен пуч, приступило се састављању нове владе, која је до девет часова 27. марта 1941. године већ била образована. На њеном челу нашао се генерал Душан Симовић, а остали чланови изабрани су из редова грађанских политичких партија и различитих националних заједница. Било је предлога да то буде чисто војна влада где би сви њени чланови били генерали и која би се састојала смо од неколико важнијих министарстава, као што су министарство војске, унутрашњих и спољних послова, финансија, саобраћаја и пошта. Ипак је преовладало мишљење да то треба да буде концентрациона влада. Зато се инсистирало да у њу уђу, поред представника Срба који су у највећој мери пуч извели, и представници хрватског и словеначког народа, као и неко од представника муслиманске заједнице. Ова влада је у свом саставу имала чак осам министара из састава претходне, која је оборена.⁴⁵⁹

О саставу нове владе, један од главних реализатора пуча, генерал Боривоје Мирковић, у свом дневнику бележи следеће: „Ја лично нисам имао никаквог утицаја на састав владе. Она је састављана вољом и споразумом генерала Симовића. Једино сам на молбу и преклињање мајора Живана Кнежевића да његов брат, професор Радоје Кнежевић, буде постављен за министра при Представништву владе, предложио ђенералу Симовићу да га постави на још непопуњени положај министра двора, што је ђенерал Симовић и прихватио.“⁴⁶⁰

⁴⁵⁹ Краљ Петра II Карђорђевић је својим Указом бр. 3749 од 27. марта 1941.г. именовао владу и поставио: За Председника Министарског савета Симовић Т. Душана, армијског ђенерала; за Потпредседника Министарског савета Мачека Др. Влатка, Потпредседника Министарског савета на расположењу; за Потпредседника Министарског савета Јовановића Слободана, професора универзитета; за Министра саобраћаја Јефтића Богољуба, Председника Министарског савета у пензији; за Министра грађевине Куловеца Др. Франа, министра на расположењу; за Министра иностраних послова Нинчића Др. Момчила, министра у пензији; за Министра просвете Трифуновића Милоша, министра у пензији; за Министра социјалне политике и народног здравља Грола Милана, министра у пензији; за Министра без портфеља Крека Др. Миха, министра на расположењу; за Министра шума и рудника Куленовића Др. Цафера, министра на расположењу; за Министра без портфеља Смољана Др. Баришу, министра на расположењу; за Министра финансија Шутеја Др. Јураја, министра на расположењу; за Министра трговине и индустрије Андреаса Др. Ивана, министра на расположењу; за Министра поште,телеграфа и телефона Торбара Др. Јосипа, министра на расположењу; за Министра унутрашњих послова Будисављевића Др. Срђана, министра на расположењу;за Министра пољопривреде Чубриловића Др. Бранка, министра на расположењу; за Министра без портфеља Гавриловића Др. Милана, опуномоћеног министра у Москви; за Министра војске и морнарице и заступника Министра физичког васпитања народа Илића Богољуба, армијског ђенерала; за Министра без портфеља Бањанина Др. Јована, адвоката; за Министра без портфеља Даковића Марка, адвоката; за Министра снабдевања и исхране Косановића Др. Саву, сенатора; за Министра правде Марковића Др. Божидача, професора универзитета. Бранко Петрановић и Никола Жутић, 27. март 1941. – зборник докумената, Београд, 1990, стр. 392-393.

⁴⁶⁰ Према, Velimir Terzić, *Slom Kraljevine Jugoslavije 1941: Uzroci i posledice poraza*, knjiga prva, Partizanska knjiga-Narodna knjiga-Pobjeda, Ljubljana-Beograd-Titograd, 1982, str. 489.

Слика бр.10: Пучистичка влада формирана 27. марта 1941. године

Једна од првих ствари коју су нове власти предузела била је „забрана манифестације и скупљања грађанства У Београду“. Наиме, иако су новој влади демонстрације народа пријале, јер су представљале подршку промени која је у држави изведена, ипак се у овим првим, критичним тренуцима фазе консолидације новог режима није смело дозволити да се уличне демонстрације отргну контроли, што би могло да изазове масовне nerede и тиме створе потенцијални услови за контраудар. Такође, паролe које су на демонстрацијама узвикиване нису одговарале званичном ставу владе о курсу спољне политике коју је намеравала да води. Стога је 28. марта 1941. године објављен проглас новог Управника града Београда, жандармеријског бригадног генерала Милутина Д. Стефановића следеће садржине: „Управа града Београда, у интересу општег реда, мира и безбедности у престоници позива грађанство да одмах престане са свакиm манифестацијама, јер ће тако најбоље и најдостојанственије

одговорити својим грађанским дужностима. Свако даље манифестовање и скупљање грађанства забрањује се.⁴⁶¹ Поред ове забране ограничен је и рад угоститељских објеката: „До даљњег наређења, угоститељске радње у центру вароши могу бити отворене до 24 часа, а на периферији до 22 часа. У вези са овим забрањује се, до даљег наређења, точење алкохолних пића ма у ком виду.“⁴⁶² Обе ове забране блаже су од оних мера које се обично у овој фази реализације државних удара спроводе, попут рецимо увођења полицијског часа, који је најчешћи. Међутим, обе ипак представљају неки вид ограничења грађанских слобода, што је својствено фази консолидације.

Према сведочењима савременика, убрзо након реализације пуча и еуфорије која је накратко обузела народне масе, завладала је забринутост за личну будућности и судбину државе: „После првих дана одушевљења и весеља по београдским улицама и локалима, наступила је одмах брига код свију озбиљних људи: шта учинисмо? Рат је неизбежан са непријатељем свуда око нас! ... Ни онај „ратоборни“ Београд није хтео остати ту, већ је скоро сваки помишљао на одлазак ма куда. Од 1. априла београдске улице добиле су слику опште селидбе, као 1. маја некада, с тим што су сви железнички возови били препуни, а до места у њима долазило се после многих мучних сцена. Хитао је „Београд“ из Београда како је знао и могао...“⁴⁶³ Због таквог стања, власти су поред забране јавног окупљања забраниле грађанима да напуштају своје домове, без изричитог одобрења Управе града Београда.

Поред ових проблема, пред новом југословенском владом нашли су се и други бројни изазови, а највећи је био однос који треба заузети према Тројном пакту. Под притиском хрватских, словеначких и појединих српских политичара, одлучено је да се задржи дотадашњи курс спољне политике, па тако и однос према Немачкој и Тројном пакту, иако се од стране нове владе очекивало одбацивање пакта са силама Осовине, јер је управо његово потписивање био повод за пуч који је изведен. Супротно томе, нове власти су уложиле велики дипломатски напор да он буде потврђен. Узалудни су били сви напори новог министра иностраних послова Момчила Ничића, који је покушавао да објасни како намеснички режим није срушен из међународних, већ из унутрашње–

⁴⁶¹ Дневни лист „Политика“, број 11788 од петка 28. марта 1941. године.

⁴⁶² Исто.

⁴⁶³ Миле С. Бјелајац, *Генерал Драгиша Пандуровић: живот и сведочења*, Институт за новију историју Србије, Београд, 2007, стр. 112-113.

политичких разлога. Нису довољно уверљива била сва убеђивања да потписани протокол са силама Осовине остаје на снази и да Југославија не жели да мења спољнополитичку оријентацију обореног режима. Немачка, а и сви остали, били су свесни да пучистичка влада тиме само покушавала да добије на времену. Било је потпуно очигледно да је само питање тренутка када ће Немачка напасти Југославију, а влада генерала Симовића је и даље гајила илузију да ће тактизирањем и преговорима моћи да избегне или на нешто дуже одгоди тај напад.

Министар Ничић је само три дана након пуча, 30. марта у име југословенске владе немачком и италијанском посланику у Београду, господину фон Херену и Мамелију, у покушају да ублажи напету ситуацију предао следећу изјаву: „Краљевска влада остаје верна принципу поштовања закључених међународних уговора у које спада и протокол потписан у Бечу 25. текућег месеца. Она ће најодлучније настојати да не буде (умешана?) у данашњи сукоб. Њена главна брига биће посвећена одржању политике добрих и пријатељских односа са суседним немачким Рајхом и Краљевином Италијом. Краљевска влада се нарочито интересује за начин примене поменутог протокола имајући у виду очување свих југословенских битних државних и народних интереса у вези са том применом.”⁴⁶⁴

С друге стране, паралелно са напорима да се придобије наклоност сила Осовине, одвијале су се и консултације и преговори са британском, америчком и совјетском страном о њиховој помоћи Југославији у случају рата. Сви ти преговори сводили су се само на вербалну и декларативну подршку без конкретних обавеза које би подразумевале материјалну и војну помоћ. С намером да се до некаквог договора дође, у највећој тајности је у Министарству војске и морнарице у Београду 31. марта и 1. априла 1941. године одржан састанци војног врха југословенске и британске стране. На првом састанку југословенску делегацију чинили су председник владе генерал Симовић и министар војни генерал Илић, а британску начелник Империјалног генералштаба генерал Сер Џон Дил. Међутим овај састанак, као и онај који је уследио кроз два дана, а који се одржао на југословенско – грчкој граници, нису испунили југословенска

Nikola Žutić, *27. mart 1941*, tematska zbirka dokumenata, NICOM, Beograd, 1990, str. 560.

очекивања.⁴⁶⁵ Слично овим преговорима завршила се и југословенска иницијатива о постизању договора са СССР. Потписан је безвредни Протокол о пријатељству и ненападању између СССР и Краљевине Југославије, о коме је већ било речи, и то у ноћи између 5. и 6. априла када су немачки авиони већ кренули на Југославију.

Све у свему, деловало је као да извршиоци преврата нису схватили суштински значај онога што су учинили. Обарањем владе која је потписала Тројни пакт морало се рачунати на жесток одговор сила Осовине. Нереално делује схватање владе да се дипломатским и политичким средствима могао одложити немачки напад, посебно ако се знало да је Хитлер био уверен да иза пуча у Београду стоје Британци, његови главни противници. Сва уверавања чинила су се невероватним и тим пре што је на свим манифестацијама које су тих дана биле организоване јасно испољено антинемачко расположење. Посматрајући понашање нове владе, нарочито када је по среди њен однос према Тројном пакту и спољној политици Краљевине Југославије, намеће се једно сасвим логично питање: Чему онда 27. март и насилна смена власти?

Упркос томе што су сви унутар земље били свесни чињенице да Југославија није била спремна за рат, приступило се извршењу пуча без јасне стратегије шта треба радити после њега. Генералштаб је предлагао да се одмах 27. марта објави општа мобилизација како би се што спремније дочекао немачки напад који је, према схватањима генерала, био неизбежан. Влада је одбила овај предлог бојећи се да тиме не изазове Немачку на напад, као да пуч сам по себи није био довољан повод. Уместо тога, 30. марта наређено је опште активирање војске које је требало да почне 3. априла, док је општа мобилизација објављена тек 7. априла, када је већ било исувише касно.⁴⁶⁶

Југословенска влада је са више страна добијала обавештења о предстојећем нападу, са скоро потпуно тачним временом извршења. Информације су стизале од југословенских војних изасланика из Берлина, Рима, Лисабона, Букурешта, као и од британских званичника. Нарочито поуздане и благовремене податке о немачким припремама за напад слао је југословенски војни аташе у Берлину, пуковник Владимир Ваухник. Он је скоро свакодневно, почев од 28. марта у Београд слао податке не само о

⁴⁶⁵ О детаљима ових састанака видети више у: Velimir Terzić, *Slom Kraljevine Jugoslavije 1941: Uzroci i posledice poraza*, knjiga prva, Partizanska knjiga-Narodna knjiga-Pobjeda, Ljubljana-Beograd-Titograd, 1982, str. 526-539.

⁴⁶⁶ Nikola Žutić, *27. mart 1941*, tematska zbirka dokumenata, NICOM, Beograd, 1990, str. 509.

датуму напада, већ и средствима и снагама које ће бити ангажоване у ту сврху.⁴⁶⁷ Али нажалост, у Југославији није било довољно слуха за ове врло важне информације, тако да је напад који је уследио дочекан тотално неспремно. Колико је генералу Симовићу било стало да створи утисак да се Југославија не налази непосредно пред нападом показује и то што је венчање своје ћерке заказао управо 6. априла 1941. године.

Последице реализације државног удара који је изведен 27. марта биле су катастрофалне. Непријатељства Немачке и њених савезника против Југославије отпочела су већ 5. априла у касним вечерњим сатима препадима на југословенске пограничне карауле, а бомбардовање Београда почело је у зору је 6. априла 1941. године, без објаве рата, тако да се тај датум узима и као званичан почетак рата у Југославији. Југославију су за само десетак дана од извршеног пуча снашле све страхоте рата. Одмах по отпочињању дејстава, влада је успела да се евакуише из Београда и побегне на Авалу, а затим у Ужице, па у Севојно. Вођа Словеначке људске странке Куловец, погинуо је у бомбардовању још првог дана рата, а вођа Хрватске сељачке странке Мачек је 7. априла поднео оставку, јер је решио да се врати у Хрватску. Своју одлуку Мачек је правдао страхом од онога што се може десити у Хрватској због активности усташа, а за свог заменика у влади одредио је Јураја Крњевића. Влада је у Севојну остала неколико дана, да би свој пут наставила за Пале код Сарајева, а затим за Никшић, где је решено да Краљ Петар II и влада напусте земљу и оду у Грчку. Владу је 12. априла напустио и Џафер Куленовић, вођа југословенске Муслиманске Организације, и отишао у Сарајево. Влада је била у расулу, баш као цела држава и војска. До 16. априла, сви чланови владе, поједини генерали и официри, са својим породицама напустили су земљу. Већина њих се у њу више никада неће ни вратити.

Према југословенском ратном плану „Р-41“ било је предвиђено да се главне снаге налазе на граничним фронтovima, а да само Трећа армија, заједно са грчким снагама предузме офанзиву према италијанским трупама у Албанији. Тиме је требало обезбедити

⁴⁶⁷ О свом обавештајном раду је, у годинама након рата, писао и сам генералштабни пуковник Владимир Ваухник, југословенски војни аташе у Берлину. Њему је извор информација био адмирал Вилхем Канарис, шеф Абвера, и то преко свог помоћника генерал мајора Ханса Остера. Ово је Ваухник лично саопштио Хопнеру. Такође, Ваухник је поверљиве обавештајне податке добијао и од мајора Пабса, иначе лично пријатеља адмирала Канариса, који је био запослен у Одељењу за ратно наоружање, као ађутант генерала Томаса, одакле је могао имати увид у целокупно бројно стање наоружања и војне опреме којим је војска Трећег Рајха располагала. Јакоб Б. Хоптнер, *Југославија у кризи 1934-1941*, Ријека, 1973, стр. 272. и Владимир Ваухник, *Невидљиви фронт – Борба за очување Југославије*, Минхен, 1984.

југословенским јединицама повлачење према југу и да се у некој наредној фази, спајањем са савезничким снагама и грчком армијом организује значајнији отпор. Међутим, ти планови нису могли да буду реализовани првенствено због велике надмоћи оружаних снага сила Осовине у односу на људске и материјалне ресурсе којима је Југославија располагала, и друго, важније од тога, због врло лоше организације и недовољне жеље свих њених грађана да се земља брани. Југословенска војска у којој су се углавном борили само Срби и Словенци, била је савладана на свим фронтovima. Проглашењем НДХ и побуном Хрвата почео је да бесни грађански рат. Целе јединице побуњених Хрвата напуштале су своје положаје, бацале оружје, предавале се, или просто одлазиле кућама. У овим условима Немцима није било тешко да заробљавају целе јединице.

Немачка врховна команда је израдила план (*Директиву број 25*) којим је било предвиђено да се изврши концентрични напад из Аустрије и Бугарске општим правцем према Београду да би се уништила југословенска војска и онемогућило њено повлачење према Грчкој. Укупно је Немачка са својим савезницима против Југославије одредила 83 дивизије са око два милиона војника, 2500 тенкова 2230 авиона. Како Југославија није извршила мобилизацију, агресор је по броју војника био двоструко снажнији, а по броју ратне технике шестоструко надмоћнији. То како је Немачка реаговала на догађаје из Београда најбоље сведоче подаци из Ратног дневника Вермахта. Поред тешкоћа око договора са Југославијом о њеном приступу Тројном пакту, који се у овом документу могу пратити још од 14. фебруара 1941. године, овде се може наћи и извештај од самог дана преврата:

„27. март 1941.

Пуч у Београду. Јутрос је југословенска влада поднела оставку. Демонстрације пред немачком амбасадом. Антинемачке демонстрације у Београду и у другим градовима Србије. Уговор још није ратификован. Нови председник владе зове се Симовић. Око 13:00 јављено, да је Фирер одлучио да уништи Југославију. Врховни команданти копнене војске и ваздухопловства већ се налазе код Хитлера.

Разговор Хитлера са фелдмаршалом фон Браухичем, Калтелом, Герингом, Јодлом, Рибентропом, и са шефовима генералштаба војске, ваздухопловства и Рајхсканцеларије. Хитлер им је казао за своју одлуку да "Југославију уништи и војно и као државу".

Захтева се од Италије, Мађарске и Бугарске да и оне учествују у тој акцији. Увече, Хитлер је потписао "Упутство број 25", које предвиђа "блицкриг" против Југославије и Грчке и напад је померен са 1. априла на 6. април ове године. То значи померање планираног подухвата "Барбароса" за око четири недеље.⁴⁶⁸

Немци нису схватили као искрена сва она упорна уверавања југословенских представника да Југославија неће мењати своју спољну политику, посебно не однос према силама Осовине, што се види и у извештају од 28. марта:

„28. март 1941.

Војни удар у Југославији уперен је, пре свега, против Немачке. Нова власт је непријатељски расположена према Немачкој. Јуче састанак амбасадора Херена са новим југословенским министром спољних послова. Реч је о покушају да се настави са досадашњом политиком пријатељства са Немачком. Ово стоји у супротности са Позивом армији и становништву. У Загребу нема демонстрација против Немачке, али зато има у Београду. Черчилов говор поводом војног пуча у Београду.⁴⁶⁹

У службеној изјави владе немачког Рајха од 6. априла 1941. године, а у вези са нападом на Југославију између осталог стоји: „Немачка влада не жели да даље гледа и трпи ту делатност злочиначке клике у Београду, да Југославија постане збориште стране британске најамничке војске као што је то данас случај са Грчком. Зато је она сада наредила немачким јединицама да у том делу Европе поново успоставе мир и безбедност свим средствима војне силе Рајха.⁴⁷⁰ У ту сврху, поред немачке војске, ангажоване су и друге оружане снаге земаља сила Осовине. Румунска војска је добила задатак да врши обезбеђење према Совјетском Савезу, а бугарска према Турској. У нападу су, према Хитлеровим захтевима, своје учешће узеле и италијанска и мађарска армија. Београд је, без борбе, већ 12. априла био заузет од стране немачких трупа.

Преговоре о потписивању примирја са Немачком започео је командант позадине Врховне команде, армијски генерал Данило Калафатовић. Претходно га је генерал Симовић, позивајући се на Указ Краља Петра II, обавестио да је постављен за Начелника штаба Врховне команде. Генерал Калафатовић је 15. априла прихватио услове капитулације и наредио јединицама да престану са пружањем отпора. Краљевина

⁴⁶⁸ Никола Живковић, Срби у ратном дневнику Вермахта, Београд, 2003, стр. 41.

⁴⁶⁹ Исто, стр. 42.

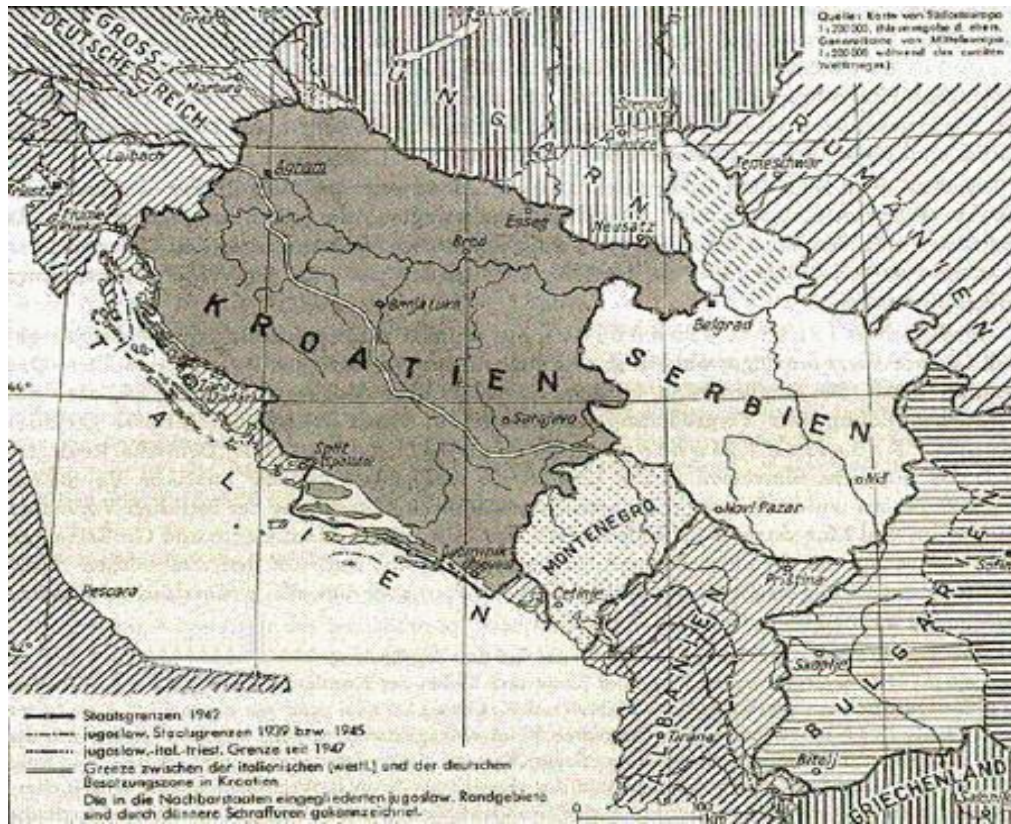
⁴⁷⁰ Зборник докумената, Априлски рат 1941, књига друга, Београд, 1987, стр. 477.

Југославија потписала је 17. априла 1941. године у Београду безусловну капитулацију у згради бившег чехословачког посланства. У свечаној сали ове зграде капитулацију је с немачке стране потписао генерал Максимилијан фон Вајкс, командант Друге армије, а са југословенске стране та дужност је, тужном иронијом судбине, запала Александару Цинцар-Марковићу и генералу Радивоју Јанковићу.⁴⁷¹ Потпису су присуствовали италијански, мађарски и бугарских дипломатски и војни представници.

После безусловне капитулације Војске Краљевине Југославије, која је на снагу ступила 18. априла 1941. године, у окупаторске руке пао је велики број југословенских ратних заробљеника. Заробљеници су дељени према националној припадности и у заробљеништво су одвођени само Срби и Словенци, док су Хрвати, Македонци и националне мањине пуштани својим кућама.⁴⁷² Италијани су сем тога из посебних разлога ослободили заробљеништва Црногорце, као и оне Словенце чије су породице живеле на територији предвиђеној за италијанску окупацију. Од укупног броја војних заробљеника око 90% су били Срби, а свега 10% припадници осталих народности. Априлски рат, који је трајао свега једанаест дана, завршио се окупационом поделом Краљевине Југославије. По завршетку Априлског рата приступило се њеној подели којом су одређиване окупационе зоне и демаркациона линија између немачке и италијанске интересне сфере. Одмах на почетку, Немачка и Италија анектирале су она подручја за која су веровале да ће трајно остати њихова, а након тога се приступило подели плена међу њиховим савезницима. Сви савезници Немачке настојали су да за себе добију што више од разбијене Југославије.

⁴⁷¹ Исто, стр. 776.

⁴⁷² Овде треба истаћи да Македонци нису ослобођени зато што су посебан народ, већ као Бугари – односно бугарски поданици.

Карта бр.2: Окупациона подела Југославије априла 1941. године

Највећи део Србије, такозвана ужа Србија (преткумановска Србија) и Банат потпали су под немачку управу, док се један део територије Србије нашао под бугарском, а други под италијанском окупацијом. Окупирано подручје Србије било је од нарочите привредне и стратегијске важности за Немачку. Њен значај је једним делом лежао у њеном географском положају (Подунавље и Поморавље), а други у њеном богатству сировинама, које су Немачкој биле нарочито потребне (рудник бакра Бор, рудник Трепча). Уз то, Србија је била и плодна житородна и сточарска земља. У Србији су немачке власти образовале Комесарску управу, која је била технички орган без икаквих политичких претензија, формирана са циљем да се оствари нека врста посредништава између немачке врховне власти и српског народа. Иницијатор, са српске стране, био је Милан Аћимовић, раније управник града Београда и министар унутрашњих дела. Убрзо је ова Комесарска управа замењена владом на чијем се челу нашао генерал Милан Недић, бивши командант Треће армије, који је као основни

задатак ове квислиншке владе видео у томе да српски народ сачува од још већег страдања.

Словенија је подељена између Италије и Немачке. Политика немачке окупационе власти на овом подручју имала је два главна смера, германизацију домаћег становништва и исељавање оног дела становништва за које се веровало да неће моћи бити германизовано. Употреба словеначког језика била је забрањена чак и у црквама. Италијанска управа се разликовала од Немачке.⁴⁷³ Италија је себи, поред дела Словеније припојила и највећи део јадранског приморја, док су се Албанија и Црна Гора налазиле под њеним протекторатом. Италијани су Албанији припојили делове барског, подгоричког, андријевичког и беранског среза, као и највећи део Косова и Метохије. Да би показали своје добро расположење према Црној Гори, 16. маја 1941. године уприличена је посета италијанског краља Виктора Емануела, зета краља Николе I Петровића, Црној Гори, коју народ није прихватио са нарочитим одушевљењем.⁴⁷⁴ С обзиром да је Италијанима признато право да решавају „црногорско питање“, они су, у сарадњи са проиталијанским црногорским сепаратистима, имали намеру да прогласе независну Црну Гору.⁴⁷⁵ Међутим, после устанка од 13. јула 1941. године Италијани су напустили идеју о стварању независне Црне Горе.

За учешће у рату против Југославије Мађарима је била обећана Бачка, Барања, Међумурје и Банат. Због противљења румунског генерала Антонескуа, Банат ипак није

⁴⁷³ Онај део Словеније који је припао Италији проглашен је „Љубљанском провинцијом“. Мусолини је наредио да „држање италијанске војске на окупираним територијама мора бити сасвим исправно“. Становништво ове области није подлегло војној обавези, настава у основним школама вршена је на словеначком језику, а у средњим школама уведено је учење италијанског језика, док је сва администрација ипак вршена на италијанском језику.

⁴⁷⁴ Јован М. Контић, „Виктор Емануило на Цетињу“, *Гласник српског историјско-културног друштва „Његош“*, свеска четврта – децембар 1959, Чикаго, Илиноис – САД, стр. 26-41.

⁴⁷⁵ Италијанска намера је била да на чело Црне Горе доведу унука црногорског краља Николе, Михајла Петровића Његоша. У својим мемоарима принц Михајло бележи следеће: „На дан 29. маја 1941, после ручка, саопштише ми да је италијански генерални конзул у Франкфурту Markiz Don Gianbattista Serra dei Duchì di Cassano, дошао у Бад-Хомбург и да жели да ме види. Примео сам га у малом стану на трећем спрату хотела „Минерва“, где сам био смештен под присмотром немачке полиције. На моје питање о разлогу његове посете, италијански претставник ми одговори: „Ваше Височанство, мислим да ће ми бити најлакше да Вам објасним циљ моје посете ако Вам покажем овај телеграм који ми је упутио мој министар, conte Galeazzo Ciano“ (Ђано). То рекавши уручи ми телеграм који је гласио: „Италијанска влада намерна је да Принцу Михајлу од Црне Горе понуди престо његовог почившег деде краља Николе I. Испитајте да ли је Принц Михајло вољан да прихвати ову понуду.“ Прочитавши телеграм, сместа га предах натраг његовом доносиоцу и без оклевања му изјавих: „Можете известити конте Ђана да принц Михајло није вољан да прихвати понуду црногорског престола, било да ту понуду чини италијанска или ма која друга влада.“ Принц Михајло Петровић, „Како сам одбио да примим престо“, *Гласник српског историјско-културног друштва „Његош“*, свеска друга – децембар 1958, Илиноис – САД, стр. 35.

припао Мађарима, већ је са веома широком аутономијом припао окупационом подручју Србије, која је била под немачком управом.⁴⁷⁶ У свом прогласу од 11. априла 1941. године Миклош Хорти је истакао „...Формирањем независне и самосталне хрватске државе, Југославија је престала да постоји те се распала на своје саставне елементе... Истовремено с тим, постала нам је императивна дужност да поново узмемо у своје руке осигурање судбине и положаја територије која је 1918. године откинута од Мађарске и Мађара који на њој у великим масама живе. Зато још на данашњи дан наређујем својим војницима да заштите Мађаре који живе у јужним крајевима. Акција мојих војника није уперена против српског народа с којим немамо спора и с којим хоћемо и у будуће живети у миру...“⁴⁷⁷ Чињенице, међутим, сведоче да су се мађарске трупе понеле према српском и јеврејском народу веома непријатељски. Наступила су масовна мучења, затварања и убијања у којима су учествовали и домаћи мађарски екстремисти.

Бугарска је као награду за своје учешће у рату од Југославије добила скоро цело подручје Јужне Србије (Македоније) и део југо–источне Србије. Бугари су иначе ово подручје сматрали својом земљом, па је стога и бугарски Краљ Борис проглашен за „цара ујединитеља“. У настојању да се народ на овом подручју што пре бугаризује, доведени су из Бугарске учитељи, професори, свештеници... Бугарска православна црква ставила се снажно у службу побугаривања народа, тако да су српски православни епископи и сви они свештеници који су се изјаснили као Срби бивали протеривани. Као и други окупатори и Бугари су се веома сурово опходили према српском становништву. Од становништва је захтевано да се посебним формуларима изјасни да је бугарско, а попуњавање ових формулара је вршено под претњом да ће сви они који се изјасне као Срби бити протерани.

Док још није ни била извршена капитулација југословенске војске, у жеку Априлског рата, 10. априла 1941. године, проглашена је Независна држава Хрватска. На њеном челу се, према ранијим плановима и у договору са италијанским и немачким властима, нашао усташки вођа Анте Павелић. Усташка злочиначка творевина

⁴⁷⁶ Када је румунски диктатор генерал Антонеску сазнао да ће Југославија бити нападнута рано изјутра 6. априла 1941. године, изјавио је да Румунија нема никаквих територијалних претензија и да ће задржати пријатељски став према Југославији, али да неће дозволити да Банат припадне Мађарима, па макар томе морао и оружаном да се супротстави.

⁴⁷⁷ Велимир Терзић, Слом Краљевине Југославије 1941, књига друга, Београд-Љубљана-Титоград, 1983, стр. 599.

простирала се највећим делом на територији Хрватске, Босне и Херцеговине, Славоније и Срема. Усташку државу карактерисао је терор и геноцид који је у бројним концентracионим логорима спровођен над српским народом. Прокламована је идеја по којој је трећину Срба требало покрстити, трећину протерати, трећину побити. Злочине над српским, јеврејским и ромским становништвом подржавала је и Римокатоличка црква у Хрватској.

Крвави биланс жртава, од преко два милиона у Другом светском рату у Југославији, у директној је вези са двадесетседмомартовским пучем чије су последице Априлски рат и окупација Југославије. Поред жртава насталих у току ратних сукоба, посебно је велики број страдалих у систематском насиљу у злочиначкој усташкој творевини НДХ, као и другим подручјима Југославије окупираним од суседа, у којима су Срби, као носиоци преврата, имали посебно тежак положај. Много је и жртва братоубилачког рата, вођеног на основама националних и идеолошких подела које се донекле чак и данас осећају.

4. Анализа актера државних удара изведених у Србији и Југославији у првој половини двадесетог века

Као што је већ речено, за разумевање мотива и начина реализације државног удара неопходно је извршити анализу његових актера. С обзиром да је број актера државног удара различит и да зависи од конкретног случаја, овде ће бити анализирани три врсте актера, на основу чијег се деловања јасно може одредити карактер преврата. Реч је првенствено о националној армији као актеру државног удара, без чије је улоге практично неизводљива реализација овог облика нелегалне редукције политичке моћи. Другу врсту актера представљају обавештајне службе, које су такође важан актер државног удара, а чија је улога најзначајнија у првој фази његове реализације. То наравно не значи да је улога обавештајних служби у остале две фазе занемарљива, напротив, на њихову подршку се посебно рачуна у фази консолидације, када треба обезбедити подршку и међународно признање новој власти. Као последњи актер који ће бити обрађен јесу (народне) масе. Иако стварна улога маса у припреми и реализацији државног удара не постоји, о њој је значајно говорити из разлога што се стварни актери државног удара позивају управо на подршку маса, покушавајући да преко ње новој влади обезбеде легитимитет, који је код насилног доласка на власт врло упитан.

4.1. Улога националне армије

Анализирање улоге војске као актера државног удара, односно пуча, упућује нас на потребу проучавања односа цивилне власти и војске. Разматрајући управо тај однос, неопходно је уочити неколико чињеница које нам могу указивати на последице тог сложеног односа. Неопходно је сагледати формалну позицију војске у структури државе, као и неформалну улогу и утицај војних група у друштву. Такође, врло је важно уочити и сложен однос ауторитета, утицаја и идеологије војних и невојних група.⁴⁷⁸ Односи војне и политичке елите, неминовно се рефлектују на све друге односе и процесе у

⁴⁷⁸ Semjuel P. Hantington, *Vojnik i država: teorija i politika civilno-vojnih odnosa*, CSES, FPN i Diplomatska akademija, Beograd, 2004, str. XVII.

држави и друштву. Оног момента, када ауторитет војних кругова надвлада ауторитет цивилних група, цивилна власт се може сматрати угроженом.

Никако се не сме сметнути с ума да је однос цивилних власти и војске један уређен и на хијерархијском принципу дефинисан однос. „Основни узрок послушности (или непослушности) армије није физички, већ психолошки. У погледу физичке равнотеже снага, ма која армија може лако да победи наоружане цивиле. ... Међутим, војска обично поседује моћ да влада али не поседује увек и вољу.“⁴⁷⁹ Цивилна власт командује војском и одлучује о њеној употреби у циљу очувања безбедности и одбране државе и њених интереса. Данашњим речником, такав однос називамо „цивилна контрола војске“. Централна тачка цивилно-војних односа је однос официрског кора, као управљачког елемента војне структуре од најнижег ка највишем нивоу, према држави и власти. Зато се сматра да су „друштвени и економски односи између војске и остатка друштва обично израз политичких односа између официрског кора и државе.“⁴⁸⁰ Официрски позив је најснажнији и најефикаснији када је најближи професионалном идеалу, који подразумева стручност, одговорност и припадност групи.

Професионализам подразумева и одређену независност од утицаја политичара и њихове политичке комбинаторике. У свом раду, официрски кор и војска морају остати изван политичких надметања и независни од страначког деловања. „Деполитизација војске је услов без кога демократија не може да постоји, јер политизована војска или поставља сопствене лидере на руководеће положаје у држави, или њоме манипулишу лидери одређене политичке опције.“⁴⁸¹ Директно мешање политике у војне послове, али и мешање војника у политичка одлучивања, може се негативно одразити и на кохезију војске као групе. Подељеност официрског кора, може довести и до унутардржавног сукоба. „Шта је политички привлачно једног дана биће заборављено следећег. Оно што је политички привлачно за једног човека изазваће код другог мржњу.“⁴⁸² Управо из ових разлога, важно да војска остане професионална и деполитизована. Само таква,

⁴⁷⁹ Enciklopedija političke kulture, Savremena administracija, Beograd, 1993, str. 60.

⁴⁸⁰ Semjuel P. Hantington, *Vojnik i država: teorija i politika civilno-vojnih odnosa*, CSES, FPN i Diplomatska akademija, Beograd, 2004, str. 5.

⁴⁸¹ Срђан Старчевић, „Самоконтрола као вид демократске цивилне контроле војске“, *Војно дело*, пролеће/2011, стр. 254.

⁴⁸² Semjuel P. Hantington, *Vojnik i država: teorija i politika civilno-vojnih odnosa*, CSES, FPN i Diplomatska akademija, Beograd, 2004, str. 82.

војска може да испуни очекивања грађана и да одговори својој друштвеној и државној улози.

Положај војске у једној држави регулисан је Уставом и законима. Њен положај је, као и у већини држава, подређен врховној државној власти. У случају Србије и Југославије, које су у време оба пуча биле наследне уставне монархије, врховну државну власт представљао је краљ. И једним и другим Уставом прописано је било да је краљ врховни командант војске и да је служење војске општа обавеза. Тако је рецимо, Уставом из 1901. године, који је био на снази у време Мајског преврата, било прописано да је краљ „врховни заповедник војске“ и да он додељује војне чинове, као и да краљ прописује формацију војске. Поред тога, Устав је одређивао да је сваки Србину био „обавезан служити у војсци“.⁴⁸³ У време Двдесетседмомартовског пуча на снази је био Устав из 1931. године. Њиме је било регулисано да је краљ „врховни заповедник све војне силе“, коме одговара Министар војске и морнарице. Војна обавеза је била општа, а Уставом је било прописано и да нико ко наврши 20 година живота, а није одслужио војни рок или је од њега из здравствених разлога ослобођен, не може добити државну службу. Оно што је такође важно јесте да за „одржавање унутрашњег реда“ војска може бити употребљена, али „само на захтев грађанске власти“.⁴⁸⁴ Сва остала питања била су регулисана законом. Официри и војници су за владара и династију били везани заклетвом, а војска је често била монархов најпоузданији механизам власти. Но, видеће се да су у одређеним тренуцима, и поред положене заклетве владару, српски официри „националне интересе“ стављали изнад дате заклетве и били спремни да је зарад тих „виших циљева“ погазе.

Описујући државу, Вебер је говорио да је једна од основних њених карактеристика монопол над легитимном употребом физичке силе.⁴⁸⁵ Такав став заправо значи да држава има монопол и над војном професијом, односно да је војна професија у директној функцији државе. Другачије речено: „Баш као што рат служи циљевима политике, војна професија служи циљевима државе.“⁴⁸⁶ Понашање официра и војника

⁴⁸³ Устав Краљевине Србије, Државна штампарија Краљевине Србије, Београд, 1901.

⁴⁸⁴ Устав Краљевине Југославије, Државна штампарија Краљевине Југославије, Београд, 1931. Објављен је 3. септембра 1931. године у *Службеним новинама* број 200.

⁴⁸⁵ Maks Veber, *Politički spisi, Filip Višnjić i Službeni glasnik*, Београд, 2006, стр. 434.

⁴⁸⁶ Semjuel P. Huntington, *Vojnik i država: teorija i politika civilno-vojnih odnosa*, CSES, FPN i Diplomatska akademija, Београд, 2004, стр. 80.

дефинисано је строгим правилима заснованим на принципима хијерархије и једностарешинства. Мешањем у политичка питања нарушава се интегритет војника, његова независност и професионалност. Насупрот Хантингтону који у први план истиче професионализам, Самјел Фајнер наглашава значај политичке културе одређеног друштва. Тако Фајнер сматра да је цивилна контрола војске јача у оним државама које имају висок степен политичке културе, која омогућава да однос цивилних власти и војске буде јасније дефинисан, вреднован и институционализован. Државе са нижим нивоом политичке културе, односно државе које имају слабе институције, склоније су државним ударима.⁴⁸⁷ Зато је важно радити на изградњи институција, које ће својом професионалном аутономијом, заслужити поштовање и поверење грађана, уместо на јачању ауторитета појединаца.

У српском друштву, војска је одувек имала значајно место и улогу. Од времена обнове нововековне српске државе, па кроз цео XIX, као и кроз већи период XX века, војска је била један од најважнијих стубова државе и власти. С краја XIX века и у првим годинама XX века српска војска је била институција која је добрим делом представљала и покретач свеукупног државног напретка. Као што су се промене у друштву одражавале на војску, тако се и промене у војсци добрим делом одражавале на друштво. Српски официрски кор је, поред државних чиновника, учитеља, свештеника, богатијих трговаца и занатлија, представљао елиту друштва тога доба. Био је то образованији и угледнији део друштва, нарочито ако се има у виду чињеница да је крајем 19. века било преко 80% неписменог становништва.⁴⁸⁸ Српски официри, међу којима је било и оних школованих у најпрестижнијим војним школама Европе, ни у ком погледу нису заостајали за својим европским колегама. Редовно су пратили најновија светска достигнућа у области ратне вештине и ратне технике, али и развоја железнице, путне мреже, телефоније и свега онога што је било од значаја за војску и државу уопште.

Није било неуобичајено да су официри тога доба били краљевски намесници, председници влада, министри војни, министри саобраћаја, грађевина, иностраних дела, председници и чланови Државног савета, председници и чланови научних установа и

⁴⁸⁷ Samuel E. Finer, *The Man on Horseback: The Role of the Military in Politics*, Transaction Publishers, New Jersey, 2002. Према, Драгана Дулић, *Мировне и хуманитарне операције*, Службени гласник и Факултет безбедности, Београд, 2008, стр. 33.

⁴⁸⁸ Милорад Екмечић, *Стварање Југославије 1790-1918*, књига друга. Просвета, Београд, 1989, стр. 59-61.

удружења. Војна елита је, као део друштвене елите, имала велики утицај на развој и модернизацију српског друштва.⁴⁸⁹ Као угледни део друштва, официри су стварали родбинске везе са најутицајнијим тадашњим породицама. Постајали су зетови председника влада, министара, дипломата, државних саветника, индустријалаца, банкара, официра и судија високог ранга, лекара, професора универзитета и сл. Према неким истраживањима, свака четврта жена официра потицала је из таквих породица.⁴⁹⁰ Да би се учврстио углед и материјални положај официра, још 1872. године законом је била забрањена женидба најмлађим официрима, док је за оне који су могли да се жене био је потребан високи имовински цензус будуће супруге. Жена официра морала је бити достојна тог брака. Правило да се држава меша у брак официра потврђен је и Законом о женидби официра из 1901. године, који је остао на снази све до 1923. године. Таква пракса, добијања сагласности за женидбу, није била непозната ни у европском законодавству тог доба.⁴⁹¹

Развојем националне свести и стварањем националне државе, национализам, као идеологија, постао је главни покретачки фактор целокупног друштва, па тако и војске. Иако национализам у себи садржи емоционалну и афективну компоненту, потребно га је разликовати од патриотизма, који је био распрострањен и негован међу ширим друштвеним слојевима, кроз културу, поезију, ликовну и музичку уметност.⁴⁹² Не може се заобићи чињеница да национализам пре има културну, него ли биолошку компоненту, као и да су право на слободу и самоопредељење нације представљале једну од највиших вредности за коју се требало борити.

Национализам је, с једне стране, био одличан механизам који је могао да мотивише и мобилише официрски кор али и друге слојеве друштва да се боре, па чак и

⁴⁸⁹ Латинка Перовић, „Политичка елита и модернизација у првој деценији независности српске државе“, *Србија у модернизацијском процесу XX века*, Београд, 1994, стр. 235.

⁴⁹⁰ Миле Бјелајац, „Женидбе официра српске и југословенске војске 1881-1941“, *Годишњак за друштвену историју*, књ. II, св. 1, Београд, 1995, стр. 25-26.

⁴⁹¹ Славица Б. Ратковић-Костић, *Европеизација српске војске 1878-1903. године*, Војноисторијски институт, Београд, 2007, стр. 394.

⁴⁹² Патриотизам, који потиче од латинске речи „patria“, што значи „отаџбина“, представља осећање, психолошку приврженост сопственој нацији, или дословно „Љубав према сопственој земљи“. Близак термин, са којим се често меша јесте термин национализам. Национализам има доктринални карактер и отелотворује веровање да је нација, на неки начин централни принцип организације. Ипак, нису све патриоте националисти. Сви они који се идентификују са нацијом или је чак само воле, не орају нужно да виде нацију као средство кроз које се могу артикулисати политички захтеви. Endru Heјvud, *Političke ideologije*, Zavod za udžbenike i nastavna sredstva, Beograd, 2005, str. 175.

жртвују своје животе, за добробит државе. С друге стране, такво стање свести официра и војника, као једног специфичног дела друштва које је било власно да употребљава физичку силу, имало је и своје негативне последице. Наиме, ризикујући сопствени живот служећи нацији, професионални војници су склони да себе сматрају „некаквом самоизабраном елитом.“ Пошто је њихова улога да бране националну државу, верују „да им припада право (као и способност) да одреде шта је то национални интерес.“ Због тога, у одређеним случајевима ово може да доведе и до узурпације државне власти од стране војске или њених делова, односно „самозваних чувара националних интереса.“⁴⁹³ Управо нам примери два држава удара који су извели српски официри у првој половини XX века то потврђују.

Све до уједињења 1918. године и стварање заједничке државе, у редовима српске војске негован је патриотизам и национални дух. Говорећи о том периоду, често је истицано да је касарна била нека врста националне школе за војнике који су долазили из различитих друштвених слојева Србије. „Војник је у њој сазнавао зашто је војник и какав је циљ војске у Србији.“⁴⁹⁴ Циљ те војске је свакако био национално ослобођење и уједињење свих Срба и других јужнословенских народа у једну државу, а у годинама пред Други светски рат, борба за слободу и независност од фашистичке и нацистичке идеологије. Економска награда и казна нису, нити могу бити основ професионалне мотивације официра, већ су то у првом реду „приврженост и љубав према свом позиву и осећај друштвене обавезе да користи тај позив за добробит друштва.“⁴⁹⁵ Вођени таквим идејама и идеалима, поједини српски официри из 1903. и 1941. године, сматрали су да имају право и дужност да делују у интересу државе и читавог друштва. Иако су постојале разлике у мотивима официра за учешће у ова два преврата, не може се заобићи чињеница да је већина њих била руковођена општим, а не личним интересима, мада је и таквих несумњиво било. Поредиши ова два преврата, политичка и професионална незрелост, односно неразумевање специфичног војно-политичког тренутка и лични интереси, као негативне појаве и мотиви, пре се могу препознати у деловању завереника

⁴⁹³ Enciklopedija političke kulture, Savremena administracija, Beograd, 1993, str. 59-60.

⁴⁹⁴ Јован М. Јовановић, *Борба за народно уједињење 1903-1908*, Издавачко и књижарско предузеће Геца Кон, Београд, стр. 155.

⁴⁹⁵ Semjuel P. Hantington, *Vojnik i država: teorija i politika civilno-vojnih odnosa*, CSES, FPN i Diplomatska akademija, Beograd, 2004, str. 17.

који су планирали и извели Двадесетседмомартовски пуч, него ли код завереника који су на свиреп начин убили последњег краља из династије Обреновића.

4.1.1. Улога националне армије у Мајском преврату

И поред чињенице да је последњи владар династије Обреновић страдао до руке својих официра, ипак се мора рећи да су војска и официрски кор били доста поуздан механизам и значајно упориште њихове владавине. Упркос томе што у српској историографији доминира став да су припадници династије Карађорђевић били вештији војници, а припадници династије Обреновић вештији политичари, и једни и други су знали и умели да користе војску у политичке сврхе. Имајући у виду да је владавина династије Обреновић углавном везана за период XIX века, када се српска држава борила и тек изборила за своју самосталност и међународно признање и када су њене институције још увек биле младе и недовољно изграђене, отуда је разумљиво зашто је војска српским монарсима била близак сарадник у вршењу власти.

Колику је важност војска имала може се видети и на основу средстава која су у буџету за њу била опредељена. Ако је реч о периоду владавине Обреновића, велики део буџета, чак четвртина или трећина, а понекад и више, припадао је Министарству војном. Иако су то за државу били значајни финансијски напори, наравно да често та средства нису била довољна да задовоље све потребе несметаног функционисања војске, нити личне потребе официра, који су се кретали и припадали вишим друштвеним слојевима. Поред тога што је официрски кор био елитнији део друштва, војска је представљала врло важна извор моћи већине владара. Због тога је било врло важно да владар и држава, изнађу довољно новца за финансирање једну од најважнијих институција власти.

Војска је током целог XIX века била важан фактор у развоју српске државе. Развојем државе и она се развијала и мењала. Народна војска, која је постојала још од Првог српског устанка 1804. године, званично је основана 1862. године, за време кнеза Михајла Обреновића. Реформама које је његов наследник краљ Милан Обреновић спровео 1883. године, народна војска се угасила и њу је заменила стална војска. Таквом

променом, улога војске је у друштвеном животу Србије добила још више на значају.⁴⁹⁶ Подршка, оданост и послушност сталног кадра осигурали су њеном оснивачу, краљу Милану, потпуну власт у Србији. Убрзо су уследиле су нове промене у начину организовања војске. Народна војска коју је краљ Милан у склопу реформе и стварања стајаће војске укинуо, изменама закона од 1890. године, била је враћена. Тако да је поред стајаће војске која се задржала, поново почела да постоји и народна војска.⁴⁹⁷ Радикална странка, на чију су иницијативу извршене ове промене, желела је то из више разлога. Први је тај што се таква војска брже мобилисала, друго, била је јефтинија и треће, „у сукобима између Круне и народа, народна војска нагињала је народу, а не као стајаћа војска Круни“.⁴⁹⁸ Поред ових војних и финансијских разлога, за радикале је овај последњи, политички разлог, био посебно значајан.

Док је краљ Милан био врло поштован и популаран међу официрима, потпуно супротно је важило за његовог сина краља Александра. Миланова популарност нарочито је порасла за време његовог постављења за Команданта Активне војске, коју је врло ревносно обаљао. У опхођењу према другима „имао је ону мешавину старешинског достојанства и доброг другарства која се увек допадала официрима“.⁴⁹⁹ Иако је српска државна каса патила од хроничног недостатка новца, његовом заслугом је војска модернизована, а редовном платом и додацима одржаван је пристојан стандард њених припадника. Стога не чуди чињеница да је Миланов одлазак из Србије, због великог угледа који је у војсци имао, нарочито тешко пао српским официрима. Добро су наслутили да ће се његовим одласком променити и однос према њима. За време своје владавине, а и касније, као Командант Активне војске, краљ Милан је, давајући одређене привилегије официрима, желео да их учини задовољним и тако веже за своју династију. Принадљности официра, које се нису огледале само у плати, биле су веће од цивилних

⁴⁹⁶ Славица Б. Ратковић-Костић, *Европеизација српске војске 1878-1093. године*, Војноисторијски институт, Београд, 2007, стр. 392.

⁴⁹⁷ Да би ситуација са овом реформом војске била јаснија треба рећи да се овде ипак не може говорити о оној народној војсци из 1883. године из најмање два разлога. Прво, зато што су редовни официри заузимали сва значајнија командна места, док су „старешине из народа“ били на нижим командним дужностима, и друго, можда и важније, наоружање није било подељено народу, односно тој народној војсци, иако је то закон предвиђао. Слободан Јовановић, *Влада Александра Обреновића*, књига права, Издавачко и књижарско предузеће Геца Кон, Београд, 1934, стр. 66.

⁴⁹⁸ Слободан Јовановић, *Влада Александра Обреновића*, књига права, Издавачко и књижарско предузеће Геца Кон, Београд, 1934, стр. 65.

⁴⁹⁹ Слободан Јовановић, *Влада Александра Обреновића*, књига друга, Издавачко и књижарско предузеће Геца Кон, Београд, 1935, стр. 317.

државних службеника. Како је примећено, „Краљ Милан, пак, створио је официрску касту, која се приметно издвајала од грађана и живела у своме затвореном кругу. Својим држањем, облачењем и разним привилегијама официри су представљали изузетну класу, па су се тако и понашали и са знатног растојања гледали на сав народ.“⁵⁰⁰ Тако створени „милитаризам“, представљао је знатну потпору династији као снажна полуга власти и као „оруђе за сузбијање демократије“. Међутим, дефинитивним одласком краља Милана из Србије, променио се и однос према тој „официрској касти“. Војни буџет је смањен, а и официрска плата је постала нередовна.

Како и колико је велики утицај краља Милана у војсци и политички сукоб с њим имао негативне последице по краља Александра, најсликовитије описују следећи редови: „Краљ Милан неговао је годинама династијске осећаје у војсци, али официри су изједначавали династију с његовом личношћу, – и када се он свadio с Александром, они су само чекали његову наредбу, па да Александра свргну с престола. Он им ту наредбу није издао, али официри, једном побуњени у мислима против Александра, нису се више могли повратити у осећање војничке верности према њему.“⁵⁰¹ Сукоб око женидбе са којим су се заувек разишли и смрт краља Милана у туђини, као да су давали прећутну сагласност српском официрском кору да и сами окрену леђа своме краљу. На удаљавање официра од краља Александара утицала је и његова одлука да се ожени Драгом Машин, женом сумњиве прошлости. Таквом својом одлуком одбио је од себе све оне официре који су били одани бившем краљу и Команданту Активне војске, док су они који су му се додворавали и имали подршку краљице Драге напредовали. То су често били официри мање способни, што је стварало још веће незадовољство. Посебно је иритирајуће било то што су поједине јединице добијале краљичино име, али и бахатост краљичине браће који су такође били официри.⁵⁰² Слаба краљева подршка међу вишим официрима била је још слабија међу млађим официрима.

⁵⁰⁰ Радован М. Драшковић, *Преторијанске тежње у Србији: Апис и „Црна рука“*, Жагор, Београд, 2006, стр. 46.

⁵⁰¹ Слободан Јовановић, *Влада Александра Обреновића*, књига трећа, Издавачко и књижарско предузеће Геца Кон, Београд, 1936, стр. 67.

⁵⁰² Поједини пукови су поред римских бројева носили и подарене називе, па су тако постојали IV коњички пук „Краљица Драга“ и VIII пешадијски пук „Краљица Драга“, оба размештена у Београду. Славица Б. Ратковић-Костић, *Европеизација српске војске 1878-1093. године*, Војноисторијски институт, Београд, 2007, стр. 369 и 371.

Као што је већ речено, једна од непријатнијих сцена у односима краља Александра и официрског кора била је око његовог избора Драге за жену. Проблеми на релацији између краља и официра избили још од првих дана од када је објављена његова намера о женидби Драгом Машин, када нико од генерала није желео да се прихвати дужности министра војног у новој влади. Скоро да није било официра који је одобравао ову краљеву одлуку. Због тога је краљ Александра позвао официре београдског гарнизона у Двор на састанак 12. јула 1900. године, како би од њих лично чуо мишљење о својој женидби. Уместо питања које су официри очекивали, краљ им је само саопштио своју одлуку и подсетио их на положену заклетву.⁵⁰³ Овакав краљев поступак је осим тренутне збуњености изазвао још веће незадовољство међу официрима. То официрско незадовољство осећало се скоро у свакој прилици. Интересантно је указати на један догађај с краја 1900. године, када се у Београду појавио неки плакат у коме је негативно говорено о крљу и краљици и који се завршавао речима: „Живео Карађорђевић!“ Истрагом је касније утврђено да је тај плакан штампан ни мање ни више него „баш у картографском институту министарства војног“.⁵⁰⁴

Озбиљније реакције официра поводом краљеве женидбе није било из простог разлога што није било никакве организоване и руковођене акције. Ни међу нижим, ни међу вишим официрима није било оних који су били спремни да самоиницијативно предузму неке кораке против краља и његове намере да се ожени својом изабраницом. Постоје мишљења да реакција војске не би изостала да је краљ Милан био у Србији или да ју је само као командант Активне војске наредио, јер „то би се морало извршити“. Веровало се да би официри „били готови угазити и у насилно спречавање краљеве женидбе, али под условом да то буде обучено у форме војне дисциплине и извршено под руководством највише војне команде.“⁵⁰⁵ Дакле, да је од некуд војна акција била наређена, она би услед великог незадовољства међу официрима, била и реализована. Ово заправо значи, да је војска још тада била спремна да силом ограничи вољу свог врховног команданта – краља. Таква акција би, зависно од форме и домета, могла да представља и државни удар.

⁵⁰³ Сузана Рајић, *Александар Обреновић: владар на прелазу векова – сукобљени светови*, Српска књижевна задруга, Београд, 2014, стр. 291.

⁵⁰⁴ Слободан Јовановић, *Влада Александра Обреновића*, књига трећа, Издавачко и књижарско предузеће Геца Кон, Београд, 1936, стр. 64.

⁵⁰⁵ Исто, стр. 18.

Иако је још у то време краљ Александар са разних страна добијао информације о постојању завере, он ипак није веровао у озбиљност таквих информација, мислећи да су то претеривања и обичне сплетке виших официра који су били привржени његовом оцу, бившем краљу Милану. Стога је уследила и смена виших официра, која је створила супротан ефекат од онога који је краљ очекивао. Незадовољство у војсци је тиме само појачано. Од шест генерала четворица су 1900. године послати у пензију.⁵⁰⁶ С друге стране, супротно доброј пракси, унапређивани су официри који су били одани краљу, тако да се догађало да млађи официри дођу испред старијих, а неспособнији пре способнијих. Неправда ове врсте често уме да буде врло опасна по јединство официрског кора, па самим тим и по јединство читаве војске, али и да изазове неповерење и непријатељство према суверену, што је по самог владара још опасније.

После женидбе краља Александра и коначног одласка краља Милана из Србије, у војсци се догодио систематски обрачун са присталицама старог краља и прогањање оних официра који су о новој српској краљици говорили лоше. Како је писао Слободан Јовановић: „Код чиновника награђивала се приврженост једној странци, а код официра приврженост краљевој жени.“⁵⁰⁷ Нарочито су због тога, како је већ речено, страдали виши официри. Поред тога, извор официрског незадовољства био је и тежак материјални положај у који се војска нашла након одласка краља Милана. Плата српских официра годинама практично није мењана и заостајала је у односу на примања официра других армија.⁵⁰⁸ Каснило се у исплати плате и од по више месеци. Није било довољно новца ни за храну војника и коња. Да би некако преживели официри су почели и да се задужују. Због разлике у примањима, „официри нижих чинова били су много задуженији од

⁵⁰⁶ Пензионисани су генерал Илија Ђуканић, Василије Мостић, Јован Атанацковић и Михаило Срећковић. Славица Б. Ратковић-Костић, *Европеизација српске војске 1878-1093. године*, Војноисторијски институт, Београд, 2007, стр. 411.

⁵⁰⁷ Слободан Јовановић, *Влада Александра Обреновића*, књига трећа, Издавачко и књижарско предузеће Геца Кон, Београд, 1936, стр. 56.

⁵⁰⁸ Примера ради, плата српског потпоручника је крајем XIX века била готово дупло нижа од најбољег плаћеног енглеског потпоручника, али је зато плата енглеског генерала била чак осам пута већа од српског, док су плате генерала у Аустро-Угарској, Француској и Италији била дупло веће од плате генерала у Србији. Боље плате имали су и румунски, бугарски и грчки официри. Разлика између најниже и највише официрске плате у Србији била је у односу је од 1:5 до 1:8, док је тај однос био у Енглеској 1:26, Аустро-Угарској 1:14, Немачкој 1:12 и Италији 1:11, у Француској као и у Србији 1:8, али у Русији, Белгији и Румунији и нижи, свега у односу 1:4. Славица Б. Ратковић-Костић, *Европеизација српске војске 1878-1093. године*, Војноисторијски институт, Београд, 2007, стр. 385-386.

мајора, потпуковника и пуковника.⁵⁰⁹ Али и једни и други нису били задовољни својим материјални положајем и односом краља, коме су положили заклетву. Таква, слабо плаћена и маргинализована војска, није више могла бити снажан ослонац краљу и династији. Разна искуства, па и српско, показују да таква војска заправо постаје опасност за власт и владара.

Слика бр.11: Краљ Александар Обреновић са официрима на Хиландару 1896. године

Иако говоримо о војсци, као актеру државног удара, у ову заверу су били укључени искључиво официри, не и војници. Војници, извршавајући наређења својих претпостављених официра, заправо нису ни знали да раде против краља и династије Обреновић. План је био да им се саопшти да је дошло до сукоба краља и краљице и да су они на задатку заштите самог краља. „Тек после краљеве погибије, трупе би сазнале шта се у двору дешавало, али тада не би више било опасности: мртав поглавар нема

⁵⁰⁹ Славица Б. Ратковић-Костић, *Европеизација српске војске 1878-1093. године*, Војноисторијски институт, Београд, 2007, стр. 397.

присталица⁵¹⁰ Да је заиста тако било може се видети и из извештаја једног аустро-угарског обавештајца у коме преноси сведочење војника краљеве телесне гарде који је не знајући учествовао у реализацији преврата: „Војник каже да су увече легли као и обично. Од једаред нас избудише и командоваше „К оружју“. За пет минута били смо у авлији касарне. Дадосе нам по сто метака и полако рече нам командир: „Војници! Краљ је у опасности. Пазите добро и само на команду употребите оружје пре не.“...Убисмо и министра и ја учествовах са уверењем, да бранимо Краља.“⁵¹¹ Војници су тако, као и сви остали, били доведени пред свршен чин.

Начин обуке заснован на строгој дисциплини, понекад и на дрилу, код војника су изградили неупитан однос према наређењима која су добијали од својих претпостављених. Илустрације ради, интересантно је уочити како је завереник потпуковник Петар Мишић, који је након Мартовских демонстрација и смене инжињеријског потпуковника Стевана Илића постао командант VI пешадијског пука, припремао своје војнике за учешће у преврату. Наиме, он је наредио да сви морају да читају и добро познају Правило службе, посебно оне делове који се тичу дефинисања односа млађи и старији. Према неким сведочењима: „Подофицири су сваки дан по сат времена држали предавања војницима о томе како морају извршавати свако наређење старијих, да у војсци нема „не могу“ и „нећу“. За прво се иде у болницу, а ко се ухвати у лажи, иде на робију, а за „нећу“ следи „куршум у чело“. Војска је плашена тврдњама да има ситуација и када се за „не могу“ добија куршум. „Убијем ја тебе – вели подофицир – па се ти жали.“ ... међу војницима је било и оних који би пуцали и на родитеље, ако би им се то наредило.“⁵¹² Стварајући такву беспоговорну послушност код војника, официрима је било лако да читаве јединице којима су командовали ставе у функцију реализације циљева завере.

Што се тиче мотива завереника они се углавном могу одредити као остварење „виших интереса“ – интереса заједнице и државе, док су у другом плану и то код мањег броја завереника мотиви били личне природе. Политичке амбиције у погледу

⁵¹⁰ Слободан Јовановић, *Влада Александра Обреновића*, књига трећа, Издавачко и књижевско предузеће Геца Кон, Београд, 1936, стр. 358-359.

⁵¹¹ Милорад Екмечић, „Аустро-Угарска обавештајна служба и Мајски преврат у Србији 1903. године“, *Историјски часопис*, број XXXII, Историјски институт, Београд, 1985, стр. 226.

⁵¹² Сузана Рајић, *Александар Обреновић: владар на прелазу векова – сукобљени светови*, Српска књижевна задруга, Београд, 2014, стр. 435.

преузимања власти међу официрима готово да није ни било. У тренуцима када се рађала идеја о завери и када су почели да се праве планови о њеној реализацији, брзо је постигнута сагласност да у њу треба укључити и цивилне структуре – политичаре, чија би брига била преузимање власти, формирање прелазне владе и избор новог краља. Мада је ово био преовлађујући став официра завереника, у почетку је било и оних који су у погледу нове власти мислили и нешто другачије. „У први мах код извесног броја завереника преовладало је мишљење да треба образовати чисто војничку владу – из редова завереника, чији би председник био пуковник Дамјан Поповић“⁵¹³ Међутим, као што је то у анализи реализације државног удара по фазама већ речено, преовладао је став да се посао око формирања владе повери политичарима и да се подржи избор Петра Карађорђевића за новог краља Србије.

Када је реч о мотивима завереника, постоје казивања да су двојица официра за своје учешће у завери добили и новац. Према извештају аустро-угарског посланика у Београду, краљевом ађутанту потпуковнику Михаилу Наумовићу је новац уз потписану признаницу и то 50.000 франака, предао потпуковник Петар Мишић. Половина тог новца је, према истом извештају, била намењена потпуковнику Наумовићу, док је друга половина за капетана Љубу Костића.⁵¹⁴ Према тврдњама Генчићевог таста, адвоката Алексе Новаковића, богати београдски трговац и масон, Хаци-Тома⁵¹⁵ је „из своје дубоке кесе“ издвојио и двојици официра завереника, потпуковнику Наумовићу и капетану Костићу, дао 50.000 динара.⁵¹⁶ Вођа антизавереника Милан Новаковић је у свом дневнику записао да је од свог „класног друга и активног завереника Драгомира Стојановића“ сазнао да је учесник у завери био Ђорђе Вајферт, богати индустријалац, и „да је он дао 50.000 динара да се подели као награда официрским породицама они који

⁵¹³ Радован М. Драшковић, *Преторијанске тежње у Србији: Апис и „Црна рука“*, Жагор, Београд, 2006, стр. 63.

⁵¹⁴ Васа Казимировић, *Црна рука: личности и догађаји у Србији од Мајског преврата 1903. до Солунског процеса 1917. године*, Прометеј, Нови Сад, 2013, стр. 83.

⁵¹⁵ У својој књизи Зоран Ненезић, на основу доступне грађе, пише да се са сигурношћу може рећи да су следећи чланови организације слободних зидара били и учесници завере из 1903. године: трговац Никола Хаци-Тома, адвокат Алекса Новаковић, поручник Божин Симић и капетани Стеван Шапинац и Милан Гр. Миловановић. Поред њих и будући краљ Србије, Петар Карађорђевић, је такође био члан слободних зидара и то још из времена док је боравио у Француској. Zoran D. Nenezić, *Masoni u Jugoslaviji (1764-1980)*, Narodna knjiga, Beograd, 1984. str. 246.

⁵¹⁶ Васа Казимировић, *Црна рука: личности и догађаји у Србији од Мајског преврата 1903. до Солунског процеса 1917. године*, Прометеј, Нови Сад, 2013, стр. 97.

буду при извршењу дела погинули.“⁵¹⁷ Без обзира на све ово, новац ипак није био основни мотив завереника за учешће у преврату 1903. године.

4.1.2. Улога националне армије у Двадесетседмомартовском пучу

Војска Краљевине Југославије је обично била посматрана и доживљавана као наследница победоносне српске војске из Балканских и Првог светског рата. Такво виђење југословенске војске стварало је илузију о њеној непобедивости и способности да може се одупре сваком, па и вишеструко надмоћнијем непријатељу. Оно што је некада важило за српску војску, некритички је приписивано југословенској. Често су се у домаћој штампи могли видети текстови који је величају, али који неодољиво подсећају на неку другу, прошлу војску, чијом је заслугом створена та нова држава – Југославија: „Каже се да је југословенска војска у погледу људског материјала најбоља на Балкану (пошто се Турска сматрала као азијска сила). Југословен се рађа као војник, он не изискује много, издржава све напоре и не боји се смрти. Његов патриотизам је безграничан. ... Не треба заборавити један важан фактор: жарку љубав Југословена према слободи која је већ била прокушана у дугим и крвавим ратовима и која чини од њих људе потпуно неосетљиве према свакој врсти нервног рата. Морал југословенског војника значи једну гаранцију да ако земља буде нападнута да неће бити само позорница једне обичне војне шетње.“⁵¹⁸ Нажалост, догађаји који су убрзо након Двадесетседмомартовског пуча уследили, показали су потпуно супротно.

Као што је био случај са већим делом југословенских грађана и елите, тако су и остале државе посматрајући југословенску војску, заправо обично виделе оног храброг српског војника овенчаног славом великих и тешких победа у ратовима с почетка XX века. О томе најбоље сведочи пример Немачке која је, иако се у Првом светском рату нашла на супротној страни, ценила храброст и пожртвованост свог противника, те је све те врлине српског војника приписивала и југословенском. У једном врло афирмативном чланку о југословенској војсци који је немачка штампа објавила на дан посете кнеза

⁵¹⁷ Драгиша Васић, *Деветсто трећа*, Завод за уџбенике и наставна средства, Београд, 2003, стр. 119-120.

⁵¹⁸ Део текста који је објављен у југословенској штампи. Према, Branko Petranović i Nikola Žutić, *27. mart 1941, tematska zbirka dokumenata*, NICOM, Београд, 1990, стр. 250.

Павла Берлину 1. јуна 1939. године под називом „Народ ратника“, између осталог је писало да се „са правом може југословенски војник убројати у најхрабрије у Европи.“⁵¹⁹ Слично томе, и сам Хитлер је тих дана приликом здравице упућене свом уваженом госту, југословенском кнезу намеснику, изјавио да „немачко пријатељство према југословенском народу није само спонтано, оно је добило своју дубину и трајност услед трагичних догађаја током Светског рата“, јер „немачки војник је тада научио да цени и поштује изнад свега храброг противника“.⁵²⁰ Слично немачком било је виђење и других о југословенском војнику.

Основни проблем такве перцепције моћи и снаге југословенске армије била је национална хетерогеност југословенске војске, која је произилазила из националне структуре саме државе. Чињеница да пројекат краља Александра да створи једну, јединствену југословенску нацију није уродио плодом, одразила се и на различито схватање југословенских народа о заједничким циљевима и националним интересима, што се неминовно рефлектовало и на способност и деловање војске у критичним тренуцима у којим се Краљевина Југославија нашла. Држава која по питању националних интереса није јединствена, тешко може очекивати да јединство постоји у њеним институцијама, па тако и националној армији. Управо то је и био главни проблем југословенске армије, који се скоро све време њеног постојања могао видети, а који је кулминирао улогом дела официра у Двадесетседмомартовском пучу, као и деловањем војске у краткотрајном Априлском рату.

Као што је већ поменуто, национална хетерогеност државе одражавала се и на структуру југословенске војске. У односу на структуру саме државе, логично је да је највише било Срба, затим, Хрвата, Словенаца и припадника осталих народа. Међутим, то је често и био повод за критику и изражавање незадовољства, због наводне неравноправности у погледу националне структуре официрског кадра. Неравнотежа у корист српског кадра донекле је постојала у првим данима формирања заједничке државе, али статистика с почетка четрдесетих година XX века ипак говори нешто другачије. Упркос томе што је Срба било највише, на основу броја официра на командним дужностима (изузимајући дужности у Главном ђенералштабу) може се

⁵¹⁹ Душан Глишовић, *Иво Андрић, Краљевина Југославија и Трећи рајх*, први том, Службени гласник, Београд, 2012, стр. 322.

⁵²⁰ Исто, стр. 324.

видети да број српских официра није био сразмеран броју места која су за њих били предвиђена, већ мањи науштрб првенствено Хрвата, а затим и Словенаца, којих је било више од предвиђеног броја.

Број и врста јединице	Национална припадност командног кадра				
	Срби	Хрвати	Словенци	Руси	Муслимани
6 ваздушних зона	1	2	3	/	/
4 ваздухопловне бригаде	2	2	/	/	/
8 ваздухопловних пукова	3	2	2	1	/
9 ваздухопловних школа	1	7	/	1	/
15 ваздухопловних база	7	5	3	/	/
4 коњичке бригаде	2	2	/	/	/
10 коњичких пукова	3	4	2	1	/
6 инжињеријских пукова	/	6	/	/	/
16 дивизијских области, команданти артиљерије	8	5	3	/	/
16 дивизијских области, команданти пешадије	12	3	1	/	/
6 армијских арт. пукова	1	3	1	1	/
34 артиљеријска пука	13	11	6	3	1
52 пешадијска пука	34	18	/	/	/
11 војних изасланика	4	3	4	/	/
УКУПНО ИМА	91	73	25	7	1
Укупно следује	119	49	21		
Разлика	-28	+24	+4		

Табела бр.1: Преглед командног официрског кадра према националној припадности из марта 1941. године⁵²¹

Сама организација војске била је регулисана Законом о устројству војске и морнарице из 1931. године. Официрски кадар је углавном добијан школовањем на Војној академији, а ређе превођењем подофицира у официре након положених испита за официре. У анализи структуре официрског кадра југословенске војске, треба напоменути да су се након стварања јединствене државе Краљевине СХС 1918. године у њој нашли официри три различите војске, српске, црногорске и аустр-угарске. Та

⁵²¹ У преглед командног кадра нису урачунати официри Главног Ђенералштаба из разлога што творац табеле није располагао потпуним подацима за ту организацијску целину војске. Живан Ј. Кнежевић, 27. март 1941, Њујорк, САД, 1979, стр. 399.

различитост огледала се и у различитим навикама, дисциплини, обуци, традицији и уопште у различитом духу који је међу њима владао. Поред тога, и српски део официрског кора био је поприлично разједињен сукобом различитих фракција. У почетку, док је још постојала српска војска, доминацију је имала струја око „Црне руке“, коју је симболизовао њен неформални вођа пуковник Драгутин Димитријевић Апис, а након Првог светског рата, па све до смрти краља Александра, припадници такозване „Беле руке“ и генерал Петар Живковић, као њихов представник. Сукоб те две струје био је узрок честим сменама руководећег кадра на највишим дужностима у војсци. С друге стране, због великог броја старијих официра виших чинова, млађим официрима је било отежано напредовање, што је изазивало додатно незадовољство у тој структури официрског кадра.

Услед честе политичке нестабилности, долазило је и до политичке злоупотребе војске. Догађало се да каријера официра зависи од њихове подобности, а не способности, што је за последицу имало негативну селекцију руководећег кадра. Многи угледни официри и генерали критиковали су такав однос власти наглашавајући неопходност да се на руководећим положајима постављају људи од знања и кредибилитета, а не они послушни и мање способни. „Политика је радила годинама, да убије у војсци осећај одговорности, који је основица сваког духа. Гледали смо како су систематски избацивани из војске бриљантни официри, који нису били довољно еластични. Они који остадоше постадоше плашљиви, јер им је била потребна плата за живот. То је била слаба страна у стварању команданата за велико, непознато на бојишту.“⁵²² Последица тога што се политика мешала у кадрованање и чисто војна питања било је то да је и војска почела да се меша у политику, што по сваку демократску државу и власт представља опасност.

Иако је велики део буџетских издатака Краљевине Југославије одлазио на финансирање војске, у буџетској години 1939/40 то је износило чак 22,6%, али ова институција је као и ранијих година патила од хроничног недостатка новца. Средства која су јој била опредељена нису могла да задовоље све њене потребе. „Новчана средства за припрему земље и оружане силе за рат била су минимална и једва су

⁵²² Prema, Mile Bjelajac – Predrag Trifunović, *Između vojske i politike: Biografija generala Dušana Trifunovića 1880-1942*, INIS Beograd i Narodni muzej Kruševac, 1997, str. 199.

покривала потребе око издржавања мирнодопских формацијских средстава војске, ваздухопловства, морнарице и граничне трупе. Због тога се нису могле вршити ни нужне оправке војних зграда, нити изводити веће војне вежбе, а често није било довољно новца ни за издржавање предвиђеног кадровског људства, тако да су војници пуштани на дужа „привремена“ одсуства.⁵²³ Последица недовољних финансијских средстава у буџету било је разноврсно и застарело наоружање, иако су се за набавку савременог наоружања и војне опреме чест узимали ванредни кредити.

За разлику од покојног краља Александра који је захваљујући свом карактеру, војном образовању и активном учествовању у Првом светком рату у униформи српског официра, имао огроман ауторитет у војсци, углед кнеза Павла је био неупоредиво мањи. То се посебно осећало у српском делу официрског кора. Незадовољни Павловим вођењем унутрашње политике, чија је последица била стварање Бановине Хрватске, али и спољне, која је више услед нужде, него његовом вољом резултирала приближавањем Краљевине Југославије силама Осовине, српски официри у југословенској војсци још више су стварали отклон према кнезу. Мотивисани „традицијом славних предака“, али и потпомогнути и охрабрани од стране агената обавештајних служби држава савезника из Првог светског рата, српски део официрског кора постао је носилац реализације Двадесетседмомартовског пуча.

У реализацији пуча искоришћен је ауторитет, тада још малолетног престолонасленика Петра II Карађорђевића. У прокламацији, сада већ краља Петра II, која је објављена у раним јутарњим часовима 27. марта, наглашава се да је војска уз краља и да „извршава“ његова наређења. Као да није било обрнуто!? „Моја верна војска и морнарица ставила Ми се одмах на расположење и већ извршава Моја наређења“⁵²⁴ Том прокламацијом, нови монарх је дао легитимитет нелегалном деловању дела југословенске војске који је извршио пуч. Под утицајем организоване пропаганде, велики број грађана, посебно онај у коме доминирају Срби, овакав поступак војске доживео је као оправдан и моралан чин. О односу грађана који су 27. марта 1941. године нашли на улицама и војника, актера преврата, најбоље говори један детаљ са улица главног града, а који преноси београдска штампа: „Није се знало кога је одушевљеније

⁵²³ Velimir Terzić, *Slom Kraljevine Jugoslavije 1941: Uzroci i posledice poraza*, knjiga druga, Partizanska knjiga-Narodna knjiga-Pobjeda, Ljubljana-Beograd-Titograd, 1982, str. 145.

⁵²⁴ Дневни лист „Политика“, ванредно издање, број 11787 од четвртка 27. марта 1941. године.

маса поздрављала: војнике у ратној опреми који су промицали улицама, стражаре на раскрсницама, посаду на тенковима или авијатичаре, који су аутомобилима обилазили град. – Живела наша јуначка војска! – разлегало се од одушевљених узвика, док је из других улица надирао нови талас омладине са безброј застава и цвећа.⁵²⁵

Слика бр.12: Тенк на улицама Београда 27. марта 1941. године.

Имајући у виду да се сам чин преврата одиграо у главном граду, логично је да су у реализацији пуча учествовале првенствено јединице београдског гарнизона. Војници, као што је то било и у случају Мајског преврата, нису били упознати са потпуном истином, већ им је од стране својих командира, официра пучиста, речено да задатке извршавају по наређењу краља Петра II. Према раније утврђеном плану у реализацији пуча учествовало је више јединица које су биле распоређене на четири кључне тачке у граду. Улога војске и њихов распоред је био следећи:

⁵²⁵ Дневни лист „Политика“, број 11788 од петка 28. марта 1941. године.

- (1) Групом у **центру града** командовао је мајор Живан Кнежевић командант 1. батаљона пешадијског пука Краљеве гарде, чији се батаљон тамо налазио, затим 2. батаљон борних кола, под командом мајора Данила Зобенице, једна батерија 101. противавионског дивизиона, под командом мајора Светислава Воховске, једна батерија 328. противавионског дивизиона капетана I класе Миодрага Симоновића, коју је извео потпуковник Милош Бранковић из 329. противавионског дивизиона и 4. батаљон пешадијског пука Краљеве гарде, под командом мајора Вукосављевића. Њихов је задатак био да овладају зградама Главног генералштаба, Команде града, зградом Председништва владе и разних министарстава која су се налазила у самом центру града.
- (2) Јединицама на **Дедињу** чији је задатак био да блокирају краљев и кнежев Двор, командовао је потпуковник Стојан Здравковић, а њему су на располагање стављени 2. батаљон пешадијског пука Краљеве гарде под командом мајора Доброслава Крстића, 3. батаљон пешадијског пука Краљеве гарде, потпуковника Здравковића, 4. батаљон пешадијског пука Краљеве гарде, под командом мајора Милана Вукосављевића, који је требао да буде упућен у центар града и да се стави мајору Кнежевићу на располагање, затим чета пратећих оруђа, под командом поручника Живомира Николића, вод за везе, поручника Чедомира Ракочевића и 1. дивизион артиљеријског пука Краљеве гарде под командом мајора Борислава Бороте.
- (3) Код **Аутокоманде** су се налазиле две групе јединица, са различитим задацима. Прва група којом је командовао мајор Станимир Мишић, командант 1. батаљона борних, а коме су на располагање дата три тенка из његовог батаљона, 6. батерија 2. артиљеријског пука, под командом капетана II класе Миленка Максимовића и једна чета Пешадијске подофицирске школе. Ова група је добила задатак да блокира касарну Жандармеријског коњичког ескадрона, који је бројао око стотину припадника. Друга група, којом је командовао мајор Властимир Рожђаловски, командант дивизиона 2. артиљеријског пука имала је два тенка из 2. батаљона борних кола, 4. батерију 2. артиљеријског пука, под командом капетана I класе Добривоја Стаменковића и једну чету Пешадијске подофицирске школе и добила је задатак да блокира пут из правца Авале који је водио према Бањици и тиме онемогући јединице 2. и 18. пешадијског пука у пружању отпора пучистима.

(4) Последња локација завереника била је у **земунском гарнизону** и тамо су се налазили 62. бомбардерска група, под командом мајора Косте Лозића, 1. батаљон 2. пешадијског пука и 1. батаљон пешадиског пука (активираног у Раљи), под командом потпуковника Милоја Динића, као и две аеродромске чете 6. ваздухопловног пука и Школа интендантских резервних официра. Њихов задатак је био да поседну телефонске централе и радио станице, да блокирају мост преко Саве и да у приправности имају одређени број авиона.⁵²⁶

Учешће војске у преврату правдано је, како то обично бива, „вишим интересима“, односно интересима самог народа. У новинским чланцима истицана је оданост војске краљу и народним идеалима, а у образложењу њених поступака позивало се на славну традицију српских војсковођа из Првог светског рата. „Као што се могло очекивати, народна војска је била први и најсигурнији ослонац Краљу Петру II у извршењу Његове мисије. Наша храбра војска била је одувек чврсто везана са својим народом. Она је била увек надахнута високим идеалима народним. И у злу и у добру ишла је са својим народом. Како би уосталом другачије радили и понашали се синови земљорадника, занатлија, радника, трговаца и чиновника који су се посветили војној служби? Оне исте традиције које су загревале и створиле једног Путника, Мишића, Степу Степановића, Бојовића и многе друге, живе и пламте и данас у срцима младих и старих официра, који су јуче показали колико су блиски своме народу и колико су одани Краљу и народним традицијама.“⁵²⁷

О улози два генерала, као једних од главних актера Двдесетседмомартовског пуча, постоје различита виђења. Управо захваљујући свим тим опречним сведочењима и ставовима, тешко је разлучити праву истину о њиховој улози и „заслугама“ за успешно реализован пуч. Оно што је познато и што је до сада већ речено јесте да је формални вођа пуча био је генерал Симовић, кога су као таквог сви и признали, па и сам генерал Мирковић, што потврђује и чињеница да се управо он нашао на челу нове, пучистичке владе. С друге стране, генерал Мирковић слови за главног планера и организатора техничког дела извршења пуча. Међутим, након завршетка рата, често су оптуживали један другог за одређене неуспехе, а заслуге за успешно реализован пуч приписивали

⁵²⁶ Распоред и задаци јединица дати су на основу писања мајора Кнежевића, једног од водећих личности у реализацији пуча. Живан Л. Кнежевић, *27. март 1941*, Њујорк, САД, 1979, стр. 184-190.

⁵²⁷ Дневни лист „Политика“, број 11788 од петка 28. марта 1941. године.

себи. Иако се генерал Симовић након рата вратио да живи у Југославији, за разлику од генерала Мирковића који је постао британски официр, многи његови савременици блиски новом режиму нису се баш похвално изражавали о њему.⁵²⁸ Иако су комунистичке власти одмах по ослобођењу заслуге за догађаје од 27. марта 1941. године приписивали себи, славу коју је Двадесетседмомартовски пуч имао у новој Југославији, нису имали и његови стварни реализатори, па ни човек који био симбол тог преврата.

Као добар резиме улоге дела националне армије у Двадесетседмомартовском пучу може да послужи један запис генерал Пандуровић у коме је у првим данима заробљеништва у немачком логору, пишући о разлозима априлског слома, критиковао лакоумно деловање групе официра који су на себе преузели политичке одлуке, које им не приличе, чиме су судбина југословенске државе и српског народа биле доведене у опасност. „Идеалистички надахнута једна мања група млађих престоничких официра, ујединивши своје једнострано схваћено родољубље са ванредном храброшћу, али са погрешним рачуном – мислећи да је и сама храброст довољна да се може исправити ванредно тешка војна ситуација државе. При том негирала је основно начело, да војска не води политику, па је та група младих официра нашла свог вођу, а судбина нашег народа шчепала га одмах под своје и наредила му да створи судбоносни 27. март.“⁵²⁹ Као што је то генерал Пандуровић добро приметио, храброст често није довољна да нас сачува последица погрешних одлука. Напротив, она нас кадкад тамо и одведе. Док се за политичке одлуке које доноси војска, поред тога што су нелегалне, врло често испостави и да су погрешне.

⁵²⁸ Пред сам крај рата Јосип Броз Тито је преко Владимира Велебита генералу Симовићу нудио повратак у Југославију, па га је Тито чак и подржао за краљевског намесника 1944. године у преговорима са Шубашићем. У Југославију се генерал Симовић вратио маја 1945. године, а умро је у Београду 1962. године. О плановима и односу нове југословенске власти и Јосипа Броза Тита према Симовићу видети више у Милан Терзић, „Однос маршала Јосипа Броза Тита према „27-мартовском хероју“ генералу Душану Симовићу“, *Историјски записи*, бр.2/1996, стр.99-109 и у Milan Terzić, *Titova vještina vladanja: Maršal i maršalat 1943-1953*, Pobjeda, Podgorica, 2005. У интервју датом Милану Терзићу, Велебит се о политичком дару „првог човека“ Двадесетседмомартовског пуча није баш похвално изразио: „Симовић је био плитак човек, који политички није знао да мисли и који нам не би био од неке користи.“ Милан Терзић, *Моћ и утицај војне дипломатије: мисије Владимира Велебита 1943-1945*, МЦ Одбрана, Београд, стр. 222. И према уверењу бана др Ивана Шубашића, генерал Симовић је био „колебљив човек који је направио доста штете нашој земљи.“ Према, Milan Terzić, *Titova vještina vladanja: Maršal i maršalat 1943-1953*, Pobjeda, Podgorica, 2005, str. 97.

⁵²⁹ Миле С. Бјелајац, *Генерал Драгиша Пандуровић: живот и сведочења*, Институт за новију историју Србије, Београд, 2007, стр. 423.

Слика бр.13: Краљ Петар II након пуча обилази јединице Гарде у пратњи председника владе генерала Душана Симовића и министра војног генерала Богољуба Илића

4.2. Улога обавештајних служби

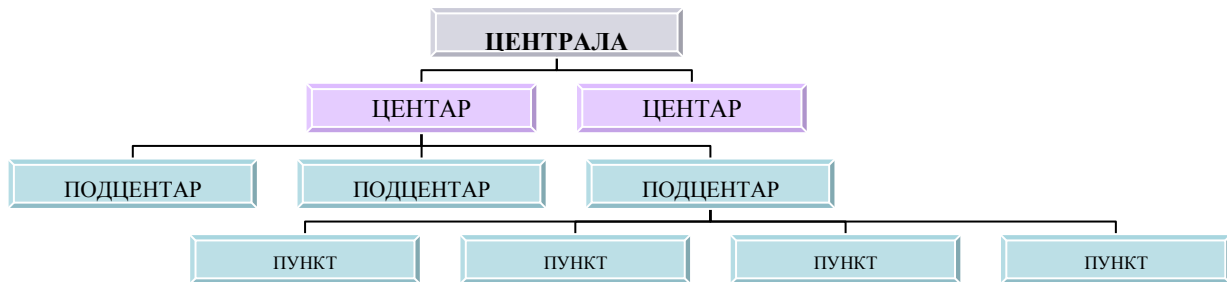
Друштвене разлике и неједнакости условиле су појаву обавештајне активности, тако да она датира још из времена имовинског раслојавања људи и појавом својине, интереса, тајне и сукоба међу људима и њиховим заједницама. Тек негде у XVII веку долази до институционализације обавештајних служби,⁵³⁰ док већина модерних обавештајних служби, настаје у XIX веку, а век касније појављују се обавештајне организације и изван државног апарата, у оквиру политичких партија и разних покрета. С обзиром да обавештајне службе представљају део државног апарата, њихову активност не треба посматрати независно од политичких, економских или војних интереса државе која њоме руководи. Део стратешких циљева, који се односе на спољнополитичке интересе државе, могуће је реализовати, јавним, дипломатским средствима, док се део реализује тајним, па чак и недозвољеним средствима. Циљеве који се желе постићи, као и средства којима се они остварују, артикулишу највиши носиоци државне власти. Како државни удар представља насилну смену власти, што је у супротности са унутрашњим и међународним правом, такве врсте операција поверавају се обавештајним службама. Низ предности које обавештајне службе поседују чини их једним од значајнијих актера државног удара, без којих је теже, у новије време готово немогуће, организовати ову врсту преврата.⁵³¹

Успешно функционисање обавештајних служби, као специфичне организације, условљено је њеном сложеност унутрашњом организацијом. Организацијом је дефинисан положај обавештајне службе у одређеном обавештајном систему, њено место у државном апарату, овлашћења и надлежности. Како из саме организације произилази правац деловања обавештајне службе, односно циљеви и методе деловања, средства која се користе и слично, то сви подаци и документа која се односе на унутрашњу организацију обавештајне службе представљају строго чувану тајну. Обавештајне

⁵³⁰ Према једној од дефиниција, „обавештајна служба је друштвено историјски и класно условљена специјализована организација која у оквиру свог делокруга рада спроводи тајне обавештајне, контраобавештајне и субверзивне садржаје према виталним интересима противника, користећи при томе специфичне методе и средства, са циљем остваривања одређених политичких интереса и заштите унутрашње и спољне безбедности.“ Андреја Савић, *Увод у државну безбедност*, Београд, 2000, стр. 42.

⁵³¹ Милош Миленковић и Вељко Благојевић, „Обавештајне службе као актери државног удара“, *Војно дело*, Београд, број 5/2015, стр. 130.

службе углавном имају сличне организационе структуре, како по хоризонталном, тако и по вертикалном нивоу. Хоризонталним начином организовања кроз управе, дирекције, секторе, одељења и слично, дефинишу се целине и области деловања самих служби. Оне могу бити означене бројним називом (нпр. I управа, 3. сектор, итд.) или описно (нпр. Дирекција за обавештајни рад, Управа за антитерористичку делатност, итд.). Из тога се може видети да обавештајне службе имају организационе јединице, које уједно представљају и основни вид њене делатности као што су: 1) обавештајна активност; 2) безбедносна активност (контраобавештајна, антитерористичка, антисубверзивна, обезбеђење важних личности и објеката, итд.); 3) субверзивна активност и 4) помоћне активности (администрација, кадрови, материјано–финансијско обезбеђење, итд.)⁵³² Посматрано кроз вертикалну организацију, обавештајну службу најчешће чине: (1) централа обавештајне службе; (2) центар обавештајне службе; (3) подцентар обавештајне службе; и (4) обавештајни пункт.⁵³³ Оваква вертикална организација је начелна и могући су њени различити модалитети, што опет зависи од сваке службе појединачно.

Шема бр.1: Начелна организациона шема обавештајних служби

Обавештајне службе треба да омогуће да се правовремено открију намере и интереси иностраног фактора, како би се на основу тих сазнања дефинисале најоптималније и најадекватније противмере, које су у функцији заштите сопствених националних интереса. Односи политичких структура који управљају државом и

⁵³² Андреја Савић, Милан Делић и Младен Бајагић, *Безбедност света – од тајности до јавности*, Београд, 2002, стр. XIII

⁵³³ Младен Бајагић, *Методика обавештајног рада*, Криминалистичко-полицијска академија, Београд, 2010, стр. 92.

обавештајне службе је врло сложен. Да би тај сложени однос био делотворан, изабрани државни функционери треба да створе услове за професионално деловање обавештајних служби, како би остварили правовремене и функционалне резултате. Једна од најчешћих слабости која се на овој релацији јавља је чињеница да политички лидери не практикују да увек информишу обавештајне службе о крајњим намерама и политичким активностима.⁵³⁴ Други проблем може да представља недовољно развијена процедура и систем контроле, што најчешће доводи до инструментализације обавештајне службе од стране политичких структура (политичких партија на власти), али и обрнуто, у таквим условима обавештајне службе могу да, манипулацијама или уценом појединих политичара, остварују неформалан утицај на политичке и финансијске токове у држави, али и да утичу на њену спољнополитичку орјентацију и деловање. С тога, обавештајна активност мора да буде прецизно дефинисана и усмерена од стране најодговорнијих државних функционера, односно мора бити успостављен ефикасан начин руковођења и контроле обавештајне службе. Једино професионално ангажовање обавештајних служби уз јасно дефинисање спољнополитичких циљева може допринети реализацији националних интереса.

Када је реч о врстама обавештајних служби, оне се могу поделити на основу више критеријума. Начелна поделе обавештајних служби, коју налазимо у домаћој литератури, најчешће је следећа:

Шема бр.2: Врсте обавештајних служби⁵³⁵

⁵³⁴ О односу политичке елите и обавештајне службе види више у: Младен Бајагић, *Методика обавештајног рада*, Криминалистичко-полицијска академија, Београд 2010, стр. 75- 80.

⁵³⁵ Око начина поделе и врсти обавештајних служби видети више: Љубомир Стајић, *Основи система безбедности*, Правни факултет, Нови Сад, 2011, стр. 224-226; Милан Милошевић, *Систем државне*

Обавештајне службе извршавају веома сложене и разноврсне задатке, па се целокупна њихова активност, на основу места одвијања и циљева који се желе постићи, могу условно поделити у три облика, који се у пракси врло често преплићу, и то:

- обавештајна делатност,
- контраобавештајна делатност,
- субверзивна делатност.⁵³⁶

Обавештајна делатност се односи на мере које се спроводе ради прикупљања релевантних података о активностима и намерама појединих држава, њених органа, или и о активностима и намерама неких недржавних актера, које могу бити од интереса за државу која је спроводи. Прикупљени подаци и информације се даље анализирају и достављају онима који те информације користе у процесу доношења одлука. С друге стране, контраобавештајна делатност има за циљ откривање и онемогућавање рада страних обавештајних служби. За разлику од обавештајне, контраобавештајна делатност се претежно одвија на сопственој територији, али наравно и на територији противника, али са другим циљевима и методама. Она обезбеђује заштиту виталних система важних за функционисање државе и њене безбедности, спречава шпијунажу и субверзивну делатност.

Обавештајне службе, пре свега, треба посматрати као институције које располажу релевантним информацијама. То је њихова битна одредница, посебно ако прихватимо чињеницу да правремена и тачна информација скоро увек обезбеђује моћ онемо ко је поседује и да је као таква одувек имала посебан значај. Један наш истакнути криптограф говорио је: „Живимо у времену када информација има убитачну моћ. Они који владају информацијама борбенији су и јачи од оних који владају атомским наоружањем.“⁵³⁷ Између осталих, или боље рећи пре свих, обавештајне службе су те које треба да обезбеде држави правремене информације. Ако обавештајна делатност има за циљ прикупљање информација, контраобавештајна делатност има задатак да информације

безбедности, ВШУП, Београд, 2001, стр.47-79; Андреја Савић, *Увод у државну безбедност*, ВШУП, Београд, 2000, стр.59-68 и Obren Đorđević, *Osnovi državne bezbednosti*, VŠUP, Beograd, 1987, стр.34-41.

⁵³⁶ Постоје и другачије поделе обавештајне активности, која је, као у домаћој, тако и у страниој литератури, углавном двојака, а односи се на *обавештајну делатност* и *необавештајну делатност* (примена субверзивних – тајних акција) обавештајних служби. Ова, тројна подела преузета је из: Љубомир Стајић, *Основи система безбедности*, Правни факултет, Нови Сад, 2011, стр.226.

⁵³⁷ Aleksandar Trifoni, *Informacija-moć do koje se teško dolazi*, BeoSing, Beograd, 2005. str.25.

сачува. То је уједно и основна разлика између те две делатности, у односу на највиталнији ресурс којим обавештајне службе располажу, а то је информација.

Субверзивно деловање⁵³⁸, називано још и превратничко, је делатност обавештајних служби усмерена на контролу и/или мењање политичких прилика у другим државама. Испољава се различитим облицима, с основном намером да се у земљи или одређеном региону ојачају сопствене позиције и утиче на исход одређених догађаја и процеса, који су од интереса за онога ко те активности спроводи. Када се процени да се дипломатским и економским мерама не могу постићи жељени резултати, обавештајне службе добијају задатке да се ангажују на субверзивном плану. До јачања страног утицаја у другим земљама може се доћи пружањем подршке „угроженим“ режимима чија је политика у сагласју са страним интересима, или пак тајним организовањем преврата ради довођења на власт марионетских режима.⁵³⁹

Иако многа међународна документа, која су у функцији очувања светског мира, забрањују мешање у унутрашње послове и питања других држава, субверзивна делатност обавештајних служби, најчешће није адекватно санкционисана.⁵⁴⁰ Разлог томе можда лежи и у чињеници да већина држава желе да избегну правну регулативу наведене области и да је задрже на политичком нивоу, где су могуће различите интерпретације догађаја. Такве активности спровode обавештајне службе, чији је начин деловања, по природи ствари конспиративан, тако да не постоје довољно јасни докази о њиховој умешаности у питања друге државе, али и у чињеници да их обично спровode државе које у међународним односима представљају силу, тако да сваки покушај њихове јавне осуде није довољно гласан. Овакво стање ствари, даје поруку да је овај вид остваривања спољнополитичких циљева, упркос свему, ипак јефтин и исплатив, што моћне субјекте само додатно мотивише да наставе са његовим спровођењем.⁵⁴¹ Разуме се

⁵³⁸ Под субверзијом (лат. *subversio* – преврат, разарање, рушење) се подразумева „сложени облик институционалног насиља које карактерише индиректна и директна примена силе, односно настојање и реализација максимализираног продора таквих глобалних идеолошких, економских и културних образаца и односа по укупан профил друштва и битних друштвених и привредних усмерења, све до начина индивидуалног и колективног живљења, који омогућавају реализовање стратешког циља носилаца субверзије у одговарајуће поре друштва – објекта субверзивне пенетрације”, Dragan Simeunović, *Političko nasilje*, Radnička štampa, Beograd, 1989, str.134-135.

⁵³⁹ Љубомир Стајић, *Основи система безбедности*, Правни факултет, Нови Сад, 2011, стр.229.

⁵⁴⁰ Веселин Конатар, „(Не)обавештајне операције као акти агресије“, *Култура полиса*, број 17/2012, стр.32.

⁵⁴¹ Милош Миленковић и Вељко Благојевић, “Обавештајне службе као актери државног удара“, *Војно дело*, Београд, број 5/2015, стр. 121.

да је сваком државном удару претходило изазивање политичке и економске нестабилности, стварање екстремних, најчешће десничарских, организација и помагање разних криминалних структура. У позадини свих тих активности, по правилу, налазиле су се стране обавештајне службе и њихове експозитуре.

Субверзивном делатношћу обавештајних служби дестабилизује се држава према којој се делује, доводи до промене њеног устројства, односно друштвено-политичког и уставног поретка, или бар владајуће елите. Спроводи се најчешће уз ослањање на одане групе унутар земље која се напада, које служе као параван, чиме се та субверзивна делатност представља као унутрашњи, а не спољашњи производ.⁵⁴² Тако државе покушавају да сачувају свој кредибилитет и спрече деловање међународноправних институција и осуду међународног јавног мњења.⁵⁴³ Метод превратничког (субверзивног) деловања обавештајних служби⁵⁴⁴ спроводи се кроз следеће форме: **(1)** стварање и коришћење криза, **(2)** субверзивна пропаганда, **(3)** тероризам, **(4)** саботажа, **(5)** диверзија, **(6)** употреба специјалних снага и **(7)** насилни преврат.⁵⁴⁵ Овде треба нагласити да поред обавештајних служби, које су основни носиоци, постоје и други носиоци субверзивних активности, као што су разне друштвене организације и институције политичког, културног, научног или сличног карактера, али и одређене војне формације и специјалне јединице. Преврат, као форма субверзивног или необавештајног деловања обавештајних служби, представља крајњи циљ и као таквом у пракси му најчешће претходе остале форме субверзивног деловања, што не мора бити правило, јер то зависи од процене.

⁵⁴² Саша Мијалковић, *Национална безбедност*, Криминалистичко полицијска академија, Београд, 2011, стр.238.

⁵⁴³ Такве врсте „тајних акција“ реализују се средствима којима се заправо прикривају прави актери, како се држава која те акције спроводи против друге државе у којој тежи да оствари неки утицај, не би доводила у везу с тим. Thomas C. Bruneau and Kenneth R. Dombroski, “Reforming Intelligence: The Challenge of Control in New Democracies,” *Proceedings from an international roundtable on intelligence and democracy*, Center for Civil-Military Relations, Naval Postgraduate School, Monterey, California, August 26-27, 2004, str. 11.

⁵⁴⁴ Када су у питању методе деловања обавештајних служби, у односу на садржај рада, оне се могу поделити на: **а)** метод прикупљања података и **б)** метод превратничког (субверзивног) деловања. Неки аутори имају другачију поделу, која је заснована на теоретском приступу који је имао Институт безбедности у Београду, али се суштински не разликује од претходне, и такође је двојака: **а)** метод обавештајне делатности и **б)** метод необавештајне делатности обавештајних служби. Види у: Љубомир Стајић, *Основи система безбедности*, Правни факултет, Нови Сад, 2011, стр.237 и Андреја Савић, *Увод у државну безбедност*, ВШУП, Београд, 2000, стр.83.

⁵⁴⁵ Љубомир Стајић, *Основи система безбедности*, Правни факултет, Нови Сад, 2011, стр.241.

Утицај на реализацију и ток државног удара обавештајне службе остварују преко „агената од утицаја“⁵⁴⁶, који се најчешће налазе у структурама државне и политичке власти или представљају личности високог јавног угледа и утицаја у оружаним снагама и руководством обавештајних/контраобавештајних служби.⁵⁴⁷ Наиме, „агенти од утицаја“, који најчешће нису бројни, могу бити политичари, новинари, официри, дипломате, пословни људи, истакнути научници и стручњаци, естрадни и културни радници и слично. То су личности са којима се не успоставља класични агентурни однос и које се не користе за прикупљање обавештајних података, већ се, када то тренутак захтева, користе за реализацију државног удара, или неке друге субверзивне активности.⁵⁴⁸ Такве личности се од стране обавештајних служби редовно истражују и процењују се њихове могућности и амбиције. На исти овај начин, обавештајне службе остварују контакте или учествују у креирању одређених фракција и група, које им у погодном тренутку могу бити од користи. Њиховим организовањем и усмеравањем њихових активности, повећава се изглед на постизање брзог и изненадног успеха државног удара.⁵⁴⁹

Поред деловања преко „агената од утицаја“, могуће је учешће страних обавештајних служби и преко обавештајца⁵⁵⁰ који делују као „убачени елемент“ у одређене структуре власти у држави преврата. Због изузетне осетљивости њиховог ангажовања посебна пажња се мора посветити такозваном легендирању деташираног обавештајца,⁵⁵¹ како би се прикрила његова стварна делатност и повећала

⁵⁴⁶ Понекад се за ову врсту агената користе и други трмини попут: политички агенти, идеолошки агенти, марионета, пенетрит и слично.

⁵⁴⁷ Младен Бајагић, *Методика обавештајног рада*, Криминалистичко-полицијска академија, Београд, 2010, стр. 202.

⁵⁴⁸ Милан Милошевић, „Снага неконвенционалних дејстава“, *Војни информатор* број 6, новембар-децембар, Београд, 2004, стр. 63.

⁵⁴⁹ Андреја Савић, *Обавештајне службе и национална безбедност*, Крагујевац, 2006, стр. 120.

⁵⁵⁰ Основна разлика између „агента“ и „обавештајца“ јесте у томе што је „обавештајца“ професионални припадник обавештајне службе и организатор обавештајне активности, док је назив „агент“ резервисан за реализатора обавештајне активности, који није у сталном радном односу у обавештајној служби, и који ту делатност обавља свесно, тајно и из различитих мотива, а који нису везани за остваривање права из радног односа (не раде за плату, иако могу добијати одређену новчану накнаду за услуге које пружају обавештајној служби). Наведено према: Младен Бајагић, *Методика обавештајног рада*, Криминалистичко-полицијска академија, Београд, 2010, стр. 114-115.

⁵⁵¹ *Деташиран* (фр. *détacher*) значи одвојен, отцепљен од целине, без везе са осталим деловима; придодат, додељен. Термин „деташиран обавештајца“ односи се на обавештајца уграђеног у неку институцију у земљи или иностранству, ради обављања одређеног задатка.

конспиративност његовог обавештајног рада. Ангажовање таквог лица реализује се на дугорочној основи и поред његових изузетних способности, захтева и бриљантно планирање сваког детаља у чему учествују читави тимови. Управо из тих разлога, ово је знатно ређи начин учешћа обавештајних служби у преврату, у односу на деловање преко „агената од утицаја“. Приликом извођења државног удара обавештајне службе, својим проценама, преузимају одговорност да ли ће државни удар довести до жељеног резултата и њиме оправдати цена и преузети ризик, или не. Зато је, да би процена била правилна, потребно познавати прилике у земљи преврата и саме заверенике. Вештим руковођењем акцијом државног удара, шира се јавност ставља пред свршен чин, чиме се смањује опасност од могуће негативне реакције и деловања јавног мњења на ток и исход превратничке акције.

4.2.1. Мајски преврат и улога страних обавештајних служби

Нема довољно доказа на основу којих се поуздано може тврдити да је постојала активна улога страних обавештајних служби у припреми и организовању Мајског преврата. Могући разлог томе је и то што се наша, али ни страна историографија, питању обавештајних служби као актера Мајског преврата није довољно посветила. Тешко је томе наћи рационално објашњење, тим пре јер је реч о догађајима који са данашњим временом имају довољно велику дистанцу. Мало је вероватно да би се откривањем одређених истина у вези са деловањем страних обавештајних службу у Мајском преврату завршило са озбиљнијим последицама по безбедност и националне интересе савремених држава. Међутим, без обзира на то ограничење, оно што се на основу доступних и истражених података поуздано зна јесте да су стране обавештајне службе, првенствено аустро-угарска и руска обавештајна служба, имале одређена сазнања о постојању завере против српског краља. Само то сазнање, које није произвело никакво деловање у циљу заштите српског суверена, чини их на неки начин саучесницима преврата.

Легенда (лат. *legenda, legere*-читати) у једном од својих значења представља измишљену причу, бајку, гатку, баснословну причу. Термин „легендиран обавештајац“ значи стварање контекста у коме се прикрива стварна делатност обавештајца, најчешће давањем лажног идентитета.

Обавештајна служба Руског царства и њена улога у Мајском преврату

Развој и настанак обавештајно-безбедних служби у Русији датира још из времена цара Ивана Грозног, када је 1565. године основана „Опричина“, безбедносна организација војног карактера са око 6.000 људи, која је имала задатак да штити цара и монархију. Стотинак година касније оснива се „Тајни биро“ задужен да преко својих агената прати политичке противнике и безбедност царевих посланика на страним дворovima. Формирањем такозваног „Преображенског бироа“, чији је задатак био да се спречи свака политичка субверзија против цара и државе, почиње да се ствара организација која поприма облике политичке полиције. Почетком XIX века формира се „Трећа секција“ која је ударила прве темеље савремене обавештајне организације у Русији, а нешто касније, биће организована једна од најсуровијих и најомраженијих служби у царској Русији – ОХАРНА, у оквиру које је поред политичке полиције формирана и Служба за иностранство. Руски цар Александар III основао је и посебну службу за иностранство, чије се представништво налазило у руском конзулату у Паризу, са задатком да прати активности руских револуционара по Европи.⁵⁵²

Руска обавештајна служба је била врло активна на Балкану, па тако и у Србији. Интересантно је да се руска обавештајна служба доводи у везу и са неуспелим Ивањданским атентатом на краља Милана, који због свог проаустроугарског става није био баш омиљен на руском двору. Наиме, атентатор Ђура Кнежевић је у истрази говорио да се у Букурешту срео са одређеним човеком, кога раније није познавао, а за кога је због специфичног говора знао да је Рус. У истрази се дошло до сазнања да је то пуковник Грабов, шеф руске тајне полиције за Балкан. Када су Кнежевићу показане фотографије Грабовог стана у Букурешту, он је потврдио „да је то кућа у којој је он био и примио новац за атентат“.⁵⁵³ Била је то кућа у којој је било седиште Охарне, руске тајне полиције за Балкан.⁵⁵⁴

⁵⁵² Милан Милошевић, *(Контра)шпијунажа – настанак и развој у Србији и свету*, МЦ „Одбрана“, Београд, 2011, стр. 56.

⁵⁵³ Слободан Јовановић, *Влада Александра Обреновића*, књига друга, Издавачко и књижарско предузеће Геца Кон, Београд, 1935, стр. 430.

⁵⁵⁴ Сузана Рајић, *Александар Обреновић: владар на прелазу векова – сукобљени светови*, Српска књижевна задруга, Београд, 2014, стр. 262.

Поред тога, утврђено је и да је службеник у руском посланству у Београду, Мамулов наговарао слугу Стевана Лацковића, који је у посланству био ангажован, да убије краља Милана. До овог податка дошло се на основу Лацковићевог писма које је он, шест дана пре атентата, писао из Софије једном рођаку у Србији, а које је српска полиција пресрела. Међутим, приликом суђења Лацковић је државном тужиоцу „тврдио да га је Мамулов наговарао на атентат, али не против краља Милана, већ против краља Александра“.⁵⁵⁵ Управник вароши Београда, Ристо Бадемлијић, је 4. јула 1899. године писао председнику владе где поред Мамулова као организатора атентата помиње и пуковника Таубеа, руског војнога аташеа. Помиње се да је највероватније и Арсен Карађорђевић, рођени брат Петра Карађорђевића, био у Букурешту када је атентатор Кнежевић разговарао са оним „тајанственим Русом“ затим да се за припрему атентата знало и на црногорском двору, али и да су мета били „краљеви“.

У том се писму за Ивањдански атентат између осталог каже: „Али да све то није било без удела Таубе-а, Мамулова и похапшених радикала, то је као Бог на небу. Сви су знали и спремали. Знало се и у земљи. Знало се и на Цетињу. Тамо су они протерани (Црногорци?) причали да ће Краљ Милан погинути при излазу из града. И Блажо Петровић је знао. Њега много терети онај Стеван, што је похарао руско посланство. Он тврди да су Таубе, Мамулов, Блажо, Самуило Стевановић, д-р Ђока Николић и Таушановић све ово спремала у посланству. Краљеви нису хтели да Блажа, као члана једне владајуће династије, хапсимо, но да се само прогна, и синоћ је прогнат. У Земуну се хвалио, да ће се осветити Краљу Милану, да ће се вратити у Србију, јер Краљ Милан мора из Србије отићи. То је Јовановићу говорио. Сви су опште тврди на исказима, али опет расветлиће се цела ствар. Онај Стеван каже, да га је Мамулов нудио, да баци бомбу на Краљеве.“⁵⁵⁶ Сумњу на руску умешаност у атентат баца и то што су се нарочито залагали да се учесници атентата помилују, што је још више стварало утисак да су они „били њихова оруђа“. Међутим, због обзира према Русији и недостатка чврстих доказа, у јавност се није излазило са именима Руса до којих се у истрази дошло да могу стајати

⁵⁵⁵ Слободан Јовановић, *Влада Александра Обреновића*, књига друга, Издавачко и књижевско предузеће Геца Кон, Београд, 1935, стр. 431.

⁵⁵⁶ Владан Ђорђевић, *Крај једне династије: Прилози за историју Србије од 11. октобра 1897. до 8. јула 1890*, књига друга, Штампарииа Д. Димитријевића, Београд, 1905, стр. 371.

иза атентата, тако да је у јавном мњењу створена слика да је овај атентат заправо дело Карађорђевићеваца, а не Руса.⁵⁵⁷

У разговору који је председник владе Владан Ђорђевић имао са краљем Александром након повратка са лечења из иностранства, а које је због неуспелог атентата на краља Милана прекинуо, говорио је да је пред судом и пред светом врло тешко доказати руску умешаност у овај атентат. „За мене нема сумње, да је руска или рецимо панславистичка тајна организација заједно са нашим радикалима, Црногорцима и Карађорђевићевцима спремала овај атентат на Краља Милана, али није главно, оно што ми верујемо, него о томе треба доказима верити целу Европу, цео образовани свет, који је сада упро очи у Србију. Ја не знам, докле се дошло са истрагом и у колико су оправдана ова силна хапшења, али знам, да су Руси врло велики мајстори у атентатима и превратима, које ево скоро сто година праве у балканским државама, и да према томе није вероватно да ће се њихово учешће моћи доказати.“⁵⁵⁸ И краљ Александар је био убеђен да је Русија, односно Грабо био умешан у атентат на краља Милана, што је отворено рекао и Мансурову, тражећи од њега да то пренесе и руском цару.⁵⁵⁹

Када је у питању завера против краља Александра и умешаност Русије у те активности, потребно је указати на један, помало необичан случај. Био је то један више аматерски покушај Рада Алавантића, сина угледног шабачког адвоката и познатог Карађорђевићевца, који се донекле може довести и у везу са руском обавештајном службом. Наиме, Алавантић је 20. фебруара 1902. године са четири пратиоца, са територије Аустро-Угарске, из Сремске Митровице, у униформи српског генерала чамцем прешао Саву у рејону Шапца, и изненађујуће лако успео да под своју команду стави царинску стражу. Са њима се упутио ка жандармеријској касарни у Шапцу, где је у покушају идентификације од стране командира жандармерије дошло и до међусобне размене ватре, од које је Алавантић смртно страдао. Иако је у овој својој акцији Алавантић био сам, за његову намеру знао је Јаков Ненадовић, рођак Петра

⁵⁵⁷ Слободан Јовановић, *Влада Александра Обреновића*, књига друга, Издавачко и књижевско предузеће Геца Кон, Београд, 1935, стр. 433.

⁵⁵⁸ Владан Ђорђевић, *Крај једне династије: Прилози за историју Србије од 11. октобра 1897. до 8. јула 1890*, књига друга, Штампарииа Д. Димитријевића, Београд, 1905, стр. 375.

⁵⁵⁹ Сузана Рајић, *Александар Обреновић: владар на прелазу векова – сукобљени светови*, Српска књижевна задруга, Београд, 2014, стр. 262.

Карађорђевића, али и агенти руске тајне службе који су били потчињени Грабову.⁵⁶⁰ Постоје тврдње према којима је намера Карађорђевићеваца и руске тајне службе заправо била да се, у тренутку када је питање престолонаслеђа у Србији било отворено, краљ Александар учини несигурним и да се код њега створи неповерење према радикалима, чију је подршку у том тренутку имао.⁵⁶¹ Међутим, овај упад Алавантића није изазвао онај ефекат који је Ивањдански атентат имао на краља Милана, чему су се и руска тајна служба и Карађорђевићевци надали. Кажњени су само они погранични стражари, који су се лаковерно, или због могућег негативног расположења према актуелном краљу, сувише лако ставили под Алавантићеву команду.

Поред тога, постоје тврдње да је и сама краљица Драга била агент руске обавештајне службе. Према том становишту, она је руски агент постала пре него што је постала краљица. Краљ Милан је свом пријатељу и бившем председнику владе Владану Ђорђевићу 28. јула 1900. године, приликом њиховог сусрета у Бечу говорио: „Ја тврдим да је Драга Машин била и да је она и данас као Краљица прост агент руски.“⁵⁶² Он је био убеђен да је Драга била умешана у Ивањдански атентат и да је непосредно сарађивала са пуковником Таубеом из руског посланства у Београду: „Драга се често састајала са Таубеом у кући проте Алексе. Када се нису могли састати, а да се то не примети, онда су се дописивали. Та је писма носио пуковников сеиз.“⁵⁶³ Поред сазнања о њеним активностима са Русима из прошлости, краљ Милан чак предвиђа и какав ће њен будући ангажман бити у улози српске краљице: „Према томе свима државним пословима управљаће она жентурина, која ће иза одшкринутих врата министарске седнице прислушкивати, као што је прислушкивала док је била Наталијина цофа.“⁵⁶⁴

⁵⁶⁰ Слободан Јовановић, *Влада Александра Обреновића*, књига трећа, Издавачко и књижарско предузеће Геца Кон, Београд, 1936, стр. 237-240.

⁵⁶¹ Казимировић је става да је „Ангажовање Алавантића била само једна од Ненадовићевих акција организованих у циљу дестабилизације режима у Србији и стварање предуслова за обарање Александра Обреновића“. Мишљења је да ни сам Ненадовић није веровао у неки значајнији успех „разбарушеног Алавантића“, али је веровао да ће се краљ Александар уплашити, можда и прогласити ванредно стање, као после Ивањданског атентата, чиме би његов положај постао још нестабилнији. Васа Казимировић, *Црна рука: личности и догађаји у Србији од Мајског преврата 1903. до Солунског процеса 1917. године*, Прометеј, Нови Сад, 2013, стр. 94.

⁵⁶² Владан Ђорђевић, *Крај једне династије: Прилози за историју Србије од 11. октобра 1897. до 8. јула 1890*, књига трећа, Штампариија Д. Димитријевића, Београд, 1906, стр. 687-688.

⁵⁶³ Исто, стр. 689.

⁵⁶⁴ Исто, стр. 696.

Да је Драга руски агент сумњала је и краљица Наталија. Она је у једном свом писму од 21. марта 1901. године упућеном г-ђи Јелени Ристе Дайћа писала да је „Драга била управљана из руског посланства: прву везу с њоме ухватио је војни изасланик барон Таубе, и то 1899; Мансуров је ту везу даље неговао, и Руси који редовним дипломатским путем нису могли Милану ништа, узели су најзад да га руше помоћу милоснице његова сина. Александар, који није ни слутио о Драгиним односима са руском дипломатијом, примао је као личне и сасвим искрене савете оно што му је она, научена Русима, говорила...“⁵⁶⁵ Ово њено запажање интересантно је тим пре што је и краљица Наталија важила за русофила.

Краљ Милан је чврсто веровао да иза женидбе краља Александра и Драге Машин заправо стоји Русија и њени интереси. Чак и то да је ова женидба, коју Руси здушно подржавају заправо усмерена не само против Србије, него и против самог српског краља Александра. „Треба ли ја Вас да подсећам на факт, да је Русија протерала из Србије и Кнеза Милоша и Кнеза Михајла и Кнеза Александра Карађорђевића и мене, треба ли да вам доказујем, да она хоће да протера Александра, и да му је за то помогла да се ожени тако да постане као владалац немогућ и у Србији и у односима са свим европским дворовима?“⁵⁶⁶ Као намеру Русије и радикала за будућег носиоца српске круне он види „Периног сина који је код њих у Петербургу“ и да се због велике моћи и утицаја Русије нико у свету неће противити. Говорио је: „Катастрофа наше династије је ту, она је неизбежна, као и повратак Карађорђевића у Србију“⁵⁶⁷ Саговорник краља Милана, Владан Ђорђевић, био је помало сумњичав према свим тврдњама о Александровој умешаности у Ивањдански атентат и о томе да је Драга руски шпијун, што је, као је сам писао, и рекао бившем српском краљу. Уместо конкретних, писаних, доказа које је краљ Милан наводно поседовао, све оптужбе су се ипак свеле само на тврдње и претпоставке (могуће и основане) бившег и увређеног српског краља.⁵⁶⁸

⁵⁶⁵ Слободан Јовановић, *Влада Александра Обреновића*, књига трећа, Издавачко и књижевско предузеће Геца Кон, Београд, 1936, стр. 26.

⁵⁶⁶ Владан Ђорђевић, *Крај једне династије: Прилози за историју Србије од 11. октобра 1897. до 8. јула 1890*, књига трећа, Штампарија Д. Димитријевића, Београд, 1906, стр. 699.

⁵⁶⁷ Исто, стр. 701.

⁵⁶⁸ Владан Ђорђевић у својој књизи пише да му је приликом њиховог сусрета и разговора у Бечу, краљ Милан говорио и показивао извесну гомилу хартије у којој се налазе и одређени писани докази о томе да иза Ивањданског атентат стоји његов син и да је Драга Машин руски агент. Те му документе краљ Милан није дао, нити показао, већ му је приликом тог сусрета од 28. јула 1900. године говорио: „Ја сам још данас хтео да заједно погледамо све ове хартије, али сам ево скоро два сахата без одмора говорио, па сам уморан

Што се тиче умешаности руске обавештајне службе у убиство краља Александра Обреновића, знајући да иза Мајског преврата стоје либерали, а не радикали на које су Руси гледали као на политички ослонац своје политике у Србији, тешко је помислити да постоји директна веза или активно учешће руске обавештајне службе. Међутим, нема сумње да је руски посланик у Београду, Чариков, знао за постојање завере против српског краља. У складу са упутствима свог шефа дипломатије, Ламздорфа, руски посланик у Београду није желео да се меша у унутрашње ствари Србије, што не значи да је био лоше обавештен. На основу мемоара који су објављени након Чариковљеве смрти, 1931. године, могу се извући одређени закључци: „Он је видео да Александар, долази у све тежи положај, и да се нешто спрема чак против његовог живота. Он је све то јављао у Петроград, али Александру није говорио ништа, јер то би се могло протумачити као мешање у унутрашњу политику Србије, које му је Ламсдорф забранио. Пред мајску заверу, Чариков је био свестан катастрофе која се спрема, и опет зато остао неутралан посматрач.“⁵⁶⁹ На основу тога што је руска дипломатија знала за припрему завере против српског краља, а да није предузела ништа да њен крвави епилог спречи, стиче се утисак да је Русија краља Александра свесно и намерно препустила судбини, чији су исход они добро знали.

Обавештајна служба Аустро-Угарске и њена улога у Мајском преврату

Обавештајна служба Аустрије (касније Аустро-Угарске) формирана је 1802. године у оквиру Одељења за евиденцију при Штабу генералкартимајстера, са задатком да у миру прикупља обавештајне податке из иностранства, који су се првенствено односили на војна питања. После више организацијских трансформација, 1850. године оснива се Царски и краљевски биро за евиденцију (Евиденцбиро), као самостална целина која је припадала Штабу генералкартимајстера. У почетку је Евиденцбиро функционисао као типично војна обавештајна служба прикупљавши информације војног

као да сам цео дан копао. За то морамо оставити читање свију ових хартија за други пут, требаће нам за то цео дан, ако не и више.“ Међутим, до тог заједничког читања „други пут“ никада није ни дошло. Наиме, приликом њиховог следећег сусрета краљ Милан је Владану Ђорђевићу рекао да је сву ту документацију коју је поседовао „ономад“ спалио. Владан Ђорђевић, *Крај једне династије: Прилози за историју Србије од 11. октобра 1897. до 8. јула 1890.*, књига трећа, Штампарија Д. Димитријевића, Београд, 1906, стр. 698.

⁵⁶⁹ Слободан Јовановић, *Влада Александра Обреновића*, књига трећа, Издавачко и књижевско предузеће Геца Кон, Београд, 1936, стр. 450.

значаја. Касније је њен делокруг рада проширен, тако да је Евиденцбиро почео да се бави и класичном шпијунажом. Према званичној терминологији аустро-угарска агентура се начелно делила на: „(1) поверенике (*Vertrauensleute*), под којима су се подразумевали људи који су радили без награде, већином из патриотизма, (2) „агенте“, односно конфиденсте (*Konfidenten*) – плаћене сараднике који су по правилу били настањени у иностранству, и (3) „обавештајце“ (*Kundschafter*), тј. уходе које је руководство упутило у извиђање.“⁵⁷⁰

Аустро-Угарска је почетком XX века имала добро организовану обавештајну мрежу у Београду преко које је била у стању да дође до врло поверљивих података, који су се тицали самог врха државне власти. Њихова продорност у српски државни апарат види се и по томе што су њени агенти „преписивали цијеле документе из српског Министарства спољних послова, па су тако из овог времена у њене фондове доспјели повремене преписи дневника српског министра спољних послова, српског предсједника владе, као и забиљешке о најповерљивијим разговорима који су вођени у двору.“⁵⁷¹ Поред извештаја који су слали агенти аустро-угарске обавештајне службе, о интересима монархије бринули су и извештаје слали и посланик Аустро-Угарске у Београду, као и војни аташе.

Као што је то обично и пракса, агенти аустро-угарске обавештајне службе су радили под псеудонимима, па се тако у извештајима често наилази на агента под псеудонимом „Гајић“, који је имао свог сарадника у министарству спољних послова. Зна се и да је чиновник тог министарства Коста Јездимировић, уз помоћ Илије Димитријевића, такође запосленог у том министарству, преписивао поверљива документа, која су преко Земуне слата даље у Беч. Познато је и да је обавештајац под псеудонимом „Клејн“, Петар Ј. Поповић, са сталним боравиштем у Земуну, био је у контакту са многим политичарима и јавним радницима из српске престонице, преко којих је добијао важне информације. Овакве услуге агената су обично пратиле и одређене новчане награде о чему постоје трагови.⁵⁷²

⁵⁷⁰ Милан Милошевић, *(Контра)шпијунажа – настанак и развој у Србији и свету*, МЦ „Одбрана“, Београд, 2011, стр. 56.

⁵⁷¹ Милорад Екмечић, „Аустро-Угарска обавештајна служба и Мајски преврат у Србији 1903. године“, *Историјски часопис*, број XXXII, Историјски институт, Београд, 1985, стр. 214.

⁵⁷² Исто, стр. 214.

Аустро-угарска служба је располагала подацима да се на челу завереничке организације која је усмерена против српског двора, налази извесни Аксентије Базета–Рујанац (као право име спомиње му се још и Бацета или Бачета–Рујанац), заменик благајника у пропагандном одељењу Министарства спољних послова. Базета-Рујанац је иначе раније био официр српске војске, у коју је дошао из мађарске армије.⁵⁷³ Чланови те завереничке групе били су још и благајник у том одељењу Милета Степановић, као и краљев секретар Милош Петронијевић. Према њиховим сазнањима „ови су људи сви за Карађорђевића“⁵⁷⁴ У неким другим документима спомињу се и имена Петра Новаковића, Саве Ивановића (Консула), Стевана Лукачевића и Боже Скочића, власника београдског хотела „Национал“.⁵⁷⁵ Постојала су сазнања и да се Скочић у Бечу састајао и са Јашом Ненадовићем, рођаком кнеза Петра Карађорђевића. Верује се да је ова група, поред аустро-угарске, била у вези и са представницима руске обавештајне службе у Србији. Међутим, и поред тога што су ове групе деловале у строгој тајности, српске власти су сазнале за њихову припрему завере против краља.⁵⁷⁶

Аустро-Угарска обавештајна служба имала је наговештаја да су у заверу били укључени и бивши министар Ђорђе Генчић и пуковник Александар Машин, као и то да су били у самом врху завереничке организације. Познато им је било и да је децембра 1901. године радикалски првак и дипломата Милован Миловановић имао лични контакт са кнезом Петром Карађорђевићем, претендентом на српски престо.⁵⁷⁷ Аустро-угарска обавештајна служба знала је и за незадовољство краљем које је владало у војсци,

⁵⁷³ Своју каријеру у Србији, Рујанац је завршио 1902. године, када је био присиљен да поднесе оставку на положај и напусти Србију. Због тога што је знао многе поверљиве податке док је радио у министарству иностраних дела, српске власти су стрепеле од тога шта би могао предузети. Сузана Рајић, *Александар Обреновић: владар на прелазу векова – сукобљени светови*, Српска књижевна задруга, Београд, 2014, стр. 444.

⁵⁷⁴ Извештај Клајна (Петра Ј. Поповића) из Земуна од 13/26. фебруар 1902, Архив БиХ ЗМ 255/1902. Наведено према, Милорад Екмечић, „Аустро-Угарска обавештајна служба и Мајски преврат у Србији 1903. године“, *Историјски часопис*, број XXXII, Историјски институт, Београд, 1985, стр. 215.

⁵⁷⁵ Након убистава Краља Александра и Краљице Драге, аустро-угарски обавештајци били су убеђени да су она део завере коју је припремала група људи која се окупљала у хотелу Боже Скочића, аустро-угарског поданика, родом из Шибеника. Извештај Клајна (Петра Ј. Поповића) из Земуна од 12. јуна 1903, Архив БиХ ЗМ 869/1903, писано свега дан након преврата. Наведено према, Милорад Екмечић, „Аустро-Угарска обавештајна служба и Мајски преврат у Србији 1903. године“, *Историјски часопис*, број XXXII, Историјски институт, Београд, 1985, стр. 215.

⁵⁷⁶ Божо К. Маршићанин, *Тајне двора Обреновића: Управитељеве белешке*, књига друга, Београд, стр. 106-14-16.

⁵⁷⁷ Извештај Заједничког министарства из Беча од 25. фебруара 1901, Архив БиХ ЗМ 280/1901. Наведено према, Милорад Екмечић, „Аустро-Угарска обавештајна служба и Мајски преврат у Србији 1903. године“, *Историјски часопис*, број XXXII, Историјски институт, Београд, 1985, стр. 221.

посебно од дана његове женидбе Драгом Машин, као и то да се у војсци „нешто спрема“. Забележено је да „многи официри, а нарочито нижи, не устручавају се, да и у ширем кругу друштва исказују нерасположење, због којих ова потичу, а која се тичу непосредно двора.“⁵⁷⁸

Међутим, и поред сазнања за незадовољство у официрском кору, стиче се утисак да обавештајна служба Аустро-Угарске није имала потпуну слику о завереничкој организацији унутар војске, која ће заправо бити и главни носилац крвавог преврата у Београду 1903. године. На послетку, поред свих извештаја и доступних података који нам указују да је Аустро-Угарска ипак знала за припрему завере против српског краљевског пара, остаје недовољно разјашњено зашто је изостала реакција и упозорење бечког двора да се у Београду спрема пуч. Ова чињеница нас упућује на закључак да је Аустр-Угарска била решена да несигурног партнера, српског краља, препусти својој судбини. Процена је била да би аустро-угарским интересима више одговарало да у српској престоници буде Петар Карађорђевић.

Иначе, интересантно је рећи да је Јаков Ненадовић, брат од ујака Петра Карађорђевића који је покушавао да у Бечу оживи Карађорђевићевску пропаганду, поред везе са руском обавештајном службом одржавао везу и са аустро-угарском обавештајном службом. Он је крајем 1901. године, по налогу Петра Карађорђевића, ступио у контакт са шефом обавештајног одсека аустро-угарског министарства иностраних дела, Хајнрихом фон Милером. У писму датираним на 28. новембар 1901. године, које је садржало политички програм Петра Карађорђевића, а које Јаков Ненадовић предао Милеру, стајало је између осталог следеће: „Својим географским положајем Србија је упућена на то да има најбоље односе са суседном аустр-угарском Монархијом, а привредни интереси Србије захтевају данас више него икад на категоричан начин да ови односи буду што је могућно срдачнији. Сваки српски државник који заиста искрено и без фанфаронада хоће да служи својој земљи, морао би увек да има на уму ову околност. ...Уколико бих уз божју помоћ и вољом српског народа био позван да ступим на престо Србије, онда ... ћу се у спољној политици земље увек држати наведених ставова. Такође бих најенергичније пазио на то, да садашњи

⁵⁷⁸ Извештај Заједничког министарства из Беча од 24. јануара 1901, Архив БиХ ЗМ 1456/1902. Наведено према, Милорад Екмечић, „Аустро-Угарска обавештајна служба и Мајски преврат у Србији 1903. године“, *Историјски часопис*, број XXXII, Историјски институт, Београд, 1985, стр. 222.

status quo на Балканском полуострву буде очуван.⁵⁷⁹ Могуће је да је управо ова сазнање аустро-угарске обавештајне службе пресудило да бечки двор прећутно подржи Петра Карађорђевића за новог краља Србије.

4.2.2. Двадесетседмомартовски пуч и улога страних обавештајних служби

Прва половина XX века представља период великих потреса и врло живе дипломатске и обавештајне активности. Концепција новог светског поретка коју су заговарале Немачка, Италија и Јапан водила је директно у рат. Због опасности од избијања новог оружаног сукоба, период између два светска рата многи аутори означавају раздобљем „тоталне шпијунаже“. Све оно што се дешавало у свету и Европи рефлектовало се и на дешавања у Краљевини Југославији и директно је утицало на њену судбину. Почетком Другог светског рата све државе, а посебно Немачка и Велика Британија, повећале су своју дипломатску и обавештајну делатност у скоро свим деловима света, па тако и на увек нестабилном на Балкану. Геостратегијски положај Краљевине Југославије условио је да се на њеном тлу, како је то обично до тада и био случај, преплићу различити интереси великих сила. То је директно утицало да се активности њихових обавештајних служби усмере према политичкој и војној елити које су се налазиле на челу ове, стратегијски веома значајне, балканске државе.

Највише пажње, а самим тим и активности, било је усмерено на држање Краљевине Југославије у односу на ратна дешавања која су почела, а којима се тада још увек није слутио ни исход ни крај. Интересовање за однос Југославије према рату показивале су велике силе, нарочито Велика Британија, САД, СССР и Немачка. Цео Балкан, а посебно Југославија која је најдуже успевала да одржи своју неутралност у времену тоталних подела, били су полигон на коме се водио такорећи, прави „рат обавештајних служби“, што само потврђује тезу о важности овог подручја. У намерама тих земаља и активностима њихових обавештајних служби треба тражити и многе одговоре на питања која се тичу припреме и организације преврата од 27. марта 1941.

⁵⁷⁹ Васа Казимировић, *Црна рука: личности и догађаји у Србији од Мајског преврата 1903. до Солунског процеса 1917. године*, Прометеј, Нови Сад, 2013, стр. 96.

године, који је Краљевину Југославију непосредно увео у рат за који она није била спремна и који ће је, показаће се, врло скупо коштати.

Обавештајна служба В. Британије и њена улога у Двадесетседмомартовском пучу

Велика Британија је земља која има веома дугу и развијену традицију обавештајних активности. Претпоставља се да оне датирају још из времена када је 55. године пре нове ере Гај Јулије Цезар започео освајање тих простора. Како је временом Британска империја расла и развијала се, тако је напредовао и развој њене обавештајне делатности. Идеолошким зачетником модерне британске обавештајне службе сматра се Францис Волшингем, који је заслужан за победу британске морнарице над шпанском 1588. године, од када Британија има неприкосновену превласт на мору. У Британији је непосредно пред Други светски рат постојао велики број служби који се бавио обавештајним радом. Захваљујући јаким институцијама које су изграђене управо у тој области, поред осталих квалитета које има, Британија већ дуго времена представља једну врло утицајну силу у међународним односима.

Британска обавештајна служба *Intelligence Service* је скуп различитих организација које делују у сфери обавештајне делатности. Армија има своју обавештајну службу (*MI – Military Intelligence*), морнарица своју (*NI – Naval Intelligence*), ваздухопловство своју (*AFI – Air Force Intelligence*), као и Министарство спољних послова своју (*SIS – Sekret Intelligence Service*, познатију под називом *MI-6*). У том ланцу се такође налази и служба Министарства унутрашњих послова (*Security Service*, познатија као *MI-5*), која заправо и није обавештајна, већ служба безбедности. Поред ових, постојале су и друге сличне тајне организације, блиске обавештајној служби. Нажалост, због саме природе организација, о свим тим гранама британске обавештајне службе не зна се баш много.

У оквиру обавештајне службе министарства спољних послова *SIS*, под вођством мајора Лавренса Гранда, 1938. године основан је одсек „D“ (по речи "*destruction*" – разарање). Како му је и име казивало, одсек је био агресивна јединица са задатком да

саботажама наноси штету непријатељу.⁵⁸⁰ Идеја је била да тај новоформиран одсек не делује изван земље, него да у случају немачке инвазије организује субверзије и саботаже на британској територији запосетој од непријатеља. Да би *SIS* растеретио додатних обавеза, Черчил у јулу 1940. године доноси одлуку о формирању Управе за специјалне операције (*SOE – Special Operations Executive*). Била је то једна од већих реформи тајне службе у време Другог светског рата. Задатак оснивања *SOE* поверен је министру за економско ратовање, др Хју Далтону. Првобитна замисао о намени и задацима *SOE* сводила се на привредну саботажу у непријатељским земљама, као и на саботажу непријатељских извора снабдевања у неутралним подручјима.⁵⁸¹ Одељење „D“ *SIS-a* прешло је у надлежност *SOE*, односно под команду Франка Нелсона, који је убрзо након оснивања Управе за специјалне операције постављен за њеног шефа уместо дотадашњег Далтона.

Британска обавештајна делатност представља посебно поглавље у односима између Велике Британије и Краљевине Југославије. Обавештајна активност Велике Британије дуго је присутна на овом подручју, а посебно долази до изражаја у годинама уочи избијања Другог светског рата. Британска тајна служба Министарства иностраних послова (*SIS*) једна је од најранијих која се појавила и деловала на овим балканским просторима. Као „главни људи“ у Београду помињу се британски војни аташе потпуковник Чарлс Кларк, А. Х. Макдоналд и Макс Деспард. Они су у пролеће 1940. године своје редовне дужности предали својим заменицима и посветили се, по наређењу са „вишег места“ искључиво прикупљању обавештајних информација и у исто време припреми саботажа и герилских акција.⁵⁸²

У време формирања *SOE* 1940. године, у Београду је била централа британске обавештајне службе за Балкан и имала је солидно изграђен апарат. У њене нарочито способне агенте убрајали су се Вилијем – Бил Бејли, који је припадао групи инжењера у руднику Трепча и Бил Хадсон, из исте групе, који се посебно бавио питањима везаним за ометање пловидбе италијанских бродова у Далмацији. Кругу поменутих агената припадали су и неки чланови британског посланства у Београду. Међу њима били су и

⁵⁸⁰ Хедер Вилијамс, *Падобранци, патриоти и партизани: Управа за специјалне операције у Југославији 1941-1945*, Нолит, Београд, 2009, стр. 18.

⁵⁸¹ Ричард Дексон, *Повијест британске обавештајне службе*, Загреб, 1980, стр. 238.

⁵⁸² Према, Васа Казимировић, *Србија и Југославија 1914-1945*, књига друга, Крагујевац, 1995, стр. 673.

Џулијан Емери заменик аташеа за штампу, Александер Гален, заменик морнаричког аташеа, Џон Бенет и Хју Ситон – Вотсон, син универзитетског професора Ситона – Вотсона, као и Томас Мастерсон, први секретар посланства. Од јануара 1941. године овом агентском кругу припадао је и Џорџ Тејлор, који је био задужен за координацију свих група *SOE* на целом југо–истоку. И неки новинари су, такође, припадали овом кругу, као Ралф Паркер, дописник „Тајмса“ и Теренс Атертон, издавач једног листа на енглеском језику у Београду.⁵⁸³ Један део ових агената *SOE* наставиће своју активност и после догађаја од 27. марта и краткотрајног Априлског рата 1941. године. Неки ће од њих, када дође до оружане борбе против немачких и италијанских окупатора, наступити као официри за везу код партизана и Југословенске војске у отаџбини, која је била под командом ђенерала Драже Михаиловића.

О везама генерала Боре Мирковића са британском обавештајном службом, сведочио је, много година након рата, његов пријатељ, ваздухопловни инжењер и конструктор авиона Станко Марјановић, који је у време непосредно пред почетак Другог светског рата у Југославији, заједно са генералом Мирковићем радио у згради команде ваздухопловства у Земуну. Према његовим тврдњама, лични пријатељ генерала Мирковића био је извесни Жика Крстић, трговац са Дедиња, који је у Београду, у Змај Јовиној улици број 13, имао фирму за набавку наоружања и војне опреме, из иностранства, у првом реду из Велике Британије. Ратни материјал који је преко њега купован, претежно је био намењен за југословенско ратно ваздухопловство. Управо је тај човек, трговац Жика Крстић, био веза генерала Мирковића и британске обавештајне службе, јер је Крстић одржавао честе пословне, али и приватне контакте са пуковником Маплбеком, припадником британског ратног ваздухопловства, који је иначе био и истакнути члан британске обавештајне службе.⁵⁸⁴

Британска обавештајна служба је веома активно била укључена у ширењу пропаганде у Краљевини Југославији, преко које су Британци желели да остваре утицај на јавно мњење у Југославији, политичаре, па и саму владу. У сарадњи са аташеом за штампу британског посланства у Београду, агенти секције „D“ су почетком јануара 1940. године основали телеграфску агенцију „Британова“, чији је задатак био да штампу

⁵⁸³ Исто, стр. 675.

⁵⁸⁴ Божидар Николић, *Југославија у рату – 27. март 1941*, документарни филм, Радио телевизија Београд, 1991-1992.

у Југославији снабдева извештајима о ратним догађајима и преко њих ствара расположење за ствар Британије и њених савезника.⁵⁸⁵ Посао је био добро организован тако да су чак и листови у Хрватској, који су углавном били наклоњени силама Осовине, почели да објављују материјале „Британове“. На челу агенције налазио се Градимир Козомарић, бивши уредник „Времена“. Агенција је имала и своје огранке у Будимпешти, Букурешту, Софији и Атини. Да би што више листова везали за себе, агенти секције „D“ служили су се и новцем. Исплаћивали су знатне суме новца разним издавачима. Један од браће Стокић, који су били издавачи познатог београдског листа „Правда“, поставили су захтев да им се месечно исплаћује 150.000 динара.⁵⁸⁶

Поред пропагандне активности преко штампе и других средстава комуникације (радио, филм), Британци су у Југославији нарочиту пажњу обраћали на везу са политичким, у првом реду са опозиционим партијама. У томе су имали и доста успеха, нарочито код партијских вођа у Србији. Поједине странке и политичке организације добијале су чак и новац из фондова тајних служби. Политичари који су сарађивали са британском обавештајном службом били су: Милош Трифуновић из Радикалне странке, Милан Гавриловић и Милош Тупањанин из Земљорадничке странке,⁵⁸⁷ Срђан Будисављевић из Самосталне демократске странке, Мирко Косић, Симовићев блиски пријатељ, Милан Грол из Демократске странке, професор Радоје Кнежевић, брат мајора Живана Кнежевића и бивши краљев учитељ француског језика.⁵⁸⁸ Колико је био јак утицај британске службе на политичка збивања у Југославији говори и податак да су на

⁵⁸⁵ Као пример британских листова који су излазили у Београду треба поменути месечник „*Balkan Herald*“, (1934-1940, власник и одговорни уредник Теренс Атертон), исти тај Теренс Атертон још од 1932. године издаје и уређује петнаестодневни лист „*South Slav Herald*“, који је имао месечни илустровани додаток „*Yugoslavia Illustrated*“, а у времену од 1936-1937. године у Београду тромесечник „*Anglo – Yugoslav Review*“, у власништву Удружења за унапређење англосаксонске културе у Југославији. Сва ова побројана штампа била је у функцији британске пропаганде. Јован Марјановић, *Дража Михаиловић – између Британаца и Немаца*, Београд, 1979, стр. 23.

⁵⁸⁶ Јован Марјановић, *Дража Михаиловић – између Британаца и Немаца*, Београд, 1979, стр. 23.

⁵⁸⁷ Према Симовићевим тврдњама „Српска земљорадничка странка није имала никаква удела ни у припремама ни у извођењу чина од 27. марта 1941. Заступник шефа те странке Милош Тупањанин водио је неку засебну акцију, финансирану од стране обавештајне службе, али није имао никакве везе са извршењем овог чина.“ Радоје Вукчевић, „Симовићев тестамент.“, *Гласник српског историјско-културног друштва „Ђегош“*, свеска двадесет прва – јуни 1968, Чикаго, Илиноис – САД, стр. 15.

⁵⁸⁸ Негативан став опозиције у Србији према Кнезу Павлу, која је несагледавајући објективне околности, по сваку цену хтела да дискредитује његов напор да сачува неутралност земље, илуструје порука Милоша Трифуновића из Радикалне странке упућена Кнезу: „Ако прихватите пакт, оптужићемо вас да сте германофил. Ако уђете у рат, оптужићемо вас да сте нас увукли у рат због своје жене (Гркиње)“. Према, Јакоб Б. Хоптнер, *Југославија у кризи 1934-1941*, Ријека, 1973, стр. 236. и Никола Миловановић, *Војни пуч и 27. март 1941*, Просвета, Београд, 1981, стр. 404.

седници владе, када је премијер Цветковић присутним члановима објавио услове пакта са Немачком и силама Осовине, три министра поднели оставке. Од те тројице, двојица министара су припадали странкама које су примале новчану помоћ од британске обавештајне службе, Чубриловић и Будисављевић, а трећи, Константиновић, био је под јаким утицајем Тупањанина.⁵⁸⁹ Међутим, те оставке нису довеле до пада владе, како се претпостављало, а министри су одмах замењени другима, осим Константиновића који је на наговор кнеза Павла повукао своју оставку.

Британска обавештајна служба инфилтрирала се и у националне асоцијације као што су Организација Четници, Удружење старих ратника, Удружење носилаца ордена белог орла са мачевима, Народна одбрана, који су били остаци српских покрета отпора из Првог светског рата. *SOE* је одабрала да финансира Народну одбрану, јер је та организација била најактивнија, а њен вођа Илија Трифуновић – Бирчанин, био је председник свих националних удружења и човек са знатним утицајем.⁵⁹⁰ Посебна пажња и активност британске обавештајне службе биле су усмерене и на придобијање Српске православне цркве. У том циљу организовани су и разни разговори британске стране са појединим угледним црквеним великодостојницима. С тим у вези, често су спомињани епископи Николај Велимировић и Валеријан Прибићевић. Претпоставља се да су Британци преко Агликанске цркве, на основу јаким духовних, литургијских и пријатељских веза, имали утицај на званичан став Српске православне цркве и иступање патријарха Гаврила Дожића и другог свештенства на страни „демократије“ и „слободног света“.

Као што се до сада могло закључити, секција „D“ *SIS*, која је касније била уграђена у *SOE*, била је веома активна на овим просторима. Њен центар за Балкан налазио се у Београду. Радом ове секције на Балкану руководио је британски бизнисмен Јулиус Ханау са надимком Цезар, а помоћник му је био Бил Бејли. Они су били ти који су у Југославији припремали диверзије и саботаже већег обима. Највећа акција коју су Британци планирали и упорно покушавали да изведу јесте блокирање Ђердапа, како би се онемогућио превоз румунске нафте воденим путем за Немачку. Ова акција покушавана је и са румунске територије. За акцију је био задужен Јулиус Ханау. Први

⁵⁸⁹ Миодраг Јанковић, Кнез Павле – од лепоте до истине, Београд, 2004, стр. 214.

⁵⁹⁰ Елизабет Баркер, *Британска политика на Балкану у Другом светском рату*, Загреб, 1978, стр. 93.

покушај, рушења потпорног зида у теснацу Гребен, Ђердапске клисуре, у јесен 1939. године пропао је наводно, зато што је неки „сувише одушевљени“ Југословен упалио једно експлозивно пуњење пре времена. Други покушај је требао да буде рушење брдских стена у Казану, те су у том циљу и почеле припреме, што је међутим открила немачка обавештајна служба. Под притиском немачке владе, а да јој се не би замерила, југословенска влада морала је да откаже гостопримство Јулиусу Ханау, те он у пролеће 1940. године напушта Југославију.⁵⁹¹

Трећи покушај имао је да се изведе тако што би у Ђердапском теснацу били потопљени шлепови натоварени цементом. У том циљу Британци су кренули уз Дунав од румунског места Браиле са натовареним шлеповима. Али и њих је открила немачка обавештајна служба, па је румунска полиција морала да интервенише. Тако се створио такозвани инцидент у Ђердапу, што је Британцима замерио и сам кнез Павле. Ни после тога, као ни за време окупације, Британци нису одустајали од сличних идеја диверзије у Ђердапу.⁵⁹² У Далтоновом писму британском премијеру Черчилу од марта 1941. године види се његова љутња на кнеза Павла због неуспеха акције на Ђердапу: „Сећате се да и Ваш елоквентни апел Кнезу Павлу да се изврши минирање стена у Ђердапу није уродио плодом због неодлучности тог љигавца. Значи, план у вези са Ђердапом не може да се оствари на време захваљујући Кнезу Павлу. Међутим, нада није пропала. За сада могу само то да кажем. На основу алтернативног плана за онеспособљавање Ђердапа треба срушити зид изнад Гребена и шлепове са цементом потопити у канал. Тај план ће моћи да се оствари до 26. марта. Бар је тако Тејлору речено у Југословенском Генералштабу.“⁵⁹³

Упоредо са покушајем диверзије на Ђердапу, Британци су настојали да изведу и друге акције. Секција „D“ тесно је сарађивала са одсеком Министарства рата *MI(R)*, који се бавио герилским ратом (касније се овај одсек сјединио са одсеком „D“ у *SOE*).

⁵⁹¹ Хедер Вилијамс, *Падобранци, патриоти и партизани: Управа за специјалне операције у Југославији 1941-1945*, Нолит, Београд, 2009, стр. 41.

⁵⁹² Уочи априлског рата и Југословенски Генералштаб је био заинтересован за ову акцију, те су британски и југословенски напори ишли упоредо. Два дана пре немачког напада на Југославију, на нашој се територији налазило 12 шлепова спремних за акцију. Међутим, изненадни напад Немаца у ноћи између 5. и 6. априла око 2–3 сата после поноћи уследио је управо на овом делу државне територије, тако да је још једном било онемогућено да се ова идеја британске обавештајне службе спроведе у дело. Према, Бранко Петрановић, *Србија у Другом светском рату*, Београд, 1992, стр. 65.

⁵⁹³ Нил Балфур и Сели Мекеј, *Кнез Павле Карађорђевић – једна закаснела биографија*, Београд, 1990, стр. 231.

Позната је акција „словеначких либерала“ када је ова група тајно сипала песак у млазнице за осовине железничких вагона који су ишли за Немачку. Немачка обавештајна служба је и то открила па је и британски капетан Малколм Бур у лето 1940. године морао је напустити Југославију, као неко ко је вероватно организовао ову врсту саботаже. Познато је и да је Хадсон, који је био у групи *SOE* у Загребу, организовао постављање мина на неком италијанском броду у Сплиту, што је југословенска полиција благовремено открила, а Хадсон је морао да напусти земљу и побегне преко Македоније за Грчку.⁵⁹⁴ Од акција које је *SOE* требала да изведе, за ову тему свакако је најинтересантнија она по којој је планирано да се 25. марта, по потписивању Пакта са силама Осовине, воз којим се југословенска делегација враћала из Беча дигне у ваздух. Међутим, од те се акције одустало јер би таква акција могла довести до завођења ванредног стања, што би осујетило планове за државни удар.⁵⁹⁵

Део својих активности британска обавештајна служба посветила је илегалном увозу оружја за Југославију. У почетку је оружје пребацивано у дипломатском пртљагу возом преко Француске – Швајцарске – Италије. Крајем 1940. године, када се рат већ приближавао Балкану и када су почеле да се врше озбиљне припреме за пуч против кнеза Павла и његове владе, повећане су и количине британског оружја шверцованог у Југославију. Јануара 1941. године преко југословенско–грчке границе илегално је увезен цео један вагон оружја (експлозивни, детонирајуће каписле, револвери, аутомати и сл.). Један од агената *SOE* у Београду, Џулијан Емери, у својим мемоарима описује како је Бил Бејли донео динамит из Трепче и сакрио га под кревет у његовом стану, затим како су њих двојица, а и други ишли у акције наоружани револверима и сл. Негде од краја новембра британска обавештајна служба почела је да испоручује оружје и Земљорадничкој странци, у првом реду аутоматске пушке и револвере. Део оружја, који је илегално допреман у Југославију био је сакривен у кући Милана Гавриловића, а затим у згради у којој се налазио Главни одбор Земљорадничке странке и у дворишту и врту британске амбасаде у Београду, где су га и пронашли органи немачке окупационе полиције 6. септембра 1941. године.⁵⁹⁶

⁵⁹⁴ Јован Марјановић, Дража Михајловић - између Британаца и Немаца, Београд, 1979, стр. 26.

⁵⁹⁵ Нил Балфур и Сели Мекеј, Кнез Павле Карађорђевић – једна закаснела биографија, Београд, 1990, стр. 168.

⁵⁹⁶ Јован Марјановић, Устанак и народноослободилачки покрет у Србији 1941, Београд, 1963, стр. 187.

У којој мери постоји умешаност британске обавештајне службе у догађајима од 27. марта 1941. године најбоље говоре до сада објављени документи из тог периода. У шифрованом телеграму британског посланика у Београду Кембела Форин Офису од 26. јула 1940. године први пут се спомиње постојање могућности за извршење државног удара у Југославији: „Сазнајем да у овој земљи постоје елементи, нарочито у Србији који размишљају о искоришћавању незадовољства због прооосовинске политике садашње владе за извршење државног удара и истовремено проглашавање заједничких циљева са Великом Британијом. Ови елементи тврде да могу да рачунају на помоћ патриотских организација као што су "Народна одбрана", Православна црква, значајни делови војске и нарочито сељаци. Каже се да је наводни план "Народне одбране", који предвиђа истовремено државни удар и у Бугарској који би извела Аграрна партија, са којом су елементи о којима је реч у тесном контакту, следећи:

- (1) Задржавање династије у Југославији са младим краљем, а уклањање намесника, ако треба и силом.
- (2) Насилно уклањање краља у Бугарској и закључивање офанзивног и дефанзивног савеза са Југославијом, као први корак ка Југословенско – бугарској федерацији.
- (3) Хрватима ће бити понуђена места у влади.
- (4) Напад Југославије на Албанију, покретање револуције тамо као повод да се Италија изазове на рат. Али ова предложена акција неким југословенским патриотама изгледа значајнија него влади Његовог височанства.
- (5) Декларација о заједничким циљевима са Великом Британијом и покушај да се обезбеди оружана помоћ СССР-а.
- (6) У случају немачке инвазије, пружити максимални војни отпор и спроводити максималне саботаже.

Очигледно је да план захтева хитно признавање нове владе од стране владе Његовог величанства, понуду савеза и сву војну помоћ која буде могућа. Државни удар би био временски усаглашен са моментом када би влада Његовог величанства имала највише могућности да пружи помоћ са Средњег истока.⁵⁹⁷

⁵⁹⁷ Живко Аврамовски, Братанци о Краљевини Југославији 1939-1941, књига трећа, Београд, 1996, стр. 502.

У одговору на овај телеграм који је датиран на 3. август 1940. године каже се између осталог да: „План изгледа превремен, али би касније могао бити од прворазредне важности влади Његовог величанства.“⁵⁹⁸ Међутим, иако се план о државном удару сматрао превременим, британска обавештајна служба није седела скрштених руку. Напротив, настављене су активности на повезивању са могућим извршиоцима преврата и како је постајало све извесније да ће до потписивања пакта између Југославије и сила Осовине доћи, тако је и намера за организацију преврата постајала све израженија.

*Слика бр.14:
Фелдмаршал
Монтгомери, Краљ
Петар II, британски
премијер Черчил*

У једном шифрованом телеграму британског амбасадора у Каиру од 21. марта 1941. године послат Форин Офису стоји: „Следеће од државног секретара. Строго тајно. ... (4) Атмосфера у Србији је у сваком случају, таква да би се усмеравањем осећања могла изазвати експлозија, државним ударом или побуном, која би (а) спречила или одгодила потписивање (ако још има времена) или (б) истим методама поништила потпис. ... (8) Фактор времена је од битне важности. (9) Питање подстицања државног удара зависи у великој мери од наших војних интереса.“⁵⁹⁹

⁵⁹⁸ Исто, стр. 506.

⁵⁹⁹ Исто, стр. 681- 682.

А у другом, од 24. марта 1941. године говори се о решености Британаца да по сваку цену, па и државним ударом, смене легални режим кнеза Павла, пошто је кнез претходне вечери британском посланику у Београду саопштио одлуку југословенске владе да потпише пакт са Немачком:

„Следеће од државног секретара:

1. Став кнеза намесника показује такво безнадно осећање нереалности да се од њега ништа не може очекивати.
2. Сада сте овлашћени да поступите по свом нахођењу примењујући сва средства која су вам на располагању да покренете водеће личности и јавно мњење да схвате стварност и да предузму акцију која би одговарала захтевима ситуације.
3. Имате моје пуно овлашћење за било коју меру коју сматрате да је исправно да је предузмете да бисте помогли промену владе или режима, чак и путем државног удара.
4. Свака влада која би била образована као резултат тих догађаја и спремна да се одупре немачким захтевима имала би нашу пуну подршку. Можете тако обавестити у тајности било ког перспективног вођу у ког имате поверења.⁶⁰⁰

Припреми и организовању преврата у Југославији британска обавештајна служба приступала је темељно. У случају неуспеха у првом покушају, који је био планиран по потписивању Тројног пакта, од те се идеје свакако не би одустајало. Озбиљност намере Британаца потврђује шифровани телеграм од 25. марта 1941. године упућен Форин Офису од стране британског посланика у Београду: „Организовање алтернативне цивилне владе, наклоњене нашој ствари, за коју је војничка подршка од битне важности, а траже је покретачи с којима смо у контакту, нужно изискује времена. ... Ако не дође до формирања алтернативне владе, одмах после потписивања пакта, морамо наставити да радимо у истом правцу да бисмо искористили следећу повољну прилику.“⁶⁰¹

Да су Британци били свесни свих потешкоћа и последица које са собом носи преврат може се јасно видети из даљег текста у телеграму: „Чак и када би у Београду

⁶⁰⁰ Живко Аврамовски, Братанци о Краљевини Југославији 1939-1941, књига трећа, Београд, 1996, стр. 698.

⁶⁰¹ Исто, стр. 706.

била формирана нова влада, наклоњена нама, то би углавном била српска влада, коју не би респектовали у Хрватској и Словенији, уколико су тамо дуго времена деловали Немци, а можда не би ни у ком случају. Хрватске и словеначке политичке вође били су наклоњени споразуму са Немачком. ... Не сме се заборавити да сваки покушај извођења државног удара, па чак и снажно охрабрење с наше стране на отпор против Немачке, могу довести немачку војску у Југославију. ... Немогуће је рећи шта би се десило с нашим пријатељем⁶⁰² у случају да дође до државног удара. Народна озлојеђеност због споразума у великој мери је сконцентрисана на њега и тешко је замислити да би било која влада, постављена са циљем да преокрене или да се супротстави његовој политици, пристала да служи под њим. Међутим, она би по свој прилици, била лојална краљу.⁶⁰³

У свом телеграму упућеном из Београда у Лондон 26. марта 1941. године, дан по потписивању Пакта, Џорџ Тејлор пише о томе како је неопходно што пре извршити преврат и у ком правцу теку те припреме: „ SO_2 ⁶⁰⁴ треба и даље да ради на припремама за извршење пуча у циљу збацивања садашње Владе, за шта се још прошле недеље својим ауторитетом заложио и наш Посланик преко Тупањанина и Земљорадничке странке. ... Због тога, у међувремену, преко Ваздухопловног аташеа настојимо да успоставимо везу са војним круговима да бисмо утврдили да ли би можда било могуће да се војни пуч брже изведе, под условом да у том случају наши пријатељи пруже подршку новој Влади која би после пуча преузела власт.“⁶⁰⁵

Састанак британског ваздухопловног аташеа Макдоналда и генерала Симовића, уследио је врло брзо, како је било и планирано. У шифрованом телеграму од 26. марта 1941. године који је ваздухопловни изасланик у Београду упутио Форин Офису, тачније директору обавештајне службе Министарства ваздухопловства каже се следеће: „На мој захтев јутрос ми је уприличен разговор са генералом Симовићем (командантом Југословенског ратног ваздухопловства). Како је овај официр на челу организације која намерава да изведе државни удар, састанак је организован у великој тајности Постоји

⁶⁰² „Friend“ = Пријатељ је био тајни назив у британским препискама за кнеза Павла.

⁶⁰³ Живко Аврамовски, Братанци о Краљевини Југославији 1939-1941, књ. трећа, Београд, 1996, стр. 708.

⁶⁰⁴ SO_2 је одељење *SOE* специјализовано за диверзије и саботаже, док је SO_1 било одељење за пропаганду, а SO_3 за планирање. Хедер Вилијамс, *Падобранци, патриоти и партизани: Управа за специјалне операције у Југославији 1941-1945*, Нолит, Београд, 2009, стр. 24.

⁶⁰⁵ Према, Нил Балфур и Сели Мекеј, Кнез Павле Карађорђевић – једна закаснела биографија, Београд, 1990, стр. 231.

организација која ради на обарању садашње владе. Генерал верује у њен успех и моли нас да и ми имамо поверења у њу и њега. На пуч нећемо морати да чекамо више од неколико дана. ... Предвиђао је да ће Југославија ући у рат /против Италијана/ у Албанији одмах након пуча и неизбежно против Немачке и Бугарске у року од неколико дана. ... Општи утисак који сам добио из разговора јесте да је генерал сада ступио у акцију, од које га ништа неће одвратити.⁶⁰⁶

У једном свом извештају који је настао неколико дана касније, 31. марта 1941. године, британски ваздухопловни аташе Макдоналд каже: „Главни организатор државног удара био је генерал Мирковић, начелник штаба команде ваздухопловства, са којим сам био у тесном контакту пре и за време догађаја. Он је мој лични пријатељ већ више од две године. Генерал Либау (?) требало је да обави посао углавном уз помоћ одабраних чланова свог штаба и неких официра Краљеве гарде. Генерал Симовић је пристао да предузме своју нову улогу, али није био упознат са појединостима активности која је претходила државном удару. Врло је мало цивилних лица било повезано са државним ударом, а велика већина припадника армије и ваздухопловства није о томе ништа знала.“⁶⁰⁷

У свом телеграму од 27. марта 1941. године одмах по извршењу пуча, који је мајор Џорџ Тејлор из Београда упутио Лондону види се похвала британским агентима за успешно обављене задатке: „Пуч је изведен под непосредним вођством Симовића и његовог помагача Мирковића уз помоћ Трифуновића и извесног броја официра. Генерали нису били укључени у заверу. Пуч су извели капетани, мајори и потпуковници. ... Мастерсон је изванредно обавио посао и заслужује највећу могућу похвалу. Похвалу заслужује и Бенет који је открио Трифуновића. Исто тако, желео бих да нагласим да треба да захвалимо Хану што је сецовао на Тупањанина као главног адута.“⁶⁰⁸

Вест о преврату који се у Београду догодио, британског државног секретара за спољне послове, Ентони Идна, затекла је на Малти где се нашао приликом повратка са своје мисије у Средоземљу. Та вест је утицала на његову одлуку да се поново врати у Атину, у нади да ће моћи да посети Београд. Преко Гувернера Малте, британском

⁶⁰⁶ Живко Аврамовски, Братанци о Краљевини Југославији 1939-1941, књ. трећа, Београд, 1996, стр. 711.

⁶⁰⁷ Према, Велимир Терзић, *Слом Краљевине Југославије 1941*, Љубљана – Београд – Титоград, 1984, стр. 467.

⁶⁰⁸ Према, *Нил Балфур и Сели Мекеј, Кнез Павле Карађорђевић – једна закасна биографија*, Београд, 1990, стр. 232.

посланику у Београду упућене су честитке за заслуге за извршен пуч: „Следеће од државног секретара. Најтоплија честитања на Вашем уделу у овом најсрећнијем обрту догађаја. ... Промена владе у Југославији морала је променити немачке планове, па је од прворазредне важности да до крајности искористимо време које је тиме добијено да бисмо усагласили своје планове против свих евентуалности.“⁶⁰⁹

Када су у питању конкретне личности међу српским политичарима које су имале контакте са британском обавештајном службом и које су биле умешане у заверу за припрему и извршење пуча, којим би се на власт у Југославији довела једна пробританска влада, у документима се могу наћи разна имена. О томе говори и једно писмо Александра Галена упућено Билу Бејлију 2. августа 1940. године: „Јован Ђоновић и Илија Трифуновић су посредници преко којих је пренета информација о предложеном пучу. ... Сматра се у оваквим околностима тоталитарне тенденције треба преокренути једним ударцем и да то може да се постигне само државним ударом. Извесни елементи у земљи, нарочито патриотске групе под окриљем Народне одбране и Српске православне цркве изражавају своју спремност у том смислу на истовремену заједничку акцију са Великом Британијом.“⁶¹⁰

У једном каснијем документу од 28. марта 1941. године, писму које је Хју Далтон упутио председнику британске владе Винстону Черчилу, може се видети признање и начин на који су се британски агенти мешали у политички живот Краљевине Југославије: „Од како сам преузео *SOE* у Југославији потрошили смо најмање 100.000 фунти стерлинга. Новац је углавном отишао на финансирање Земљорадничке странке и остале видове подмићивања, укључујући и награде за повремене мање саботаже. ... Благодаревши овом новцу, наши агенти су били у могућности да одржавају пријатељске везе са главним Југословенима расположеним против сила Осовине (као што су Тупањанин из Земљорадничке странке и Трифуновић из Народне одбране), а наше агенције за тајну пропаганду непрестано су подстицале народну жељу да се пружи отпор. У ствари, из трећег прилога ће Вам бити јасно да је пуч, у великој мери, Трифуновићево дело, а да је стварну политичку подршку изван старе Владе пружила

⁶⁰⁹ Живко Аврамовски, *Братанци о Краљевини Југославији 1939-1941*, књига трећа, Београд, 1996, стр. 711.

⁶¹⁰ Према, Нил Балфур и Сели Мекеј, Кнез Павле Карађорђевић – једна закасна биографија, Београд, 1990, стр. 228.

српска Земљорадничка странка – главни инструмент наше политике, која је (као и Народна одбрана) на нашем платном списку. Поносан сам резултатима које у великој мери сматрам Тејлоровом заслугом и заслугом његових помагача – поручницима Мастерсоном и Бенетом.⁶¹¹

Сасвим је јасно да Британији није одговарала неутралност Југославије, па је зато поред своје званичне политике Велика Британија увелико радила и на развијању и јачању мреже својих агената у Југославији. Сва документа и све оно што је до сада изнето без икакве сумње говори да је британска обавештајна служба знала и била умешана у припреме за извршавање пуча који је имао за циљ смену режима кнеза Павла. О томе је у једном свом дугачком извештају од 27. септембра 1941. године Тервол Гленвир, који је припадао британској агентури у Југославији, између осталог написао: „У ствари, ово је (мисли се на државни удар) и резултат нашег осамнаестомесечног мукотрпног рада.“⁶¹² Британска обавештајна служба је, показало се, врло лако своје сараднике налазила међу српским опозиционим и пробритански оријентисаним политичарима и официрима.

Да је иницијатива за реализацију државног удара долазила од извесне стране обавештајне службе потврђују и сазнања југословенске тајне војнообавештајне службе, која је почетком 1941. године на основу прикупљених информација извела следећи закључак: „Државни удар у припреми је. Иницијативу за њега посредним путем дала је једна пријатељска тајна служба. Такву иницијативу прихватио је генерал Душан Симовић. На челу групе официра извршиоца државног удара стоји генерал Боривоје Мирковић. Остали чланови идентификовани су раније. Сви млађи официри могу да послуже као пример родољубља и неограничене храбрости, док је код неких виших официра запажена болесна амбиција.“⁶¹³ Иако Угљеша Поповић експлицитно не наводи о којој је страни обавештајној служби реч, јасно је да је реч заправо о британској обавештајној служби.

⁶¹¹ Исто, стр. 230.

⁶¹² Исто, стр. 240.

⁶¹³ Угљеша Поповић, *Deseti po redu: Tajna vojno obaveštajna služba bivše jugoslovenske vojske od 1938. do maja 1941. godine*, izdanje autora, Beograd, 1976, str. 148-149.

Обавештајна служба САД и њена улога у Двадесетседмомартовском пучу

Сједињене Америчке Државе, за разлику од Велике Британије, до почетка Другог светског рата, нису имале нарочито развијен и добро организован безбедносно–обавештајни систем. Институционализација обавештајних активности датира из времена грађанског рата, дакле из периода шездесетих година XIX века, кад се оснивају прве обавештајне и безбедносне установе, најпре у оквиру оружаних снага, а затим и у министарствима правде и финансија. Међу првим формираним обавештајним службама су Тајна служба (*U.S. Secret Service*), Војни обавештајни биро (*Bureau of Military Intelligence*), задужен за прикупљање и обједињавање података, као и за израду обавештајних процена за потребе оружаних снага, затим Поморска обавештајна служба (*Office of Naval Intelligence – ONI*), са задатком прикупљања података о поморским и војноиндустријским капацитетима страних армија и друге. Обавештајне службе су се временом развијале и мењале називе, али све до Другог светског рата није било значајнијих промена на овом плану. Па и сам почетак Другог светског рата обавештајне службе САД дочекале су неспремне, без централизације обавештајних активности и са лошом координацијом обавештајних служби, што ће се одразити на то да 1. децембра 1941. године САД доживе изненадни напад Јапана на једну од својих највећих база, Перл Харбур.

Догађај од 27. марта 1941. године посматра се најчешће као дело британске обавештајне службе, што је свакако тачно у мери у којој је она могла да га организује и подржи преко политичара и официра који су јој били блиски. Мање је, међутим, позната америчка улога у припреми и организовању отпора нацистичкој Немачкој на Балкану. Америка је већ 1940. године формирала радну групу за питања рата и мира у којој су разматране све опције уласка САД у рат, сарадње са снагама и покретима у борби против нацизма као и питања уређења послератног поретка, пошто је Америка била убеђена да ће савезничке земље из сукоба изаћи као победнице.

У јануару 1941. године Енглеска је била једина земља која је пружала оружани отпор Хитлеру. Законом о зајму и најму усвојеном 10. јануара 1941. године први пут је јавно стављено до знања да је Америка заинтересована за сукоб у Европи и да се опредељује против Немачке. Ситуација на Балкану у то време била је у центру пажње, те

председник Рузвелт за њу показује велико интересовање. Он због тога на „балканску турнеју“ шаље свог специјалног изасланика пуковника Вилијама Донована,⁶¹⁴ званог „Дивљи Бил“. Задатак тог председниковог емисара био је: „Испитати ситуацију у тим земљама, а посебно оценити њихове могућности да не попусте пред нацистичким претњама и одупру се нацистичком војном освајању, односно да оне који одлуче да пруже отпор увери да ће добити америчку помоћ.“⁶¹⁵ Поред ове званичне мисије, Донован је имао још једну незваничну – да успостави тесан контакт с круговима блиским западним силама, спремним да ступе у конкретне акције против Осовине.

Слика бр.15: Специјални гост Београда 1941. године амерички пуковник Вилијам Донован

После посете Бугарској, Донован је 22. јануара 1941. године стигао у Београд. Поводом његовог доласка, министар спољних послова Цинцар-Марковић је од југословенског посланика у Вашингтону тражио детаљна обавештења о пуковниковој

⁶¹⁴ Као официр америчке армије, Донован је учествовао у Првом светском рату. По образовању је био правник и направио је завидну каријеру поставши помоћник главног државног тужиоца САД. Био је одлично верзиран у обавештајни рад и уживао велико поверење председника Рузвелта. Донован ће, само неколико месеци после балканске турнеје, постати први шеф Уреда за стратегијска истраживања – OSS (*Office of Strategic Service*), војне обавештајне организације која је деловала под надзором Здруженог генералштаба – JCS (*Joint Chiefs of Staff*). После Другог светског рата OSS ће бити трансформисана. Донован се залагао за централизацију обавештајних служби, па је у складу са тим и основана Национална обавештајна управа – NIA са својим извршним делом, Централном обавештајном групом – SIG (*Central Intelligence Group*), која ће касније прерасти у Централну информативну агенцију – CIA. Осим тога, Донован је био члан Америчког друштва пријатеља Југославије које је формирано 1940. године и које је окупљало велики број значајних Американаца, укључујући и Николу Теслу, те је већ на основу тога током своје мисије посебно рачунао на Југославију.

⁶¹⁵ Према, Зоран Д. Кнежев, Западне силе и Југославија у Другом светском рату, Београд, 2003, стр. 16.

личности и позадини његове посете. Донованов долазак на Балкан изазвао је и велику пажњу Трећег Рајха. Тим поводом нацистичка штампа је почела да напада председника Рузвелта јер се ова посета тумачила као акт отвореног притиска на балканске земље да почну борбу против немачког Рајха. Његова балканска турнеја, мада је представљена као „инспекцијска“, била је у ствари деликатна и тајна војна мисија.

Претходно се генерал Душан Симовић упознао и зближио са адвокатом Ђорђем Радином, који је први пут у Београд дошао 1926. године из Америке где је радио као адвокат. У Југославији је наставио да се бави тим послом, и то само из области наследног права, радећи на регулисању запуштених заоставштина Војвођана, исељеника у Америку, и проналажењу њихових сродника у Југославији. Због посла којим се бавио често је поново одлазио у Америку. Оженио се ћерком богатог судије Хаци-Поповића и купио вилу на Топчидеру у непосредној близини генерала Симовића. После двадесет година проведених у Америци, Радин је тамо створио јаке политичке и друге везе. Разговори које је генерал Симовић водио са Радином нису познати, али се касније у јавности тврдило да је Радин био један од главних Симовићевих инспиратора и да му је у Рузвелтово име обећавао пуну подршку у акцији одвајања Југославије од сила Осовине и њено приближавање западним савезницима.⁶¹⁶

Вилијам Донован се у Београду срео са свим важним људима, кнезом Павлом, премијером Цветковићем, министром Цинцар-Марковићем, генералима Пешићем, Косићем и Симовићем. Генерал Душан Симовић је предочио своје виђење будућности Југославије у којем је нагласио да нема начина да Југославија избегне увлачење у рат, чак и када буде постигла најповољнији споразум с Немцима. О том сусрету и делу разговора који су водили о војној помоћи југословенској војсци, у својим мемоарима говори и сам генерал Симовић: „Износећи му потом опасност нашег положаја и недовољност наших снага и материјалних средстава за одлучну одбрану, инсистирао сам да нам Америка што пре пошаље помоћ у наоружању и техничким средствима, нарочито у авијацији и оруђима за противоклопну и противавионску одбрану. Климањем главе и

⁶¹⁶ Никола Миловановић, Војни пуч и 27. март 1941, Београд, 1981, стр. 406.

изразом лица... је показивао да се слаже са мојим излагањима; али није чинио никакве предлоге, нити је ма шта настојавао...“⁶¹⁷

О посети пуковника Донована председник југословенске владе сведочи овако: „... пуковник Доновен ме замолио да му дозволим да обиђе извесне наше војне установе које га, како ми је рекао, као официра интересују. Дао сам налог министру Војске и морнарице да изиђе у сусрет овом захтеву. Том приликом, пуковник Доновен обишао је извесне војне установе, а нарочито се задржао у Команди ваздухопловства, где је разговарао са генералима Душаном Симовићем и Боривојем Мирковићем. Ту су се, свакако, и зачели први разговори о државном удару од 27. марта 1941. године.“⁶¹⁸ Приликом одласка пуковника Донована, генерал Симовић је постројио пилоте и људство на аеродрому, а онда је приређен и мали аеро – митинг у којем су пилоти изводили акробације. Донован је отишао задовољан, а Американци су после његове посете полагали велике наде у војску Краљевине Југославије.

Оно што се недовољно зна и о чему се не говори јесу везе које је Вилијам Донован у Београду успоставио и са припадницима комунистичког покрета. Комисија Стејт департмента за питања рата и мира пред његов пут у Европу закључила је да сваки покрет који жели да се бори против нацизма заслужује америчку подршку, па макар он био и комунистички. У својим извештајима, британски обавештајац који је боравио у то време у Београду, Том Мастерсон, наводи да су југословенски комунисти оставили на Донована повољан утисак „одлучне и снажне групације, непоколебљиве у вољи да се боре против фашизма“. „Свака таква група, заслужује спољну помоћ“, закључио је Донован.⁶¹⁹ Поједине новине у Америци напале су управо Донована да је преко њега америчка Влада директно умешана у пуч у Југославији. „*The Saturday Evening Post*“ је 27. маја 1941. године оптуживао српске прваке који су извели пуч, ослањајући се на америчка обећања „која су успела тамо где британска нису“, истичући да су та обећања довела до „америчких обавеза на Балкану чије се последице нису могле предвидети.“⁶²⁰ Та обећања била су једино што је Америка могла да пружи Краљевини Југославији.

⁶¹⁷ Према, Велимир Терзић, *Слом Краљевине Југославије 1941*, Љубљана – Београд – Титоград, 1984, стр. 328.

⁶¹⁸ Драгиша Цветковић, „Југославија и развој међународне ситуације између два рата“, *Гласник српског историјско-културног друштва „Његош“*, свеска шеста – децембар 1960, Илиноис – САД, стр. 23.

⁶¹⁹ Драган Бисенић, „Контраверзе и савремена значења 27. марта 1941, Београд“, *Данас* од 25.03.2006.

⁶²⁰ Никола Миловановић, *Војни пуч и 27. март 1941*, Београд, 1981, стр. 407.

Американци су, међутим, тражили да се Југославија и кнез Павле јасно одреде. Они се јесу ослањали на британске интересе и у том смислу, мешавином обећања и притисака, настојали су да дођу до решења које им је највише одговарало. На вечери код америчког амбасадора Артура Блис Лејна, 20. марта 1941. године, на којој су били кнез Павле и кнегиња Олга, амбасадор Лејн је изнео читав арсенал аргумената против потписивања пакта. Кнез Павле је тим аргументима супротстављао своје, да би на крају рекао: „Ви, велики народи, тешки сте. Говорите о нашој части, али сте далеко“.⁶²¹ У тој реченици је било колико ироније, толико и истине, што ће се временом и потврдити. Притисци на Југославију од стране Америке постајали су све јачи. Сутрадан је амерички дипломата Самер Велс упозорио Југославију да је највише што је Америка могла да прихвати југословенску неутралност, али не и прикључивање Осовини. „Сваки уговор који пружа Немачкој било какве војне повластице, искључиће Југославију из друштва оних којима је склона“, поручио је Велс.

Истога дана када је извршен пуч, 27. марта 1941. године, генералу Душану Симовићу стигао је следећи телеграм: „Сећам се нашег разговора од 24. јануара. Поздрав. Донован“.⁶²² Њујорк Тајмс је о преузетој обавези и „датој речи“, следећег дана написао: „Вест о догађају у Београду примљена је у САД као блесак муње која обасјава мрачни предео... Огроман је то догађај када један део Европе који није ни богат, ни густо насељен, ни моћан, али пун старославног патриотизма и који поседује неосвојиву душу каже ‘не’... Ми имамо обавезу према овом малом народу на Балкану, обавезу која је заснована на поверењу и датој речи. Одлучимо да то поверење и ту дату реч одржимо“.⁶²³ Донован ће касније једном приликом, у контексту америчких „заслуга“ за Двдесетседмомартовски пуч изјавити: „Срби се не могу позвати на 27. март 1941. године, јер смо ми ту револуцију купили...“⁶²⁴

⁶²¹ Према, Јакоб Б. Хоптнер, *Југославија у кризи 1934-1941*, Ријека, 1973, стр. 235.

⁶²² Према, Велимир Терзић, *Слом Краљевине Југославије 1941*, Љубљана – Београд – Титоград, 1984, стр. 328.

⁶²³ Драган Бисенић, *Контроверзе и савремена значења 27. марта 1941*, Београд, "Данас" од 25.03.2006.

⁶²⁴ Васа Казимировић, *Србија и Југославија 1914-1945*, књига друга, Крагујевац, 1995, стр. 672.

Обавештајна служба СССР и њена улога у Двадесетседмомартовском пучу

Након Октобарске револуције 1917. године у оквиру Сверуског централног извршног комитета (ВЦИК) оснива се Комисија за борбу против контрареволуције и саботаже, која убрзо постаје самостална установа (*Всероссийская Чрезвычайная Комиссия по борьбе с контрреволюцией и саботажем – ВЧЕКА/ЧЕКА*). Била је то мешавина обавештајне и безбедносне службе, а њени основни задаци били су борба против шпијунаже и контрареволуције. Почетком 1922. године укида се *ЧЕКА*, а њене функције се преносе на новоосновану Државну политичку управу (*Государственное политическое управление – ГПУ*) у оквиру Народног комесаријата унутрашњих дела (*Народный комиссариат внутренних дел – НКВД*), који је био само општа служба безбедности. У периоду до Другог светског рата *НКВД* је служио Стаљину као механизам којим се разрачунавао са својим политичим неистомишљеницима у земљи и иностранству. За време рата, *НКВД* је имао значаје успехе у борби против немачких шпијуна, сопствених издајника и дезертера из редова Црвене армије. Реорганизацијом *НКВД*, у годинама након завршетка рата, образован је *КГБ (Комитет государственной безопасности)*, као нова служба безбедности која ће обележити хладноратовску епоху. Треба рећи и да се у оквиру оружаних снага совјетске државе, 1921. године, оснива Главна обавештајна управа (*Главное разведывательное управление – ГРУ*), која је била прва војна обавештајна установа и која је преживела све реформе обавештајног сектора, тако да и данас постоји. У време Другог светског рата, *ГРУ* је имала добро организовану обавештајну мрежу по целом свету којом је обезбеђивала драгоцене обавештајне податке.

Совјетски Савез је на разне начине покушавао да утиче на дешавања у Краљевини Југославији. То је остваривао преко свог посланства у Београду, преко КПЈ, и преко својих агената обавештајних служби који су деловали на том подручју. Простор Балкана и Југославије био је интересантан и врло важан за Совјете, уосталом као и за све велике силе тада. Иако су министри иностраних послова Немачке и СССР, фон Рибентроп и Молотов, потписали уговор о ненападању, ни једна ни друга страна нису седеле скрштених руку. Чињеница је да Совјетском Савезу није одговарало да Југославија остане неутрална, већ да и она узме своје учешће у рату који је почео да

поприма светске размере. Тако би се Немачка везала за Балкан, а СССР би добио на времену да боље опреми и припреми своју армију. Са становишта реализације тих стратешких планова могу се претпоставити и очекивати деловање совјетских обавештајних служби у Краљевини Југославији у времену које је резултирало насилном променом државног врха и политичког курса који до тада није био у складу са совјетским интересима.

У периоду непосредно пред Други светски рат, подстицана су „романтична пансловенска осећања“ становништава у Србији, Црној Гори и међу свим Србима уопште. Активније совјетско мешање у југословенску спољну политику било је, од половине 1940. године, везано за три готово синхронизоване чињенице: успостављање југословенско–совјетских дипломатских односа,⁶²⁵ повраћај Бесарабије и северне Буковине, чиме је СССР фактички постао и балканска држава и све интензивније немачко–британске борбе у југословенском простору усмерене на стављање Југославије у однос зависности једне или друге супарничке силе.

О учешћу тајних служби СССР-а у догађајима везаним за 27. март 1941. године врло мало се зна. Претпоставља се да је најозбиљнију тајну организацију са циљем да се обори режим, оформљену под окриљем дневног листа „Политика“, организовао њен директор и главни и одговорни уредник Владислав Рибникар још 1928. године, после свог повратка са пута из СССР-а.⁶²⁶ Просторије „Политике“ коришћене су за илегалан рад Комунистичке партије Југославије, као и за рад совјетске шпијунске организације, којом је из Москве руководио генерал–лајтнант Павел Иванович Берзин, званом „Црвени оркестар“. Неколико година касније, готово целу редакцију „Политике“ сачињавају чланови илегалне КПЈ или њени симпатизери.⁶²⁷

⁶²⁵ Дипломатски односи Краљевине Југославије и СССР-а успостављени су доласком совјетског посланика Виктора Плотњикова у Београд 6. јула 1940. године.

⁶²⁶ Владислав Рибникар је у Москву отпутовао заједно са Драгишом Васићем и Сретеном Стојановићем, али је свој боравак продужио и после њиховог повратка. У Загребу 1939. године, Рибникар упознаје Јосипа Броза и постаје његов најповерљивији курир, а његова кућа на Дедињу место окупљања комуниста. У тој истој кући у Ботићевој улици број 5, 4. јула 1941. године, одржан је састанак Политбироа ЦК КПЈ на коме је донета одлука о дизању оружаног устанака у Србији.

⁶²⁷ У „Политици“ су између осталих радили Живојин Балугџић, (један од оснивача тајне организације „Конспирација“), сликар Сава Поповић, (звани „Глиста“ и „Анархиста“, брат Жарка, пуковника обавештајне службе и Угљеше, начелника војне обавештајне службе Краљевине Југославије у време припрема и извршења двадесетседмомартовског пуча), затим истакнути марксисти Ђилас, Крстановић, Срзентић, Лилић, Бујић, Дедијер, Винтерхалтер, Бановић, Глигорић, Крижанић, Богдановић, Дединац...

Име једног од значајнијих агената совјетске обавештајне службе које се најчешће везује за припрему и организацију двадесетседмартовског пуча јесте Мустафа Голубић.⁶²⁸ Голубић је у Београду формирао обавештајни центар и организацију која је носила конспиративан назив „Црвени камерни оркестар“.⁶²⁹ Тај обавештајни центар, у организацијском смислу, није имао никакве везе са КПЈ. Доласком из СССР-а у Београд јула 1940. године Голубић формира балкански информативни центар и преузима дужност шефа совјетске војне обавештајне службе. Одмах по доласку у Београд Голубић је успоставио контакт са Драгишом Васићем, књижевником и адвокатом и једним од потпредседника Српског културног клуба, који је био у честој вези са совјетским послаником у Београду, Плотњиковим, и који је годинама одржавао контакте са совјетским центром за обавештајну службу у Прагу. Постоје тврдње да је преко Драгише Васића и генерал Симовић имао контакте са совјетским послаником Плотњиковим, који је „био упућен у припремање пуча“. Своју радиостаницу са којом је одржавао везу са Москвом, Голубић је, према казивању Дедијера, крио код Драгише Васића.⁶³⁰

О Мустафи Голубићу своје сећање бележи и Родољуб Чолаковић, али о месту где се налазила радиостаница са којом је одражавана веза са Москвом говори другачије: „Тек после рата дознао сам да је Голубић био организатор обавештајног центра у Београду који је радио за Црвену армију, тачније за њено IV одељење. После нашег виђења у Сарајеву вратио се у Београд и наставио свој посао. Живио је под именом Лука Самарџић, пензионисани учитељ, и његови познаници из тог периода, махом Херцеговци, звали су га чика Лука, иако су неки знали ко је он. Становао је код Тихомира Вишњевца и његове жене Смиље, у чијем је стану имао тајну радио – станицу уграђену у радио – апарат.“⁶³¹

⁶²⁸ Мустафа Голубић некада је четовао у одреду Воје Танкосића, био младобосанац и добро познавао Аписа. Одбио је 1917. године да буде лажни сведок против Аписа, па је зато затваран. Између два рата радио је у совјетској обавештајној служби. Повезује се са организацијом убиства Лава Троцког у Мексику. У лето 1940. године дошао је у Југославију и у Београду био организатор обавештајног центра Четвртог одељења Црвене армије. Ухапшен је од стране Гестапоа, претпоставља се да га је неко издао, и уз страховито мучење ликвидиран је крајем јула 1941. године. Види више: Сеад Трхуљ, *Мустафа Голубић – човек конспирације*, Београд, 1986. и 42. Миодраг Јанковић, *Кнез Павле – од лепоте до истине*, Београд, 2004, стр. 235-241.

⁶²⁹ Милан В. Петковић, *Обавештајци Југославије 1918-1945*, Београд, 2004, стр. 82.

⁶³⁰ Према, Јован Марјановић, *Дража Михајловић – између Британаца и Немаца*, Београд, 1979, стр. 42.

⁶³¹ Према, Сеад Трхуљ, *Мустафа Голубић – човек конспирације*, Београд, 1986, стр. 175.

Са ким је све Голубић одржавао везе у Београду, углавном није познато, али је извесно да са главним личностима Комунистичке партије Југославије није уопште дошао у додир. Павле Поповић – Црни је мишљења да је Мустафа Голубић био заинтересован за контакт са пучистима и да је у самој припреми пуча имао изузетно важну улогу. „То је и разумљиво, пошто је све изведено тесном сарадњом Интелиценс сервиса и НКВД испред кога је деловао Мустафа Голубић...“⁶³² Владимир Дедијер је нешто опрезнији и каже „...неке чињенице говоре да су совјетски обавештајци (Мустафа Голубић) били у току припрема завере, па чак и да су давали подршку завереницима.“⁶³³ Међутим, колика је стварна и права улога совјетске обавештајне службе и самог Мустафе Голубића у припремама и реализацији двадесетседмомартовског пуча, тешко је разлучити.

Слика бр.16: Мустафа Голубић,
агент совјетске обавештајне службе

Поред Мустафе Голубића, постоје још нека имена која се доводе у везу са деловањем совјетске обавештајне службе у догађајима везанима за 27. март 1941. године, али о њима постоји врло мало поузданих података. Једно до таквих имена је и Божин Симић, официр, бивши „Црнорукац“, који је двадесетак година живео у емиграцији и који се тек пред Други светски рат вратио у Југославију, за кога се тврди

⁶³² Према, Васа Казимировић, *Србија и Југославија 1914-1945*, књига друга, Крагујевац, 1995, стр. 686.

⁶³³ Исто, стр. 686.

да је био у вези и са Голубићем и са генералом Симовићем. Да је био у вези са Симовићем и да је имао добре везе у Москви потврђује чињеница да је Божин Симић био члан државне делегације која је у ноћи између 5. и 6. априла 1941. године потписала међудржавни уговор у Москви између Краљевине Југославије и СССР.

Принц Томислав Карађорђевић, брат краља Петра II, изнео је једну верзију према којој је Стаљин, око два месеца пре пуча, имао информацију о његовој припреми од стране једне групе официра који су на чело државе желели да доведу просовјетски оријентисане људе. О конкретним корацима које је, након тих сазнања, предузела совјетска страна принц Томислав каже: „Стаљин је одмах активирао Одељење за међународне везе Коминтерне, које се бавило обавештајним радом, и тражио да се појача пратња југословенских политичара и официра. Шефу НКВД Берији наређују да пошаље за Београд специјално обучене офицере, обавештајце. На челу те групе био је пуковник Зубов, кога је Стаљин послао у главни град Југославије као свог личног изасланика. Зубов је од Стаљина добио огромну количину новца којом је требало да додатно "убеди" заверенике да је њихова идеја о преврату исправна и да имају чиме да финансирају државни удар.“⁶³⁴ Пуковник Зубов је, дошавши у Београд, ступио и у контакт са пуковником Драгољубом – Дражом Михаиловићем, како би добио више информација о пучу. О резултатима тих сусрета принц Томислав каже следеће: „Међутим, Дража Михаиловић му је дао доста обесхрабрујуће податке. Он му је рекао да је упознат с том идејом, али да је реч о групи официра авантуриста који су жељни славе и новца и да они не располажу стварном снагом да ураде нешто озбиљније и да се не налазе на правим командним местима с којих је могуће да се изведе државни удар. ...После неуспеле мисије пуковника Зубова и његовог уклањања, Стаљин шаље за Београд Мустафу Голубића.“⁶³⁵

Постоје назнаке и да је пуковник Дража Михаиловић ступио у контакт са совјетском обавештајном службом још за време док је био војни изасланик Краљевине Југославије у Бугарској. Наиме, совјетски војни изасланик, генерал Василиј Тимотијевич

⁶³⁴ Принц Томислав Крађорђевић је ово чуо од професора др Бориса Анатољевича Старкова, шефа катедре за двадесети век на Универзитету у Петербургу, који је од руских власти добио право да објављује документацију о раду совјетских тајних служби. Међутим, принц Томислав не износи ни један документ којим потврђује ову причу. Према, Иван Миладиновић, *Последња исповест краљевића Томислава*, Београд, 2000, стр. 37.

⁶³⁵ Према, Иван Миладиновић, *Последња исповест краљевића Томислава*, Београд, 2000, стр. 38.

Сухоруков организовао је удружење војних изасланика балканских земаља, који би заједнички радили на откривању немачких припрема за рат, чији је и пуковник Михаиловић био члан.⁶³⁶ О томе је много година касније писао и бивши премијер Милан Стојадиновић: „А од страних дипломата најрадије је ишао у совјетско посланство и радо причао о тим посетама, после којих би се по свршеном официјелном делу, увек нашли један уз другог војни изасланици словенских земаља, рачунајући у ове и совјетску Русију.“⁶³⁷ Пошто му је отказано гостопримство у Бугарској, вероватно због обавештајних активности и везама са совјетском обавештајном службом, отишао је на исту дужност у Праг, одакле је такође превремено враћен из сличних разлога. Претпоставља се да је совјетска обавештајна служба са њим поново успоставила активну везу крајем 1940. године у Београду, кад је ГРУ хтео да прикупи више информација и евентуално новчано потпомогне извршење пуча. Међутим, о овој вези са совјетском обавештајном службом недостају писани трагови или чвршћи докази који би боље разјаснили прави однос пуковника Михаиловића са њом.

Према неким казивањима савременика тих догађаја, и начелник Совјетског генералштаба је био упознат са припрема за организацију преврата. О томе говоре следећи редови: „...начелник Совјетског генералштаба Шапошников предложио је југословенском војном аташеу у Москви пуковнику Жарку Поповићу да се успостави стална веза између Совјетског генералштаба и генерала Симовића, како би се југословенска влада срушила чим буде потписала пакт. Пуковник Поповић је овај предлог радо прихватио, те је преко њега успостављена веза између Шапошникова и Симовића. Отуд је Симовић рачунао на моралну и материјалну помоћ од стране совјетске владе и Совјетског генералштаба.“⁶³⁸ Из овога се може закључити да су се Совјети заиста трудили да буду у току свих дешавања у Југославији.

Причу о совјетској обавештајној служби не треба затворити, а да се не сагледа улога КПЈ у тим догађајима. Најпре, на уму треба имати да је своју спољну политику Стаљин углавном спроводио преко Коминтерне. Руководство КПЈ није смело без сагласности Коминтерне да организује ни једну акцију, која је могла макар и мало одступати од Стаљинове генералне политике у међународним односима. Јосип Броз

⁶³⁶ Милан В. Петковић, *Обавештајци Југославије 1918-1945*, Београд, 2004, стр. 84.

⁶³⁷ Према, Бојан Димитријевић, *Генерал Михаиловић – биографија*, Београд 1996, стр. 105.

⁶³⁸ Никола Н. Томић, *Пакт, пуч и рат*, Мелбурн, 1967, стр. 77.

Тито је половином 1940. године консултовао Извршни комитет Коминтерне о целисходности обарања намесничке владе у Југославији и образовању „истинске народне Владе“ (радничко – сељачке владе), која би руководила отпором народа уколико фашистичке земље поделе Југославију и створе државе под немачким или италијанским протекторатом. Руководство КПЈ је притом рачунало на спровођење „диктатуре пролетеријата“. Извршни комитет Коминтерне одбацио је ову идеју КПЈ, сматрајући да она прецењује своје снаге и да предложеном акцијом може изазвати опасност од изоловања партије и створити основ за мешање страних империјалиста.⁶³⁹

Као што је већ поменуто, у том периоду на тлу Југославије била је појачана активност и совјетске војно – обавештајне и уопште обавештајне мреже, како оне која је деловала ван КПЈ, тако и оне која је деловала преко појединих чланова КПЈ који су радили за *НКВД*, што се у то време сматрало највећим степеном поверења и части у редовима југословенских комуниста. Уз финансијску подршку Коминтерне, Јосип Броз је уз помоћ Јосипа Копинича (*Вокшин*, *Ваздух* – псеудоними под којима се водио), његове помоћнице – жене Стеле (комунисте родом из Кавале) и адвоката Владимира Велебита, основао загребачки радио–центар као обавештајни пункт за Југославију и друге балканске и средњеевропске земље.⁶⁴⁰ Јосип Броз је везу са Москвом остваривао и курирским путем. Првог човека Комунистичке партије Југославије, Јосипа Броза Тита, пуч је затекао у Загребу и тек је накнадно допутовао у Београд. Као што Јосип Броз није знао о припреми пуча, ништа о томе нису знали ни други прваци Комунистичке партије, о чему сведочи и сам Милован Ђилас, члан Политбироа ЦК КПЈ.⁶⁴¹

Обавештајна служба Немачке и њена улога у Двадесетседмомартовском пучу

Настанак обавештајне службе у Немачкој везује се за постојање Пруске краљевине и владавину краља Фридриха Великог, кад је 1740. године основана „Тајна полиција“. Почетком XIX века из ове обавештајне организације настале су две службе, „Тајна војна полиција“ и „Виша полиција“, која је била уствари тајна политичка

⁶³⁹ Бранко Петрановић, *Србија у Другом светском рату*, Београд 1992, стр. 70.

⁶⁴⁰ Исто, стр. 64.

⁶⁴¹ Божидар Николић, *Југославија у рату – 27. март 1941*, документарни филм, Радио телевизија Београд, 1991-1992.

полиција. Средином XIX века немачки канцелар Ото фон Бизмарк оснива „Политичку – војну полицију“, која нешто касније бива преименована у „Централни обавештајни биро“. Како је јачала немачка држава, тако је јачала и њена обавештајна служба. У периоду пред Први светски рат на значају добија Војна обавештајна служба. После пораза у Првом светском рату обавештајни сектор поново трпи реорганизацију, да би доласком Хитлера на власт осетно добио на значају. Ту посебно треба истаћи војну обавештајну и контраобавештајну службу Абвер и *SD* – службу безбедности Нацистичке партије, која је касније интегрисана, заједно са Гестапо-ом, у једну јединствену службу, такозвану Главну управу за безбедност Рајха – *RSHA (Reichssicherheitshauptamt)*.

Абвер (*Abwehr*), што у преводу значи одбрана, била је заправо Обавештајна управа немачке Врховне команде оружаних снага – *OKW (Oberkommando der Wehrmacht)*. Абвер је формиран 1919. године првенствено као војна контраобавештајна служба, да би касније постао и офанзивна служба према иностранству. Најпознатији руководилац те службе био је адмирал Вилхем Канарис, који је на њено чело дошао почетком 1934. године.⁶⁴² Абвер је настојао да развије што бољу шпијунску мрежу која би помогла остваривању Хитлерових империјалистичких циљева.⁶⁴³ Да би што боље прикрио обавештајну делатност, Абвер је био повезан са великим индустријским фирмама, научним и културним установама, институтима и организацијама, где је имао своје агенте. Такође, његов задатак је био да извиди како и где се противнику могу задати најтежи ударци у војном, политичком и привредном смислу, разним субверзивним активностима. То је подразумевало и деловање на окупљању опозиционих странака, мањинских група, сепаратистичких покрета, а све у циљу њиховог организовања за подривачки рад против земље коју је требало покорити. Абвер је тесно сарађивао и са немачким Министарством иностраних послова. Као и остале обавештајне службе, Абвер је 1944. године постао интегрални део јединственог обавештајног система који је представљала *RSHA*.

⁶⁴² Александар Трифони, Обавештајне службе и прислушкивање, Београд, 2001, стр.112.

⁶⁴³ Абвер је организацијски био подељен на више одељења, која су се бавила различитим делатностима: (а) Прво одељење – бавило се шпијунажом у иностранству; (б) Друго одељење – бавило се организацијом диверзија, саботажа, терором и подривачким радом у страним државама; (в) Треће одељење – бавило се контрашпијунажом; (г) Четврто одељење – водило је евиденцију агената, картотеку, администрацију и финансије; (д) Пето одељење – одржавало је везу са немачким војним изасланицима.

Зихерхајтсдинст – *SD* (*Sicherheitsdienst*, у преводу – „Служба безбедности“) је била заправо служба Национал–социјалистичке партије и јединица *SS*-а. Доласком нациста на власт, *SD* постаје обавештајна служба како партије тако и државе. Основана је 1931. године према замисли Хајнриха Химлера вође *SS* – одреда, а на њено чело, према Химлеровој жељи, долази Рајнхард Хајдрих.⁶⁴⁴ До 1939. године *SD* је била под руководством безбедносне полиције (*Sicherheitspolizei*)⁶⁴⁵, после чега је стављена под окриље *RSNA*, тачније под њену VI управу (*Amt VI - Auslandsnachrichtendienst*)⁶⁴⁶ са седиштем у Берлину. *SD* је била подељена у два дела: (а) Унутрашња-*SD* (*Inland-SD*) је била одговорна за обавештајни рад и безбедност унутар Немачке и (б) Спољна-*SD* (*Ausland-SD*) је била цивилна, спољна обавештајна агенција Трећег Рајха, а тек 1944. године преузела је и све функције Абвера.⁶⁴⁷ Основни задатак *SD*-а било је откривање стварних и потенцијалних непријатеља нацистичког руководства и неутрализација потенцијалне опозиције. Била је то агенција за прикупљање информација и у ту сврху је створена читава мрежа агената и информатора.

Тајна државна полиција (*Geheime Staatspolizei – Gestapo*), коју је априла 1933. године декретом основао Херман Геринг, била је служба која се углавном бавила контраобавештајним радом и пословима безбедности, а коју је карактерисала бруталност у раду, масовна истребљења и систематски терор.⁶⁴⁸ Основни задатак јој је био да открива и уништава политичке противнике нацистичког режима. У току првих година свог постојања и делатности, Гестапо је имао три главна подручја рада, подељено у три

⁶⁴⁴ Види више: Никола Миловановић, *Пукотине краљевстава – рат обавештајних служби на тлу Југославије*, књига прва, Београд, 1978, стр. 95-104.

⁶⁴⁵ Полиција је подељена у полицију за одржавање реда (*Ordnungspolizei – ORPO*) и безбедносну полицију (*Sicherheitspolizei – SIPO*). *ORPO* се састојала од заштитне полиције (*Schutzpolizei*), руралне полиције (*Gendarmerie*) и локалне полиције (*Gemeindepolizei*). Безбедносна полиција – *SIPO* се састојала од државне криминалистичке полиције (*Reichs Kriminalpolizei – Kripo*) и тајне државне полиције (*Geheime Staatspolizei – Gestapo*). Види, Александар Трифони, *Обавештајне службе и прислушкивање*, Београд, 2001, стр.109.

⁶⁴⁶ Шеф VI управе *RSNA* која се бавила обавештајном радом изван Немачке био је генерал Валтер Шеленберг. Пре тога он се налазио на дужности шефа одељења контрообавештајне службе Гестапоа. Види више: Никола Миловановић, *Пукотине краљевстава – рат обавештајних служби на тлу Југославије*, књига прва, Београд, 1978, стр. 110-114.

⁶⁴⁷ *Inland-SD* (Унутрашња-*SD*) је била подељена у следеће одсеке: *Одсек А* (закон и правне структуре); *Одсек Б* (расна и етничка питања); *Одсек Ц* (културна и верска питања); *Одсек Д* (индустрија и трговина); *Одсек Е* (високо друштво). *Ausland-SD* (Спољна-*SD*) – је била подељена у следеће одсеке: *Одсек А* (организација и администрација); *Одсек Б* (шпијунажа на западу); *Одсек Ц* (шпијунажа у Совјетском Савезу и Јапану); *Одсек Д* (шпијунажа у америчкој сфери); *Одсек Е* (шпијунажа у источној Европи); *Одсек Ф* (техничка питања).

⁶⁴⁸ Види више: Никола Миловановић, *Пукотине краљевстава – рат обавештајних служби на тлу Југославије*, књига прва, Београд, 1978, стр. 90-94.

одељења. Прво одељење бавило се организацијом службе, персоналним питањима и управним пословима, друго је вршило послове политичке полиције, а треће се бавило контраобавјештајним радом. У почетку Гестапо је преко граничне полиције која му је била директно потчињена контролисао и обезбеђивао границе Немачке, али је касније, избијањем Другог светског рата, ту улогу преузео Вермахт. Укључивањем у *RSHA* 1939. године, тачније у њену IV управу, Гестапоу су остали послови сузбијања политичких противника и страних обавјештајних служби, док су послове првог одељења преузели други органи *RSHA*.⁶⁴⁹

Немачка обавештајна служба је на простору Краљевине Југославије организовала своју обавештајну мрежу у скоро свим сегментима државе и власти. У читавој Југославији у периоду непосредно пред Други светски рат, неконтролисано је боравио велики број шпијуна–туриста, који су стручно процењивали земљиште, реке, саобраћајнице и фотографисали важније војне објекте и утврђења. Значајан број немачких стручњака, који су се у Југославији бавили привредним питањима, радио је и за немачку обавештајну службу. Посебно повољне позиције, за свој разноврсни рад, у врху југословенске полиције и власти, агенти немачке обавештајне службе стекли су на основу споразума из 1937. године између шефова југословенске и немачке полиције о заједничкој борби на сузбијању комунизма. У укупном обавештајном раду немачких служби значајну улогу има и немачка национална мањина у Југославији.

До аншлуса најбоље развијену обавештајну мрежу у Југославији имао је Абвер.⁶⁵⁰ Рад немачке обавештајне службе знатно је олакшан након припајања Аустрије Немачкој, када је Немачка постала директни сусед Краљевине Југославији. На тој аустријској територији, у близини границе, Абвер је организовао прислушкивање југословенских војних штабова, нарочито радио–веза и телеграма. Због боље организације свога рада у

⁶⁴⁹ Централна обавештајна команда Гестапоа формирана је 1941. године, пошто је претходно, 1939. године, Гестапо већ постао интегрални део *RSHA*. Тада је његова унутрашња организација изгледала нешто другачије: Одељење А – Непријатељи (А1-Комунисти, А2-Саботери, А3-Реакционари и либерали, А4-Убице); Одељење Б – Секте и цркве (Б1-Католици, Б2-Протестанти, Б3-Масони, Б4-Јевреји); Одељење Ц – Администрација и партијски послови (Централна административна канцеларија Гестапоа, одговорна за вођење досијеа својих запослених); Одељење Д – Окупиране територије (Д1-Противници режима, Д2-Цркве и секте, Д3-Евиденције и партијски предмети, Д4-Западне територије, Д5-Контрашпијунажа, Д6-Странци); Одељење Е – Контрашпијунажа (Е1-У Рајху, Е2-Политичке групације, Е3-На западу, Е4-У Скандинавији, Е5-На истоку, Е6-На југу); Одељење Ф – Гранична полиција.

⁶⁵⁰ При Врховној команди немачких оружаних снага ОКВ постојао је *Amt Ausland Abwehr*, задужен за деловање ван Немачке, који је према Југославији деловао из својих центара смештених у Будимпешти, Софији и Тирани. Руководилац Абвера за Југославију био је Ерик Ласер фон Голхајм.

Југославији, Абвер је имао специјалну организацију, „*Kriegsorganisation Jugoslawien*“, којом је непосредно руководио помоћник војног аташеа у Београду и која је била у директној вези са ОКВ.⁶⁵¹

Деловање немачке обавештајне службе на простору Краљевине Југославије спроводило се и под окриљем организације зване „*Kulturbund*“. Удружење је основано 1920. године, али после победе нацизма у Немачкој и доласком др Јанка Сеча на његово чело, појачавају се активности које су за циљ имале да од немачке националне мањине створе „пету колону“ у Југославији. О обавештајном деловању чланова „Културбунда“ постоје и многи писани извештаји, а у једном од њих с почетка марта 1941. године Команда жандармерије обавештава Министра војске и морнарице о томе: „Врховно вођство "Културбунда" издало је својим члановима немачке народности, па и Словенцима – регентима у које има потпуно поверење, упутства како сваки члан може користити Немачком Рајху и када је на служби у нашој војсци, било на одслужењу кадровског рока било на вежби. Ово упутство налаже својим сумишљеницима, да је дужност сваког убеђеног националсоцијалисте да са пуно осећаја и без обзира на евентуалне жртве ради за интересе Немачке у садашњем рату. Сваки присталица националсоцијализма треба вазда да има очи и уши отворене те како би увек могао све да чује и да види, што би могло бити ма и од најмање користи за немачку ствар, те да све ово јави поверенику одређеном од стране "Културбунда".“⁶⁵² Да је то била права шпијунска организација говори и то да су у појединим централама, као на пример у Новом Саду, Загребу, Вршцу, Марибору и другим местима, биле смештене тајне радио–станице са којима је одржавана веза са одређеним обавештајним пунктовима у Немачкој.

Када је у питању деловање немачке обавештајне службе у догађајима везаним за припрему и организацију преврата, треба имати на уму да у времену и околностима у којима се десио, пуч никако није одговарао стратешким интересима Немачке. Напротив, директно је ишао на штету договора са Југославијом и изграђене позиције на Балкану. Међутим, иако немачка обавештајна служба није била активни учесник у преврату, она је ипак поседовала неке информације о његовој припреми. О томе говори телеграм од 25. октобра 1940. године којим је немачки посланик у Београду фон Херен известио

⁶⁵¹ Велимир Терзић, *Слом Краљевине Југославије 1941, књига друга*, Београд-Љубљана-Титоград, 1983, стр. 500.

⁶⁵² Зборник докумената, *Априлски рат 1941*, књига друга, Београд, 1987, стр. 209.

своје министарство: „Гласови који поново круже у вези са плановима српских генерала да изврше пуч ради завођења војне диктатуре – ако је потребно и заменом кнеза намесника младим краљем – карактеристични су за дубоко незадовољство у војсци и српским круговима уопште садашњим положајем Југославије. Последица тога је пораст критике управљене против помирљиве политике кнеза намесника према Хрватима, што се сматра слабљењем и угрожавањем јединства државе; поред тога постоји и забринутост због погоршања војне и политичке ситуације у Југославији услед новог курса Румуније, као и због загонетног држања Бугара, а нарочито због италијанских намера према Македонији. Опште је мишљење да се ова опасност може отклонити само одлучном политиком, коју ни кнез намесник ни председник владе Цветковић нису способни да воде; неким елементима у војсци свакако изгледа да је најбољи излаз увођење војне диктатуре и да млади краљ, коме је већ 18 година ступи на престо пре одређеног времена. Због тога не сматрам немогућим даљи развој у том правцу, нарочито у случају поострења војне и политичке затегнутости.“⁶⁵³ Интересантно је овде приметити да се у Хереновом телеграму као опасност за Југославију због које је могуће „извршење пуча и завођење војне диктатуре“ уопште не спомиње Немачка.

Завереници су упознали представника немачке обавештајне службе у Београду са плановима за смену режима кнеза Павла и од Немачке затражили помоћ. Немачки посланик Херен је такав захтев одмах проследио у Берлин, тако да су за њега знали и Хајнрих, Химлер и Рибентроп. Исправа се такав развој догађа у Београду чинио као одличан, имајући у виду да Немци нису с одушевљењем гледали на кнеза Павла, који је важио за великог англофила. Међутим, Рибентроп је „немачко уплитање у обарање власти у Београду одбио не из моралних разлога него зато што је већ, на препоруку др Паула Шмита, успоставио неформални преговарачки контакт са Данилом Грегорићем, који је приступ Југославије Тројном пакту представио као повољан, те је стога закључио да је пуч непотребан.“⁶⁵⁴

Да су Немци знали за припремање пуча потврђује и једно приватно писмо некадашњег шефа Гестапоа у Србији Карла Крауса из јула 1963. године у коме он каже да су пола године пре пуча добили обавештење о његовој припреми и како тврди

⁶⁵³ Зборник докумената, Априлски рат 1941, књига прва, Београд, 1969, стр. 856.

⁶⁵⁴ Душан Глишовић, *Иво Андрић, Краљевина Југославија и Трећи рајх*, први том, Службени гласник, Београд, 2012, стр. 568.

„...незванично смо упитани да ли бисмо, у случају успеха овог пуча, ту војну владу подржали.“⁶⁵⁵ Претпоставља се да су информације о пучу и покушаји успостављања неке везе са Немцима ради добијања евентуалне подршке новом режиму потицали од војних кругова укључених у припремање завере.⁶⁵⁶ У сваком случају, Немцима није била блиска ова идеја о увођењу војне управе у Југославији, тим пре што је пуч уследио као реакција на потписивање Тројног пакта са Југославијом на коме је Хитлер инсистирао. Реакција коју је код сила Осовине произвео Двдесетседмомартовски пуч само потврђује чињеницу да Немачка за његову реализацију није била заинтересована.

⁶⁵⁵ Јован Марјановић, Дража Михајловић – између Британаца и Немаца, Београд, 1979, стр. 39.

⁶⁵⁶ Да је немачка обавештајна службе била добро обавештена сведочи и њихово сазнање о садржају разговора генерала Симовића са кнезом Павлом. У Берлин је пренета „зачуђујућа отвореност“ генерала Симовића којом кнеза Намесника подсећа на трагичну судбину краља Александра Обреновића и краљице Драге и опомиње га да се Српска православна црква на челу са патријархом Гаврилом и јавно мњење противе приступању Тројном пакту. Душан Глишовић, *Иво Андрић, Краљевина Југославија и Трећи рајх*, први том, Службени гласник, Београд, 2012, стр. 685.

4.3. Улога народних маса

Улога маса у Мајском преврату и Дрвадесетседмомартовском пучу је, у осталом као и у другим државним ударима, мање значајна од осталих актера, али опет довољно важна да би нашла своје место у анализи учесника ове врст преврата. Познато је да њихова улога у државном удару није пресудна и да се главни догађаји који се тичу реализације самог преврата одвијају без стварног учешћа маса. Без обзира на то, масе могу да имају и најчешће имају своју улогу у државним ударима. У првој, припремној фази, систематски се подгрева незадовољство актуелним стањем у држави и кривица за такво стање усмерава ка актуелном режиму, чиме се масе плански припремају за преврат који следи. Учешће маса на демонстрацијама против режима, најчешће представља део укупног плана главних актера државног удара. Такође, у последњој фази реализације државног удара учешће маса се сматра пожељним у смислу исказивања подршке новој власти, чиме се снаге одане бившем режиму, које постоје и које су евентуално спремне на контраофанзиву, одвраћају од намере за неком озбиљнијом акцијом. За разлику од прве и последње фазе, у фази непосредног извршења државног удара, која је више техничка ствар и која се реализује веома брзо, учешће маса није потребно.

Наравно, потпуно је наивно у било којој фази реализације државног удара очекивати спонтану реакцију маса, које би јасно и јединствено изнеле свој став о актуелном режиму или о новој, превратничкој влади. Јасно је да иза сваке усмерене активности масе стоје одређене друштвене групе – елите, које масе користе зарад реализације сопствених циљева и интереса. Због свих својих особина, масе и јесу скупина људи која је подобна да буде вођена или усмеравана у правцу у коме, они који је воде, желе. Управо због тога што су у оба пуча, и оном из 1903. и оном из 1941. године, у некој од фаза реализације, кроз форму јавних демонстрација, масе на неки начин учествовале у преврату, потребно је сагледати стварне ефекте тог и таквог деловања.

Масе се често посматрају наспрам елита и у том контексту понекад попримају негативну конотацију. За разлику од елите које представљају једну, интересима повезану групу, масе се обично представљају као једна неповезана скупина којој недостаје самосталност, иницијатива, организованост, усмерено и рационално понашање. У

покушају њеног дефинисања може се рећи да масу чини врло разнородно људство без друштвене организације, које на заједнички културни подстицај једнообразно одговара.⁶⁵⁷

Насупрот појединаца који чине елиту, појединце у маси одликује неаутентичност, морална неодговорност и анонимност. Поред тога за масу је карактеристично да тешко прима иновације, да је склона подаништву и посебно се одликује потребом „за великим колективним илузијама“. С овим особинама и пасивношћу, маса заправо представља онај „нижи слој“ друштва, подложен владавини.⁶⁵⁸ Разлог томе лежи можда и у чињеници да се као својство масе препознаје да она није способна да води „дијалог“, што заправо значи да је кретање информација увек једносмерно. Проток информација се одвија само ка масама, односно масе су способне само да приме информацију, али не и да информације дају, што их чини подесним да буду усмераване (често и изманипулисане) од стране изабраног или наметнутог вође. У односу на месе, вођа је обично појединац који има способност да се наметне као вођа, а иза кога често стоји нека одређена група, са јасно дефинисаним интересима и циљевима.

Имајући горенаведено у виду, може се рећи да активност масе, која је у одређеним и специфичним друштвеним околностима могућа, ипак није самостална нити самоиницијативна, већ је подстакнута и вођена од одређених појединаца и/или друштвених елита. Маса, или „гомила“ како је познати француски теоретичар Ле Бон назива, има потребу да буде вођена, као што вође имају потребу да имају масе којима се обраћају. То је један сложен и нужан однос, јер је очито да једни без других не могу да постоје. „Гомила је послушно стадо које се не би никада могло решити господара.“⁶⁵⁹ Користећи своје способности, које су више везане за личне особине и вештине доброг говорника, вођа⁶⁶⁰ лако може да усмерава енергију и активност масе у смеру у коме жели

⁶⁵⁷ G.A. Theodorson and A.G. Theodorson: A Modern Dictionary of sociology, N.Y, Thomas Y. Crowel Camp, 1969, p.245. Према, Enciklopedija političke kulture, Savremena administracija, Beograd, 1993, str. 648.

⁶⁵⁸ Enciklopedija političke kulture, Savremena administracija, Beograd, 1993, str. 646.

⁶⁵⁹ Gustav Le Bon, *Psihologija gomile*, Globus i Pravni fakultet Sveučilišta u Zagrebu, Zagreb, 1989, str. 114.

⁶⁶⁰ Поред харизме која им је потребна, Ле Бон сматра да вођама није потребно неко значајније образовање ни интелигенција. „Вођа може каткад бити и интелигентан и учен, но то му углавном више шкоди него користи. Предочујући замршеност ствари, допуштајући да се све објасни и схвати, интелигентност увијек чини човјека стрпљивим и отупљује интензивност и жестину увјерења која су потребна апостолима. Велики вође свих вијекова, нарочито они из револуције, били су страшно ограничени, а они који су били најограниченији вршили су највећи утицај.“ Gustav Le Bon, *Psihologija gomile*, Globus i Pravni fakultet Sveučilišta u Zagrebu, Zagreb, 1989, str. 179.

и да тако, у одређеним историјским околностима, утиче на друштвена кретања. Тако се та енергија може усмерити и ка насиљу, која су масе склоне да лако подрже: „Привлачност коју зло и злочин имају за менталитет гомиле није никаква новост. Гомила ће увек поздравити насиље, примећујући задивљено: можда је подло, али је врло интелигентно.“⁶⁶¹

У одређеним историјским и друштвеним околностима Маркс је говорио о маси конзервативно оријентисаних парцелних сељака. Имајући у виду период у коме су се догодила два пуча о којима је реч, можемо рећи да је у управо таква врста масе представљала доминантан део друштва. Она је посебно била карактеристична за период с краја XIX и с почетка XX века. Према Марксовом становишту: „Парцелни сељаци чине огромну масу, чији чланови живе у истим условима, али не ступају у многоструке односе међу собом. Њихов начин производње изолује их једне од других, уместо да их доводи до међусобног општења. ... Свака поједина сељачка породица готово је довољна сама себи, производи сама готово највећи део предмета своје потрошње и тако добија средства за свој живот више у размени с природом него у саобраћању с друштвом. Парцела, сељак и породица; поред тога, друга парцела, други сељак и други сељак и друга породица. ... Они себе не могу заступати, њих мора да заступа други. Њихов заступник уједно мора бити њихов господар, ауторитет над њима, неограничена власт која их штити од осталих класа и која им шаље одозго кишу и сунце. Политички утицај парцелних сељака налази, дакле, свој крајњи израз у томе што извршна власт себи потчињава друштво.“⁶⁶² Апсолутно је јасно да се од овакве масе не може очекивати никаква акција. Зато, без обзира што је управо оваква врста масе чинила већински део друштва тадашње Србије, односно Југославије, на Мартовским демонстрацијама 1903. и Двдесетседмомартовским демонстрацијама 1941. године, свој глас је подигао онај други, урбанији део становништва, радници, ситнији трговци и занатлије, нижи чиновници и студенти.

Према мишљењу једног другог немачког теоретичара, Канетија који се бавио феноменом масе и њене моћи, постоје четири доминантне особине које одређују масу. Као прво, маса увек жели да расте, друго, унутар масе влада једнакост, треће, маса воли

⁶⁶¹ Prema, Hana Arent, *Izvori totalitarizma*, FIK 94, Beograd, 1998, str. 315.

⁶⁶² Karl Marks, *Osamnaesti brimer Luja Bonaparte*, Službeni glasnik, 2011, str. 118.

збијеност и као четврто, маси треба усмерење. Управо нам ова последња особина говори о томе да уколико не постоји јединствена идеја и заједнички циљ коме сви у маси теже, маса не може ни опстати као целина. „Циљ који је изван сваког појединца и који је за све једнак, потискује приватне, заједничке циљеве, који би за масу значили смрт. Циљ је неопходан за њезин опстанак.“⁶⁶³ Слично томе, описујући особине масе, односно „гомиле“, Ле Бон износи неколико запажања, од којих би за ову тему било интересантно издвојити: сугестивност и лаковерност којима су масе подложне, као и нетолерантност и ауторитаризам. Због тих својих особина, можемо закључити да је масама релативно лако манипулисати. Оне су увек спремне за „велике речи“ и „велика дела“. Потребан је само вешт вођа који уме да сурову истину замени идеалима и маса се може покренути. „Гомиле нису никада жеђале за истинама. ... Тко умије гомиле опчинити илузијама, лако им постаје господаром, а тко их настоји отријезнити од илузија, постаје њиховом жртвом.“⁶⁶⁴

Поред тога, интересантно је и запажање поменутог аутора о ставу масе према сили, односно према јаким и слабим вођама: „Гомиле слијепо поштују силу, док доброта делује на њих сабије, јер она није друго него један облик слабоће. Симпатија гомила није се никад приклањала доброћудним господарима, већ тиранима који су их јаком руком тлачили. Само таквима дижу оне највише споменике. Ако пак гомиле радо газе ногама оборенога деспота, бива то зато јер је изгубио своју моћ, па се вратио у категорију слабих, које гомиле презиру јер их се не боје.“⁶⁶⁵ Изгледа да у овим реченицама треба тражити објашњење о односу маса према краљу Александру Обреновићу и намеснику кнезу Павлу Карађорђевићу, који су на власт дошли после јаких личности и ауторитарних вођа, краља Милана Обреновића и краља Александра Карађорђевића.

⁶⁶³ Elias Canetti, *Masa i моћ*, граfiчки завод Hrvatske, Zagreb, 1984, str. 22.

⁶⁶⁴ Gustav Le Bon, *Psihologija gomile*, Globus i Pravni fakultet Sveučilišta u Zagrebu, Zagreb, 1989, str. 107.

⁶⁶⁵ Исто, стр. 59-60.

4.3.1. Улога народних маса у Мајском преврату

У анализи масе као једног од актера Мајског преврата, најпре треба рећи да су се њене активности и деловање одвијали у првој, припремној фази реализације пуча. Постоје одређене тврдње сведока тих догађаја на основу којих се организатори тзв. Мартовских демонстрација могу довести у директну везу са организаторима завере против краља. На основу тога, може се закључити да је ова акција маса била део планиране и организоване акције завереника који ће само неколико месеци касније извести пуч и на свиреп начин убити последње владаре династије Обреновића. Међутим, оваква теза није у потпуности потврђена, већ има простора да се верује и да су Мартовске демонстрације организоване независно од воље завереника, али да су им добро дошле и убрзале припреме за реализацију пуча. Без обзира на недовољно разјашњене околности око правих мотива и организатора, ове демонстрације, односно више одговор власти на њих него ли саме поруке које ће са њих бити упућене, ишле су на руку креирању још лошије слике јавног мњења о актуелном режиму краља Александра, с једне стране, и повећања несигурности и неповерења краља према грађанима и појединим елементима у војсци, с друге стране.

Управо у том контексту треба указати на један догађај који је претходио Мартовским демонстрацијама, а који је Управник града Београда, Божа Маршићанин забележио. Наиме, 18. март, дакле само пет дана пре него што су демонстрације одржане, краљ је позвао Маршићанина у двор и предао му анонимно писмо које је добио, а у коме је писало да се у граду 23. марта спремају демонстрације од стране ђака, трговачких помоћника и радника с циљем да се изазове реакција власти, тако да ће се следеће недеље на православни празник Цвети одржати нове демонстрације, које ће бити параван за непријатељску акцију и убиство краља. Према овој дојави, може се закључити да иза ње стоје, или су у њу умешани, официри завереници, који имају намеру да убију краља и краљицу.⁶⁶⁶ Одмах пошто је са садржајем писма упознат,

⁶⁶⁶ Писмо које је краљ добио гласило је овако: „Ваше Величанство! Поуздано дознао сам за једно опасно предузеће противу В. В. и противу Њ. В Краљице, и ко одани Вам пријатељ, жури да Вас о томе известим. Сад у Недељу – 23. марта – биће у вароши велика демонстрација од стране: ђака, трговачких помоћника и радника. Демонстрацијом ће руководити људи, који имају непријатељских намера према Вашим Величанствима. Циљ је ове овде демонстрације следећа: Демонстранти ће бити доведени пред Двор, где ће својим поступцима изазвати противу себе акцију власти. Учиниће се све, да та акција власти што више раздражи демонстранте. А ево зашто: Тек после овога, у другу Недељу – на Цвети, биће друга,

Маршићанин је хтео да провери ко су заправо организатори скупа. Погледавши полицијске списе уочио је да пријава трговачких помоћника за збор „потпуно бесмислена“, јер се пропис „Правила о односима Господара и његових млађих“, против кога они желе да демонстрирају, уопште не односи на њих, нити, како су они то тврдили, трговачким помоћницима намеће обавезу да морају да имају „служитељске исправе са фотографијом, као обични служитељи“. Покушај да формалне организаторе скупа убеди да скуп откажу није успео, па је због тога Управник града одлучио да скуп забрани. У међувремену је Маршићанин, преко својих полицијских агената сазнао да је у организацију скупа умешан и београдски адвокат Никола Николић.⁶⁶⁷

До одржавања забрањеног скупа код кафане „Таково“ ипак је дошло. У почетку је збор испред кафане „Таково“ бројао свега око 150 трговачких помоћника, да би се временом, из часа у час, тај број значајно увећавао. Полиција је покушала да на миран начин растера окупљене, упозоривши их да је скуп забрањен, али то није уродило успехом. Истог дана у пре подневним часовима одржан је и збор великошколаца. Након одржаног збора, донета је одлука да се великошколци поново окупе и подрже трговачке помоћнике у протесту.⁶⁶⁸ Поподневни састанак је организован на Калемегдану, где су већ биле распоређене жандармеријске јединице и одакле су се упутили ка Теразијама. Код споменика Кнезу Михајлу састале су се ове две групе демонстраната, трговачки помоћници и великошколци, одакле су заједно преко Теразија кренули према Двору.⁶⁶⁹

главна демонстрација, која ће протествовати што је проши пут противу демонстраната власт употребила грубу силу. Та ће демонстрација бити одведена у београдску тврђаву, где ће се тада налазити Ваше Величанство на свечаности. Кад демонстранти почну у тврђаву улазити, официри завереници, под изговором да Вас од раздражених демонстраната склоне, одвешће Вас у зграду активне команде, и тамо Вас поубијати. Ваше Величанство! Преклињем Вас немојте ову доставу узимати олако. Ја који Вам ово јављам, загледао сам ствари добро у очи. Пазите и чувајте се! В. В. одани пријатељ, који ће се доцније јавити.“ Божо К. Маршићанин, *Тајне двора Обреновића: Управитељеве белешке*, књига друга, Београд, стр. 106-107.

⁶⁶⁷ Божо К. Маршићанин, *Тајне двора Обреновића: Управитељеве белешке*, књига друга, Београд, стр. 113.

⁶⁶⁸ Према сведочењу Трише Кацлеровића, одлука за поподневни збор је донета спонтано, након што је завршен претходни скуп. „Тако је неочекивано одлука о овој историјској демонстрацији пала на тротоару Васине улице, пред зградом Велике школе.“ Овакву одлуку су донели Љуба Јовановић Чупа и Триша Кацлеровић, а подржао ју је и Димитрије Туцовић. Он је категоричан да претходног договора трговачких помоћника и великошколаца није било. Такође, он на више места у својој књизи истиче да се високошколци у демонстрацијама нису придружили трговачким помоћницима, већ обрнуто и да су језгро и покретачку снагу чинили социјалистичка омладина - високошколци. Триша Кацлеровић, *Мартовске демонстрације и Мајски преврат 1903*, Издање главно одбора ССЈ за Србију, Београд, 1950, стр. 35, 44, 49 и 51.

⁶⁶⁹ Драгиша Васић, *Деветсто трећа*, Завод за уџбенике и наставна средства, Београд, 2003, стр. 46. Према тврдња Трише Кацлеровића сусрет великошколаца и трговачких помоћника се није збио код споменика

У намери да се пробију до Двора спречила их је жандармерија, која је код Теразија поставила кордон. Покушавајући да жандармеријски кордон пробију, демонстранти су почели да се гурају са жандармеријом и да их гађају каменицама. Том приликом било је и повређених припадника снага реда.⁶⁷⁰ И поред тога, због изричитог наређења Управника града, Маршићанина, жандармерија није употребљавала силу, није било употребљено ватрено оружје. После неуспелог покушаја да се пробију до Двора, демонстранти су се окренули и почели да се повлаче ка Калемегдану. Успут су пролазећи поред уредништава неколико владиних листова „Мале новине“, Слога“, „Вечерње новости“, разлупали стакла на њима, док је уредништво листа „Двадесети век“ било и запаљено и тако највише страдало.⁶⁷¹ За време разбијања редакција листова полиција није интервенисала.⁶⁷² Тек негде око шест часова демонстранти су се вратили на Калемегдан одакле су пошли.

На Калемегдану је дошло до новог обрачуна демонстраната са жандармеријом. Према полицијским подацима, сада је демонстраната било чак око 5.000. У жељи да пре мрака растера демонстранте, Маршићанин је у помоћ жандармима послао и ватрогасце, да их водом растерају. Поред ватрогасаца, тражена је и помоћ војске у успостављању реда у престоници.⁶⁷³ Одмах по доласку ватрогасаца демонстранти су почели да вичу

Кнезу Михајлу, већ у Кнез Михајловој улици, када су великошколци изашли из дворишта Велике школе. Триша Кацлеровић, *Мартовске демонстрације и Мајски преврат 1903*, Издање главно одбора ССЈ за Србију, Београд, 1950, стр. 49.

⁶⁷⁰ Према Маршићаниновим забелешкама, тај моменат је изгледао овако: „Демонстранти су дошли до полицијског ланца који је био пресекао улицу и ту стали. Покушали су да продру и даље, но то је било узалуд. Жандарми, похватани за руке, стајали су као гранитне стене. Онда из редова демонстраната почну на полицијске органе бацати камење. Падале је киша од камења, различите тежине и величине. Није било чиновника и жандарма који није био бар једанпут ударен!“ Божо К. Маршићанин, *Тајне двора Обреновића: Управитељеве белешке*, књига друга, Београд, стр. 122.

⁶⁷¹ Слободан Јовановић, *Влада Александра Обреновића*, књига трећа, Издавачко и књижарско предузеће Геца Кон, Београд, 1936, стр. 282.

⁶⁷² О томе да полиција приликом разбијања излога београдских листова, а и раније у току дана када су се демонстранти сукобили са властима у покушају да се пробију до Двора, није интервенисала нити употребљавала оружје, сведочи и Триша Кацлеровић, који је и сам био учесник демонстрација. Триша Кацлеровић, *Мартовске демонстрације и Мајски преврат 1903*, Издање главно одбора ССЈ за Србију, Београд, 1950, стр. 37-39.

⁶⁷³ „Наредио сам, дакле, да општински ватрогасци са својим справама одмах изађу на лице места, и ако се демонстранти и на последњу опомену власти не би хтели растурити, да их водом, из општинских водоводних цеви, прскају и принуде да се растури. У исто време умолио сам Министра војног да изашаље војску у варош ради одржавања реда и безбедности грађана, мотивишући поменуто захтевање разлогом, да полицијски органи нису у стању учинити ово сами, према бројној јачини демонстраната. Кратко време после овог тражења мог, које је било и оправдано и врло умесно, Министар војни наредио је, те је коњица из месног гарнизона изашла и посела Кнез Михајлову улицу.“ Божо К. Маршићанин, *Тајне двора Обреновића: Управитељеве белешке*, књига друга, Београд, стр. 126-127.

„Доле с Краљем, Живела република!“, након чега је уследио жесток напад демонстраната, после кога су се ватрогасци и повукли.⁶⁷⁴ У међувремену је дошло и до употребе ватреног оружја, тако да је било и мртвих демонстраната, а и више рањених на обе стране.⁶⁷⁵ Од војних јединца изведена су два ескадрона коњице и једна чета пешадије. Што због њихове појаве на улица, што због кише која је почела да пада демонстранти су се разишли, тако да до осам часова увече, више никога није било на улицама.⁶⁷⁶

Слика бр.17: Строј дворске страже на разгледници

⁶⁷⁴ Божо К. Маршићанин, *Тајне двора Обреновића: Управитељеве белешке*, књига друга, Београд, стр. 127.

⁶⁷⁵ Према службеним подацима демонстраната је страдало укупно пет (два су убијена на лицу места, док су тројица тешко рањених подлегли ранама касније) и шесторица је „рањено, али ране преболело“. Од полицијских органа нико није животно страдао, ли било је рањених и повређених и то: седамнаест жандара, један жандарски поднаредник, два члана кварта, два полицијска писара – укупно њих двадесет и један. У јавности су изношени другачији подаци који су увећавали жртве на страни демонстраната, а умањивали на страни полицијских службеника. Слободан Јовановић, *Влада Александра Обреновића*, књига трећа, Издавачко и књижевско предузеће Геца Кон, Београд, 1936, стр. 288.

⁶⁷⁶ Слободан Јовановић, *Влада Александра Обреновића*, књига трећа, Издавачко и књижевско предузеће Геца Кон, Београд, 1936, стр. 285.

Иако су трупе Београдског гарнизона учествовале у завођењу реда, понашање официра и војске уопште, може се описати најмање као чудно. Непосредно после пуцњаве појавила у се два коњичка ескадрона, лаганим касом, један за другим, са исуканим сабљама. Њихово појављивање овако је описано: „Гомила, скидајући капе, запљеска, ваздух се проломи: „Живела војска!“ Хладна команда официра, који су се смешили, зачу се и пронесе: „Пази, не гази!“ И овај одговор и израз одушеви демонстранте од беса. Војници су разумели команду, коњи се пропињаху у месту, демонстранти осташе где су и прозори се затресосе од махнитог пљескања.⁶⁷⁷ Војницима је комаду издао њихов командир Никола Вујовић, иначе официр завереник.⁶⁷⁸ Слично је било и држање пешадије.

Овакво држање војске у демонстрацијама само је још више појачало постојећу сумњу о учешћу официра у завери против краља. Најкарактеристичнији је био пример команданта VI пешадијског пука „Краљ Карољ I“, инжињеријског потпуковника Стевана Илића, који је на инсистирања да своју јединицу пошаље у град на сузбијање демонстрација, тражио да му такву наредбу писаним путем изда министар војни, односно командант места, или да му то усмено нареди командант града. Тек када је командант града дошао и наредио му да на улице пошаље батаљон који ће у складу са Правилном службе моћи да употреби оружје „прво опомена, па хладно оружје, па тек после свега – пуцање“, потпуковник Илић је послушао наредбу и на улице извео део своје јединице. Међутим, уместо батаљона, како му је било наређено, на извршење добијеног задатка послао је само једну чету, која се само прошетала градом, док су је демонстранти поздрављали: „Живела војска!“ Због оваквог свог држања у време демонстрација, потпуковник Стеван Илић је смењен са дужности команданта пука и на његово место доведен потпуковник Петар Мишић, који је већ увелико био члан завере.⁶⁷⁹ Кроз само два месеца, ово кадровско решење, испоставиће се као врло погрешно.

⁶⁷⁷ Драгиша Васић, *Деветсто трећа*, Завод за уџбенике и наставна средства, Београд, 2003, стр. 47.

⁶⁷⁸ Триша Кацлеровић, *Мартовске демонстрације и Мајски преврат 1903*, Издање главно одбора ССЈ за Србију, Београд, 1950, стр. 40.

⁶⁷⁹ Поред смене потпуковника Илића, због држања у време демонстрација притворени су били и пешадијски капетан II класе Радомир Анђелковић Раша, командир 1. чете 3. батаљона VI пешадијског пука и пешадијски поручник Јован Мирчић, вршилац дужности командира 2. чете 2. батаљона у истом пуку. Обојица су били чланови завереничке организације, али су због њиховог чврстог држања и недостатка доказа пуштени на слободу, али су били премештени из Београда. Славица Б. Ратковић-

О томе како је и када употребљено ватрено оружје има различитих интерпретација. Власт је говорила да су први пуцњи долазили од стране демонстраната, док је опозиција причала супротно, да су жандари први отворили ватру на демонстранте, и то зато што је то краљ Александар лично, телефоном издао такву наредбу.⁶⁸⁰ Према једној верзији након напада демонстраната каменицама „жандарми одговорише плотунима небојеве муниције“. На месту где је метеж био највећи, „из гомиле плану револверски пуцањ“. Даљи ток догађаја описан је овако: „У том моменту, и поред забране жандармеријског официра, један разјарени жандарм избаци десет метака у гомилу. Онда падоше први рањеници. Чим је крв пала, гомила слепом жестином удвоји нападе, али полиција задржи присебност: пуцаше у ветар, затим, после својих жртава, у ноге.“⁶⁸¹ Одмах сутрадан након демонстрација, Маршићанин је одредио Душана Алимпића, полицијског чиновника у кога је имао поверења, да цео догађај детаљно испита.

На основу тог извештаја утврђено је неколико чињеница. Право, да демонстрације уопште нису биле спонтане, већ „нарочито инсцениране.“ Друго, да су демонстрације отпочели трговачки помоћници, а да су им се касније придружили великошколци и други радници. Треће, да су се демонстранти насилно понашали, тако што су код теразијског кварта каменовали полицијске органе, као и да су уништавали и разбијали туђу имовину, па чак и изазвали једну паљевину (односи се на нападе на новинарска уредништва). Четврто, да су се полицијски чиновници, и поред насилног понашања и узвика демонстраната „Доле с Краљем!“ и „Живела Република“, уздржавали од предузимања насилних мера. Пето, да су демонстранти први употребили ватрено оружје. „Истрагом полицијском потпуно је утврђено: а) да се први револверски пуцањ пред Калемегданом чуо онда, када су ватрогасци својим колима почели бежати са места нереди и б) да су следећи пуцњи наступили тек пошто ватрогасци утекли. Међутим на ватрогасним колима која су била на месту нереди, нађен је један револверски удар са револверским пројектилом, који није од револвера којим рукује наша жандармерија. А то значи, да је први пушчани пуцањ био из гомиле демонстраната. Сасвим природно и

Костић, *Европеизација српске војске 1878-1093. године*, Војноисторијски институт, Београд, 2007, стр. 420-421.

⁶⁸⁰ Слободан Јовановић, *Влада Александра Обреновића*, књига трећа, Издавачко и књижевско предузеће Геца Кон, Београд, 1936, стр. 289.

⁶⁸¹ Драгиша Васић, *Деветсто трећа*, Завод за уџбенике и наставна средства, Београд, 2003, стр. 46-47.

јесте, да су и овај начин напада предузели прво они, који су једино целога дана и нападали. А после првог револверског пуцња у ноћи, било би чудно да је само на њему једноме остало.“ И шесто, да жандармерији нико није командовао да употреби оружје, већ да су пуцали „без команде и како је који налазио да треба пуцати“.⁶⁸²

Према једном другом сведочењу моменат када је први пут током демонстрација употребљено оружје изгледао је овако: „На месту где су стајали „рингишпили“ дошло је до задиркивања и чаркања речима између остатка демонстраната, младића и жандарма. У том чаркању један жандарм удари једног радника, остали скочише у одбрану нападнутог. Тада један жандарм испали револверски хитац на једног младог радника и лако га рани. Ту се десио студент технике Милан Петковић (брат песника „Диса“), који је такође учествовао у демонстрацији. Он је, револтиран оним што је жандарм урадио са радником, а по природи пргав и нервозан, потегао револвер и ранио жандарма. Због тога настаде сукоб и оно што се доцније догодило.“⁶⁸³ Тада је настао још већи метежи и могла се чути још пуцњаве. Иначе цео овај догађај збио се на Калемегдану. Нешто касније, пуцњаве је било и испред „Српске круне“, где је избио жесток сукоб између демонстраната и жандармерије. „Из редова грађана, махом млађег света, падале су каменице на жандарме, који су с времена на време, појединачно, пуцали на оне који су бацали камење.“⁶⁸⁴

Нови министар унутрашњих дела након Мајског преврата, радикал Стојан Протић, наредио је да се испита употреба оружја у Мартовским демонстрацијама. Том

⁶⁸² Божо К. Маршићанин, *Тајне двора Обреновића: Управитељеве белешке*, књига друга, Београд, стр. 130-136. Иначе, истражитељ Душан Алимпић је Слободану Јовановићу лично говорио „да је прву употребу оружја наредио на своју руку један од оних полицијских писара који су се затекли на лицу места. После тога пуцало се и без команде, јер жандарми нису држани сви под једном руком.“ Ово се донекле разликује од онога што је Маршићанин, на основу Алимпићевог извештаја писао. Слободан Јовановић, *Влада Александра Обреновића*, књига трећа, Издавачко и књижевско предузеће Геца Кон, Београд, 1936, стр. 290. О употреби оружја на демонстрацијама, Драгиша Васић бележи следеће: „По тврђењу Милана Ф. Александрића, полиц. чиновника у пензији, наредбу да се на демонстранте пуца издао је пок. Љуба Каменчић, тад, инспектор Министарства. У истој канцеларији, када је из Управе вароши Београда јављено о уличним нередима, налазио се с њим и књижевник Милутин Ускоковић. Каменчић је, примивши саопштење о нередима, наредио од речи до речи: „Нека пуцају у месо и нека разјуре ту мангупарију!“ То је онај Каменчић који је био начелник округа рудничког у време догађаја од 20. фебруара 1893. године у Горачићу.“ Међутим, то је у супротности са оним што пише Маршићанин, а са таквом могућношћу не слаже се ни Слободан Јовановић. Драгиша Васић, *Деветсто трећа*, Завод за уџбенике и наставна средства, Београд, 2003, стр. 93.

⁶⁸³ Триша Кацлеровић, *Мартовске демонстрације и Мајски преврат 1903*, Издање главно одбора ССЈ за Србију, Београд, 1950, стр. 39.

⁶⁸⁴ Исто, стр. 40.

приликом је утврђено следеће: „демонстранти су тукли каменицама, а чуо се и по неки пуцањ револвера, а жандармерија је врло много пуцала у ветар, али многи је пуцао и у публику нарочито гађајући“⁶⁸⁵ Овај извештај није дао одговор на питање ко је употребу ватреног оружја наредио. Међутим, и на основу њега, а и на основу ранијих сведочења учесник тих догађаја, може се видети да употреба оружја није била систематска, нити са намером да се изазове крвопролиће. Свако иза крвопролића које се ипак десило није стајао краљ Александра, како су многи опозиционари и присталице завереника то хтели да прикажу.⁶⁸⁶ Била је то мање-више спорадична и самоиницијативна употреба ватреног оружја жандарма, више као чин самоодбране, него ли као чин тортуре и одмазде.

Одјек ових демонстрација у народу био је врло негативан, може се рећи и погубан, по судбину краља Александра. Често је број повређених и убијених преувеличаван, као би се указало на свирепост владара и његовог злочиначког режима. Оно што је можда било још опасније, почеле су да круже гласине о томе како је војска отказивала послушност краљу и захваљујући томе што није желела да пуца у демонстранте спречила веће крвопролиће на београдским улицама. Поред тога што је краљ приказан као суров, он је приказан заправо и као немоћан, јер му војска одбија послушност. „Тај краљ који хоће да просипа крв, али кога војска неће да слуша, изазивао је мржњу, а није уливао страх: у горем положају пред јавним мњењем Александар се зацело није могао наћи.“⁶⁸⁷ С таквом сликом у народу, он ће и окончати свој живот. Поред ове слике која је створена у јавности, као коначан епилог Мартовских демонстрације био је и државни удар одозго, последњи у низу који ће извести краљ Александар Обреновић.

⁶⁸⁵ Према, Слободан Јовановић, *Влада Александра Обреновића*, књига трећа, Издавачко и књијарско предузеће Геца Кон, Београд, 1936, стр. 289.

⁶⁸⁶ О томе је Драгиши Васићу говорио и бивши министар: „Г. Павле Денић, министар грађевина и заступник мин. спољ. послова у влади генерала Цинцар-Марковића, тврдио је пред нама: да краљ није издавао наређења о пуцању на демонстранте. Онога часа када су демонстрације започеле, Денић је одјурио у двор, где је затекао краља у своме кабинету и не знајући шта се на улици дешава. А када ми је он о томе саопштио, краљ је брзо пришао телефону, и управнику вароши наредио да се демонстранти растуре пожарним шмрковима. У исто време тражио је хитно министра унутрашњих дела Велимира Тодоровића, који се, у том часу, и сам необавештен о догађају налазио у свом стану. У тренутку када су се зачули пуцњи са улице, краљ је, како тврди његов бивши министар, скочио узбуђен и задуго се није могао умирити, захтевајући хитне извештаје о развоју догађаја који се на улици одигравао.“ Драгиша Васић, *Деветсто трећа*, Завод за уџбенике и наставна средства, Београд, 2003, стр. 93.

⁶⁸⁷ Слободан Јовановић, *Влада Александра Обреновића*, књига трећа, Издавачко и књијарско предузеће Геца Кон, Београд, 1936, стр. 289.

4.3.2. Улога народних маса у Двадесетседмомартовском пучу

У случају Двадесетседмомартовског пуча, масе се као актери државног удара појављују у чак две фазе његове реализације, у првој и трећој фази. Њихове активности и улога у првој фази – фази припреме државног удара могу се видети на основу извештаја команданата жандармеријских јединица Министарству војске и морнарице. Реч је углавном о мањим демонстрацијама које су биле одржане 25. и 26. марта 1941. године у Краљеву, Крагујевцу, Ваљеву, Јагодини, Шапцу, Вршцу, Руми, Кучеву, Скопљу, Сарајеву и другим градовима са доминантно српским становништвом. Као опис стања у држави, који је различито интерпретиран, може послужити пример извештаја команданта Вардарског жандармеријског пука: „Данас (25. III) од 19 – 20 часова приредило је у Скопљу 4-500 омладинаца са малим учешћем грађана манифестације кличући Краљу, Отаџбини и војсци. Чули су се и повици „Доле Немачка, доле Италија, боље рат него пакт, доле Вук Бранковић“ и слично. Интервенцијом полиције демонстранти су растурени.“⁶⁸⁸ У следећем извештају од 26. марта види се да демонстрације добијају на интензитету јер је у њима учествовало „око 6.000 лица свију сталежа“, тако да је као резерва из Тетова у Скопље дошло још 40 жандарма.

За разлику од службених извештаја, дневне новине су та два дана биле пуне извештаја о успеху југословенске дипломатије и позитивним реакцијама на потписан протокол о приступању Тројном пакту. Насупрот стварној слици са терена, дневни лист Политика у свом број од 26. марта у рубрици „Утисак у нашој земљи“ читаоцима преноси позитивне реакције из Загреба, Љубљане, Бања Луке, Сарајева и Ниша. Колика је заправо разлика између жандармеријског и новинског извештаја, може се видети на основу следећег: „Скопље, 25. марта. Вест о приступању Југославије Пакту трију сила примљена је у Скопљу као и у свим местима Јужне Србије са олакшањем и обзиром на све злонамерне вести које је страна пропаганда последњих дана ширила. Нарочито је са задовољством примљена декларација у којој се истиче да стране трупе неће пролазити преко Југославије. Нарочито је поздрављено што су и овога пута све границе Југославије загарантоване и обезбеђене једним овако значајним и свечаним чином.“⁶⁸⁹ Међутим,

⁶⁸⁸ Branko Petranović i Nikola Žutić, 27. mart 1941, tematska zbirka dokumenata, NICOM, Beograd, 1990, str. 260.

⁶⁸⁹ Дневни лист „Политика“, број 11786 од среде 26. марта 1941. године.

иако ове демонстрације, којих је ипак било без обзира на игнорисање штампе, нису имале никакву политичку снагу, што због своје масовности, што због реалног утицаја на институције државе, оне су ипак организаторима преврата биле нека врста сигнала из кога се могло видети расположење према актуелном режиму, али и предвидети однос према новом.

За разлику од Мајског преврата, где је маса своју доминантну, али ипак само „епизодну“ улогу одиграла у првој фази реализације преврата, у Двадесетседмомартовском пучу, народне масе се као актер државног удара значајније појављују у последњој фази – фази консолидације. Наиме, одмах онога јутра када је на радију и у ванредном издању Политике објављено да је Петар II Карађорђевић „одлучио“ да преузме краљевску власт и да је намесништво „поднело оставку“, народ је изашао на улице да искаже подршку југословенском краљу и југословенској восци. Масе су намерно, као део тактике стварних актера, обмануте многобројним изјавама, штампаним прогласима и објавама преко радија да је преврат изведен под вођством краља Петра II. Пучем, изведеним у његово име, а у чијем извршењу он ни на који начин није суделовао, Петар II је проглашен пунолетним и доведен је на југословенски престо, на који би, да се ствари нису тако одвијале, ступио за свега неколико месеци.

Демонстрације које су избиле 27. марта 1941. године у Београду и још неким већим градовима, а на којима се клицало младом краљу Петру II и славио његов долазак на престо, њега су затекле у Двору на Дедињу, где је био ван токова свих дешавања, о чему и он сам у својим мемоарима недвосмислено каже: „...али у то време био сам потпуно изненађен оним што се десило. Моје лично искуство са превратом почело је у шест ујутру 27. марта када је мој собар Раденко ушао у моју собу, снажно ме продрмао и пробудио ме; рекао ми је и да је управник у дневној соби и да хитно жели да ме види. Такође ми је шапнуо да пазим шта ћу да кажем, јер изгледа, да су се војска и ваздухопловство у граду побунили против владе.“⁶⁹⁰ Врхунац цинизма и злоупотребе имена младог краља био је када је прокламацију о преузимању власти, коју је написао Слободан Јовановић, у краљево име прочитао имитирајући његов глас, поручник бојног

⁶⁹⁰ Краљ Петар II Карађорђевић, Живот једног краља, мемоари, Београд, 1990, стр. 110.

брода Јаков Јововић.⁶⁹¹ Чувши преко радија прокламацију и глас приближан своме и сам се томе запрепастио, што такође бележи у својим мемоарима.

Слика бр.18: Двадесетседмомартовске демонстрације 1941. године на улицама Београд

Сведок уличних демонстрација и подршке коју су нови краљ и нова влада добили јесте дневни лист Политика који у свом издању од 28. марта 1941. године читаоцима преноси извештаје са јучерашњих скупова широм Југославије. Најопширнији је био извештај са окупљања и понашања масе у Београду. Опис је хронолошки и почиње од тренутка првог сазнања о преврату, односно првог сусрета грађана са војницима на београдским улицама, а наставља описом начина на који се вест ширила и маса

⁶⁹¹ Слободан Бранковић, Антиратна политика Кнеза Павла Карађорђевића у мартовским догађајима 1941. године, Зборник докумената округлог стола – 27. март 1941: Кнез Павле у вихорима европске политике, Београд, 2003, стр. 176.

мобилисала на акцију подршке новом режиму. „Од угла до угла до угла, од куће до куће, пронела се вест да је Краљ Петар II преузео владарску дужност, и забринутост која се огледала на лицима грађана који су ћутке стајали, претворила се у радосно и одушевљено клицање Краљу, војсци и народу. ... Тек што је сунце грануло и пролећни дан обасјао Београд, стотине хиљада људи и жена похрлило је на улице да сазна за радосни догађај, и да здружи своје покликe с поклицима оних који су већ носили југословенске заставе од једног до другог краја Београда. Залепршале су се заставе на балконима и прозорима свих домова, а убрзо су се појавиле на улицама и ванредна издања београдских листова с прогласом Њ. В. Краља Петра II југословенском народу. Од тог тренутка одушевљење је почело све више да расте, и није се знало где је већа маса света на Теразијама или на периферији Београда.“⁶⁹²

Сличан опис реакције маса са београдских улица доноси и дневни лист Правда: „Народ престонице, свију доба старости и свију професија и сталежа, уједињен јаче и присније него икад, изашао је на улицу да кличе и поздравља радосни догађај. – Живео Краљ! Живела војска, живела народна влада! Пева се народна химна, пева се старо и вољено „Хеј Словени“. Талас радости и среће испуњује и плави све. Улицама се креће мноштво света, прави мравињак. Од младог гимназијалца, преко омладинца – студента и радника, до најстаријих грађана престонице, све је ту. ... Народ кличе свим пријатељским земљама, он кличе искрено и отворено својим братским народима, желећи на сваком кораку везу и сарадњу са њима. ... Трамвајски и аутобуски саобраћај не ради. Али то не смета да шофери аутотаксија, у аутомобилима окићеним заставама и бесплатно возе. Одушевљењу нема краја.“⁶⁹³

На улицама Београда, међу масом народа могле су се видети заставе различитих боја, првенствено југословенске, али било је ту и британских, америчких, па и совјетских застава. Сlike са ликом краља Петра II Карађорђевића било је скоро на сваком кораку. Од транспарената са паролама највише је било оних којима су демонстранти поздрављали младог краља и нову влади, затим паролe које су позивале ново југословенско руководство на сарадњу са великим силама, па тако и оних који су били усмерени против пакта са силама Осовине који је био потписан пре само два дана.

⁶⁹² Дневни лист „Политика“, број 11788 од петка 28. марта 1941. године.

⁶⁹³ Дневни лист „Правда“, број 13080 од петка 28. марта 1941. године.

Пароле по којима су се међу многобројним демонстрантима могле разликовати мање групе комуниста биле су првенствено усмерене на позиве на сарадњу са Совјетским Савезом.

Демонстрације су имале изражен антинемачки карактер. Стакла на излогу Немачког саобраћајног бироа у центру Београда била су разбијена, одакле су изнете Хитлерове слике које су цепане „у парампарчад“, а његову бисту демонстранти су разбили и делове бацили на улицу, где се „расуше по асфалту“.⁶⁹⁴ Непријатност на београдским улицама тог преподнева доживео је и помоћник немачког војног аташеа, капетан Мозер, који је био нападнут, уз повике да је „шпијун“. О Двадесетседмомартовским демонстрацијама Берлин је известио и немачки посланик у Београду, Херен, који је навео да: „Од раног јутра улицама пролазе колоне демонстраната са државним заставама, углавном млади и радници. Осим одушевљених поклича краљу Петру II, чују се повремено узвици против Пакта. До нерета је дошло само пред Немачким саобраћајним бироом, на Кнежевом тргу 5, чија су стакла разлупана, док улице ка Немачком посланству обезбеђују јаке снаге војске.“⁶⁹⁵

Политика је у свом издању од 28. марта 1941. године, поред извештаја из Београда, пренела и дешавања из Новог Сада, Земунa, Панчева, Скопља, Ниша, Цетиња, Сарајева, Љубљане, Битоља и Обреновца. Према извештајима са терена, слично као у Београду било је и у Земуну где су „још пре осам часова са страна ка центру Земунa прошле огромне поворке раздраганог света носећи заставе и велике слике Њ. В. Краља Петра II искићене цвећем и тробојкама.“⁶⁹⁶ У Панчеву где је вест о преузимању југословенског престола од стране Петра II стигла у јутарњим часовима, грађани су такође изашли на улице: „Пред Градском кућом, за врло кратко време, скупила се огромна маса света. У осам часова велика поворка од неколико хиљада људи с десетину застава и са преко стотину Краљевих слика кренула је да дефилије градом.“⁶⁹⁷

Подршке масе тог 27. марта 1941. године било је и у Новом Саду и другим местима у Војводини. Новосадска редакција Политике извештава да се након што су грађани у раним јутарњим часовима на радију чули „глас Њ. В. Петра II који је читао

⁶⁹⁴ Никола Миловановић, *Војни пуч и 27. март 1941*, Просвета, Београд, 1960, стр. 95-96.

⁶⁹⁵ Душан Глишовић, *Иво Андрић, Краљевина Југославија и Трећи рајх*, први том, Службени гласник, Београд, 2012, стр. 725.

⁶⁹⁶ Дневни лист „Политика“, број 11788 од петка 28. марта 1941. године.

⁶⁹⁷ Исто.

Свој проглас поводом ступања на Престо“, на збору окупило више од 25.000 лица. „Цела Војводина прославила је велики историјски дан са узбудљивим одушевљењем. Нарочито су новосадски грађани, без обзира на веру и народност у томе предњачили. Може се слободно рећи да је да данашња национална манифестација надмашила све досадашње. Само толико света и спонтаног одушевљења могло се видети у Новом Саду 1918. године, када је победоносна српска војска донела слободу Војводини и 10. јуна 1934. године када је Блаженопочивши Витешки Краљ Александар Ујединитељ учинио званичну посету Новом Саду.“⁶⁹⁸

О томе како је Сарајево изгледало у дана када је извршен преврат постоје различити извештаји. Читаоци Политике могу да сазнају да су манифестације у Сарајеву трајале цео дан, а да су се маси која се налазила на улици обратили бан Станоје Михалцић, његов помоћник Ејуп Аденовић и председник сарајевске општине Мухамед Златар речима подршке. Поједина лична сведочења говорила су о одушевљењу масе и њеној апсолутној подршци војсци: „Али бура народног одушевљења достигла је врхунац са тренутком када је од Марин-Двора отпочео дефиле снажног сарајевског гарнизона. Већ промукао од клицања целог преподнева, овде је народ дао све од себе. Тада је сав тај свет пливао у једном спонтаном заносу, у некој врсти пијанства душе и срца, искреном, слатком, пуног благости и љубави, и скоро нехајног одушевљења. За моменат цео тај свет запливао је у делиријум славља и среће, који га је носио као на зачараним крилима само неколико дана.“⁶⁹⁹ Супротно овој идиличној причи постоји и извештај који говори о сукобу јеврејске и муслиманске заједнице у Сарајеву тог 27. марта 1941. године. „Приликом манифестација 27. ов.м. дошло је до немиких инцидената између муслимана и јевреја у Сарајеву, међу којима још од раније влада антагонизам. ... Тако су када – када је поворка пролазила крај дома Српског културног друштва „Гајрет“⁷⁰⁰ – викали „Доле пета колона!“ „Овде је штаб пете колоне!“ итд. Нападали су поједине, па и најугледније муслимане, између осталих и председника општине г. Мухамеда Залтара. У

⁶⁹⁸ Исто.

⁶⁹⁹ Драг. Драгутиновић, „27 март 1941 у Сарајеву“, *Гласник српског историјско-културног друштва „Његош“*, свеска девета – јуни 1962, Чикаго, Илиноис – САД, стр. 59.

⁷⁰⁰ Реч је заправо о културном и просветном удружењу муслимана које је основано још 1903. године и који је деловао у више градова Босне и Херцеговине.

чаршији је због тога на више места дошло до тучњава, али је физичко разрачунавање спречено енергичним иступом власти.⁷⁰¹

У Љубљани се за дешавања у Београду сазнало око 8 часова, а „око 10 часова пре подне студенти Љубљанског универзитета, заједно са осталом омладином, образовали су свечану поворку која је прошла кроз град. На челу поворке ношена је државна застава и слика Њ. В. Краља Петра II.⁷⁰² Поводом смена државне власти бан Дравске бановине наредио је да се на „свим државним и самоуправним надлештвима“ истакну југословенске заставе, као што се то ради празником. Такође се и на основу извештаја из *Obzora* од 28. марта може видети да је подршке народних маса било и у Сплиту. „Вијест о ступању Њ. В. краља Петра II на пријестоље примљена је у Сплиту са великим манифестацијама. Скоро цио привредни живот јучер је мировао. Народ се купио на Народном тргу и обали. У току јутра извјешане су заставе. Јучер поподне војска је обишла градом, одушевљено поздрављена и обасипана цвијећем. Синоћ у 8 сати приређена је војничка бакљада, па су се том приликом поновиле манифестације.⁷⁰³ Подршке је било и на Цетињу, на коме се клицало новом краљу и војсци и у одушевљењу пуцало: „Црногорац не може да изрази своје задовољство ако не би пуцао из пушке или револвера. Зато се на све стране чују пуцњи који оглашавају велику народну радост.⁷⁰⁴

И вести из јужних крајева Југославије говоре о великој подршци грађана промени власти у Београду: „Стотине и хиљаде грађана без разлике на веру и занимање широм Повардарја, Брегалнице и Пелагоније, широм Косова, Дренице и Метохије, спојене једном мишљу и једном националном вољом положили су у примерној дисциплини завет верности младом Краљу Петру II Карађорђевићу у вери да наступају нови дани у нашој националној повесници. У царском Скопљу приређене су огромне и незапамћене манифестације, које су трајале преко целог дана и у којим је узело учешће и старо и младо, и женско и мушко, људи свих вера и занимања: трговци, чиновници, ђаци, занатлије, радништво. Цело Скопље било је данас на ногама, а у манифестационој

⁷⁰¹ Branko Petranović i Nikola Žutić, *27. mart 1941*, tematska zbirka dokumenata, NICOM, Beograd, 1990, str. 434.

⁷⁰² Дневни лист „Политика“, број 11788 од петка 28. марта 1941. године.

⁷⁰³ Branko Petranović i Nikola Žutić, *27. mart 1941*, tematska zbirka dokumenata, NICOM, Beograd, 1990, str. 433.

⁷⁰⁴ Дневни лист „Политика“, број 11788 од петка 28. марта 1941. године.

поворци, која је пре подне пронела високу патриотску свест кроз све улице града учествовало је најмање 50.000 душа.⁷⁰⁵

У Битољу је главна улица „била закрчена“ од народа, а у Нишу је цео град био искићен заставама. „У свим нишким радњама посао је престао, а чиновништво и нишка омладина изашли су на улицу да манифестују своју љубав према Своме Краљу. ... Око 18.30 часова образована је огромна поворка одушевљеног народа, у којој су учествовали војници, соколи, четници и представници националних и привредних институција. На челу поворке ношена је слика Њ. Вел. Краља Петра II уоквирена државном заставом, иза слике ишла је војна музика, која је свирала народну химну и националне маршеве. Поворка је ишла нишким улицама а када је дошла пред зграду Пете армијске области зауставила се и одушевљено клицала Њ. В. Краљу Петру II, храброј југословенској војсци и недељивој Југославији.“⁷⁰⁶

За разлику од слике у градовима у којима је доминирао српски национални идентитет, или пак југословенски, и у којима се осећало снажно антиосовинско расположење, у Загребу су реакције на промену највиших носилаца државне власти биле необично тихе. О томе извештај доноси *Hrvatski list*: „Беспримјерним миром и достојанством град Загреб, а с њиме и цијела Хрватска, дочекао је јучерашњи историјски догађај у Београду. Не може се рећи, да је занимање за оно што се збивало у Београду, било код нас малено. Напротив, већ годинама није за радио-апаратима сједило толико слушатеља као јучер. Новине су такођер куповане знатно више него иначе. Па ипак све је то пролазило без узбуђења и узрујавања. Хрватска, већ научена на промјене у политичком животу Југославије, научила је, са је најбоље у свима случајевима сачувати мир и присебност, избегавајући све инциденте.“⁷⁰⁷

У демонстрацијама 27. марта учествовали су и чланови и симпатизери Комунистичке партије Југославије. Међутим, њихов значај и улога у њима често су били пренаглашени, посебно у литератури и политичким говорима након Другог светског рата. Многи Титови савременици сведочили су и писали о томе да се он то критичног дана налазио у Загребу, а да је так пошто му је јављено шта се у Београду дешава решио

⁷⁰⁵ Исто.

⁷⁰⁶ Исто.

⁷⁰⁷ Branko Petranović i Nikola Žutić, *27. mart 1941*, tematska zbirka dokumenata, NICOM, Beograd, 1990, str. 478.

да тамо и сам дође. Према једним сведочењима, Титов долазак догодио се већ 28. марта, а према другим 29. марта 1941. године.⁷⁰⁸ Иако без већег значаја, присуство комуниста на улицама, где су неки од њих чак и држали говоре, је неспорно. „Они су демонстрирали против акта од 25. марта, али нису знали за припрему пуча у зору 27. марта нити су у њему учествовали. Као што се види из усмених казивања комуниста они су се укључили у реку народног одушевљења тек после извршеног преврата успевајући да наметну своје пароле, пре свега ону о савезу са СССР-ом, која је била лажмотив комунистичке пропаганде последњих месеци.“⁷⁰⁹ Њихово присуство у јавности је након учешћа у двадесетседмомартовским протестима знатно спласло, све до избијања рата и на овим просторима, односно до немачког напада на СССР.

Објашњење за такво понашање комуниста лежи у директиви Георгија Димитрова коју је 29. марта упутио Валтеру (Јосипу Брозу Титу), а која гласи: „Изричито саветујемо да се у овој етапи ограничите на интензивно и умјесно објашњавање масама става који сте заузели, али одустајући од уличних демонстрација и на сваки начин избегавајући оружане сукобе маса са властима. Не препуштајте се тренутним расположењима. Не заносите се бучним и на изглед ефективним иступањима, већ су своју пажњу усредсредите на објашњавање наших принципа и парола, наше комунистичке политике; на учвршћење Партије, на збијање организовање снага радничке класе, сељачких маса и радног народа града и на свестрано припремање тих снага; на јачање и ширење нашег утицаја међу војском и омладином. Не истрчавајте се. Не наседајте провокацијама непријатеља. Не стављајте под удар и не бацајте превремено у ватру авангарду народа. Још ни издалека није наступио тренутак одлучног окршаја с непријатељем. Основни задатак Партије сада се састоји у томе да неуморно објашњава своја гледишта и да свестрано припрема себе и масе. Примите то на знање и извршење. Потврдите пријем овог писма. Информишите редовно.“⁷¹⁰

Одмах после ове поруке Коминтерне ЦК КПЈ је већ 30. марта упутио Проглас народима Југославије, радницима, сељацима и грађанима, војницима, подофицирима и официрима у коме се између осталог каже следеће: „Под снажним притиском народног

⁷⁰⁸ Djoko Slijepčević, *Jugoslavija uoči i za vreme Drugog svetskog rata*, Minhen, 1978, str. 542.

⁷⁰⁹ Branko Petranović i Nikola Žutić, *27. mart 1941, tematska zbirka dokumenata*, NICOM, Beograd, 1990, str. 498.

⁷¹⁰ Velimir Terzić, *Slom Kraljevine Jugoslavije 1941: Uzroci i posledice poraza*, knjiga prva, Partizanska knjiga-Narodna knjiga-Pobjeda, Ljubljana-Beograd-Titograd, 1982, str. 480.

револта на челу са Комунистичком партијом Југославије та противнародна издајничка влада заједно са Павлом Карађорђевићем била је збачена и заменила ју је нова влада генерала Душана Симовића од које народ има право да очекује да ће извршити његове захтеве који представљају за народне масе питање њихових слобода, њихове независности, њиховог опстанка, њиховог живота, њиховог спаса од ратних страха – захтеве који значе мир, хлеб и слободу. ... Нећемо империјалистички рат, нећемо бити оружје у рукама енглеских империјалиста, као што нећемо бити робови немачких и италијанских империјалистичких освајача и крвника многобројних народа.⁷¹¹ Скоро па смешно звучи део у овом прогласу у коме се каже да је влада збачена под притиском народа, који је предводила КПЈ, а не пучем. А потпуно иронично део у коме се они, као и влада која је до пре само неколико дана подржавала пароле „Боље рат него пакт“ и „Боље гроб него роб“, залажу за мир (који је већ био обезбеђен Пактом), а не рат.

Свуда где су одржаване, народне демонстрације су биле потпомогнуте од стране бројних патриотских и националних удружења. Подршку новом краљу и влади пружили су и Удружење резервних официра и ратника, Удружење носилаца Албанске споменице, на својим зборовима који се одржани 27. марта 1941. године. Такође је и Соколско удружење подржало преврат: „У току јучерашњег дана у свима београдским соколанама искупило се соколско чланство, одушевљено и дуго манифестујући Њ. В. Краљу Петру II. Одушевљењу и манифестацијама није било краја. Осим тога у свим соколанама соколске старешине и друге водеће личности држали су чланству родољубиве говоре, манифестујући осећања љубави према Краљу, Југославији, Југословенској војсци и слободи“.⁷¹² Демонстрације су снажно подржане и од свештенства Српске православне цркве.

Иако су новине у то време углавном преносиле и креирале слику са народних демонстрација онако како је то власти одговарало, која је помало била и идеализована, ипак су извештаји ове врсте драгоцени за разумевање важних догађаја, односа међу главним актерима преврата, али и односа народа према војсци, што је такође важно. Разумљиво је и зашто су изостали они критички текстови, посебно ако се има у виду да су се демонстрације и писања о њима одвијали у првим тренуцима треће фазе

⁷¹¹ Никола Миловановић, *Војни пуч и 27. март 1941*, Просвета, Београд, 1960, стр. 121-123.

⁷¹² Дневни лист „Политика“, број 11788 од петка 28. марта 1941. године.

реализације државног удара – фази консолидације, када је питање опстанка новог режима још увек осетљиво. Логично је да у тим критичним тренуцима нова власт жели да успостави потпуну контролу над медијским простором и да спречи сваки вид могућег бунта. Зато и не чуди одлука нове владе да одмах сутрадан, 28. марта 1941. године, забрани сваки вид окупљања и протеста.

Језик којим су писани новински извештаји усмерени су првенствено ка српском националном корпусу у Југославији који је и био одлучујући фактор у реализацији Двадесетседмомартовског пуча. Због тога се у тим новинским натписима на више места позива на традицију и славу „победоносне српске војске“, а број људи који се окупио на демонстрацијама пореди са оним из времена уједињења 1918. године, када је управо та „победоносна српска војска“ успела да оствари ратне циљеви постављене Нишком декларацијом 1914. године на самом почетку Великог рата. Такође, коришћени су и симболи средњевековне Србије који имају велики значај и утицај на српско национално биће, попут „у царском Скопљу“. С друге стране, како би се истакао југословенски карактер демонстрација, у текстовима је на више места наглашавано да су у њима учествовали „људи свих вера и занимања“ и припадници сва три југословенска народа „Срби, Хрвати и Словенци“. Све у свему, иако без значајнијег утицаја на сам ток и исход преврата, улога народних маса у Двадесетседмомартовском пучу добро је дошла новим властима у фази консолидације, тако да је разумљива њихова заинтересованост за креирање те идеализирани и помало романтичарске слике народног одушевљења променама које су се догодиле.

5. Завођење Шестојануарске диктатуре као еклатантан пример државног удара „одозго“

Државни удар у коме највиши носилац државне власти, дакле не било ко из редова носилаца власти, већ монарх или председник, узурпира власт и противно Уставу и законима за себе узима знатно већа овлашћења него што му припадају, називамо државни удар „одозго“. Тако, за државни удар „одозго“ можемо рећи да представља „форму државног удара у којој врховни носилац власти, обично монарх или шеф државе, настоји да апсолутизује своју власт, односно да је прошири на сферу извршне власти.“⁷¹³ Извршилац ове форме државног удара свој чин обично правда вишим, националним интересима, односно заштитом државе и народа од неодговорних појединаца и корумпираних и похлепних политичких партија и група.

Поред проширења својих права у домену извршне власти, онај ко прибегава државном удару „одозго“, свој утицај знатно проширује и у друге домене власти – на законодавну и судску. Народна представништва или бивају распуштена или су њени чланови у великој зависности од воље владара. Право и могућност народа да на репрезентативан и демократски начин бира своје представнике, више су него ограничени. Државни удар „одозго“ прати и промена или суспензија одређених закона, па и самог Устава, посебно у деловима који се тичу овлашћења највиших државних органа и до тада загарантованих права и слобода грађана. Судови се стављају под контролу извршне власти, а процеси се често воде дириговано од самог владара. Након реализације државног удара „одозго“ просто се више не може говорити о тројној подели власти, у којој свака има своју аутономију. Као логична последица овог чина јесте диктатура, као специфичан облик владавине у коме доминантну улогу у држави преузима главни актер ове посебне форме државног удара.

Као и остале форме државног удара, и државни удар „одозго“ није резултат деловања само једног човека – шефа државе. Успех и ове форме државног удара захтева више актера, лојалних њеном вођи. У првом реду, неопходна је подршка националне армије, као дела државног апарата који располаже највећим могућношћу за употребу

⁷¹³ Dragan Simeunović, *Državni udar ili revolucija*, Simtrade, Beograd, 1991, str. 69.

силе, али и других државних и недржавних субјеката. О начину на који извршна власт преузима моћ законодавној, може се видети и у познатом Марксовом делу „Осамнаести бример Луја Бонапарте“ у коме је аналитички описано како то Луј Бонапарта од председника Француске Републике постаје цар Наполеон III. Свестан значаја и улоге војске у овој врсти преврата, Маркс за њу каже: „своја јуначка дела она сад чини у хајкама на сељаке“, што значи да она више није „цвет сељачке омладине“, већ најважније оруђе свог господара у успостављању новог облика владавине.⁷¹⁴

Техника којом се ова форма државног удара спроводи, слична је и сваком другом државном удару. Припреме за његову реализацију одвијају се под велом тајне и далеко од очију јавности и политичких партија. Као и остали, реализује су у центру државне власти – у главном граду. Саопштењем прогласа владара и противзаконитом употребом силе, коју обично реализује регуларна војска, све државне институције и сви грађани упознају се са новим стањем и доводе пред свршен чин. Гуши се рад опозиционих партија, а њени лидери обично бивају ухапшени или им се на неки други начин онемогућава политичко деловање. Успоставља се потпуна контрола комуникација и јавних гласила.

Како то у пракси изгледа може нам илустровати горепоменути пример државног удара „одозго“ који је 2. децембра 1851. године извео Луј Бонапарта: „Он од Француске банке краде 25 милиона франака, купује генерала Мањана за један милион, војнике за 15 франака по глави и за ракију, састаје се ноћу потајно као лопов са својим компањонима, наређује да се упада у куће најопаснијих парламентарних вођа и да се Кавењак, Ламосрисијер, Ле Фло, Шарнгарније, Шара, Тјер, Баз и други извуку из својих постеља и одведу, да трупе поседну главне тргове Париза, као и зграду парламента, и да се у рано јутро по свим зидовима излепе вашарски плакати у којима се објављује распуштање Националне скупштине и Државног савета, успостављање општег права гласа и стављање сенског департмана у опсадно стање.“⁷¹⁵ Дакле, као што је већ речено претња силом и/или њена непосредна примена основно су средство реализације сваког преврата, па тако и државног удара „одозго“.

⁷¹⁴ Karl Marks, *Osamnaesti brimer Luja Bonaparte*, Službeni glasnik, 2011, str. 124.

⁷¹⁵ Исто, стр. 110-111.

5.1. Узроци реализације државног удара „одозго“ изведеног 6. јануара 1929. године

Одмах након завршетка Првог светског рата створена је заједничка држава јужнословенских народа, који и поред више идеја у различитим историјским епохама, никада до 1918. године нису имали једну заједничку државу. Као што је то већ речено, нова држава названа Краљевина Срба, Хрвата и Словенаца, била је притиснута многим унутрашњим и спољнополитичким проблемима. Већи број њених суседа, међу којима су Италија, Мађарска, Бугарска и Албанија осећао је према Краљевини СХС непријатељство и територијалне аспирације, што је умногоме усложавало њен међународни положај. На унутрашњем плану најзначајниј су били национални и економски проблеми, који су заједничку државу пратили све време њеног постојања.

Национални проблем огледао се у томе што су југословенски народи вековима живели одвојени једни од других, развијајући сопствени национални идентитет. Српски народ је своју националну свест градио на традицијама своје средњовековне државности и кроз изградњу две независне националне државе у XIX и XX веку, док су Хрвати и Словенци своју особеност развијали у оквиру велике и нехомогене Аустро-Угарске монархије. Њихове навике и вишевековна тежња за очувањем сопственог идентитета пренели су се и у нову заједничку државу. Поред националне, државу је одликовала и верска различитост. Припадност одређеној верској групи снажно је била повезана са изградњом националне свести. Колико је верска припадност била изражена у креирању идентитета народа на овим просторима говори и чињеница да је на темељима припадности једној верској заједници (муслиманској) временом развијен посебан национални идентитет.

Разликовале су се визије конститутивних народа нове државе Јужних Словена о њеном будућем уређењу. Како је наш познати историчар тврдио: „Основно разилажење између Срба и Хрвата у питању уређења заједничке државе било је у овом: хоће ли та држава бити јединствена или федеративна.“⁷¹⁶ Следећи своју традицију и историјско искуство велика већина Срба је желела да држава буде унитарна, док су Хрвати већином

⁷¹⁶ Владимир Ћоровић, *Историја Срба*, Публик Практикум, Земун, 2010, стр. 733.

били за федерацију. Сматрали са да је федерални принцип уређења државе оквир у коме могу да сачувају своју националну индивидуалност и елементе политичке аутономије и организованости, које су између осталог уживали и у Аустро-Угарској монархији. Такође било је и оних политичких струја, поготову међу Хрватима, који су радије хтели да нова држава буде република, а не монархија.

Чини се да је још на самом почетку стварања заједничке државе недостајало међусобног поверења. Срби су сматрали да Хрвати желе да федерацијом ослабе народно и државно јединство, док се Хрвати бојали Српске доминације у унитарној држави. Било је очигледно да ни једни ни други, „и поред илирске и југословенске идеологије, нису још били довољно припремљени за велико дело, пред које су били стављени.“⁷¹⁷ Многобројне приче о народном јединству југословенских народа, које имају и своје далеке корене, нису биле пропраћене дуготрајним и конкретним политичким и културолошким мерама на терену. За разлику од Срба и Хрвата, Словенци су у нову државу ушли с циљем очувања своје националне заједнице од немачких и италијанских амбиција, те су зато имали знатно конструктивнији приступ.

Имајући у виду да је српска војска славом свог оружја ослободила и посела југословенске покрајине у Аустро-Угарској монархији, у самом почетку стварања и изградње заједничке државе осећала се блага превласт Србије и српског народа. Поред тога, регент Александар I Карађорђевић је искористивши ту чињеницу и самим актом проглашења Краљевине Срба, Хрвата и Словенаца⁷¹⁸ од 1. децембра 1918. године прејудуцирао одлуку Уставотворне скупштине о будућем уређењу нове државе као унитарне монархије са династијом Карађорђевић на челу. У новој краљевини су углед и моћ круне били толико изражени да све државне институције, па и сама Народна скупштина били у сенци краља.

Избори за Уставотворну скупштину расписани су тек 28. новембра 1920. године у веома сложеним политичким условима. На основу изборних резултата 12. децембра исте године конституисана је Уставотворна скупштина, коју су од самог почетка рада

⁷¹⁷ Владимир Торовић, *Историја Срба*, Публик Практикум, Земун, 2010, стр. 734.

⁷¹⁸ Држава је 1. децембра 1918. године проглашена као Краљевство Срба, Хрвата и Словенаца и то име је било у званичној употреби све до 15. јула 1920. када је одлуком Привременог народног представништва званичан назив државе промењен у Краљевина Срба, Хрвата и Словенаца. Љубодраг Димић, *Историја српске државности: Србија у Југославији*, књига трећа, САНУ, „Беседа“ и Друштво историчара Јужнобачког и Сремског округа, Нови Сад, 2001, стр. 35

пратили многи проблеми који су потицали из различите визије будућег уређења државе. Поред ових општих и познатих проблема, проблем у функционисању Уставотворне скупштине представљао је и Привремени пословник о раду, који је донет краљевом уредбом, а који је између осталог прописивао да изабрани посланици полажу заклетву краљу, чему су поједини њени чланови противили.⁷¹⁹ Због свега тога, полемика политичких неистомишљеника у парламенту и ван њега о Уставу била је врло интензивна и прилично непомирљива.

Захваљујући добрим изборним резултатима који су им обезбедили чак 58 посланичких мандата, комунисти су постали релативно значајан политички фактор у новој држави. Због неприхватљивих политичких идеја и поприлично активне политике на терену, првенствено међу радницима и омладином, привремене државне власти имале су изразито негативан став о деловању Комунистичке партије. Због организовања штрајкова радника, који су натерали државу да интервенише и силом, а бојећи се „руског сценарија“ који је једну велику монархију претворио у бољшевичку републику, и имајући у виду сложени политички тренутак у коме још увек траје уставотворни процес, влада Краљевине СХС 29. децембра 1920. године доноси тзв. „Обзнану“. Ова Наредба владе усмерена је на ограничење деловања Комунистичке партије, забрану пропаганде и организовања штрајкова и протеста.⁷²⁰ Њена примена створила је још веће незадовољство међу комунистима.

⁷¹⁹ Слободан Јовановић, *Политичке и правне расправе*, књига друга, Издавачко и књижарско предузеће Геца Кон, Београд, 1932, стр. 344-345.

⁷²⁰ Објављена Наредба има седам тачака и представља један од првих знакова који указују да је власт нове државе спремна да „чврстом руком“ чува државни поредак. Министарски савет њоме наређује: „(1) Да се до решења Устава, забрани свака комунистичка и друга растројна пропаганда, обуставе њихове организације, затворе њихова зборишта, забране њихове новине и сви други списи, који би мутили мир и спокојство државе, проповедали, правдали и хвалили диктатуру, револуцију или ма какво насиље. Одмах се имају узаптити сви позиви на генерални штрајк и до месец дана затворити сви они, који их чине усмено или писмено. (2) Забраниће се све штампане ствари, којима се умањује значај ових мера наређених за одржање реда, слободе и својине. По себи се разуме да остаје нетакнута слобода јавне речи и писања, ако се њима не вређа Држава и не изазива јавна деморализација. (3) Да се у сваком случају недела са разорним карактером, прво предузимају опште мере против вођа и моралних подбадача били они ту или правили вештачки *alibi*. (4) Заводи се обавеза пријаве оружја. Ко не пријави ватрено оружје и експлозиве, кажњава се до 3 месеца затвора, са радом. (5) За време рада Уставотворне Скупштине забрањене су у Београду сваке манифестације растројног и узбудљивог карактера. Војном суду на суђење предају се сви, који би истављали оружани отпор државним органима сигурности. (6) Да се са нашег земљишта протерају сви странци који би се смутњама придруживали и јачали их. (7) Да се из државне службе отпусте сви чиновници виши и нижи, који би продужили пропаганду бољшевизма у нашој земљи, а да се одузме помоћ за школовање свима студентима комунистима.“ Дневни лист „Политика“, број 4559 од четвртка 30. децембра 1920. године.

И поред бројних несугласица владајућих странака и опозиције, Устав Краљевине СХС изгласан је 28. јуна 1921. године. За њега је према јавно саопштеним подацима гласало: 223 посланика „за“, 35 је било „против“, док 158 посланика није приступило гласању. Међу онима који су били против и онима који су бојкотовали гласање било је углавном представника хрватског и словеначког народа и комуниста, наравно.⁷²¹ Чињеница да је Устав усвојен простом, а не двотрећинском или тропетинском већином, о чему је такође било доста полемике у парламенту и јавности, говори да је држава у политичком смислу била значајно подељена. Видовдански устав је био централистички, са јасно израженом превагом извршне власти над законодавном, круне над институцијама. У његовом првом члану било је дефинисано да је држава Срба, Хрвата и Словенаца уставна, парламентарна и наследна монархија. За службени језик проглашен је српско-хрватско-словеначки. Устав је краљу давао широка овлашћења. У законодавном делу краљ имао право законодавне иницијативе и законодавне санкције, а у извршном делу, поред тога што је био врховни командант војске, било је предвиђено да краљ сам именује и разрешава министре који су му били непосредно подређени, што је заправо било противно принципу парламентаризма који је прокламован првим чланом Устава.⁷²²

Одмах сутрадан, након проглашења Видовданског устава, покушан је атентат на регента Александра Карађорђевића.⁷²³ Неуспели покушај атентата извео је зидарски радник Спасоје Стејић – Баћо, члан Комунистичке партије.⁷²⁴ Подстакнути неслагањем са појединим одредбама Устава, али и применом „Обзнане“ која је изазивала велико огорчење међу комунистима, један број млађих чланова партије одлучио је да предузме радикалније мере. У почетку су групу која је планирала атентат на регента Александра, чинили Спасоје Стејић, који се налазио на њеном челу, затим Младен Маринковић, Јошка Јухас и Милош Златар, да би им се касније придружило још млађих чланова. Сам догађај је овако описан: „Пошто је 28. јуна 1921. у Уставотворној скупштини изгласан

⁷²¹ Дневни лист „Политика“, број 4733 од среде 29. јуна 1921. године.

⁷²² Устав Краљевине Срба, Хрвата и Словенаца од 28. јуна 1921. године, Издавачка књижарница Геце Кона, Београд, 1921.

⁷²³ Александар Карађорђевић је био регент од 24. јуна 1914. године, када се његов отац краљ Петар због болести повукао од владарских послова, па све до очеве смрти, 16. августа 1921. године, када постаје краљ СХС.

⁷²⁴ Према писању Ћоровића неуспели покушај атентата изведен је на сам дан проглашења Устава. Владимир Ћоровић, *Историја Срба*, Публик Практикум, Земун, 2010, стр. 736.

Устав, сутрадан је регент Александар положио у Скупштини заклетву на Устав, а када се (заједно са председником Уставотворне скупштине, др Иваном Рибаром) колима враћао према средишту града (Теразијама, да изврши смотру трупа), извршен је на њ неуспели атентат. На ту поворку комуниста Спасоје Стејић – Баћо бацио је са III спрата новоградње Министарства грађевина једну бомбу, која се у лету закачила за неке жице и пала иза регентових кола, не наневши њему никакве повреде.⁷²⁵ Након овога уследило је још већи притисак власти на комунисте.

Убрзо након овог неуспелог атентата, комунисти су 21. јула 1921. године организовали други у коме је убијен министар унутрашњих дела Милорад Драшковић. Поред тога што је симболизовао државну власт, министар Драшковић је био и аутор „Обзнане“, што га је чинило посебно значајном метом комуниста.⁷²⁶ Припреме за његово убиство отпочеле су још марта 1921. године, када је у Бјељини била формирана група млађих чланова Комунистичке партије, под називом „Црвена правда“. Родољуб Чолаковић, који је заједно са атентатором Алијом Алијагићем припадао тој групи описао је како су текле припреме и сам чин убиства министра: „Једне недеље увече, чини ми се да је био 18. јули, на Казалишном тргу, пала је коначна одлука: ићи у Делнице и пуцати на Драшковића. Ту смо одлуку донијели Алијагић, Лопандић и ја. Алијагић је тражио да иде он. „Право је да му пролетерска рука пресуди за све зло, које је нанио радничкој класи“ – рекао је нама двојци. Исту ноћ је отпутовао. Није сишао с воза у Делницима, него у Локвама где је изнајмио собу – тобоже и он је дошао на љетовање. Одатле је пјешице одлазио у Делнице, пронашао је гдје је одсјео Драшковић и већ трећи дан по доласку, 21. јула прије подне извршио атентат. Првим метком ранио је Драшковића у лијеву подлактицу, а другим га је погодио у само срце, тако да је послје неколико часака издахнуо...“⁷²⁷ Након убистава министра Драшковића, на реакцију државе се није морало дуго чекати.

Одговор државе на ово политичко убиство био је енергичан и снажан. Влада је одмах донела Уредбу о раду и реду, након које су уследила масовна хапшења. Убрзо

⁷²⁵ Fredo Čulinović, *Jugoslavija između dva rata*, knjiga prva, Historijski institut Jugoslovenske akademije znanosti i umjetnosti u Zagrebu, Zagreb, 1961, str. 360.

⁷²⁶ Насупрот врло негативном ставу комуниста о министру Драшковићу, историчар Ђоровић је о њему писао другачије: „Драшковић је био један од најумнијих државника Србије и велика нада њезине демократије.“ Владимир Ђоровић, *Историја Срба*, Публик Практикум, Земун, 2010, стр. 736.

⁷²⁷ Према, Fredo Čulinović, *Jugoslavija između dva rata*, knjiga prva, Historijski institut Jugoslovenske akademije znanosti i umjetnosti u Zagrebu, Zagreb, 1961, str. 362.

затим, 2. августа 1921. године усвојен је и Закон о заштити јавне безбедности и поретка у држави, познатији по свом краћем називу као Закон о заштити државе.⁷²⁸ Њиме је су репресивне мере из „Обзнане“ биле снагом закона потврђене и проширене. Кроз само два дана након тога, Скупштина је одузела мандате посланицима Комунистичке партије, чиме је она престала да постоји као парламентарна странка.⁷²⁹

Услед свих проблема са којима се суочавала власт, а првенствено оних политичких који су се манифестовали и кроз честу промену влада, нови парламентарни избори били су расписани и пре краја четворогодишњег мандата Скупштине. Питање државног уређења и даље је било актуелно. Тек што је Устав изгласан, почеле су приче о његовој ревизији. Политички представник Хрвата, Стјепан Радић, упорно је инсистирао на федералном уређењу државе и уговорном уређењу српско-хрватских односа.⁷³⁰ У таквим политичким околностима, 18. марта 1923. године одржани су парламентарни избори. Успех Радићеве Хрватске републиканске сељачке странке (ХРСС) на изборима, учинили су да Загреб постане центар окупљања тзв. Федералистичког блока који су чинили још и Словеначка људска странка (СЉС) и Југословенска муслиманска организација (ЈМО), чиме је притисак на београдску власт постајала све јача. Док су Срби и њихова најјача странка, Радикална странка Николе Пашића, у том блоку видели „сепаратизам“, његове присталице истицале су „антицентрализам“ као свој програм. Комунистичка партија због забране рада није учествовала на овим изборима.⁷³¹

Поред већ поменутих политичких тензија чији узроци мартовским изборима нису отклоњени, пријем Радићеве ХРСС у „Сељачку интернационалу“ која је била под контролом Комунистичке интернационале, само је још више усложио ситуацију. На основу Закона о заштити државе, почели су судски процеси против вођа ХРСС.⁷³² „Хрватски покрет развијао се тако да, у Радићу више није гледан вођа само једне странке, са својим манама и врлинама, него просто идеалисани представник нације као

⁷²⁸ Дневни лист „Политика“, број 4767 од уторка 2. августа 1921. године.

⁷²⁹ Дневни лист „Политика“, број 4770 од петка 5. августа 1921. године.

⁷³⁰ Љубодраг Димић, *Историја српске државности: Србија у Југославији*, књига трећа, САНУ, „Беседа“ и Друштво историчара Јужнобачког и Сремског округа, Нови Сад, 2001, стр. 119.

⁷³¹ Коначни резултати мартовских избора објављени су у Дневном листу „Политика“, број 5335 од среде 21. марта 1923. године.

⁷³² Fredo Čulinović, *Jugoslavija između dva rata*, knjiga prva, Historijski institut Jugoslovenske akademije znanosti i umjetnosti u Zagrebu, Zagreb, 1961, str. 441-446.

такве.⁷³³ Нови превремени парламентарни избор од 8. фебруара 1925. године нису много променили политичку ситуацију у држави.⁷³⁴ Уз доста проблема ипак је постигнут споразум између Пашића и Радића, тако да је створена до тада тешко замислива коалиција.⁷³⁵ Али као што се и претпостављало, таква политичка комбинација није могла бити дугог века. Приближавање хрватских представника власти пратило је разједињавање и подела српског политичког корпуса. Фракцијске борбе нису биле својствене само српским, већ и хрватским политичарима, што је слабило утицај парламента, а погодовало „јачању политичке позиције монарха“.⁷³⁶ Блокада рада парламента условила је да након непуног мандата поново буду расписани ванредни парламентарни избори.

Нови избори одржани су 11. септембар 1927. године, али ни њихови резултати нису донели очекивану стабилност.⁷³⁷ Новину на политичкој сцени представља удруживање Хрватске сељачке странке⁷³⁸ Стјепана Радића и Самосталне демократске партије⁷³⁹ Светозара Прибићевића, чиме је створена Сељачко-демократска коалиција, која је називана још и „пречански фронт“.⁷⁴⁰ Ово приближавање два дојучерашња политичка противника догодило се убрзо након септембарских избора. Временом је сукоб „србијанских“ и „пречанских“ странака све више добијао национална обележја. Поред тога супротстављеност српских политичких партија осећала се и у парламенту,

⁷³³ Владимир Ћоровић, *Историја Срба*, Публик Практикум, Земун, 2010, стр. 740.

⁷³⁴ Упоредна анализа изборних резултата из 1923. и 1925. године дата је Дневном листу „Политика“, број 6035 од среде 11. фебруара 1925. године и број 6036 од четвртка 11. фебруара 1925. године.

⁷³⁵ Овоме је претходило саопштење Павла Радића у скупштини 27. марта 1925. године у коме он признаје народно јединство, Видовдански устав и династију Карађорђевић: „Данас фактично овде постоји Видовдански Устав, то је факт политички, са династијом Карађорђевића на челу, факт који ми безусловно признајемо и с којим смо се ми сасвим сложили. ... Да ову ствар допуним хоћу само толико да кажем да ми по нашем не само политичком данашњем положају, него и по нашем програмском, ми сматрамо јединство државе изван сваке сумње.“ Дневни лист „Политика“, број 6080 од суботе 28. марта 1925. године.

⁷³⁶ Љубодраг Димић, *Историја српске државности: Србија у Југославији*, књига трећа, САНУ, „Беседа“ и Друштво историчара Јужнобачког и Сремског округа, Нови Сад, 2001, стр. 130. Међутим треба имати у виду да су ове изјаве дате када се њихов вођа странке, Стјепан Радић, налазио у затвору и када је требало учинити одређене политичке уступке како би се његова и политичка позиција странке променила. Очито да је овај потез уродио плодом, јер се Стјепан Радић убрзо нашао, не само на слободи, већ и у влади.

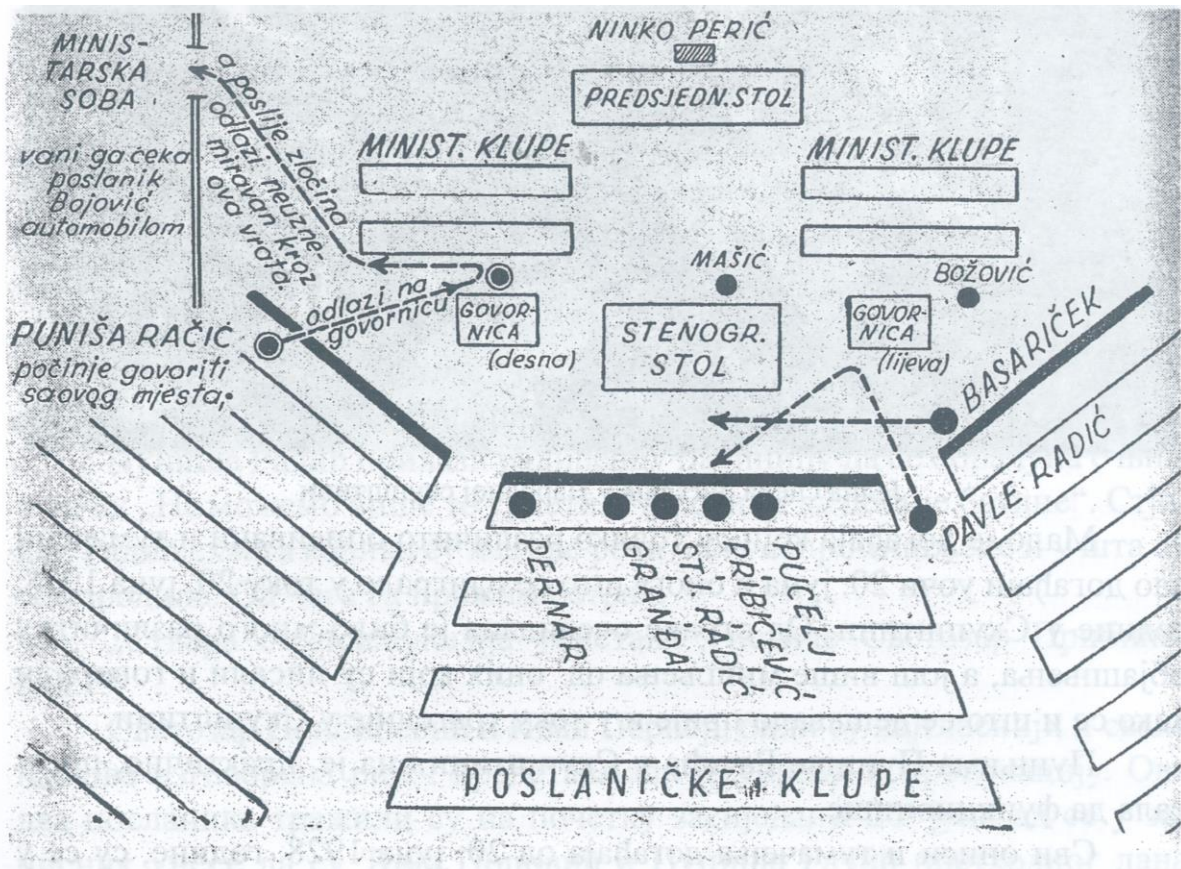
⁷³⁷ Коначни изборни резултати објављени су у Дневном листу „Политика“, број 6960 од уторка 13. септембра 1927. године.

⁷³⁸ Хрватска републиканска сељачка странка (ХРСС) је 1925. године променила назив у Хрватска сељачка странка (ХСС), избацивши из свог имена „републиканска“.

⁷³⁹ Прибићевић је Самосталну демократску странку створио тако што се са 14 посланика 1924. године издвојио од Демократске странке.

⁷⁴⁰ У Србији се за оне који преко Дрине, Саве и Дунава употребљава израз „Пречани“, који је понекад имао и негативну конотацију.

што је додатно слабило српску позицију. Парламент се од законодавног тела претворио у политику позорницу на којој су се само могле чути разне оптужбе политичких опонената. „Све је то, посредно, говорило да у верски и национално поларизованом друштву, са неразвијеном економијом, грађанском демократијом, политичком културом, јавним мњењем, нестабилним уставним поретком, нестабилним вишестраначким системом и тенденцијом снажења извршне власти, традиција парламентаризма готово и не постоји.“⁷⁴¹

Скица бр.3: Реконструкција злочина од 20. јуна 1928. године
у Народној скупштини⁷⁴²

⁷⁴¹ Љубодраг Димић, *Историја српске државности: Србија у Југославији*, књига трећа, САНУ, „Беседа“ и Друштво историчара Јужнобачког и Сремског округа, Нови Сад, 2001, стр. 133.

⁷⁴² Драгомир М. Кићовић и Милисав С. Секулић, *Пуниша Рачић: и/ли о заблудама и диобама*, Удружење ратних добровољаца 1912-1918. њихових потомака и поштовалаца, ИК Комови, Београд, Андријевица, 2010, стр. 133.

Политичка и парламентарна криза доживела је своју кулминацију 20. јуна 1928. године, када је Пуниша Рачић, посланик Радикалне странке пореклом из Црне Горе, хицима из ватреног оружја усмртио посланике Хрватске сељачке странке, Павла Радића и Ђуру Басаричека, а ранио Ивана Пернара, Ивана Гранђу и њиховог вођу Стјепана Радића, који ће услед здравствених компликација своје шећерне болести преминути 8. августа.⁷⁴³ Скупштинском атентату претходила је жучна расправа радикалских посланика са опозицијом. Након размена оштрих речи и личних увреда које не приличе парламенту, уследили су и пуцњи.⁷⁴⁴ За злочин у скупштини било је и оних који су тврдили да је ово унапред смишљено и организовано дело, у чијој је реализацији учествовао и сам председник парламента Нико Перић.⁷⁴⁵ Овај крвави обрачун политичких представника српског и хрватског народа још више је распламсао страсти и закомпликовао, ионако већ сложену политичку ситуацију у држави.

Краљ Александар је у почетку покушавао да арбитража између политичких партија. Међутим, сви ти његови покушаји били су без већих изгледа на успех. Услед све компликованије политичке ситуације у држави, поново је актуелизована идеја о „ампутацији“ Хрватске и Словеније, што је требало да представља разградњу заједничке државе. Идеја о одвајању хрватске од српске територије, први пут је представљена јавности у једној анонимној брошури која је након мартовских избора 1923. године штампана у Загребу под називом „Ампутација“.⁷⁴⁶ Након догађаја у скупштини, а дан пре него што је Радић отпуштен из болнице и отпутовао за Загреб, краљ Александра је 7. јула 1928. године у вечерњим сатима позвао Светозара Прибићевића у Двор и реко му следеће: „Господине Прибићевићу, изгледа ми да г. Радић одлази сутра за Загреб.

⁷⁴³ Види: Бранко Петровић и Момчило Зечевић, *Југославија 1918-1984. године*, збирка докумената, Београд, 1985, стр. 259-261.

⁷⁴⁴ О току седнице видети више у Драгомир М. Кићовић и Милисав С. Секулић, *Пуниша Рачић: и/ли о заблудама и диобама*, Удружење ратних добровољаца 1912-1918. њихових потомака и поштовалаца, ИК Комови, Београд, Андријевица, 2010, стр. 133-139.

⁷⁴⁵ Aleksandar R. Miletić, „Dr Niko Perić o zločinu u Narodnoj skupštini 20. juna 1928. godine“, *Tokovi istorije*, Београд, број 1-2/2003, стр. 7-16.

⁷⁴⁶ У овој брошури се образлаже могућност отцепљења Хрватске од „српских земаља“, која је илустрована „картом о границама Велике Србије“. Линија IV армијске области пројектована је да иде „од Вировитице и Грубишиног поља да Сиска, укључујући овамо Карловац, те ријеком Купом даље до мора, тако да би у овако „ампутирани“ териториј Хрватске припало још Хрватско приморје од Бакра до Ријеке, а затим и Словенија. Преостали дио, југоисточно од ове „ампутационе линије“ представљао би – Велику Србију“, која би као таква постала „мирнија и слободнија за сређени политички живот“. Fredo Čulinović, *Jugoslavija između dva rata*, knjiga prva, Historijski institut Jugoslovenske akademije znanosti i umjetnosti u Zagrebu, Zagreb, 1961, стр. 413.

Молим вас да му предате моју поруку да сутра може у Загребу да прокламује расцеп. Ми више не можемо да останемо заједно са Хрватима. Нећу да имам никакав рат са Хрватима. Пошто не можемо да останемо заједно, боље је да се раздвојимо. Боље је да се растанемо у миру, као Шведска и Норвешка. Ако Радић прими мој предлог, он сутра може да прокламује отцепљење. Ми ћемо отуда повући наше трупе, а оставићемо тамо само неколико јединица на граници, да не може да се каже да смо те крајеве оставили Италијанима. Па кад тамо буде уређена народна одбрана, повући ћемо и те јединице.⁷⁴⁷

Прибићевић је, како сам пише, био затечен оваквом изјавом краља и сутрадан је на краљево инсистирање дао изјаву да се Сељачко-демократска коалиција залаже државу и њено јединство и да својим политичким деловање они заправо траже промену система, а не цепање од државе, што је делом пренела и београдска штампа.⁷⁴⁸ Свој претходни став краљ је Прибићевићу поновио и два дана касније приликом њиховог новог сусрета, позивајући се и на ставове свог оца: „Видите господине Прибићевићу, ви нећете да признате да је најбоље да се одвојимо од Хрвата. И мој покојни отац ми је често говорио да се са Хрватима не можемо споразумети, да су то вековни непријатељи Срба и да с њима не можемо водити заједничку политику. Размислите још о свему томе.“⁷⁴⁹ Наравно да је и Прибићевић том приликом одбио овај предлог, а шта је све у тој причи могло да представља проблем види се и из једне изјаве дете новинама у којој је изразио бојазан у чијим би се све рукама могао наћи „нож којим се ампутира“ део државне територије, мислећи притом на југословенске суседе.⁷⁵⁰

Како су представници Сељачко-демократске коалиције остали при свом раније изреченом ставу и како није наишао на ширу подршку за мирну дезинтеграцију краљевине, краљ Александар ће услед сопствене процене да нема много могућности да превазиђе дубоку политичку кризу и умири страсти у народу који је све више почео да се дели по националној основи, одлучио да суспендује Устав и заведе лични режим – диктатуру. На федерално преуређење државе како су то представници Сељачко-демократске коалиције предлагали није био спреман да пристане ни по коју цену. Такав развој догађаја предвидео је и немачки посланик у Београду, г-дин А. Кеснера, који је

⁷⁴⁷ Svetozar Pribićević, *Diktatura kralja Aleksandra*, Prosveta, Beograd, 1952, str. 86.

⁷⁴⁸ Дневни лист „Политика“, број 7251 од понедељка 9. јула 1928. године.

⁷⁴⁹ Svetozar Pribićević, *Diktatura kralja Aleksandra*, Prosveta, Beograd, 1952, str. 90.

⁷⁵⁰ Дневни лист „Политика“, број 7311 од понедељка 7. септембара 1928. године.

доживљаван као добро обавештен и пажљив посматрач догађаја, а који је крајем децембра 1928. године за решење политичке кризе у Краљевини СХС рекао да она „много мање зависи од радикала и демократа, но од снаге чије је седиште у двору и министарству војске.“⁷⁵¹ Његова предвиђања, или његова обавештеност, испоставила су се као тачна, јер је краљ Александар убрзо преузео сву одговорност и сва овлашћења за решавање настале политичке кризе.

⁷⁵¹ Nedim Šarac, *Uspostavljanje šestojanuarskog režima 1928. godine*, Svjetlost, Sarajevo, str. 157.

5.2. Начин реализације државног удара „одозго“

Сам чин државног удара догодио се 6. јануара 1929. године када је краљ Александар издао Прокламацију⁷⁵² непосредно се обративши свом „драгом народу, свима Србима, Хрватима и Словенцима“. На самом почетку Прокламације краљ је, правдајући свој поступак „највишим народни и државним интересима“ и истичући своју „љубав према Отаџбини“, саопштио кључну реченицу која заправо представља карактер његове будуће владавине и новог стања у држави. „Наступио је час, када између Народа и Краља не може и не сме бити више посредника.“ Ово је заправо значило да представнички систем, који подразумева да изабрани и делегирани представници народа обављају законодавну власт, утичу на формирање извршне власти и учествују у њеној контроли, престаје да постоји.

Већи део, релативно кратке Прокламације, посвећен је заправо оправдавању оваквог поступка. Парламентаризам је идентификован као проблем, те га зато треба суспендовати. На више места се указује на његову нефункционалност и негативне последице које производи. Констатује се да „парламентарни рад“ који све више добија „негативно обележје“, народу и држави само наноси штету. Иако је парламентаризам део традиције и идеал, како његовог оца, тако и њега самог, краљ саопштава да је услед „заслепљене политичке страсти“ парламентаризам почео да бива злоупотребљаван. Тако је он, уместо цивилизацијске тековине, „постао сметња за сваки плодни рад у држави“ и политички феномен који „доводи до духовног расула и народног разједињавања“. Истиче се да су скупштинска догађања код народа поколебали „веру у корисност те установе“, а да су споразуми и комуникација међу странкама и њиховим представницима „постали апсолутно немогући“.

Пре него што ће у Прокламацији саопштити конкретне мере које предузима, краљ још једном покушава да оправда свој поступак позивајући се на: свету дужност, више циљеве, законску обавезу, дужност пред народом и историјом, љубав према отаџбини, пијетет према жртвама и сл.⁷⁵³ Дакле, у свему овоме побројаном лежи такорећи „правни“

⁷⁵² Прокламација се налази у Прилогу бр. 3, а објављена је у дневном листу „Политика“, број 7430 од недеље 6. јануара 1929. године.

⁷⁵³ „Моја је света дужност, да свим средствима чувам Државно и Народно јединство. И Ја сам решен, да ову дужност без колебања испуним до краја. Чувати јединство народно и целину државну, то је највиши

основ за поступак краља који *de facto* представља државни удар „одозго“. Њиме краљ покушава да заштити „јединство народно и целину државну“, које су угрожене „парламентаризмом“, односно начином на који се он у Краљевини СХС практикује.

Саопштавајући конкретне мере које предузима и наводећи њихов циљ, краљу Прокламацији објављује следеће: „Ја сам уверен, да ће у овом озбиљном тренутку сви Срби, Хрвати и Словенци разумети ову искрену реч свога Краља и да ће они бити Моји највернији помагачи у току Мојих будућих напора, којима је једини циљ: да се у што краћем времену постигне остварење оних установа, оне државне управе и оног државног уређења, које ће најбоље одговорити општим народним потребама и државним интересима. Ради тога решио сам и решавам, да Устав Краљевине Срба, Хрвата и Словенаца од 28. јуна 1921. године престане важити. Сви земаљски закони остају у важности, док се према потреби Мојим указом не укину. На исти начин доносиће се у будуће нови закони. Народна Скупштина изабрана 11. новембра 1927. године распушта се. Саопштавајући ову Моју одлуку Моме Народу, наређујем свима властима у Држави, да по њој поступају, а свима и свакоме заповедам, да је поштују и да јој се покорвају.“⁷⁵⁴

Наравно да у оваквом поступку краља није било никаквог законског, нити другог правног основа утемељеног на Уставу. Напротив. Зато краљ и укида Устав и законодавну власт преузима на себе, истовремено распуштајући Народну скупштину, као једино законодавно тело. Свима је било јасно да овакав поступак краља преставља државни удар који води у диктатуру. Због тога су се, првенствено од страначких представника, могле очекивати критике на рачун овог шетојануарског чина, оспоравајући његов политички и правни основ. Примедбе које је изнео један од противника аутократског режима краља Александра, Светозара Прибићевића, огледале су се у следећем: „Нико није премапотписао проглас од 6. јануара 1929. године којим је заведен систем неограничене владавине и, према томе, краљ је за њ одговоран. Објавом те самовољне владавине погажени су: а) свечана обавеза регента, дата пред Народном већем, а она је била услов за проглашење уједињења; б) регентова заклетва на устав у

циљ Моје Владавине, а то мора бити и највећи закон за Мене и свакога. То Ми налаже Моја одговорност пред Народом и пред историјом. То Ми налаже љубав према Отаџбини и пијетет према безбројним драгоценим жртвама, које падоше за тај идеал.“ Дневни лист „Политика“, број 7430 од недеље 6. јануара 1929. године.

⁷⁵⁴ Исто.

току свечане седнице Уставотворне скупштине, 29. јуна 1921; ц) краљев проглас народу од 21. августа 1921, поводом његовог ступања на престо, а који од речи до речи каже: „Ступајући на основу члана 56 народног устава, на упражњени престо и узимајући у своје руке краљевску власт, објављујем моме драгоме народу да ћу, веран идеалима свога оца, чувати слободе и уставна права грађана.“ Као што се види, краљ је дошао на престо на основу члана 56 устава, а не на основу какве одредбе општег права које би потицало из метафизике. *Укидајући устав, краљ је у исто време уништио и правну основу опстанка династије и монархије.*⁷⁵⁵

Једновремено са овим Прокламацијом краљ је донео и неколико закона, међу којима је први и најзначајнији Закон о краљевској власти и врховној државној управи.⁷⁵⁶ Овим законом је краљ практично заменио Видовдански устав, тако да слободно можемо рећи да овај Закон заједно са Прокламацијом представља чин и начин реализације државног удара „одозго“. За разлику од укинутог устава који је у Краљевину СХС дефинисао као „уставну, парламентарну и наследну монархију“, донети закон је у свом првом члану Краљевину СХС одредио само као „наследну монархију“, дакле не више као уставну, нити парламентарну монархију. Законом су краљу дата широка овлашћења: „Краљ је носилац све власти у земљи. Краљ издаје и проглашује законе; поставља државне чиновнике и даје војне чиновне. Краљ је заповедник војне силе.“ Користећи та своја овлашћења, краљ доноси низ других закона и уредби којим државу практично уводи у диктатуру.

Како је са техничке стране изгледао чин реализације државног удара најбоље се може видети на основу следећег описа стања у држави и мера које су се проводиле у Београду, Сарајеву и другим градовима: „Ноћу 5/6. јануара алармиран је и мобилисан читав државни апарат. На поште су постављени полицијски контролори са задатком и овлашћењем да прекину непожељне политичке разговоре и спријече циркулацију неповољних вијести о „новом стању“. Изричитим наређењем из Београда забрањено је „одржавање свих јавних зборова, конференција странака и страначких забава“ и обустављено функционисање обласних скупштина и одбора. Већ око 10 сати прије

⁷⁵⁵ Svetozar Pribičević, *Diktatura kralja Aleksandra*, Prosveta, Beograd, 1952, str. 139.

⁷⁵⁶ Закон о краљевској власти и врховној државној управи објављен је у Дневном листу „Политика“, број 7430 од недеље 6. јануара 1929. године.

подне онемогућен је приступ у зграду Народне скупштине.⁷⁵⁷ Дакле и овде видимо да се узурпацијом овлашћења бирократски апарат ставља у службу реализације државног удара, а да је прворазредни задатак власти да се успостави цензура и потпуна контрола над комуникацијама.

Важан и кључан фактор у реализацији сваког државног удара „одозго“, поред државних и полицијских чиновника, представља војска. Краљ је захваљујући свом активном учешћу у ратним дејствима за ослобађање земље у Првом светском рату, војничком образовању и држању уживао велики углед у војсци. Поклањајући јој посебну пажњу и ценећи официрски позив који је иначе у то време био нарочито поштован, војска је краљу била врло одана. Поред улоге државног апарата, који је подразумевао и подршку војске, интересантно је приметити да је овакав поступак краљ прошао без икаквог отпора цркве, или боље речено уз њено одобравање.⁷⁵⁸ Власт се трудила да покаже како одлука краља да „узме власт у своје руке“ наилази и на широку подршку народа. Разни извештаји и телеграми подршке стизали су из свих крајева краљевине, а преносиле су их дневне новине. Наравно да је тешко поверовати да је постојала потпуна и искрена народна подршка свим овим краљевим поступцима, али неспорно је да је народ постао сит политичке борбе на племенским основама, за коју су сматрали да корист доноси само политичарима.

У истом дану када је објављена краљева Прокламација, саопштен је и састав нове владе, који у том тренутку није био коначан.⁷⁵⁹ Велики број њених чланова припадао је масонском реду, који је у тадашњој краљевини био изузетно утицајан, а међу чијим члановима се налазило и име самог краља.⁷⁶⁰ На чело владе именован је дивизијски

⁷⁵⁷ Nedim Šarac, *Uspostavljanje šestojanuarskog režima 1928. godine*, Svjetlost, Sarajevo, str. 188.

⁷⁵⁸ Svetozar Pribičević, *Diktatura kralja Aleksandra*, Prosveta, Beograd, 1952, str. 139.

⁷⁵⁹ На основу краљевог Указа у састав владе Краљевине СХС именован је састав нове владе: (1) Председник владе и министар унутрашњих дела, дивизијски генерал и ађутант ЊВК г. Петар Живковић; (2) Министар без портфеља г. Никола Узуновић; (3) Министар саобраћаја г. др Антон Корошец; (4) Министар иностраних дела г. др Војислав Маринковић; (5) Министар војске и морнарице армијски генерал г. Ст. Хаџић; (6) Министар вера г. др Тугомир Алаутовић; (7) Министар народног здравља г. др Урош Круљ; (8) Министар за социјалну политику и заступник министра трговине г. Мате Дринковић; (9) Министар просвете г. Божидар Максимовић; (10) Министар правде г. др Милан Сршкић; (11) Министар финансија г. др Станко Шврљуга; (12) Министар пољопривреде и вода г. др Отон Франгеш; (13) Министар грађевина и заменик министра пошта и телеграфа г. Стеван Савковић; (14) Министар шума и руда и заступник министра за аграрну реформу г. др Лазар Радивојевић. Дневни лист „Политика“, број 7430 од недеље 6. јануара 1929. године.

⁷⁶⁰ Често се говорило да је диктатура краља Александра уживала и подршку масонерије, због чега је истицан податак да је у састав владе било чак 13 слободних зидара: М. Сршкић, В. Маринковић, С.

генерал Петар Живковић, који је сматран за човека од краљевог великог поверења и вођом неформалне организације „Бела рука“.⁷⁶¹ У својој првој писаној изјави коју је у својству председника владе дао страним новинарима, а коју је пренео и дневни лист Политика, генерал Живковић је о свом програму истакао следеће: „Краљевска Влада има за циљ, да заведе потпуни ред и пуну дисциплину у државној администрацији, да изврши у што краћем времену потпуно изједначавање законодавства у целој Држави и тиме обезбеди услове правној сигурности и поретку.“⁷⁶² Поред тога поменуто је и решавање привредних и економских проблема. Такође, наглашено је и да је задатак владе временски ограничен, до стварања услова за повратак на демократски и уставни поредак.

Много је било оних који су имали врло негативан став о генералу Живковићу. Његов високи чин није пратио и углед међу осталим колегама официрима, јер се знало да га није стекао на бојном пољу, већ разним интригама. Сличног су мишљења били и они који нису припадали војним круговима. Прибићевић, као политичар, о њему бележи следеће: „Када је диктатура проглашена, на чело владе је стављен генерал Петар Живковић. Разне најмрачније приче кружиле су по земљи о односима између краља и генерала. У то питање нећу да улазим. Стало ми је само до тога да истакнем да је краљ на чело владе, а у исто време и на чело министра унутрашњих послова, ставио генерала који појма нема шта је то модерна управа државе. То је генерал који није учествовао ни

Шврљуга, Д Којић, Ж. Мажуранић, Ј. Деметовић, К. Куманди, О. Франгеш, М. Дринковић, М. Костренчић, У. Круљ, А. Крамер и Б. Максимовић. Zoran D. Nenezić, *Masoni u Jugoslaviji (1764-1980)*, Narodna knjiga, Beograd, 1984. str. 413.

⁷⁶¹ О правим мотивима краља Александра да мандат председника владе повери генералу Живковићу било је и остало доста недоумица. „Непобитна је чињеница да су Краљ и Живковић након Солунског процеса 1917. године „ступали заједно“. Краљ је то доказао држећи страну Петру Живковићу у тзв. другом Солунском процесу 1918. године (Живковић против ппуковника Коче Радовановића по „клевети“ за педерастичку), остављајући га читаво поратно вријеме на челу гарде и дајући му председнички мандат након 6. јануара 1929. године и положај министра унутрашњих дела. Остало је записано како је Краљ врло нервозно и раздражљиво реаговао на пријатељска упозорења да је Петар Живковић лош избор по њега. Да ли је тај избор био само, како су многи запазили, његов манир да се служи људима који су „нагорели“ („јер је рачунао да са њима може радити шта хоће“) или је био у питању један условљено зависан однос у коме је Петар Живковић, наводно, уцењивао (или могао уценити) Краља извесним компромитујућим материјалом, тешко је дефинитивно одговорити. Но, многи су искрено жалили што је Александар своје име везао (или се у јавности везивало) за такву особу као што је Живковић, што му је унижавало висок углед стечен у рату, а у коначном, исказивало се као фатално судбоносно.“ Mile Bjelajac, *Vojska Kraljevine SHS/Jugoslavije 1922-1935*, Institut za noviju istoriju Srbije, Beograd, 1994, str. 134.

⁷⁶² Дневни лист „Политика“, број 7437 од понедељка 14. јануара 1929. године.

у једном рату на видан начин; али, у замену за то, одликовао се у дворским сплеткама. Ту се сматра за мајстора.⁷⁶³

Правдајући диктатуру и избор генерала Петра Живковића за председника владе, као нестраначке личности, краљ Александар је у интервјуу датом извештачу Ројтера, Фергесу Фергенсону, а који је такође пренела Политика, између осталог рекао: „У оно време [односи се на почетак 1928. године] Стјепан Радић, који је био у опозицији, саветовао Му је да учини крај партијским борбама и да наменује кабинет са једним официром на челу, а Стјепан Радић чак је тада поменуо име садашњег председника владе, додавши да су се Хрвати, који су у почетку гледали војску неверљиво због искуства у прошлости са аустроугарском војском, ипак уверили да је српска војска нешто сасвим друго, да је то била народна војска достојна поверења. Г. Прибићевић саветовао му је исто.“⁷⁶⁴ Међутим, овакве тврдње које је пренео британски новинар оповргао је сам Светозар Прибићевић рекавши да јесте краљу предлагао да се изабере нека неутрална личност која може рачунати на народно поверење, попут г-дина Балугџића, изасланика у Берлину, а да ни у ком случају није спомињао генерала Живковића, о коме иначе није ни имао позитивно мишљење. Такође ни Радић, који је заиста краљу предлагао да се за председника владе доведе неки генерал, није сматрао да би погодна личност за то могао бити генерал Живковић, нити да би избор генерала за председника владе треба да води ка успостављању диктатуре. Избор генерала Живковића на чело владе, на кога је краљ још у тим тренуцима помишљао, према Радићевом мишљењу била би „права несрећа“.⁷⁶⁵

Иако се у успостављању диктатуре снажно ослањао на војску, којој је заиста био, не само формални, већ и прави ауторитет, краљ Александар је у поменутом интервјуу покушао истакне како се он нерадо одлучио на увлачење војске у политику, наглашавајући да је одувек тежио да војску држи подаље од политике и обрнуто. „Осим тога, помисао на каквог официра, који би се мешао у политику, била Ми је непријатна. Ја сам увек упорно настојао да војска не буде заражена политиком, јер је то кобно за војску. Неке од мојих најтежих борби у прошлости тичале су се баш тог питања, питања наименовања грађана за министра војног. ... Упозоравао сам министре да би

⁷⁶³ Svetozar Pribićević, *Diktatura kralja Aleksandra*, Prosveta, Beograd, 1952, str. 113-114.

⁷⁶⁴ Дневни лист „Политика“, број 7448 од петка 25. јануара 1929. године.

⁷⁶⁵ Svetozar Pribićević, *Diktatura kralja Aleksandra*, Prosveta, Beograd, 1952, str. 67-69.

компромитовање војске било противно баш њиховим интересима, и држао сам се чврст. Поносим се Својом војском, која је потпуно здрава.“⁷⁶⁶

Упркос чињеницама на које је власт указивала, да је извођење државног удара „одозго“ и завођење диктатуре последица нужности превазилажења унутрашње политичке кризе која прети да угрози опстанак саме државе, било је и оних који то нису сматрали правим и основним разлогом. Као доминантан узрок такве краљеве одлуке Прибићевић истиче карактер личности самог краља Александра и његово образовање, а не политичку потребу за тим. „Она [диктатура] је одавно припремана и краљу је утолико било лакше да се на њу одлучи пошто је по својој природи као и по одгоју уствари био унапред припремљен за самовладу. ... Школован је у царском пажевском корпусу у Петровграду где свакако није добио одгој у демократском духу. Његов је идеал увек био царска Русија, што је могло да се запази по њеном паду, када су се сви крајњи царисти окупили око његовог двора у Београду. Он је своје аутократско опхођење показао одмах по слому Аустро-Угарске, за време припремних радњи за уједињење, када је одбио да потпише указ о наименовању прве владе у нашој земљи, са Пашићем на челу. Грешка је била наша, нас политичара, што нисмо од почетка са свом потребном одлучношћу одгурнули ово аутократско понашање.“⁷⁶⁷

⁷⁶⁶ Дневни лист „Политика“, број 7448 од петка 25. јануара 1929. године.

⁷⁶⁷ Svetozar Pribićević, *Diktatura kralja Aleksandra*, Prosveta, Beograd, 1952, str. 113-114.

5.3. Диктатура као последица реализације државног удара „одозго“

Након реализације државног удара „одозго“, 6. јануара 1929. године, краљ Александар I Карађорђевић заводи лични режим – диктатуру, у историографији познату под називом Шестојануарска диктатура. Било је доста различитих квалификација карактера режима који је краљ Александар успоставио убрзо након парламентарне кризе и убистава у Народној скупштини. У послератним радовима најчешће се за тај режим употребљавао назив „монархофашистичка диктатура“, што је последица комунистичког анимозитета према режиму који их је немилосрдно прогонио. Такође, различито је и виђење времена његовог трајања, које се према неким виђењима протеже чак до пред почетак Другог светског рата: „Монархофашистичка диктатура трајала је у различитим облицима тачно дванаест година и седамдесет девет рана – од шестог јануара 1929 до двадесет седмог марта 1941 године.“⁷⁶⁸ Међутим, трагом новијих истраживања и захваљујући објективнијем приступу проблему, може се закључити да нити је диктатура имала фашистички карактер, нити је трајала све до Двадесетсептемаровског пуча. Због свих ових различитости, важно је на научним основама утврдити какав је то заправо режим био, односно ком облику аутократске власти припада, како се он у југословенској пракси испољавао, али и колико је дуго трајао.

Појмовно одређење диктатуре и њено разликовање од сродних облика аутократске власти

Сам термин „диктатура“ данас је широко распрострањен, како у теорији, тако и у пракси, а употребљава се тако да се њиме означавају скоро сви недемократски облици власти. Иако је језички и логички исправније наспрам демократије поставити аутократију, диктатура је у језичкој и друштвеној пракси преузела њено место. Диктатура, као и њој сродни термини попут тираније, деспотизма, аутократије и сл. долазе из античког периода, али за разлику од свих њих „диктатура је првобитно и кроз

⁷⁶⁸ Драгослав Смиланић, *Сећања на једну диктатуру*, ИП „Рад“, Београд, 1955, стр. 24

вијекове имала позитивну конотацију⁷⁶⁹. Међутим, имајући у виду да је данас појам диктатуре директно супротстављен појму демократије, отуда је и логична негативна конотација коју диктатура са собом носи.

Више је различитих, а с друге стране опет врло сличних, дефиниција којима се појам диктатуре покушава одредити. Оно што је за све њих карактеристично, јесте да је у одређењу диктатуре препознато да појединац – вођа, или група, долазе у позицију изнад закона, односно закони престају да буду лимитирајући за вољу владара. Кратко и најједноставније речено, „диктатура означава неограничену владавину.“⁷⁷⁰ Сличну, али нешто ширу и садржајнију дефиницију дао је и познати политиколог Франц Нојман који каже: „Диктатура за нас значи владавину једне или више особа које присвајају или монополизују власт у држави, те ју извршавају без ограничења.“⁷⁷¹ Лењин је дефинишући диктатуру уврстио и појам насиља, као важно својство које је детерминише. Према његовом становишту: „Научни појам диктатуре не значи ништа друго до ничим ограничену, никаквим законима, апсолутно никаквим правима спутану, непосредно на насиљу ослоњену власт.“⁷⁷² Према једној, нешто другачијој дефиницији диктатура „по правилу означаје власт појединца или групе до које се дошло на нелегитиман начин (државним ударом итд.) или, пак, на начин да се нарушава она врста легитимацијских процедура која је стимулисана у уставним документима (суспензија неких темељних уставних начела и сл.).“⁷⁷³ Овом дефиницијом диктатура се доводи у директну везу са државним ударом и представља његову последицу, било да је реч о класичном државном удару или пучу, или се ради пак о државном удару „одозго“.

Нојман је разликовао три различита типа диктатуре: једноставну, која се ослања на традиционална средства принуде (војска, полиција, бирократија и судства), затим цезаристичку и као трећу, тоталитарну диктатуру. Последња два типа диктатуре се могу сматрати и посебним облицима ауторитарне власти, те ће као такве у овом раду и бити представљене. Слично Нојману и Карл Маркс је представио један помало другачији тип диктатуре – „диктатуру пролетаријата“. Њоме је Маркс заправо означио период преласка

⁷⁶⁹ Norbeto Bobino, *Država, vladavina društvo: za opštu teoriju politike*, CID Podgorica i IC Cetinje, 1995, str. 150.

⁷⁷⁰ Milorad Gončić i Dragan Vukobratović, *Politički leksikon*, Udruženje publicista Beograda, Beograd, 1979, str. 81.

⁷⁷¹ Franz Neumann, *Demokratska i autoritarna država*, Naprijed, Zagreb, 1974. str. 195.

⁷⁷² Vladimir Ilić Lenjin, *Dela*, Beograd, 1973, tom 10, str. 141.

⁷⁷³ Enciklopedija političke kulture, Savremena administracija, Beograd, 1993, str. 240.

из ере капитализма у комунизам. „Између капиталистичког друштва и комунистичког друштва лежи период револуционарног преображаја првог у друго. Њему одговара и политички прелазни период, а држава тог периода не може да буде ништа друго до револуционарна диктатура пролетаријата.“⁷⁷⁴ Овај тип диктатуре, због своје идеолошке позадине, сматран је незаобилазном фазом и имао је позитиван предзнак.

У прошлости је диктатура означавала неограничену владавину коју је Сенат у Римској Републици, у изузетним случајевима, додељивао једном човеку који је добијао назив диктатор. Оно што је за њу карактеристично јесте да је била законита и временски ограничена. „Укратко, особине римске диктатуре су биле: а) стање потребе у односу на оправдање, б) неограничена власт у односу на заповедање, ц) јединственост субјекта који заповеда, д) привременост субјекта који заповеда.“⁷⁷⁵ Но ипак, дешавало се да именовани диктатор узурпира дату му власти на дужи период од оног који му је Сенат доделио, не желећи да је врати у легалне токове. За такву власт се често говорило да прераста у тиранију.⁷⁷⁶ „У ствари, у свакој личној диктатури крију се барем клица и зачетак тираније, јер је свака лична, временски и стварно неограничена власт *in nuce* тиранска власт.“⁷⁷⁷ С друге стране постоје и они који су, иако свесни овог проблема, ипак у ауторитарној власти видели и неке позивне стране: „Из класичне теорије познато је следеће: као што ауторитаризам који се квари прераста у тиранију, тако и корумпирана демократија тежи ка анархији која се по правилу на крају сузбија ауторитаризмом који васпоставља поредак, ред и поштовање основних обичаја и закона.“⁷⁷⁸ И заиста, није мали број оних који сматрају да диктатура у одређеним историјским околностима, у ситуацији озбиљних унутрашњих криза и могућности избијања унутардржавних сукоба, може одиграти позитивну улогу и да без обзира на укидање одређених грађанских права и слобода, може да сачува мир и држави поврати

⁷⁷⁴ Karl Marx, *Kritika Gotskog programa*, у K.Marks i F.Engels, *Manifest komunističke partije i drugi programski spisi*, Svjetlost, Sarajevo, 1973, str. 136.

⁷⁷⁵ Norbeto Bobino, *Država, vladavina društvo: za opštu teoriju politike*, CID Podgorica i IC Cetinje, 1995, str. 150.

⁷⁷⁶ Пореди тирана са диктатором, Бобино за њега каже да је такође као и диктатор монакрата и да као такав извршава апсолутну власт, али да „није легитиман, а није чак ни обавезно привремен.“ Norbeto Bobino, *Država, vladavina društvo: za opštu teoriju politike*, CID Podgorica i IC Cetinje, 1995, str. 150.

⁷⁷⁷ Љубомир Тадић, *Наука о политици*, Завод за издавање уџбеника и Службени гласник, Београд, 2007, стр. 298.

⁷⁷⁸ Миша Ђурковић, *Тамни коридори моћи*, Укронија, Београд, 2013. стр. 222.

стабилност.⁷⁷⁹ Уосталом, такво је веровање имао и краљ Александар, те је своју диктатуру покушавао да представи као нужну и позитивну реакцију на кризу.

Међутим, већина грађана ипак не дели такво мишљење и тешко је спремна да се својих универзалних права и уставом загарантовани слобода тек тако лако одрекне. Стога тешко да можемо говорити о „добровољном прихватању“ диктатуре, већ је већина ближа Малапартином ставу који, везујући диктатуру за негативне друштвене појаве каже: „Диктатура се не прихвата: она се подноси.“⁷⁸⁰ Многи су опасност диктатуре видели управо у томе што ће „пре или касније, свака неконтролисана људска власт подлећи опасности непрорачуњиве самовоље.“⁷⁸¹ Тако неконтролисана власт која прелази у самовољу владара, коју је, како је већ речено, тешко предвидети, лако може да склизне у насиље. Насиље пред којим нестају сва права и слободе, јер у диктатури њих заправо и нема. Све је подређено вољи вође, а не закону или уставној норми. Зато је с правом истицано да је човек једино слободан ако се не мора покоравати људима, већ само законима, што диктатура доводи до инверзије.⁷⁸²

У модерном схватању, за разлику од римске традиције, диктатура више не представља искључиво монархска власт, већ власт која може да припада и читавој једној групи или класи, али и оно што је врло важно, власт која није ограничена само на извршну функцију, већ ону која је проширена и на законодавну.⁷⁸³ То у пракси заправо значи да диктаторска власт, може сама да мења законе, суспендује устав или мења неке његове одредбе, што представља једну потпуно нову ситуацију у односу на „овлашћења“ римских диктатора. Преузимањем законодавних овлашћења, диктаторска власт добија могућност да креира нову реалност у држави, свдећи технику своје власти која се често ослања и на употребу силе, у легалне оквире. Међутим, и поред тога што власт присваја широка овлашћења у примени силе, „диктатуром се може назвати само режим који се служи селективним насиљем“.⁷⁸⁴ Примена неселективног и систематског насиља ипак је обележје неких других форми недемократских режима.

⁷⁷⁹ Risto Tubić, *Enciklopedijski rječnik marksističkih pojmova*, Veselin Masleša, Sarajevo, 1974, str. 71.

⁷⁸⁰ Курцио Малапарте, *Техника државног удара*, Апостроф, Београд, 1992, стр. 139.

⁷⁸¹ Херман Хелер, *Правна држава или диктатура*, Досије студио, Београд, 2011, стр. 9.

⁷⁸² Исто, стр. 10.

⁷⁸³ Norbeto Bobino, *Država, vladavina društvo: za opštu teoriju politike*, CID Podgorica i IC Cetinje, 1995, str. 153.

⁷⁸⁴ Todor Kuljić, *Oblici lične vlasti*, Službeni glasnik, Beograd, 2009, str. 321.

Као неопходне изворе политичке моћи диктатора, познати социолог и политиколог Шарп идентификовао је неких шест елемената: „Диктаторима је потребна помоћ народа којим владају – без ње не би могли да обезбеде и одржавају изворе политичке моћи. У изворе политичке моћи спадају:

- *Ауторитет*, увереност људи да је режим легитиман и да су они морално обавезни да му се повинују;
- *Људски ресурси*, број и значај особа и група које се повинују, које сарађују или пружају помоћ владарима;
- *Вештине и знања*, који су потребни режиму да би функционисао а које обезбеђују кооперативни појединци или групе;
- *Нематеријални чиниоци*, психолошки и идеолошки чиниоци који људе могу навести да се повинују владарима и да им помажу;
- *Материјални ресурси*, степен до којег владари управљају имовином, природним ресурсима, финансијским ресурсима, привредним системом и средствима везе и саобраћаја или имају приступ истима; и
- *Санкције*, казне, запрећене или примењене, против непослушних и некооперативних да би се обезбедили покорност и сарадња који су потребни режиму да би постојао и спроводио своју политику.⁷⁸⁵

Међутим, Шарп истиче и да сви ови извори диктаторове моћи заправо зависе од „прихваћености режима“, односно да су покорност и послушност становништва и сарадња небројеног мноштва људи и друштвених институција битне претпоставке за постојање и функционисање диктаторског режима.⁷⁸⁶

На основу Шарпових извора моћи диктатора, али и на основу спознаје начина функционисања сваке модерне државе, јасно је да главни ослонац и средство диктатуре заправо бирократија.⁷⁸⁷ У жељи да успостави јаку контролу, власт прибегава израженом државном интервенционизму кога нема без јаке и гломазне бирократије. И Вебер је указивао на значај бирократије за функционисање државе, посебно истичући специјализовано знање бирократа које им даје одређену врсту моћи: „И апсолутни

⁷⁸⁵ Dzin Šarp, *Od diktature do demokratije*, Грађанске иницијативе – Удружење грађана за демократију и цивилно образовање, Београд, 1999, стр. 25.

⁷⁸⁶ Исто, стр. 26.

⁷⁸⁷ Risto Tubić, *Enciklopedijski rječnik marksističkih pojmova*, Veselin Masleša, Sarajevo, 1974, стр. 70.

монарх је немоћан пред надмоћним стручним знањем бирократије, а у извесном смислу управо он је најнемоћнији.⁷⁸⁸ Другим речима, функционисање власти зависи од бирократије, а посебно и највише она недемократска, међу које спада и диктатура, која да у бирократији и војсци нема јак ослонац, не би ни могла да опстане. Управо уз помоћ бирократије и средстава силе, која су оличена у војсци и полицији, власт успева да утиче на све важне сфере друштвеног живота, у првом реду на економију, образовање, културу, медије и сл. За успешно функционисање тако великог државног апарата који омогућава спровођење диктатуре, неопходно је његово стабилно финансирање. Финансијска средства се најчешће обезбеђују стогом пореском политиком. На важност стабилног финансирања указивао је и Маркс: „Порез је извор живота бирократије, војске, попова и двора, укратко – читавог апарата извршне власти. Јака влада и високи порези су идентични.“⁷⁸⁹

Као посебна форма диктатуре јавља се „војна диктатура“, која се остварује уз доминантну улогу војске. За војну диктатуру се може рећи да представља „политички облик владавине у којем армија или једна њена група преузима у своје руке врховну државну власт“, док се са правне стране функционисање таквог режима „огледа у потчињености грађанске власти војним командантима и у њиховом овлашћењу да интервенишу у свим случајевима по интенцијама диктаторске владавине.“⁷⁹⁰ Носиоци диктаторске традиције у нестабилним политичким системима јесу *хунте*, које захваљујући војној сили којом располажу долазе на власт.⁷⁹¹ Оваква форма диктатуре обично настаје након успешно реализованог пуча.

Као што је већ напоменуто, диктатура се често користи у значењу термина **аутократија**, иако се аутократија налази на вишем нивоу општости. Изведена од грчких речи, *autos* – сам, *kratein* – владати, аутократија се као облик владавине налази насупрот демократији (*demos* – народ, *kratein* – владати), која подразумева владавину народа, односно владавину на основу воље већине. Аутократијом се тако сматра облик личне власти у коме је власт неограничена и концентрисана на једном месту. У њој не постоје механизми контроле власти, док су слобода говора и медија ограничени и подлежу

⁷⁸⁸ Maks Veber, *Vlast*, Mediterran publishing, Novi Sad, 2014, str. 74.

⁷⁸⁹ Karl Marks, *Osamnaesti brimer Luja Bonaparte*, Službeni glasnik, 2011, str. 122.

⁷⁹⁰ Vojna Enciklopedija, drugo izdanje, knjiga 2, Vojnoizdavački zavod, Beograd, 1971, str. 436.

⁷⁹¹ Milorad Gončić i Dragan Vukobratović, *Politički leksikon*, Udruženje publicista Beograda, Beograd, 1979, str. 129.

строгој цензури. Поред тога, у остваривању власти, влада не преза од употребе силе. Иако не постоји јединствена подела, обично се аутократски режими деле на традиционалне или класичне међу које спада деспотизам, тиранија и апсолутна монархија и на савремене у које се убрајају диктатура, цезаризам и тоталитаризам. С обзиром на велику блискост ових појмова, на основу одређених специфичности и историјског периода у коме су се испољавали, они се могу међусобно разликовати, што доприноси јаснијем одређењу и разумевању појма диктатура, о које је примарно реч. Због тога ће и ови аутократски облици владавине укратко бити представљени:

(1) Деспотизам или **деспотија** представља облик аутократског облика владавине.

Порекло води од грчке речи *despotes* која означава господара роба. Поред тога што деспотом називамо владара који влада на деспотски начин, деспот је била титула коју су у Византији имали најближи цареви сродници (браћа и синови), а од 1402. године то је била и титула владара српске државе.⁷⁹² Као облик владавине карактеристична је за старе државе Средњег и Блиског истока. Деспотизам подразумева „неограничену, насилничку, правно нерегулисану, самовољну власт, која се често карактерише и суровошћу, угњетавањем и злостављањем потчињених. ... Од апсолутизма се разликује одсуством правних правила и непостојањем чврстог уређења војске, судства и полиције, какво налазимо код апсолутизма.“⁷⁹³ Деспотизам, као облик аутократског начина владања, близак је тиранији, који срећемо у старој Грчкој. Оно што деспотизам суштински разликује од диктатуре, јесте његова временска неограниченост, јер представља дуготрајан режим, што потврђују класични примери оријенталног деспотизма.⁷⁹⁴

О деспотизму, као облику владавине писао је и Џон Стјуат Мил. У свом размишљању, полазио је од једне изреке која постоји у Великој Британији, а која гласи: „Када би се могао наћи добар деспот, најбољи облик владавине била би деспотска монархија“.⁷⁹⁵ Међутим, са овом се тврдњом Мил није слагао, јер и када

⁷⁹² Ту титулу су носили деспот Стефан Лазаревић, син кнеза Лазара Хребелановћа, који ју је добио од Византијског цара 1409. године, а са престолом наследио ју је и његов сестрић Ђурађ Бранковић. Српска деспотовина пала је под турску власт 1459. године.

⁷⁹³ Enciklopedija političke kulture, Savremena administracija, Beograd, 1993, str. 229.

⁷⁹⁴ Norberto Bobino, *Država, vladavina društvo: za opštu teoriju politike*, CID Podgorica i IC Cetinje, 1995, str. 150-151.

⁷⁹⁵ Džon Stjuart Mil, *Razmatranja o predstavničkoj vladavini*, Izabrani politički spisi, drugi svezak, Informator-Fakultet političkih nauka, Zagreb, 1989, str. 30.

би постојао „добри деспот”, деспот кога би красиле све људске врлине, потребна би била, поред свих тих његових добрих особина, и његова „свеприсутност” у свим порамма друштва – што је у пракси немогуће постићи. Као представник либерализма, Мил спада међу критичаре деспотизма и сматра да у таквом облику владавине нема патриотизма, јер је то плод слободе. Према његовом мишљењу, будућност таквог облика владавине није одржива на дужи период. Ако владар, притиснут незадовољством својих поданика, промени свој начин владања, онда он престаје бити деспот, већ се претвара у уставног монарха. А ако пак на такву промену не пристане, ризикује да се стално присутни антагонизми између њега и народа увећају, што може довести до њиховог међусобног крвавог обрачуна и у крајњем случају до краљеве насилне смене с власти.⁷⁹⁶ Иако критикује деспотизам, Мил не осуђује узимање апсолутне власти у облику привремене диктатуре у случајевима крајње нужде: „Добар деспотизам је посве лажан идеал, који у пракси (осим као средство за неку привремену сврху) постаје најбесмисленијом и најопаснијом химером”⁷⁹⁷ У деспотском облику владавине, макар и код „доброг деспота“, грађани нису ништа друго до обични робови, мада робови „разборитог и милостивог“ владара.

(2)Тиранија своје порекло вуче из античке Грчке и у суштини означава облик личне власти који има изразито негативно значење јер се заснива на незакоњу, насиљу и личној вољи владара. Тиранија своје утемељење нема у праву, нити у обичајним нормама заједнице и по правилу, успоставља се нелегалним путем, најчешће уз помоћ плаћене војске.⁷⁹⁸ Тиранија није успевала да прерасте у наследну власт, попут апсолутне монархије, већ је бивала временски ограничена и зависила је што од политичких и економских околности, што од способности тиранина. Тиранија, за разлику од тоталитаризма, не тежи потпуном укидању слободе и људских права, већ само њиховом ограничењу.⁷⁹⁹

Тиранин власт обавља без воље и подршке грађана и као влада одликују га само негативне особине: „Он је роб властитих страсти и нагона, а истинољубље и

⁷⁹⁶ Милош Миленковић, „Трагање за идеалним обликом владавине – Идеје Џона Стјуарта Мила“, *Култура полиса*, Нови Сад, број 20/2013, стр. 191.

⁷⁹⁷ Džon Stjuart Mil, *Razmatranja o predstavničkoj vladavini*, Izabrani politički spisi, drugi svezak, Informator-Fakultet političkih nauka, Zagreb, 1989, str. 34.

⁷⁹⁸ Enciklopedija političke kulture, Savremena administracija, Beograd, 1993, str. 1180.

⁷⁹⁹ Hana Arent, *Izvori totalitarizma*, FIK 94, Beograd, 1998, str. 412.

поштење су му страни. Тиранин је кукавица без државничких способности, који без скрупула користи власт за задовољење својих прохтева. Уместо пријатељства, негује презир и мржњу, неочекиван је у сваком погледу и налик дивљој животињи. Од тиранина се не може очекивати ни милост ни правда. ... Тиранин не влада на темељу неписаног вишег *nomosa* својственог истинском краљу, нити пак према писаном закону, већ му властита пракса служи као *nomos*.⁸⁰⁰ Временом, тиранином је називан не само насилни и самовољни владар, већ и нежељени државник. Имајући у виду све те негативне особине и владара и власти, временом ће се развити идеја да они над којима се нелегитимна власт спроводи, имају легитимно право да ту власт насиљем промене и тиранина лише живота. „Право на отпор тиранској власти, старо је и природно право и сви они који су се тиранину опирали, били су слављени и вољени.“⁸⁰¹ Тираноубиство тако постаје оправдано.

(3) **Апсолутна монархија** (*апсолутизам*) је облик аутократске власти карактеристичан за монархије Запада Европе. Владар у апсолутној монархији сматран је господарем свега у држави, а његово право да влада над свим сматрано је као божија воља. На све његове поступке гледано је као да се чине у интересу државе, јер друга могућност ни не постоји. „Поистовећивање монарха и државе представљао је врхунац апсолутизма. Онда када је почело на њега да се гледа као да га је потврдио сам бог... сјединила су се учења о апсолутизму и божанском праву краља.“⁸⁰² Остала је упамћена реченица која се приписује француском краљу Лују XIV познатом и као *Le Roi Soleil* (Краљ Сунце) или *Louis le Grand* (Велики Луј), који се сматра најрепрезентативнијим представником апсолутизма, а која гласи *L'État, c'est moi* („Држава то сам ја.“). Управо ова фраза на најбољи начин симболизује апсолутистички облик владавине. Апсолутне монархије у Европи нису настајале, нити нестајале једновремено, а апсолутизам је био могућ само у јаким државама.⁸⁰³

⁸⁰⁰ Todor Kuljić, *Oblici lične vlasti*, Službeni glasnik, Beograd, 2009, str. 65.

⁸⁰¹ Enciklopedija političke kulture, Savremena administracija, Beograd, 1993, str. 1183.

⁸⁰² Fox, *Louis XIV and Theories of Absolutism and Divine Gight*; Prema, Endrju Vinset, *Teorije države*, Službeni glasnik, Beograd, str. 84.

⁸⁰³ Примера ради, шпанска апсолутна монархија је окончана у XVI веку, енглеска половином XVII, француска је трајала до краја XVIII века, пруска до друге половине XIX, а руски апсолутизам постојао је чак и почетком XX века. Prema, Todor Kuljić, *Oblici lične vlasti*, Službeni glasnik, Beograd, 2009, str. 245 и 255.

Као појам, „апсолутно“ је супротстављено „релативном“ и користи се у различитим сферама друштвене делатности. Сама реч *апсолутизам* води порекло од латинске речи *absolvere*, која може да означава потпун, без границе, слободан од било какве зависности. У политичким наукама, апсолутизам обично означава „облик монархистичке владавине у којој је краљева власт самостална (необавезујућа и неограничена), те не подлеже провери било које више власти или органа народног представништва.“⁸⁰⁴ Под апсолутизмом се дакле, означава неограничена власт монарха. Основно средство владања апсолутистичких владара није терор, односно овакав облик владавине не подразумева нужно и примену силе. За разлику од других облика личне власти, који су се појављивали у ранијем историјском раздобљу, апсолутизам није био временски ограничен, нити ванредни режим (као римска диктатура), али није био ни произвољни деспотизам, који је био лишен ауторитета закона или замисли друштвеног развоја.⁸⁰⁵ Обим апсолутизма или апсолутистичких претензија представника највише државне власти зависи од више фактора, почев од карактера само владара, економске ситуације у држави, унутрашње политичке подршке, међународног окружења и слично. Међутим, и поред воље суверена, ниједна држава, нити владар никада нису успели да буду потпуно „апсолутни“. Обично су им недостајали техника, способност, енергија, или пак она „свеприсутност“ о којој је говорио Мил. Увек је постојао одређени слој друштва који је успевао да за себе сачува или обезбеди значајан број привилегија, која им монарх није укидао. Међу тим слојевима свакако су били племство, виши државни чиновници и официри и свештенство.⁸⁰⁶

(4) **Цезаризам**, који се понекад назива и „бонапартизам“, „наполеонизам“ или „демократска деспотија“, представља облик личне власти у коме, иако постоје институције, доминантни политички ауторитет представља владар. За разлику од већине личних режима, не карактерише га перманентна примена насиља, јер ужива подршку нижих, већинских, слојева друштва. Заснива на се на ауторитету цара, односно монарха, а потпора режиму је често национализам коју власт активно

⁸⁰⁴ E. Lousse, *Absolutism*, In H. Lubasz (ed.) *The Development of the Modern States*, 1984, p.43; Prema, Endrju Vinset, *Teorije države*, Službeni glasnik, Beograd, str. 63.

⁸⁰⁵ Todor Kuljić, *Oblici lične vlasti*, Službeni glasnik, Beograd, 2009, str. 247.

⁸⁰⁶ Endrju Vinset, *Teorije države*, Službeni glasnik, Beograd, str. 95-96.

пропагира. У односу на остале облике личне власти, разликује се тежњом „политичког властодршца да у основи ауторитарној технологији политичке власти, прибави рудиментарно – демократску (плебисцитарну) форму политичког легитимитета.“⁸⁰⁷ Сродан термин цезаризму јесте **цезаронапизам** који заправо означава неограничену власт цара над црквом. Као израз божије воље и милости, а уз помоћ највише световне власти, владар је од својих поданика уздизан и слављен. У овом политичком уређењу, цар је био врховни заповедник војске, али и врховни законодавац, судија и заштитник цркве и „праве вере“. „Био је божији изасланик и као такав не само господар него и живи симбол царства које му је бог поверио.“⁸⁰⁸ Цар је био ктитор многих верских здања, а сама црква умногоме је зависила од богатих царевих донација. Државе у којима је овакав облик личне власти био најизраженији помињу се две хришћанске царевине, Византија и Русија,⁸⁰⁹ али и Отоманско царство, које је доминантно било муслиманско, бележи слично политичко искуство.

(5) **Тоталитаризам** такође представља још један од облика аутократског режима, који као и тиранија, деспотизам или апсолутизам, има строго негативну конотацију.⁸¹⁰ Сам термин настао је од латинске речи *totus* која значи сав, цео, потпун, док је прва употреба израза *il statio totalitario* (тоталитарна држава) везана за италијански фашизам. У тоталитаризму власт, уз систематску употребу насиља, успоставља потпуну (тоталну) контролу у држави, али и у свим сегментима друштва. То је „свеобухватни систем политичке владавине који се обично успоставља свуда присутном идеолошком манипулацијом и отвореним терором и бруталношћу.“⁸¹¹ Од

⁸⁰⁷ Enciklopedija političke kulture, Savremena administracija, Beograd, 1993, str. 156-157.

⁸⁰⁸ Todor Kuljić, *Oblici lične vlasti*, Službeni glasnik, Beograd, 2009, str. 122.

⁸⁰⁹ Цар је у Русији представљао неприкосновени ауторитет. Тако је рецимо руски цар Николај I Романов (на власти од 1825-1855. године), наспрот вредностима Француске револуције – *liberté, égalité, fraternité* („слобода, једнакост, братство“) промовисао принципе – *православие, самодержавие, народность* („православље, аутократија, националност“). Аутор слогана је заправо био гроф Сергеј Семјонович Уваров (*Сергей Семёнович Уваров*), руски државник, министар просвете, председник Царске академије наука и најпознатији идеолог државног национализма. Цео тај концепт, у суштини је био један конзервативни поглед на образовање, науку и књижевност. Његови основни принципи били су изложени у извештају цару „Неколико општих принципа који би могли послужити у управљању Министарством за национално образовање“, од 19. новембра 1833. године, када је Уваров преузео функцију министра просвете.

⁸¹⁰ Carl J. Friedrich, Zbigniew K. Brzezinski, *Totalitarian Dictatorship and Autocracy*, New York-Washington-London, Second edition, revised by Carl J. Friedrich Paperback – January 1, 1965, p. 15.

⁸¹¹ Endru Hejvud, *Političke ideologije*, Zavod za udžbenike i nastavna sredstva, Beograd, 2005, str. 238.

других аутократских режима разликује се по томе што тежи „тоталној моћи“ кроз политизацију сваког аспекта друштвеног живота. Карл Шмит, као идеолог нацизма, писао је о „тоталној држави“, која је имала тоталне надлежности и која се ширила на подручје привреде, социјалног стања и културе.⁸¹² У ближем одређењу тоталитаризма, могу се издвојити шест „синдрома“ или његових, међусобно повезаних особина: (1) једна идеологија; (2) једна партија, коју на типичан начин предводи један човек; (3) полиција која спроводи терор; (4) монопол над комуникацијама; (5) оружани монопол и (6) централистичко управљање економијом.⁸¹³

Тоталитарни режими XX века настојали су да се легитимишу на националним, расним или класним „мисијама“, али су „такве формуле и у теорији критиковане и у пракси се веома компромитовале“.⁸¹⁴ Тешко је тоталитарне режимо замислити у малим и slabим државама. Као типични представници тоталитарних режима најчешће се помињу нацизам и комунизам (нарочито онај под Стаљиновим вођством, називан још и „стаљинизам“). У овим, као и у свим осталим тоталитарним режимима идеологија има изузетно велики значај.⁸¹⁵ Насупрот већини теоретичара који сматрају да је идеологија само средство тоталитаризма, Арон је мишљења да идеологија у тоталитаризму има двојаку улогу: „једном се идеологија користи као средство за достизање неког циља, други пут се насилна средства користе ради

⁸¹² Љубомир Тадић, *Наука о политици*, Завод за издавање уџбеника и Службени гласник, Београд, 2007, стр. 448.

⁸¹³ Carl J. Friedrich, Zbigniew K. Brzezinski, *Totalitarian Dictatorship and Autocracy*, New York-Washington-London, Second edition, revised by Carl J. Friedrich Paperback – January 1, 1965, p. 21.

⁸¹⁴ Војислав Становчић, *Моћ и легитимност*, Службени гласник, Београд, 2006, стр. 53.

⁸¹⁵ У погледу последица које идеологија у тоталитарним режима може да произведе, интересантна је анализа две најзначајније идеологије XX века: „Нацизам и комунизам заводили су масе различитим идеалима, који су могли да изгледају једнако привлачно. Али, проблем је у томе што је остварење тих идеала у оба случаја подразумевало уништење једног дела човечанства. ... И утопија бескласног друштва и утопија чиста расе траже уклањање појединаца који се сматрају препрекама за остваривање „грандиозног“ пројекта, у овом случају настанак радикално бољег друштва. Идеологија – расна или класна борба – је у оба случаја довела до искључивања једног лошег начела које је уграђено у категоријама („инфериорних“ раса или „штетних“ класа), а које чине појединци чији је једини злочин њихова припадност, односно њихово постојање. У оба случаја, означен је коначни непријатељ, са којим је било незамисливо погађати се. Учинак је у оба случаја било једнако испланирано насиље. Класна или расна мржња, социјална или расна профилакса – нема разлике. „Класа“ у том смислу није погоднија нити мање трајна категорија од „расе“. Обе су једнако есенцијализоване.“ Алан де Беноа, *Комунизам и нацизам: 25 огледа о тоталитаризму у XX веку 1917-1989*, Центар за изучавање Традиције „Укронија“, Београд, 2007, стр. 42-43.

уобличавања друштва у складу са идеологијом“.⁸¹⁶ Тако да се тоталитаризам може посматрати и као политичка последица идеологије.

Као једну од главних одлика тоталитарних режима Хана Арент издваја терор, коју власт спроводи и која превазилази средство владања, тако што постаје његова суштина. „Ако је законитост суштина не-тиранске власти, а безаконје суштина тираније, онда је терор суштина тоталитарне доминације.“⁸¹⁷ Као једну од суштинских одлика терора Симеуновић наводи да је то „организовано, планско и циљано извршење изазивања страха широких размера да би се кроз жељено понашање и деловање застрашених постигли одговарајући циљеви, односно реализовали конкретни интереси застрашивача.“⁸¹⁸ Дакле спровођења терора усмерено је на изазивање страха (како код оних над којима се терор спроводи, тако и код оних који терор спроводе), као и на мењање свести појединаца, с обзиром да тоталитаризам подразумева виши степен доминације над својим поданицима него што је то био случај са другим ауторитарним режимима.

Поред тога, за опстанак тоталитарног система важно је да постоји непријатељ. Недостатак непријатеља опаснији је за систем, него ли његово постојање, а уколико би непријатељ престао да постоји, морао би бити пронађен или поново створен.⁸¹⁹ Тоталитаризам је специфичан и по посебном профилу вође, којег Хана Арент разликује од обичног диктатора или деспота и говори да „он преузима личну одговорност за свако дело или недело које почини неки члан или функционер у својству припадника партије ... јер сваки функционер не само да што је наименован од стране Вође, већ је његово отелотворење, а свака наредба треба да проистиче из тог јединог свеприсутног извора.“⁸²⁰ Слично томе и Карл Шмит је тврдио да вођа у тоталитарној држави не поступа по праву, већ да сам ствара право. Историјско искуство је показало да су крај тоталитарних система власти и њихових вођа пратиле

⁸¹⁶ Ремон Арон, *Демократија и тоталитаризам*, ИК Зорана Стојановића, Нови Сад 1997, стр. 271.

⁸¹⁷ Hana Arent, *Izvori totalitarizma*, FIK 94, Beograd, 1998, str. 472.

⁸¹⁸ Dragan Simeunović, *Političko nasilje*, Radnička štampa, Beograd, 1989, str. 145.

⁸¹⁹ Алан де Беноа, *Комунизам и нацизам: 25 огледа о тоталитаризму у XX веку 1917-1989*, Центар за изучавање Традиције „Укронија“, Београд, 2007, стр. 109.

⁸²⁰ Тако Хана тврди да се за разлику од тоталитарног вође „тиранин никада не би поистоветио са својим поданицима, а камо ли са свим што они ураде“ и додаје да „он може да их искористи као жртвену јагњад и радо ће допустити критику на њихов рачун, не би ли себе спасао од гнева народа, али ће се увек држати на апсолутној дистанци од свих својих поданика.“ Hana Arent, *Izvori totalitarizma*, FIK 94, Beograd, 1998, str. 382-383.

турбулентна дешавања. Претпоставке да ће се тоталитаристички режими, суочени са критичном масом захтева за променама, пре распасти него мењати, потврдио је нагли и неочекивани слом европских комунистичких режима с краја XX века.⁸²¹ Док се „одсуство успешних или неуспешних дворских револуција“ означава као „једна од најзначајнијих одлика“ тоталитарних режима.⁸²²

(б) **Ауторитаризам.** У свим наведеним аутократским режимима централни појам јесте **ауторитет**, који у најширем, политичком смислу означава утицај који неко или нешто (уколико је реч о пропису) има на друге. Извори ауторитета могу бити различити: религија (веровање у божију вољу и предодређеност), традиција (утемељеност на обичајима и нормама који већ постоје), државне позиције (формални положаји уређени прописима), харизма (личне особине и карактер вође). Да би био поштован, ауторитет мора имати способност, односно моћ, да може своју вољу да наметне другом. Често се дешава да се то наметање сопствене воље другом мора урадити неком принудом, тј. претњом или директном применом силе. Међутим, трајање ауторитета који свој опстанак темељи на сили, нужно је ограничено и релативно кратко. Систематска, неограничена и неселективна примена силе нема легитимитет, па тако ни онај ауторитет који је примењује. „Ослањање на голу силу не може се сматрати ни дуготрајним ни рационалним владањем.“⁸²³ Чињеница је да је власт без легитимитета осуђена на пропаст.

Облик владавине утемељен на ауторитету назива се **ауторитаризам**. Међутим, то за ауторитаризам није довољно својство, већ је за одређене таквог облика владавине потребна сила. Ауторитаризмом можемо сматрати свако „узурпирање ауторитета јавне власти и натурање ауторитета принудом“.⁸²⁴ Дакле, лични ауторитет, узурпацијом и силом, поприма ауторитет институције. Поједини теоретичари разлику између ауторитета и ауторитаризма виде и у извору легитимности: „Ауторитаризам је веровање у праксу владања „одозго“ или сама та пракса у којој се ауторитет спроводи над популацијом, с њеним пристанком или без њега. Ауторитаризам се тако разликује од ауторитета, који почива на легитимности и у том

⁸²¹ Enciklopedija političke kulture, Savremena administracija, Beograd, 1993, str. 1201.

⁸²² Изузетак представља неуспели покушај државног удара, који је против Хитлера покушала да изведе група немачки официри јула 1944. године. Hana Arent, *Izvori totalitarizma*, FIK 94, Beograd, 1998, str. 414.

⁸²³ Војислав Становчић, *Моћ и легитимност*, Службени гласник, Београд, 2006, стр. 15.

⁸²⁴ Enciklopedija političke kulture, Savremena administracija, Beograd, 1993, str. 76.

смислу настаје „одоздо“.⁸²⁵ Ауторитаризам се заснива на веровању у „мудрост постављених вођа“ или на идеји да се „друштвени поредак може одржати само беспоговорном послушношћу.“ Инсистирање на реду и поретку, битно је обележје ауторитаризма.

Диктатура краља Александра I Карађорђевића

Успостављање диктатуре отпочело је одмах након реализације државног удара „одозго“. У том процесу први се на мети нашао „парламентаризам“, за који је констатовано да се „злоупотребљава“ и кога је „овакав какав је“ краљ у својој Прокламацији означио као главног кривца за политичке недаће. Као логична последица тога, прва институција са којом се требало обрачунати била је Народна скупштина, која је одмах била распуштена и престала са радом.⁸²⁶ Међутим, иако се у пракси елиминишу демократске установе, власт се ипак „не упушта у начелно теоретско-идеолошко негирање парламентаризма“.⁸²⁷ Диктатура се представља само као прелазни период, који ће омогућити поновно успостављање парламентаризма када за то дође време. Председник владе је о томе јавно и говорио: „Нема сумње, што се из Краљеве прокламације јасно види, да је наш задатак ограничен временом, јер ће, чим се овај основни програм изврши, Краљевска Влада приступити проучавању и примени мера за улазак у здрав демократски и духовно сређени и пуни уставни живот.“⁸²⁸

На самом почетку краљ је донео неколико нових закона, а неколико старих изменио, како би легализовао ново стање. Први је донет Закон о заштити јавне безбедности и поретка у држави. Овај закон представља тренутак када држава улази у фазу успостављања диктатуре.⁸²⁹ Овим законом је било дефинисано је да ће се „као

⁸²⁵ Endru Hejvud, *Političke ideologije*, Zavod za udžbenike i nastavna sredstva, Beograd, 2005, str. 87.

⁸²⁶ На основу наређења председника владе, генерала Живковића, „током прве половине фебруара [1929. године] отпуштено је особље парламента, библиотека и намештај раздељени разним установама и скупштинске просторије уступљене штабу Дунавске дивизијске области, Команди Београда и статистичком одељењу Министарства финансија.“ Nedim Šarac, *Uspostavljanje šestojanuarskog režima 1928. godine*, Svjetlost, Sarajevo, str. 195.

⁸²⁷ Nedim Šarac, *Uspostavljanje šestojanuarskog režima 1928. godine*, Svjetlost, Sarajevo, str. 194.

⁸²⁸ Дневни лист „Политика“, број 7437 од понедељка 14. јануара 1929. године.

⁸²⁹ Закон о заштити јавне безбедности и поретка у држави објављен је истог дана када и Прокламација и Закон о краљевској власти и врховној државној управи у Дневном листу „Политика“, број 7430 од недеље 6. јануара 1929. године.

злочинство“ сматрати: свако писање и говор против власти, удруживање у сврху пропаганде комунизма, анархизма или другог деловања против државе, издавање простора за непријатељски рад против државе, „организовање, здруживање или пропаганда“, која има за циљ војну побуну, метеж, непослушност или незадовољство код војника, повезивање са страним факторима и циљу припреме револуције или насилне промене стања у држави, производња или прикупљање оружја, припрема, покушај или убиство представника власти. За ове врсте престапа била је прописана строга казна која је подразумевала смртну казну или казну затвора до 20 година. Строга затворска казна, до 20 година робије, предвиђена је и за оне за које се испостави да су знали за припрему неког од ових кривичних дела, а „о томе на време не извести државну власт“.

Посебно је важна одредба закона којом се забрањује рад појединих удружења и политичких партија са националним обележјем и оне које позивају на другачије државно и политичко уређење: „... забрањују се и растурају сва удружења и политичке странке, које врше пропаганду или убеђивање других, да треба променити постојећи поредак у држави. Исто тако забрањују се и растурају све политичке странке, које носе обележје верско или племенско.“⁸³⁰ Такође, овај закон је предвиђао и забрану зборова и састанак без посебне дозволе, као и дозволу за употребу војске ради одржавања јавне безбедности.⁸³¹ Интересантно је напоменути да је овај закон санкционисао „лица морално посрнула“ и то тако што је посебним чланом било прописано да: „Лица, која у скитњи, пијанчењу или блудничењу проводе време а не могу доказати да се на поштен начин издржавају, казниће се...“⁸³²

Истог дана донет је и Закон о измени Закона о општинама и обласним управама,⁸³³ који је предвиђао да се све општинске управе у држави распуштају. Велики Жупани добили су овлашћење да именују нове општинске управе, осим у Београду, Загребу и Љубљани, које ће именовати лично краљ. Овим је обезбеђено да се на свим нивоима власти налазе личности које су одане краљу и новом режиму. Закон о изменама

⁸³⁰ Члан 3. Закона о заштити јавне безбедности и поретка у држави.

⁸³¹ У случају ангажовања војске на тим задацима, било је прописано да смештај и трошкови исхране и снабдевања падају на терет месног становништва, са територије на којој је војска била размештена. Члан 7. Закона о заштити јавне безбедности и поретка у држави.

⁸³² Члан 8. Закона о заштити јавне безбедности и поретка у држави.

⁸³³ Дневни лист „Политика“, број 7430 од недеље 6. јануара 1929. године.

и допунама Закона о штампи,⁸³⁴ који је такође донет истог дана, имао је за циљ да успостави строжу контролу над медијима и влади омогући лакше креирање јавног мњења. У ту сврху формиран је и „државни Централни пресбиро чија је функција била да надзире целокупну штампу у земљи и врши дистрибуцију информација које су претходно формиране са становишта политике режима.“⁸³⁵ Власт се трудила да покаже како је народ радо прихватио ново стање, па је у ту сврху организован долазак разних делегација из свих крајева државе у Београд. „Режираним изливима „спонтаног одушевљења“, оданости краљу и државном и националном јединству, покушавала се демонстрирати стабилност и снага новог поретка.“⁸³⁶

Поредећи диктатуру краља Александра са тада актуелним недемократским моделима власти, његов савременик Светозар Прибићевић нагласио је се за њу ипак не може рећи да личи на большевизам у Русији, нити фашизам у Италији. Међутим, на основу „обичаја“ да се краљу шаљу телеграми подршке и да му у посету долазе делегације које ће му изразити оданост, Прибићевић је југословенску диктатуру упоредио је са временом Римске империје: „С времена на време политичке власти опремају изасланства да краљу изразе лојалност, и она путују о државном или општинском трошку и дају тако ропске изјаве као што су се у Европи давале у време Римске империје, у доба када је *populus romanus* престао да буде носилац највише државне власти, а ова сувереност прешла на принцепса или на императоре (од Диоклецијана), или као што је то обичај у источњачким деспотијама“.⁸³⁷

Желећи да нови поредак учини стабилним и да законодавство учини јединственим на целој територији државе, што до тада није био случај, краљ је приступио и измени појединих закона који се тичу судства.⁸³⁸ Законом о судијама редовних судова, било је предвиђено да „премештање, пензионисање и отпуштање из

⁸³⁴ Исто.

⁸³⁵ Nedim Šarac, *Uspostavljanje šestojanuarskog režima 1928. godine*, Svjetlost, Sarajevo, str. 194.

⁸³⁶ Ivana Dobrivojević, „Između kralja i naroda nema posrednika: dinastička propaganda u vreme šestojanuarskog režima“, *Tokovi Istorije*, Beograd, broj 4/2006, str. 162.

⁸³⁷ Svetozar Pribićević, *Diktatura kralja Aleksandra*, Prosveta, Beograd, 1952, str. 131.

⁸³⁸ „Уједначавање законодавства је требало да допринесе убрзаном повезивању државе, брисању свих племенских, верских и регионалних баријера и раду на учвршћивању „државног и народног јединства“. Само у току 1929. године је краљевским декретом проглашено око 200 закона. У поређењу са претходним парламентарним раздобљем радило се о заиста импозантном броју. Примера ради, у 1925. било је изгласано свега 13 закона, 1926. године 19, 1927. године 14, а 1928. године 51.“ Ivana Dobrivojević, „Sudstvo i sudije u doba šestojanuarskog režima kralja Aleksandra (1929-1935)“, *Tokovi istorije*, broj 3-4/2005, str. 29.

службе судија врши Краљ, на предлог Министра Правде“, што је било у супротности са Видовданским уставом који је претходно био укинут.⁸³⁹ Тиме су судије стављене у положај да директно зависе од воље извршне власти.⁸⁴⁰ Такође, донет је и Закон о Државном суду за заштиту државе, чиме је практично створен специјални суд који треба да суди за преступе уперене против државе и самог краља. Оно што је за њега карактеристично, поред тога што је прописивао да судије именује краљ на предлог министра правде, јесте да су одлуке Државног суда коначне и да против њих није допуштена жалба, али и да је закон имао и ретроактивну снагу.⁸⁴¹

За време диктатуре посебно се водило рачуна о заштити и чувању угледа владара. Кривични закон и Закон о штампи строго су санкционисали сваку увреду и клевету на рачун краља и његове породице.⁸⁴² У процесуирању ове врсте вербалног деликта изненађује ревност државних органа који су се с једнаком пажњом посвећивали сваком случају, било да је увреда или клевета изречена са или без политичке позадине и изричите намере да се владар увреди. Следећи опис најбоље говори, како поступцима власти, тако и о стању морала њених грађана у време диктатуре. „Откривање и процесуирање великог броја оваквих предмета показује да је велики број поданика Краљевине радо сарађивао са властима, пријављујући им информације о приватним разговорима са својим пријатељима, комшијама, рођацима. Дешавало се да се наводни случајеви увреде краља, почињени по годину и више дана уназад, изненада пријављују органима власти, обично из мржње или пак ради какве освете. Све увреде краља, па и оне изречене у пијанству, афекту или каквој свађи, кривично су гоњени. Треба истаћи да се у највећем броју случајева није радило о политичком ставу – опсовати краља некоме

⁸³⁹ Дневни лист „Политика“, број 7431 од четвртак 10. јануара 1929. године.

⁸⁴⁰ Овакве одредбе закона биле су у супротности са до тада важећим Уставом, који је у свом члану 112. прописивао следеће: „Судије свих судова су стални. Судија не може бити лишен својега знања нити ма из ког узрока уклоњен са дужности, против своје воље, без пресуде редовних судова или дисциплинске пресуде Касационог суда. Судија не може бити тужен за свој судски рад без одобрења надлежног Апелационог Суда. За чланове виших судова ово одобрење даје Касациони Суд. Судија не може, ма и привремено, бити упућен на другу плаћену или неплаћену јавну службу, без свог пристанка и одобрења Касационог Суда. Судија може бити премештен само по свом пристанку. ...“ Устав Краљевине Срба, Хрвата и Словенаца од 28. јуна 1921. године, Издавачка књижарница Геце Кона, Београд, 1921, стр. 34-35.

⁸⁴¹ Дневни лист „Политика“, број 7431 од четвртак 10. јануара 1929. године.

⁸⁴² Види, Stipica Grgić, „Neki aspekti poimanja uvrede vladara u vrijeme diktature kralja Aleksandra I Karađorđevića“, *Radovi Zavoda za hrvatsku povjest*, knjiga 41, Zagreb, 2009, str. 347-365.

је у примитивној средини било исто што и опсовати нечије родитеље, Бога или неког од светаца.⁸⁴³

Слика бр.19: Краљ Александар на насловној страни магазина TIME 1929. године

За очекивати је да је режим у време диктатуре имао потребу да повећа надзор над грађанима и да спречи или санкционише свако деловање које представља претњу по краља, власт и народно јединство. У ту су сврху првенствено ангажоване полицијске снаге и жандармерија, која је Законом о жандармерији из 1930. године постала помоћни род војске. Овим јавним службама треба придодати и развијену мрежу полицијских

⁸⁴³ Ivana Dobrivojević, „Između kralja i naroda nema posrednika: dinastička propaganda u vreme šestojanuarskog režima“, *Tokovi Istorije*, Beograd, broj 4/2006, str. 172.

„агената и конфидената, која је допирала до села, творница, удружења и сл.“⁸⁴⁴ Међутим, и поред овако развијене мреже која је обезбеђивала поверљиве и пожељне информације, дешавало се да у обиљу информација власт изгуби меру, тако да прогону бивају изложени и они мање опасни или потпуно безазлени преступници, чиме се систем исцрпљивао, а режим о себи стварао негативну слику у јавности. Такође, једна од карактеристика периода диктатуре јесте и да су полиција и жандармерија у свом раду често грубо поступали и примењивали претерану употребу силе, чиме су прекорачивали своја формална овлашћења. Бахатог понашања полицијских и жандармеријских службеника нису били поштеђени ни представници верских заједница. Како су управо ови органи државе код противника шестојануарског режима перципирани као главни експоненти власти, неретко су се на њих догађали напади, понекад и са смртним последицама. У тим нападима предњачили су они који су због свог субверзивног и непријатељског деловања према држави били и највише прогоњени, усташе, припадници ВМРО и комунисти.⁸⁴⁵

Поред полиције, жандармерије и судства, важну улогу у успостављању и одржању диктатуре краља Александра имала је војска. Иако је у влади након 6. јануара било само два генерала, генерал Живковић председник владе и министар унутрашњих дела и генерал Хацић, министар војни, утицај генерала и високих официра осећао и ван војске. За ове, неформалне центре моћи у време диктатуре, често је употребљаван израз „камарила“⁸⁴⁶. Заузимајући високе положаје у војсци и државној управи, највећи утицај у креирању државне политике, али и на избор кадровских решења имали су припадници такозване „Беле руке“, што се може видети и на основу једног извештаја у коме се између осталог тврди да се: „читава политика води у МАРШАЛАТУ ДВОРА (у ориг.) где се састаје неколико генерала, ту се изради све, а онда се носи краљу. Ко не ужива поверење марш. Двора ген. ДИМИТРИЈЕВИЋА (у ориг.) тај не само што никако неће

⁸⁴⁴ Nedim Šarac, *Uspostavljanje šestojanuarskog režima 1928. godine*, Svjetlost, Sarajevo, str. 200.

⁸⁴⁵ О деловању полиције и жандармерије у време диктатуре видети више у: Ivana Dobrivojević, „Policija i žandarmerija u doba šestojanuarskog režima kralja Aleksandra (1929-1935)“, *Časopis za suvremenu povjest*, Vol. 38, No. 1, Zagreb, 2006, str. 99-137.

⁸⁴⁶ „Израз „камарила“ имао је у тадашњој политичкој пракси врло одређено тумачење. Он је искључивао било какав облик формалне организације са програмом и статутом, члановима и руководством.“ Mile S. Bjelajac, *Generali i admirali Kraljevine Jugoslavije 1918-1941: studija o vojnoj eliti i biografski leksikon*, Institut za noviju istoriju Srbije i DOBRA, Beograd, 2004, str. 30

ући у владу још ће бити и тешко прогоњен.⁸⁴⁷ За сам почетак диктатуре карактеристично је и једно велико пензионисање генерала и високих официра, који су своју славу и углед стекли као ратни команданти, чиме се оним „подобнијим“ официрима створио простор за брже напредовање.⁸⁴⁸

Иако је завођењем диктатуре већини политичких партија био забрањен рад, утицај њихових вођа на политичка дешавања у држави није у потпуности нестао. Напротив, велики број бивших представника странака нашао се и у новој влади. Међутим, без обзира што су одређене политичке идеје странке наставиле да живе кроз њихове бивше представнике, доминантна улога у креирању државне политике ипак је припала бирократији. „Војска и њен командни кадар, групе „дворских“ демократа и радикала, поданичка државна управа, апарат власти (правосуђе, полиција, жандармерије), крупни капитал чинили су друштвену и политичку основу диктатуре.“⁸⁴⁹ Њихов основни задатак био је стварање једне унитарне југословенске државне и друштвене заједнице. Одређене проблеме у функционисању великог државног апарата задавала је и светска економска криза (1929-1933.) која се стицајем околности временски преклапала са периодом диктатуре.

Да би показао народно јединство краљ Александар је 3. октобра 1929. године донео Закон о називу и подели краљевине на управна подручја, којим је службени назив

⁸⁴⁷ Prema, Mile Bjelajac – Predrag Trifunović, *Između vojske i politike: Biografija generala Dušana Trifunovića 1880-1942*, INIS Beograd i Narodni muzej Kruševac, 1997, str. 191.

⁸⁴⁸ О позадини тог пензионисања Драгутин К. Милић, коњички пуковник у пензији, писао је следеће: „Круна његовог рада [односи се на министра војног генерала Хаџића] био је познати указ о пензионисању преко 30 генерала и око 80 пуковника и потпуковника у пролеће 1929. године. Све су то били бивши српски официри, истакнути ратни команданти у минулим ратовима. И све то само зато да ти официри по новоприпреманом Закону о устројству војске и морнарице не би добили знатно веће пензије од оних што су им до тада припадале. Генерал Милан Вучковић, који је и сам тада пензионисан, причао ми је да је Хаџић у кући генерала (Милана) Бабића, где редовно долази на картање, бранио и правдао тај поступак тиме да је да је он тај указ добио готов и већ потписан од Краља, те да му је остало само да га и он потпише. По његовом тврђењу, тај су указ припремили Краљ и тадањи председник владе генерал Петар Живковић. Ово најбоље карактерише генерала Хаџића као човека и потпуно приказује какву је улогу играо као министар војни.“ Слично је о генералу Хаџићу и том великом пензионисању писао и генерал Јеврем Дамњановић, министар Двора до 1927. године, истичући да је министар војни изгубио на угледу, нарочито међу официрима, када је: „...пензионисао елитне наше ратне вође, ђенерале и команданте, под утицајем неодговорне клике, да би баш њој отворио пут, како би она заузела дотадања њихова места, а тиме довео нашу идеалну војску у једно доста незавидно стање губитком тих честитих, спремних, прекаљених и искусних војника и ратника, који су могли бар још једну деценију а и више да корисно послуже отаџбини...“ Наведено према, Mile Bjelajac, *Vojska Kraljevine SHS/Jugoslavije 1922-1935*, Institut za noviju istoriju Srbije, Beograd, 1994, str. 144.

⁸⁴⁹ Љубодраг Димић, *Историја српске државности: Србија у Југославији*, књига трећа, САНУ, „Беседа“ и Друштво историчара Јужнобачког и Сремског округа, Нови Сад, 2001, стр. 139.

државе Краљевина Срба, Хрвата и Словенаца промењен у Краљевина Југославија. Председник владе је образлажући овај закон за промену назива државе навео следеће: „Овај назив не само да обележава пуно државно и народно јединство, него и симболички изражава идеју пуне једнакости, равноправности и братства нас Словена на југу – Срба, Хрвата и Словенаца.“⁸⁵⁰ Тиме је практично теза о једном троименом народу замењена тезом о интегралном југословенству. Према мишљењу проф. Симеуновића то су били само вештачки покушаји да се прикаже национално јединство, јер концепт интегралног југословенства „није био ништа више од површне идеологије која је, као и свака идеолошка поставка, могла да заноси масе и владаре, али која услед своје неутемељености у реалности није могла да цементира пукотине на бедемима националних тврђава свих народа који су се нашли у новој државној заједници више туђом него својом вољом.“⁸⁵¹

Краљ Александар је тим законом државу поделио на девет бановина и Управу града Београда, чије управитеље (банове) именује краљ, а које добијају називе по већим рекама.⁸⁵² Територијално гледано, оваквом поделом је избегнуто заокруживање једног етничког простора, што је заправо и био циљ. Бановине су требале да представљају административну поделу државне територије, а не етничку. Претходно је на основу Закона о обласној и среској самоуправи из априла 1922. године државна територија била подељена на 33 области, што је било у складу са Видовданским уставом из 1921. године, који је предвиђао да се управа у Краљевини СХС врши по областима, окрузима, срезовима и општинама, а да свака област може имати највише 800.000 становника на челу са великим жупаном кога именује краљ.⁸⁵³ Територијалном поделом државе 1921. и 1929. године на области, односно бановине, регионима су била пренета и одређена овлашћења. Међутим, на основу чињенице да је њихове управитеље именовано лично краљ, јасно је да је утицај државе на регионалну политику био пресудан. На основу ових

⁸⁵⁰ Дневни лист „Политика“, број 7694 од петка 4. октобра 1929. године.

⁸⁵¹ Драган Симеуновић, „Кнез Павле и 27. март: Да ли се 27. марта 1941. године догодио државни удар, пуч или терористички акт“, Зборник докумената округлог стола – 27. март 1941: *Кнез Павле у вихорима европске политике*, Београд, 2003, стр. 146.

⁸⁵² Закон о називу и подели Краљевине на управна подручја објављен је у дневном листу „Политика“, број 7694 од петка 4. октобра 1929. године.

⁸⁵³ Устав Краљевине Срба, Хрвата и Словенаца од 28. јуна 1921. године, Издавачка књижарница Геце Кона, Београд, 1921, стр. 28.

административних подела државе може се тврдити да је Краљевина СХС/Југославија била прва европска регионална држава.⁸⁵⁴

Важан инструмент државе у изградњи југословенског идентитета, који је представљао и главни циљ диктатуре, била је организација Соко Краљевине Југославије. Законом о оснивању Сокола Краљевине Југославије, који је донет 5. децембра 1929. године у време шестојануарског режима, било је прописано да „Досада постојећа друштва за физичко и морално васпитање: Југословенски Соко, Хрватски Соко, Орао, Српски Соко, уколико се за три недеље од дана ступања на снагу овог закона не уједине и не стопе у Соко Краљевине Југославије, укидају се.“⁸⁵⁵ Соколство, као општенародна витешка организација с југословенском идеологијом, добијало је од државе и моралну и материјалну потпору, а на њено чело постављен је млади престолонаследник Петар II Карађорђевић.⁸⁵⁶ Створена у уском кругу највиших носилаца државне власти, краља и председника владе, ова организација је имала за циљ да, не обазирјући се на веру, сталеж, „племе“, створи „југословенски тип културе“.⁸⁵⁷ Изградња идеје југословенског јединства био је државни пројекат, те је као такав, поред физичког развоја, представљао приоритет у раду Сокола.

Период диктатуре је званично био окончан 3. септембра 1931. године, када је краљ Александар објавио нови Устав, познатији као Октоисани или Септембарски устав.⁸⁵⁸ Они критичнији су пак говорили да доношењем устава није прекинута диктатура, већ да је она само добила „уставну форму“. Првим чланом Устава било дефинисано да је Краљевина Југославија „наследна и уставна монархија“, док је за разлику од Видовданског устава изостављена одредница „парламентарна“. Била је то и

⁸⁵⁴ Марко Павловић, „Југословенска краљевина: прва европска регионална држава“, *Зборник Матице српске за друштвене науке*, број 141 (4/2012), Нови Сад, 2012, стр. 503-521.

⁸⁵⁵ Дневни лист „Политика“, број 7755 од петка 6. децембра 1929. године.

⁸⁵⁶ Какав је био однос краља Александра према Соколству сведоче и његове поздравне речи које је на свесловенском соколском слету, 29. јуна 1930, приликом предаје заставе Соколу Краљевине Југославије упутио присутнима: „Соколи и Соколице, Од Сокола Краљевине Југославије, који је недавно створен под старешинством мога прворођеног сина Наследника Престола Петра, очекује се да буде здрав васпитач омладине, поборник братства и љубави, заточеник велике југословенске мисли, носилац витешког и националног духа. ... И никада не заборавите да ваш сјај и полет и све ваше одлике увек дугујете великој и уједињеној Југославији, да њој припадате свим својим мислима и својим делима. Од колевке па до гроба дужни сте да служите само Југославији, југословенској идеји; њене су ваше мишице и срца. Њене имају да су све ваше радости, и идеали, ваше тежње и сва ваша прегнућа.“ Govori Nj. V. Kralja Aleksandra I Karađorđevića, priredio: Živan M. Miloradović – Major, Lingva, Beograd, 1991, str. 111.

⁸⁵⁷ Љубодраг Димић, *Културна политика Краљевине Југославије 1918-1941*, књига прва, Стубови културе, Београд, 1996, стр. 433.

⁸⁵⁸ Устав Краљевине Југославије, Државна штампарија Краљевине Југославије, Београд, 1931.

даље унитарна монархија са територијалном поделом на бановине, у којој је доминантна улога у држави припадала краљу. У одељку који дефинише позицију краљ писало је: „Краљ је заточник народног јединства и државне целине; Он је чувар њихових свагдашњих интереса. Краљ потврђује и проглашује законе, поставља државне чиновнике и даје војне чиновне. Краљ је врховни заповедник све војне силе.“⁸⁵⁹ Сва извршна власт била је у рукама краља. Краљ именује и разрешава министре, тако да Министарски савет (влада) „стоји непосредно под Краљем“.⁸⁶⁰ Законодавна власт је била подељена између Народног представништва и краља. Уставом је било предвиђено да је на Народно представништво дводомо, а чинили су га Сенат и Народна скупштина. Сенатори су у делу били бирани, а делом именовани од стране краља, док су се посланици за народну скупштину били бирани на изборима, јавним гласањем. Да би неки закон ступио на снагу, пре него што га краљ потпише, морао је да прође оба представничка дома. Положај судства је био дефинисан на исти начин као и у Видовданском уставу. Оно што је посебно интересантно јесте члан 166. Устава који је краљу давао овлашћење да у „изузетном случају“ може предузимати мере које су у супротности са уставом и важећим законима.⁸⁶¹ Управо је овај члан био (зло)употребљен приликом основања Бановине Хрватске.

На дан када је устав објављен краљ Александар се обратио „свом драгом народу“ и захваљујући му на подршци између осталог саопштио следеће: „Уз ту велику и широку моралну помоћ Народа, на којој одајем хвалу и признање, успело се за сразмерно кратко време да се посвршавају крупни национални и државни задаци и поставе трајне основе здравог државног живота. Краљевини Југославији, прихваћеном свом топлином националне душе свега Југословенског Народа, обезбеђени су потребни услови за снажан полет и велику националну будућност.“⁸⁶² Нажалост, догађаји који су уследили на најсуровији начин су демантовали ово краљево убеђење. Насупрот

⁸⁵⁹ Члан 29. Устава Краљевине Југославије из 1931. године.

⁸⁶⁰ Члан 77. Устава Краљевине Југославије из 1931. године.

⁸⁶¹ „У случају рата, мобилизације, нереди и побуне, који би довели у питање јавни поредак и сигурност државе или када су до те мере у опште угрожени јавни интереси, Краљ може, у том изузетном случају, указом наредити да се привремено предузму све изванредне, неопходно потребне мере у целој Краљевини или у једном њеном делу независно од уставних и законских прописа. Све изузетно предузете мере поднеће се накнадно Народном Представништву на сагласност.“ Члан 116. Устава Краљевине Југославије из 1931. године.

⁸⁶² Дневни лист „Политика“, број 8375 од четвртка 3. септембра 1931. године.

очекивањима, Шестојануарска диктатура само је још више оснажила сепаратистичке снаге, нарочито у Хрватској. Највећу пукотину у режиму краљеве аутократије створиле су тзв. „загребачке пунктације“, ланчаном реакцијом резолуција националних и страначких првака за ревизију устава и преуређење државе на националним основама.⁸⁶³ Епилог реализације југословенске идеје постао је трагичан. Краљ је свој живот окончао у атентату који је у Марсеју 9. октобра 1934. године извршен у организацији ВМРО и усташког покрета, потпомогнут непријатељски расположеном Италијом и Мађарском, док су Југославија и југословенски идентитет који је стварао, страдали у унутардржавним политичким и ратним сукобима, тако да данас више и не постоје.

⁸⁶³ Бранко Петрановић, *Србија у Другом светском рату*, Београд, 1992, стр. 26.

Закључак

Државни удар као акт насилног освајања власти представља само један од облика нелегалне редукције политичке моћи који је био предмет истраживања ове докторске дисертације. Имајући у виду да, како је Макијавели говорио, владари чешће страдају као жртве завере својих поданика него ли у ратним сукобима, ова тема заслужује пуну пажњу и научни третман. Са становишта овог рада, важно је и то што су овакве форме преврата забележене и у српској националној историји и чине део српске политичке традиције. Стога су Мајски преврат и Двадесетседмомартовски пуч, као два „најрепрезентативнија“ државна удара, оправдано постали предмет овог рада који, за разлику од већине радова који се баве овом темом, има политиколошки приступ проблему. Поред тога и Шестојануарска диктатура, као недемократски облик владавине који је настао као последица једне специфичне форме државног удара – државног удара „одозго“, такође представља релевантан предмет истраживања, на основу кога су понуђена одређена научна објашњења и закључци.

На основу свега до сада изнетог, а имајући у виду да су у нашој историографији и публицистици присутне различите квалификације догађаја од 29. маја 1903. и 27. марта 1941. године, што се и на основу њиховог општеприхваћеног назива види, потребно је јасно одредити којој то врсти преврата поменути догађаји заправо припадају. Наиме, догађај из маја 1903. године именује се као преврат, док се за догађај из марта 1941. године најчешће употребљава термин пуч. Отуда и називи Мајски преврат и Двадесетседмомартовски пуч. Ова њихова међусобна терминолошка неусклађеност рађа питање: Да ли је реч о истом облику нелегалне редукције политичке моћи или не? Поред тога, ово питање постаје сложеније ако се има у виду да се неки од тих догађаја карактеришу и као „грађанска револуција“, „терористички акт“, „државни удар“, „преврат“, „пуч“ и сл.

Анализом ових догађаја кроз елементе дефиниција државног удара и пуча, које су у овом раду презентоване, несумњиво се долази се до закључка да је у оба случаја реч о истом облику нелегалне редукције политичке моћи, односно о истој форми преврата. Пратећи основне елементе дефиниције државног удара можемо уочити неколико

кључних одредница. *Прво*, све што се дешавало у вези са мајским и двадесетседмомартовским превратом, дешавало се на једном релативно уском простору, у центру политичке моћи, односно седишту државне власти, у Београду. *Друго*, сама акција је изведена у врло кратком временском року, у првом случају у ноћи између 28. и 29. маја 1903. године, а у другом у ноћи између 26. и 27. марта 1941. године. *Треће*, извео их је ограничен број одабраних актера који су били припадници националних оружаних снага у тајној спрези са неким политичарима, а у двадесетседмомартовским догађајима и уз јасну спрегу са припадницима страних обавештајних структура. *Четврто*, активног и стварног утицаја народних маса у оба случају није било, иако је два месеца пре критичног догађаја, током марта 1903. године било грађанских демонстрација, као и током 27. марта 1941. године, али оне ипак нису имале пресудан утицај на исход и ток завереничке акције. *Пето*, како по правилу нову власт формирају актери (реализатори) државног удара, то се у оба ова случаја и потврдило. Формиране су нове владе, које су биле под јаким утицајем превратника. *Шесто*, Промена власти није значила и промену дотадашњег друштвено–политичког уређења земље, већ само персоналну промену носилаца врховне политичке власти.

Да бисмо до краја били одређени у дефинисању форме преврата који су се догодили 1903. и 1941. године потребно је у обзир узети и дефиницију пуча и на основу њених елемената коначно закључити о којој је форми преврата заправо реч. *Прво*, у оба случаја су главни актери преврата националне оружане снаге, а не плаћеничке или стране интервенционистичке трупе. Реч је о официрима који нису били на највишим војничким положајима, а у случају из 1903. године чак о официрима нижих чинова (поручници и капетани). *Друго*, пучистички кругови су били у спрези са страним фактором који је имао одређене интересе у том региону, што је посебно карактеристично за догађаје из 1941. године. *Треће*, по извршеном преврату, власт је значајно зависила од војних кругова, што се огледа и у формирању мешовитих војно–цивилних влада. Тако је рецимо на чело нове владе 1941. године дошао официр, генерал Душан Симовић. У обе владе су цивилна лица била веома зависна од воље актера преврата и војних кругова и сами нису имала довољну политичку тежину. *Четврто*, након преврата војска је значајније присутна у укупном друштвеном животу. Ово је посебно карактеристично за првоизведену акцију, док за другу не у потпуности, јер се

убрзо након другог преврата држава нашла у вртлогу Другог светског рата. *Пето*, ни један, ни други преврат нису прерасли у неку ширу друштвену акцију услед новог, специфичног и значајнијег положаја војске у друштву и држави.

Упоредном анализом Мајског преврата и Двадесетседмомартовског пуча уочава се да одређени узроци воде исто порекло и да су последица два основна унутрашња фактора: Први, интереси српске политичке и друштвене елите испољени као династички и опозициони интереси, који су често били испреплетени са личним мотивима оличеним у великим амбицијама или жељи за осветом. А као други, незадовољство официрског кора односом који владар има према држави и узвишеним „националним интересима“, али и према њима самима. Не треба заборавити да обе жртве завере, и краљ Александар Обреновић и кнез Павле Карађорђевић, долазе после две јаке личности које су посебно у војсци представљале неприкосновени ауторитет.⁸⁶⁴ Док је узрок који се донеле разликује у ова два преврата, везан за спољне факторе и тиче се гео-политичких и војно-стратегијских интереса великих сила.

Конкретније, када је реч о Мајском преврату видело се да је краља Александра Обреновића његова потреба за сталним променама, која је изазивала неповерење и неизвесност, не само код његових противника, већ и присталица, уз још неколико стратешких погрешака, коштала не само престола, већ и живота. Укратко: „За десет година владавине правило је четири државна удара, променио три устава и дванаест влада, прелазило од личног режима ка уставном и од уставног ка личном – непостојан у личном режиму, неискрен у уставном. Ма каквог правца да се да се стално држао, он би поред противника имао и присталице; овако лугајући без правца, имао је само противнике, и ниједног правог присталицу.“⁸⁶⁵ Сличан начин вођења и спољне политике оставио га је и без подршке две моћне царевине, Аустро-Угарске и Русије. Поред тога, његовој непопуларности, првенствено међу официрима умногome је допринела и његова

⁸⁶⁴ У креирању суда о личности кнеза Павла проф. Симеуновић је приметио да је велики утицај имао и култ личности његовог претходника: „Трагична смрт његовог рођака краља Александра, који је као и сви трагично настрадали владари овог народа, вољен и уздизан до границе култа тек после смрти, бацила је неправедну сенку на цео ток владавине кнеза Павла. Бити поређен с култом значи већ од самог почетка увек бити више губитник него добитник.“ Драган Симеуновић, „Кнез Павле и 27. март: Да ли се 27. марта 1941. године догодио државни удар, пуч или терористички акт“, Зборник докумената округлог стола – 27. март 1941: Кнез Павле у вихорима европске политике, Београд, 2003, стр. 150.

⁸⁶⁵ Слободан Јовановић, *Влада Александра Обреновића*, књига трећа, Издавачко и књижевско предузеће Геца Кон, Београд, 1936, стр. 379.

политички непромишљена женидба, која је оставила последице и на међународни положај државе и двора. Све у свему, остављен без заштите и подршке великих сила, окружен неискреним присталицама и на акцију спремних противника, довели су до тога да су завереници релативно лако извршили пуч и убили последње чланове династије Обреновић. Убиство краља Александра и његове супруге краљице Драге, догодило се без обзира на то што, како је Слободан Јовановић говорио, „...иза његове владе није било ни једног злочина који би се са сигурношћу могао њему уписати у грех.“⁸⁶⁶

Када је реч о узроцима Двадесетседмартовског пуча можемо приметити да се, поред незадовољства српске политичке и војне елите, као и Српске православне цркве, унутрашњом и спољном политиком кнеза Павла, они првенствено налазе у домену интереса великих сила. Разумети узроке Двадесетседмартовског пуча просто је немогуће без разумевања специфичности тренутка у коме се одиграо. Док је рат већ увелико беснео Европом, у плановима за његов исход трајала је невидљива борба два супротстављена блока за нове савезнике који би повећали извесност њихове победе. Неспорно је да је Хитлер чинио многе уступке Југославији, које су зачуђивале чак и његове најближе сараднике, а све у циљу да у Југославији и на Балкану сачува мир. Услед таквог његовог односа према Југославији потпуно рационално делује тврдња да: „Југославија, а пре свега Србија, у марту 1941. године није, ма како то парадоксално звучало наспрам потоњих догађаја, имала већег заштитника својих граница и свог унутрашњег интегритета од Адолфа Хитлера.“⁸⁶⁷ Због Хитлерових планова војних операција на истоку Европе, Немачкој није одговарало да Југославија буде у рату и зато се трудила да у овом делу Европе сачува мир, док је на супрот њима, антихитлеровској коалицији итекако одговарало да се „запали Балкан“. Политички и војни интереси великих сила, у првом реду Велике Британије и њених савезника који су водили или планирали да воде борбу против сила Осовине, а којима није одговарала југословенска политика попуштања Немачком експанзионизму и приступање Тројном пакту, условили су активности које су резултирале пучем. Насилна смена власти у Београду, требала је да значи и промену спољне политике Краљевине Југославије. Упркос напорима нових

⁸⁶⁶ Слободан Јовановић, *Влада Александра Обреновића*, књига права, Издавачко и књижевско предузеће Геца Кон, Београд, 1934, стр. 420.

⁸⁶⁷ Душан Глишовић, *Иво Андрић, Краљевина Југославија и Трећи рајх*, први том, Службени гласник, Београд, 2012, стр. 701.

власти да промену режима представе искључиво као унутрашње питање, Немачка је добро разумела поруку и препознала актере и позадину преврата. Њена реакција на пуч била је брза и погубна по судбину Краљевине Југославије.

Анализом актера већине познатих државних удара, дошло се до спознаје да се међу актерима у првом реду налазе националне оружане снаге, или њени делови, без чије је улоге беспредметно говорити о овој форми преврата. Одмах уз њих налазе се и обавештајне службе, без којих је (поготову данас) тешко замислити успех превратничке акције, док се, насупрот њима, показало да улога народних маса у државном удару није од пресудног значаја.⁸⁶⁸ Управо су стога и тим редоследом били анализирани актери Мајског преврата и Двдесетседмомартовског пуча, чиме се на основу понуђене аргументације дошло до спознаје њихове улоге као актера државног удара.

Имајући у виду да је у оба ова преврата заправо реч о пучу, закључује се да је централну и одлучујућу улогу у њиховој реализацији имала национална армија. Иако је улога војске као актера државног удара била пресудна, мора се признати да основни или првобитни мотиви официра нису били преузимање власти, већ борба за „више циљеве“ и интереси које су они перципирани као пресудне за опстанак и напредак државе. Међутим, основни проблем је што обично не постоје јединствени, јасно дефинисани и кодификовани национални интереси, па се дешава да свако себи да за право да буде заштитник оних интереса које сам прогласи за националне. То је био случај и са улогом националне армије у оба државна удара, када су српски официри сами одлучивали шта су то национални интереси и бирали начин како их треба бранити. Тако су „заштитом националних интереса“ оправдане нелегалне и насилне смене највиших носилаца државне власти. Наравно, личне амбиције и корупција се никако не могу искључити, али они ипак не представљају основни мотив велике већине официра завереника оба преврата, поготово не првог. Официри завереници иницијално нису имали политиче амбиције за преузимање власти и успостављање војне диктатуре, иако су се спорадично и такве идеје јављале.

Када је реч о Мајском преврату, официри завереници нису били искључиво усмерени ка пуком преузимању власти, већ је више ка решавању српског националног

⁸⁶⁸ Милош Миленковић и Вељко Благојевић, “Обавештајне службе као актери државног удара“, *Војно дело*, Београд, број 5/2015, стр. 117-132.

питања и ослобађања оних крајева који су и даље били под туђом влашћу. То се може потврдити и тиме што су исувише лако предали власт политичарима и омогућили народном представништву да изабере новог краља. Такође треба нагласити да су управо учесници Мајског преврата чинили језгро оних покрета који су у првим деценијама двадесетог века заговарали ослобођење српских крајева и њихово уједињење.⁸⁶⁹ Слично томе и већину официра завереника Двадесетседмомартовског пуча водиле су патриотске идеја и слободарска традиција српске војске, иако је међу њима било и оних, и то на истакнутим положајима у завереничкој организацији, који су дозволили да буду врбовани и изманипулисани од стране обавештајних служби „пријатељских“ и „савезничких“ држава, али и оних који су се руководили личним, каријерним интересима.

Анализирајући обавештајне службе као актере државног удара, долази се до закључка да је њихова улога различита у ова два преврата. У Мајском преврату страни фактор, оличен у деловању државних званичника, као и обавештајних служби, није представљао толико значајне актере као у случају Двадесетседмомартовског пуча. Пре се може рећи да се учешће обавештајних служби огледа у њиховом пасивном деловању, него ли у предузимању конкретних радњи усмерених на обарање режима у Београду. Наиме, обавештајне службе су имале одређена сазнања о припреми преврата, али нису предузимале никакве активности да заштите српског краља. И Аустро-Угарска и Русија, као две најзаинтересованије силе за дешавања у Србији и региону, биле су спремне да на српском престолу виде неко ново лице, а одређене околности су „подесиле“ да то буде Петар Карађорђевић кога су обе државе релативно лако прихватиле. Нестабилна и непредвидива спољна политика младог краља дефинисала је и однос две моћне царевине према његовој судбини.

С друге стране Двадесетседмомартовски пуч, поред тога што је првенствено дело националне армије и то српског официрског кора, у великој мери представља и дело страних обавештајних служби. Интереси страног фактора, у првом реду Велике Британије, али и Америке и Совјетског Савеза, био је да се Југославија што пре укључи у рат против Немачке и њених савезника. За остварење таквог циља, поред разне врсте

⁸⁶⁹ Славица Б. Ратковић-Костић, *Европеизација српске војске 1878-1093. године*, Војноисторијски институт, Београд, 2007, стр. 435.

политичког притиска ангажоване су биле и обавештајне службе, које су активно учествовале у припреми преврата. Презентовани докази, који представљају само део јавно доступне и публиковане грађе, недвосмислено говоре о улози британске обавештајне службе у припреми и организовању преврата преко својих обавештајаца на терену и агената од утицаја. Улогу других обавештајних служби, услед недостатка доступне архивске грађе, теже је доказати.

Чињеница да је Двдесетседмомартовски пуч уследио само два дана након приступања Југославије Тројном пакту, али под изузетно повољним условима које ниједна земља, ни пре ни после ње није имала, у потпуности је преокренуо политичку и војно-стратегијску позицију Краљевине Југославије и одредио њену даљу судбину. Директну корист од промене власти у Београду никако није имао српски народ у чије име је та промена извршена, већ други. Како је то проф. Симеуновић приметио: „Српска аутодеструктивност се тек добро надовезала на туђе жеље и интересе. За само два дана Југославија и српски народ су се са позиције највећег добитника преобрнули у позицију највећег губитника. У оној мери у којој је 25. март значио спас за југословенску државу и њен народ, 27. март је значио њихову потпуну пропаст.“⁸⁷⁰ Догодило се тако да је деловањем различитих актера, у које свакако спадају и стране обавештајне службе, интерес Југославије био замењен интересом Велике Британије и њених ратних савезника.

За улогу маса, као актера државног удара, које су се окупиле и своје ставове исказивале на уличним демонстрацијама у Београду 1903. године пре реализације пуча, ако и 1941. године одмах сутрадан након његове реализације, може се рећи да су биле без већег значаја на ток и исход акција. Мартовске демонстрације 1903. године поред политичког, биле су мотивисане и социјалним проблемима. Међутим, и поред тога што је њима исказано незадовољство режимом краља Александра Обреновића и општег стања у држави, народне масе нису имале већег значаја на успех преврата. Такође, ни мартовске демонстрације из 1941. године, осим исказивања незадовољства спољном политиком кнеза Павла, нису могле да имају значајнији утицај на исход пуча, тим пре што су се одиграле након реализације фазе непосредног извршења, када је технички

⁸⁷⁰ Драган Симеуновић, „Кнез Павле и 27. март: Да ли се 27. марта 1941. године догодио државни удар, пуч или терористички акт“, Зборник докумената округлог стола – 27. март 1941: Кнез Павле у вихорима европске политике, Београд, 2003, стр. 150.

гледано, већи део акције већ био завршен. Један официр и савремених Двадесетседмомартовског пуча дао је једну врло интересантну анализу актера, са посебним освртом на народне масе: „27. март је показао један апсурд: сам народ необавештен и неупућен колико га зло чека, уздајући се претерано у своју снагу, а наивно очекујући моћну подршку која никако није могла доћи – сам народ испољио је своју вољу и решеност за „небеско царство“ а судбина му је нашла извршиоце... И тако се догодио парадокс: уместо да вође воде народ – било је обрнуто; уместо да војска буде оруђе реалне политике – изврнуло се све наопако, тако несретно наопако...“⁸⁷¹

Мајски преврати и Двадесетседмомартовски пуч упоредно су анализирани и кроз фазе њихове реализације, што је омогућило да се лакше сагледају одређене сличности и разлике које их карактеришу. Може се рећи да фазу припреме ова два пуча карактеришу све оне особине које су својствене и осталим пучевима, а тичу се првенствено начина тајног организовања и израде детаљног плана акције. Упоређујући их међусобно, уочава се да је идеолошка основа преврата у случају догађаја из 1903. године имала и династички карактер, имајући у виду да је дошло до промене династија на српском престолу. Сама завера је најраспрострањенија била у војсци, међу чијим је члановима и највећи број актера. Разлика је у томе што се међу актерима у првој фази реализације Двадесетседмомартовског пуча налазе и стране обавештајне службе, које су завереницима достављале одређене информације, али и различитим методама (манипулацијом, подмићивањем и сл.) шириле круг завереника. Дефинисани циљеви су првенствено били усмерени ка обарању режима као начину промене унутрашње, односно спољне политике коју су дотадашњи носиоци врховне државне власти спроводили. Тако се може рећи да је у случају Мајског преврата циљ био династичка промена и промена унутрашње политике, док је примарни циљ Двадесетседмомартовског пуча био промена спољне политике и односа зараћених страна на међународном плану. Без обзира на коначне последице, оба преврата су остварила пројектоване циљеве.

Фазу непосредног извршења Мајског преврата и Двадесетседмомартовског пуча карактерише брзина реализације саме акције и учешће војске као главног актера у овој

⁸⁷¹ Према, Миле С. Бјелајац, *Генерал Драгиша Пандуровић: живот и сведочења*, Институт за новију историју Србије, Београд, 2007, стр. 423.

фази реализације. Од јединица националне армије доминантно су биле ангажоване јединице Краљеве гарде, али и друге, стациониране у Београдском гарнизону, које су ту иначе биле лоциране с разлогом да штите краља и државне институције. Оно што је у оба, а нарочито у другом случају могло да представља проблем за ову фазу, јесте да су поједини команданти високог ранга покушали да припреме и организују своје јединице за пружање отпора завереницима, што је могло довести и до оружаног сукоба бројним жртвама и неизвесним временом трајања и исходом. Иначе оба пуча бележе минималне жртве, с тим да су у Мајском преврату страдали и сами краљ и краљица, што је и било у складу са планом акције. Мада је и у Двдесетседмомартовском пучу било различитих идеја о техници реализације самог преврата, преовладао је став да кнеза Намесника не треба убити, већ да ће довољно бити да се он, са члановима своје уже породице, протера из земље. Уз одређене недостатке и ова фаза реализације протекла је у складу са планом и већ виђеном праксом у другим државама.

Последњу фазу, фазу консолидације, карактеришу предузете активности на стабилизацији новог режима. Иако је за њу својствено да нова власт систематски користи насиље како би осигурала освојени положај, обрачунала са елементима лојалним бившем режиму и отклонила сваку могућност контрзавере, за фазу консолидације у Мајском преврату и Двдесетседмомартовском пучу се то ипак не може рећи. Политичких смена државних чиновника и разрешења високих официра је свакако било, али није било директне примене физичке силе над присталицама бившег режима. Поред тога, заједничко за оба преврата је то што су завереници, припадници националне армије, постали значајан фактор у креирању кадровске, али и сваке друге политике. Нове владе у којима су већину чинили цивили, глас официра се итекако уважавао. Овде треба додати и да су представници новог режима, упркос томе што су на нелегалан начин и насилно освојили власт, ипак уживали подршку народних маса, што је представљало и извор њихове легитимности. Правог и већег отпора у успостављању потпуне контроле над државним апаратом, народом и територијом није ни било. Стога, али и због добре обавештајне припреме, нови режими су релативно брзо и лако добили и подршку споља.

Као посебан облик државног удара обрађен је и државни удар „одозго“, који је приказан кроз пример државног удара који је извео краљ Александар I Карађорђевић

6. јануара 1929. године, након чека је наступио период диктатуре. Поред низа негативности које карактеришу све недемократске режиме, може се ипак рећи да је диктатура краља Александра имала и неке позитивне резултате. Како је примећено: „Својеврстан је парадокс да је стабилизација правног поретка и унификација закона постигнута у режиму који је, како смо навели, одликовало непостојање битних претпоставки за постојање правне државе.“⁸⁷² Наиме, поред великог броја донетих закона, власт је у периоду диктатуре успела да створи јединствени правни систем на територији целе државе, који је до тада био подељен на чак шест различитих правних подручја. Поред тога, као позитиван може се истаћи и имиџ самог краља, носиоца диктаторске власти. За разлику од владе и њеног председника који су „готово без изузетка били омражени“, краљ Александар је углавном „уживао знатну популарност у масама, али и у војсци.“⁸⁷³ Понекад се стицао утисак да је народ чак и одобравао део мера које је власт предузимала, јер је својим паролама пробудила наде, а забраном политичких партија створила привид политичке стабилности и националног јединства. Шестојануарска диктатура је добрим делом уживала и инострану подршку, што је још једна специфичност овог режима.

С обзиром да је Шестојануарска диктатура окарактерисана као „диктатура југословенске мисли“, с правом се може поставити питање да ли је она допринела изградњи југословенског идентитета, или је пак југословенску идеју само искомпромитовала и још више изложила опасностима? Историјско искуство је само потврдило Прибићевићев став који је сматрао да таква политика диктатуре није могла да дâ, нити је дала резултате: „Данас су Хрвати од Србијанаца више удаљени него икад у историји.“⁸⁷⁴ Међусобно неповерење је постало само још израженије. Срби су на Хрвате још више гледали као на „сепаратисте“, а Хрвати на Србе као на спроводнике „великосрпске политике“ којом желе да укину сваку индивидуалност Хрвата, која име је чак и у Аустро-Угарској била допуштена. Иако је било одређених помака у смислу организације саме државе, диктатура ипак није испунила мисију коју су јој краљ

⁸⁷² Гордана Дракић, „Шестојануарска диктатура и правна држава“, Зборник радова *Владавина права и правна држава у региону*, Источно Сарајево, 2014, стр. 790.

⁸⁷³ Ivana Dobrivojević, „Između kralja i naroda nema posrednika: dinastička propaganda u vreme šestojanuarskog režima“, *Tokovi Istorije*, Beograd, broj 4/2006, str. 161.

⁸⁷⁴ Svetozar Pribičević, *Diktatura kralja Aleksandra*, Prosveta, Beograd, 1952, str. 134.

Александар и његови помагачи наменили. Идеја интегралног југословенства никада није потпуно, искрено и до краја заживела.

На самом крају, када је реч о државним ударима, треба рећи да државни удар није само питање прошлости, јер као што то рече чувени историчар Бродел: „Оно што је једном било испуњава услов да буде опет.“⁸⁷⁵ Да је то тако, сведоче и недавна дешавања у Украјини (2014.г), Египту (2013.г.) и Малију (2012.г.), али и она која су се збила нешто раније у Турској (1960, 1971, 1980. и 1997.г.), Чилеу (1973.г.), Грчкој (1974.г.) и другим државама широм планете. Препоруку владарима како да се супротставе завери, у смислу државног удара као начина насилног освајања власти, дао је и Макијавели, која и данас може бити корисна: „Међутим, да не заборавим да владоца или заједницу на које је завера усмерена, опоменем на то да, пошто чују реч о њој и пре него што предузму кораке да је казне, настоје што је пре могуће да утврде њену природу и потом пажљиво одмере снагу завереника са сопственом, и да, ако су његове снаге јаче, никад не одају своје сазнање о завери све док се не опреме силом довољном да је угуши. У супротном, ако одају своје сазнање о завери, само ће дати сигнал за своју пропаст.“⁸⁷⁶

За сваку је државу ефикасније и корисније да уложи напор и новац за развијање механизма за превенцију, него ли за супротстављање државном удару. Много је мудрије не дозволити да држава и друштво западну у кризу, која може да остави дугорочне и дубоке трагове на њену стабилност, и која као таква може да кулминира неком врстом преврата. Уколико се не успостави потпуна и демократске контроле над војском и другим институцијама државе које располажу силом, може доћи до њихове (зло)употребе у решавању унутрашњих политичких сукоба, што представља велику опасност чак и по оне који те механизме власти користе. Понекад је врло тешко успоставити ту политичку и економску стабилност државе, поготову ако су оне у супротности са интересима неке од великих сила. За интересе моћника судбине малих држава и њихових владара или представника не представљају никакву препреку. Тако се њихова моћ огледа и у способности њихових обавештајних служби да припреме, организују и спроведу обарање „непослушних“ режима широм света. Међутим, треба рећи да обавештајне службе, о чему у овом раду није било речи, представљају елемент

⁸⁷⁵ Фернан Бродел, *Медитеран*, Центар за геополитику, Београд, 1995, стр. 98.

⁸⁷⁶ Николо Макијавели, *О заверама*, Службени гласник, Београд, 2015, стр. 41-42.

државног апарата који и у превенцији и супротстављању насилној смени власти такође има важну, понекад и пресудну улогу. Имајући све до сада изречено у виду, важно је још једном нагласити да је изградња правне и на демократским принципима уређене државе најбоља превенција у борби против државног удара, али и других облика преврата.

П р и л о з и

Прилог бр.1: Проглас након реализације Мајског преврата 1903. године

Прилог бр.2: Проглас након реализације Двадесетседмомартовског пуча 1941. године

Прилог бр.3: Прокламација којом је извршен државни удар „одозго“ 1929. године

Прилог бр.4: Протокол о приступању Краљевине Југославије Тројном пакту

СРПСКЕ НОВИНЕ

29. МАЈА — ЧЕТВРТАК — У БЕОГРАДУ СЛУЖБЕНИ ДНЕВНИК

КРАЉЕВИНЕ СРБИЈЕ ГОДИНА LXX. — 1903. — БРОЈ 117.

„СРПСКЕ НОВИНЕ“ издаје сваки дан осим понедељанима и дана не правично — Представља се поштом у Београду по 3 динара, а у осталим градовима по 4 динара, а у острвима по 5 динара, а поштом у иностранству по 10 динара, а поштом у Београду по 3 динара, а у осталим градовима по 4 динара, а у острвима по 5 динара, а поштом у иностранству по 10 динара. — Представља се поштом у Београду по 3 динара, а у осталим градовима по 4 динара, а у острвима по 5 динара, а поштом у иностранству по 10 динара. — Представља се поштом у Београду по 3 динара, а у осталим градовима по 4 динара, а у острвима по 5 динара, а поштом у иностранству по 10 динара.

Ова тога и за свако оглашавање по 3 динара годишње, а за свако оглашавање по 5 динара годишње, а за свако оглашавање по 10 динара годишње. — Представља се поштом у Београду по 3 динара, а у осталим градовима по 4 динара, а у острвима по 5 динара, а поштом у иностранству по 10 динара.

Народу Српском

Ноћас су погинули Краљ Александар и Краљица Драга.

У овом озбиљном и судбоносном тренутку пријатељи земље и народа споразумели су се и образовали владу.

Објављујући ово српском народу влада је уверена да ће се Народ искушати око ње и помоћи јој да се свуда у земљи одржи ред и безбедност.

Влада проглашава да од данас ступа у важност Устав од 6. априла 1901. године, са законима који су важили до 25. марта ове године.

Народно Представништво распуштено Прокламацијом од 24. марта о. г. сазива се у Београд, за 2. јуни ове године.

29. маја 1903. год.
у Београду.

Председник Министарског Савета,

Ј. Ђ. Авакумовић с. р.

Министар Спољних Послова,

Љубомир Каљевић с. р.

Министар Војни,
генерал,

Јов. Атанацковић с. р.

Министар Народне Причине,

Ђорђе А. Генчић с. р.

Министар Грађевина,
архитект,

Алекс. Машин с. р.

Министар Унутрашњих Дела,

Стој. М. Протић с. р.

Министар Праде,

Љубомир Живковић с. р.

Министар Просвете и Црквених Послова,

Љуб. Стојановић с. р.

Министар Финансија,

Д-р В. С. Вељковић с. р.

ВАНРЕДНО ИЗДАЊЕ

Поштарина плаћена у готову

Ченовни рачун број 53.002

ПОЛИТИКЈА

ВЛАДИСЛАВ РИВНИКАР, ОСНИДАЧ
 реда Политика, починао 1 септембра 1914 год.
 ДАРКО РИВНИКАР, УРЕДНИК
 реда Политика, починао 21 август 1914 год.
 Др. СЛОБОДАН РИВНИКАР, ДИРЕКТОР
 реда Политика, умро 24 септембра 1924 год.
 Директор: ВЛАДИСЛАВ СЛ. РИВНИКАР
 Уредници:
 МИОМИР МИЛЕНОВИЋ и ЈОВАН ТАКОВИЋ

ПРИМЕРАН 1 ДИИ.

ТЕЛЕФОНИ:
 Уредништво: 25-010, 29-205 и 29-202
 Администрација: 25-007, 29-201

Београд, четвртак 27 март 1941
 Број 11787 — Година XXXVIII

ПРЕТПЛАТА ЗА ЈЕДАН МЕСЕЦ
 За нашу земљу и Бугарску 44, за стране земље 70 дина.
 За Београд, Апатовац и Аустралију 70 дина.
 РУКОПИСИ СЕ НЕ ВРАЋАЈУ

ПОЛИТИКЈА
 Понедељак 31
 Пошт. фак. 39

ЖИВЕО КРАЉ!

СРБИ, ХРВАТИ
 И СЛОВЕНЦИ!

У овом тешком тренутку за наш народ, одлучио сам да узмем у Своје руке краљевску власт.

Намесници, који су разумели оправданост Мојих побуда, одмах су сами поднели оставку.

Моја верна војска и морнарица ставила Ми се одмах на расположење и већ извршава Моја наређења.

Позивам све Србе, Хрвате и Словенце да се окупе око Престола. То је најсигурније да се у овим тешким приликама одржи ред унутра и мир споља.

Мандат за састав Владе поверио сам армиском ђенералу Душану Т. Симовићу.

С вером у Бога и у будућност Југославије позивам све грађане и све власти у земљи на вршење својих дужности према Краљу и Отаџбини.

ПЕТАР II

Попштарина плаћаена у готову

Чековин рачун Бр. 53.002

ПОЛИТИКА

ВЛАДИСЛАВ РИБНИКАР, ОСНИВАЧ
 рез. капетан, погинуо 1. септембра 1914. год.
 ДАРКО РИБНИКАР, УРЕДНИК
 рез. капетан, погинуо 31. августа 1914. год.
 Д-р СЛОБОДАН РИБНИКАР, ДИРЕКТОР
 рез. потпуковник, умро 24. септембра 1924. год.
 Директор: ВЛАДИСЛАВ СЛ. РИБНИКАР
 Уредници:
 МИОМИР МИЛЕНОВИЋ и ЈОВАН ТАНОВИЋ

ПРИМЕРАН 1 ПИИ.

ТЕЛЕФОНИ: Администрација 5-50
Уредништво: 55-05 42-03 42-04Београд, недеља 6 Јануар 1929
Број 7430 — Година XXVI.ПРЕТПЛАТА ЗА ЈЕДАН МЕСЕЦ
За валу земљу 20. За страни земље 48 динаПОЛИТИКА
Понедељак 7

Моје драгом народу Свима Србима, Хрватима и Словенцима

Највиши народни и државни интереси и њихова будућност заповедају Ми, да се, и као Владалац и као Син ове земље, обратим непосредно Народе и да му отворено и искрено кажем оно, што Ми у садањем тренутку налажу Моја савест и Моја љубав према Отаџбини.

Наступило је час, кад између Народа и Краља не може и не сме бити више по-срџина.

У току толиких прошлих напора и толиког стрпљења, које сам показао у извршењу Својих високих дужности, Моју је душу раздирао вапај наших народних маса, ратних и родољубивих, али и намућених, које су руновођене својим природним и здравим расуђивањем већ одавно назирале, да се више не може ићи путем, којим се до сад шло.

Моја очекивања, као и очекивања Народа, да ће еволуција нашег унутрашњег политичког живота довести сређење и консолидовање прилика у земљи, нису се остварила.

Парламентарни ред и сав наш политички живот добијају све више негативно обележје, од чега Народ и Држава имају за сада само штете. Све корисне установе у нашој Држави, њихов напредак и развитак целокупног нашег народног живота, доведени су тиме у опасност.

Од таквог нездравог политичког стања у земљи страда не само унутарњи живот и напредак, него и сређењање и развијање спољних односа наше Државе, као и јачање нашег угледа и кредита у иностранству.

Парламентаризам, који је као политичко средство по традицијама од Мога незаборављеног Оца, остао и Мој идеал, почело су заслепљене политичке страсти злоупотребљавати у тој мери, да је постао сметња за сваки плодни рад у држави.

Жалосни раздори и догађаји у Народној Скупштини поколебали су код Народа веру у корисност те установе.

Споразуми, па и најобичнији односи између странака и људи, постали су апсолутно немогући.

Уместо да парламентаризам развија и јача дух народног и државног јединства, он, — овакав, какав је, — почиње да доводи до духовног расула и народног разједињавања.

Моја је света дужност, да свим средствима чувам Државно и Народно јединство. И Ја сам решан, да ову дужност без колебања испуним до краја.

Чувати јединство народно и целину државну, то је највиши циљ Моје Владавине, а то мора бити и најбољи закон за Мене и свакога.

То Ми налаже Моја одговорност пред Народе и пред историјом. То Ми налаже љубав према Отаџбини и пијетет према безбројним драгоценим жртвама, које падеше за тај идеал.

Тражити лека томе злу у досадањим парламентарним променама владе или у новим законодавним изборима, значило би губити драгоцену време у узалудним покушајима, који су нам већ однели неколико последњих година.

Ми морамо тражити нове методе рада и ирчити нове путеве.

Ја сам уверен, да ће у овом озбиљном тренутку сви Срби, Хрвати и Словенци разумети ову искрену реч свога Краља и да ће они бити Моји највернији помагачи у току Мојих будућих напора, којима је једини циљ:

да се у што краћем времену постигне остварење оних услова, оне државне управе и оног државног уређења, које ће најбоље одговарати општим народним потребима и државним интересима.

Ради тога решио сам и решавам, да Устав Краљевине Срба, Хрвата и Словенаца од 28 јуна 1921 године престане важити.

Сви земаљски закони остају у важности, док се према потреби Мојим Указом не укину.

На исти начин доносиће се у будуће нови закони.

Народна Скупштина изабрана 11. новембра 1927 године распушта се.

Саопштавајући ову Моју одлуку Моје Народе, наређујем свима властима у Држави, да по њој поступају, а свима и свакоме заповедам, да њ поштују и да јој се покорављају.

6. јануара 1929. год. у Београду

АЛЕКСАНДАР с. р.

Влада генерала г. Петра Живковића

Данашње „Службене Новине“ објављују овај Указ о новој влади Његовог Величанства Краља:
 Председник владе и министар унутрашњих дела, дивизијски генерал и ађутант Његовог Величанства Краља г. ПЕТАР ЖИВКОВИЋ.
 Министар без портфеља г. НИКОЛА УЗУНОВИЋ.
 Министар саобраћаја г. др. АНТОН КОРОШЕЦ.
 Министар иностраних дела г. др. ВОЈИСЛАВ МАРИНКОВИЋ.
 Министар војске и морнарице армиски генерал г. СТ. ХАЦИЋ.
 Министар вера г. др. ТУГОМИР АЛАУПОВИЋ.
 Министар народног здравља г. др. УРОШ КРУЉ.
 Министар за социјалну политику и заступник министра трговине г. др. МАТЕ ДРИНКОВИЋ.
 Министар просвете г. БОЖИДАР МАКСИМОВИЋ.
 Министар правде г. др. МИЛАН СРШКИЋ.
 Министар финансија г. др. СТАНКО ШВРЉУГА.
 Министар пољопривреде и вода г. др. ОТОН ФРАНГЕШ.
 Министар грађевина и заменик министра пошта и телеграфа г. СТЕВАН САНЧОВИЋ.
 Министар шума и руда и заступник министра за аграрну реформу г. др. ЛАЗАР РАДИВОЈЕВИЋ.

Протокол о приступању Краљевине Југославије Тројном пакту,⁸⁷⁷

Беч, 25. марта 1941.

ПРОТОКОЛ

Владе Италије, Јапана и Немачке с једне стране

и

влада Југославије с друге стране утврђују преко својих доле потписаних пуномоћника следеће:

Члан 1.

Југославија приступа Тројном пакту, потписаном 27. септембра 1940. у Берлину између Италије, Јапана и Немачке.

Члан 2.

Када заједничке техничке комисије, предвиђене у члану 4 Тројног пакта, буду расправљале питања која дотичу интересе Југославије, биће исто тако и представници Југославије позвати да учествују у саветовањима комисије.

Члан 3.

Текст Тројног пакта приложен је у овом протоколу.

Овај Протокол састављен је на југословенском, италијанском, јапанском и немачком језику. При чему се сваки текст сматра као оригинал. Протокол ступа на снагу на дан потписивања.

Потврђујући горње, потписници надлежно опуномоћени од својих влада, потписали су овај Протокол и оверили га својим печатима.

Састављено у четири оригинална примерка у граду Бечу 25. марта 1941. године, у XIX години фашистичке ере и датума који одговара 25. дану трећег месеца XVI ере Ciove.

Ciano

Joachim von Ribbentrop

Hiroshi Oshima ad referendum

Драгиша Цветковић

Ал. Цинцар - Марковић

⁸⁷⁷ Документа о спољној политици Социјалистичке Федеративне Републике Југославије 1941-1945, Савезни секретаријат за иностране послове, Београд, 1988, стр.7-11.

[Прилог]

ТРОЈНИ ПАКТ ИЗМЕЂУ НЕМАЧКЕ, ИТАЛИЈЕ И ЈАПАНА

Владе Немачке, Италије и Јапана сматрају као претпоставку за трајни мир да свака нација света добије простор који јој припада. Оне су стога закључиле да у својим настојањима у велико-источно-азијском простору и у европским областима стоје раме уз раме и међусобно сарађују, при чему је њихов најглавнији циљ да створе и одрже нови поредак ствари, који је подобан да потпомогне напредак и добробит дотичних народа. Даље, жеља трију влада је да прошире ову сарадњу на оне нације у другим деловима света које су наклоњене да својим настојањима даду сличан правац као и оне саме, како би се њихове тежње, управљене ка светском миру као крајњем циљу, могле заиста да остваре. У том циљу су владе Немачке, Италије и Јапана уговориле следеће:

Члан 1.

Јапан признаје и поштује вођство Немачке и Италије у стварању једног новог поретка у Европи.

Члан 2.

Немачка и Италија признају и поштују вођство Јапана у стварању једног новог поретка у велико-источно-азијском простору.

Члан 3.

Немачка, Италија и Јапан сагласили су се да сарађују у својим настојањима на напред наведеним основицама. Оне даље преузимају обавезу да се узајамно потпомажу свим политичким, привредним и војним средствима у случају да једна од три стране уговорнице буде нападнута од стране неке силе која у овом тренутку није умешана у европски рат или кинеско-јапански сукоб.

Члан 4.

Да би се овај пакт спровео у дело, састаће се без одлагања заједничке техничке комисије, чије ће чланове наименовати владе Немачке, Италије и Јапана.

Члан 5.

Немачка, Италија и Јапан изјављују да предње одредбе ни на који начин не дирају у политички статус који постоји у овом тренутку између сваке од стране уговорница и Совјетске Русије.

Члан 6.

Овај пакт ступиће на снагу одмах по потписивању и остаће у важности десет година, рачунајући од дана његовог ступања на снагу.

Пре истека овог рока ће високе стране уговорнице приступити преговорима за његово продужење у случају да једна од њих то затражи.

У вези с предњим, потписници, које су њихове владе правоваљано овластиле, потписали су овај пакт и на њега ставили своје печате.

Састављено у три оригинала у Берлину 27. септембра 1940. – у XVIII години фашистичке ере – што одговара 27. дану 9. месеца 15. године ере *Syöwe*.

Joachim von Ribentrop

Ciano

Kurusu

[Размена нота]

I

Господине Министре Председниче,

У име и по налогу Немачке Владе имам част саопштити Вашој екселенцији следеће:

Поводом приступања Југославије Пакту трију сила које је данас учињено, Немачка Влада потврђује своју одлуку да ће увек поштовати суверенитет и територијални интегритет Југославије.

Изволите примити, Господине Министре Председниче, уверење о моме најодличнијем поштовању.

Joachim von Ribentrop

II

Беч, 25. марта 1941.

Ваша Екселенцијо,

Приликом данашњег приступања Југославије Пакту трију сила, Ви сте изволели упутити ми ноту ове садржине:

[Види ноту I]

У име и по налогу Краљевске Југословенске Владе част ми је потврдити пријем ове изјаве коју је Краљевска Влада узела на знање.

Изволите примити, Господине Министре, уверење о моме дубоком поштовању.

Драгиша Цветковић

III

Беч 25. марта 1941.

Господине Министре Председниче,

С позивом на разговоре који су били вођени поводом данашњег приступања Југославије Пакту трију сила, имам част да Вашој Екселенцији у име Владе Рајха са овим потврдим споразум између Владе Сила Осовине и Краљевске Југословенске Владе о томе, да Владе Сила Осовине за време рата неће упућивати Југославији захтев да дозволи пролаз или превоз трупа преко југословенске државне територије.

Изволите примити, Господине Министре Председниче, уверење о моме најодличнијем поштовању.

Joachim von Ribbentrop

IV

Беч 25. марта 1941.

Ваша Екселенцијо,

Приликом данашњег приступа Југославије Пакту трију сила, Ви сте изволели упутити ми ноту ове садржине:

[Види ноту III]

У име и по налогу Краљевске Југословенске Владе част ми је потврдити пријем ове изјаве коју је Краљевска Влада узела на знање.

Изволите примити, Господине Министре, уверење о моме дубоком поштовању.

Драгиша Цветковић

V

Беч 25. марта 1941.

Господине Министре Председниче,

У вези разговора који су вођени приликом данашњег приступања Југославије Пакту трију сила, част ми је потврдити Вашој Екселенцији у име Владе Рајха, споразум између Влада Сила Осовине и Краљевине Југославије о следећем:

Немачка и Италија уверавају Југословенску Владу с обзиром на војну ситуацију, да неће са своје стране поднети никакав захтев за војну помоћ. Ако би Југословенска Влада у било ком тренутку сматрала да је у њеном властитом интересу да учествује у војним операцијама Сила Тројног пакта, оставља се Југословенској Влади да закључи одговарајуће војне споразуме са силама Тројног пакта.

Молећи Вас да предња саопштења сматрате као строге тајне и да их објавите само по споразуму са Владама Сила Осовине, користим се и овом приликом, Господине Министре Председниче, да Вам изразим своје најодличније поштовање.

Joachim von Ribbentrop

VI

Беч, 25. марта 1941.

Господине Министре Председниче,

У вези разговора који су вођени приликом данашњег приступања Југославије Пакту Трију сила, част ми је потврдити Вашој Екселенцији у име Владе Рајха споразум између Влада Сила Осовине и Краљевине Југославије о следећем:

При новом уређењу граница на Балкану водиће се рачуна о интересу Југославије за једну територијалну везу с Егејским морем путем проширења њеног суверенитета на град и луку Солун.

Молећи Вас да предње саопштење сматрате као строго тајно и да га објавите само по споразуму са Владама Сила Осовине, користим се и овом приликом, Господине Министре Председниче, да Вам изразим своје најодличније поштовање.

Joachim von Ribbentrop

VII

Беч, 25. марта 1941.

Ваша Екселенцијо,

Имам част саопштити Вам да ће Краљевска Југословенска Влада све изјаве које су јој учињене писменим путем од стране Влада Сила Осовине приликом приступања Југославије Пакту Трију сила, изузев изјаве о поштовању суверенитета и територијалног интегритета Краљевине Југославије, као и изјаве да јој се неће постављати захтеви за пролаз и превоз трупа, сматрати као строге тајне и да ће их објавити само по споразуму са Владама Сила Осовине.

Изволите примити, Господине Министре, уверење о моме дубоком поштовању.

Драгиша Цветковић

Извори и литература

1. Abazarović D. Mirsad, *Državna bezbjednost: Uvod i temeljni pojmovi*, Fakultet kriminalističkih nauka, Sarajevo, 2002.
2. Arent Hana, *Izvori totalitarizma*, ФИК 94, Београд, 1998.
3. Аврамов Смиља, *Међународно јавно право*, Академија за дипломатију и безбедност, Београд, 2011.
4. Avramovski Živko, *Bratanci o Kraljevini Jugoslaviji 1939-1941*, knjiga treća, Београд, 1996.
5. Адамовић Саша, „Димитрије Љотић, Кнез Павле и 27. март“, Зборник докумената округлог стола – 27. март 1941: Кнез Павле у вихорима европске политике, Београд, 2003.
6. Babić Jovan, „Strana vojna intervencija: Između opravdane pomoći i nezakonitog nasilja“, *Zbornik radova Humanitarne vojne intervencije*, Službeni glasnik, Београд, 2008.
7. Бајагић Младен, *Методика обавештајног рада*, Криминалистичко-полицијска академија, Београд, 2010.
8. Балфур Нил и Мекеј Сели, *Кнез Павле Карађорђевић – једна закаснела биографија*, Београд, 1990.
9. Банкович Марек, *Государственный переворот, пронунасаменто, путч: теоретическиј анализ*, Вестник ВГУ, серија: Историја. Политологија. Социологија, 2/2008.
10. Barker Elizabet, *Britanska politika na Balkanu u Drugom svetskom ratu*, Globus, Zagreb, 1978.
11. Беноа Алан Де, *Комунизам и нацизам: 25 огледа о тоталитаризму у XX веку 1917-1989*, Центар за изучавање Традиције „Укронија“, Београд, 2007.
12. Berving H. Džejms, *Imperija na Jadranu: Musolinijevo osvajanje Jugoslavije 1941-1943*, Službeni glasnik, Београд, 2007.
13. Бисенић Драган, *Контроверзе и савремена значења 27. марта 1941*, Београд, "Данас" од 25.03.2006.
14. Bjelajac Mile – Trifunović Predrag, *Između vojske i politike: Biografija generala Dušana Trifunovića 1880-1942*, INIS Beograd i Narodni muzej Kruševac, 1997.
15. Bjelajac Mile, *Vojska Kraljevine SHS/Jugoslavije 1922-1935*, Institut za noviju istoriju Srbije, Београд, 1994.
16. Bjelajac S. Mile, *Generali i admirali Kraljevine Jugoslavije 1918-1941: studija o vojnoj eliti i biografski leksikon*, Institut za noviju istoriju Srbije i DOBRA, Београд, 2004.

17. Бјелајац Миле, „Женидбе официра српске и југословенске војске 1881-1941“, *Годишњак за друштвену историју*, књига друга, св.1, Београд, 1995.
18. Бјелајац С. Миле, *Генерал Драгиша Пандуровић: живот и сведочења*, Институт за новију историју Србије, Београд, 2007.
19. Бјелица Слободан, „Организација Уједињење или смрт“, *Култура полиса*, број 2-3/2005.
20. Бранковић Слободан, „Антиратна политика Кнеза Павла Карађорђевића у мартовским догађајима 1941. године“, *Зборник докумената округлог стола – 27. март 1941: Кнез Павле у вихорима европске политике*, Београд, 2003.
21. Бродел Фернан, *Медитеран*, Центар за геополитику, Београд, 1995.
22. Bruneau C. Thomas and Dombroski R. Kenneth, “Reforming Intelligence: The Challenge of Control in New Democracies,” *Proceedings from an international roundtable on intelligence and democracy*, Center for Civil-Military Relations, Naval Postgraduate School, Monterey, California, August 26-27, 2004.
23. Bueno de Mesquita Ethan, Regime Change and Revolutionary Entrepreneurs, *American Political Science Review*, Vol. 104, No. 3 (August 2010.)
24. Bobino Norbeto, *Država, vladavina društvo: za opštu teoriju politike*, CID Podgorica i IC Cetinje, 1995.
25. Varol O. Ozan, „The Democratic Coup d’Etat“, *Harvard International Law Journal*, Vol. 53, 2/2012.
26. Васиљевић Ђорђе, „ВМРО и Србија 1893-1934“, *Catena Mundi*, књига друга, Београд, 1992.
27. Васић Драгиша, *Деветсто трећа*, Завод за уџбенике и наставна средства, Београд, 2003.
28. Vauhnik Vladimir, *Nevidljivi front – Borba za očuvanje Jugoslavije*, Minhen, 1984.
29. Veber Maks, *Politički spisi*, Filip Višnjić i Službeni glasnik, Beograd, 2006.
30. Veber Maks, *Vlast*, Mediterran publishing, Novi Sad, 2014.
31. Вилијамс Хедер, *Падобранци, патриоти и партизани: Управа за специјалне операције у Југославији 1941-1945*, Нолит, Београд, 2009.
32. Vinset Endrju, *Teorije države*, Službeni glasnik, Beograd,
33. *Vojna Enciklopedija*, drugo izdanje, knjiga 2, Vojnoizdavački zavod, Beograd, 1971.
34. *Vojna Enciklopedija*, drugo izdanje, knjiga 8, Vojnoizdavački zavod, Beograd, 1974.
35. *Vojna Enciklopedija*, drugo izdanje, knjiga 10, Vojnoizdavački zavod, Beograd, 1975.
36. Војиновић Милош, „Одједи обнове Солунског процеса 1953. године у југословенској штампи“, *Култура полиса*, број 11-12/2009.
37. Вукчевић Радоје, „Симовићев тестамент.“, *Гласник српског историјско-културног друштва „Његош“*, свеска двадесет прва – јуни 1968, Чикаго, Илиноис – САД

38. Walzer Michael, „The Politics of Rescue“, *Social Research*, Vol. 62, No 1 (Spring 1995.)
39. Глазунов Олег, *Государственный переворот – Стратегија и технологији*, Олма-Пресс Образование, Москва, 2006.
40. Глишовић Душан, *Иво Андрић, Краљевина Југославија и Трећи рајх*, први том, Службени гласник, Београд, 2012.
41. Gončić Milorad i Vukobratović Dragan, *Politički leksikon*, Udruženje publicista Beograda, Beograd, 1979.
42. Govori Nj. V. Kralja Aleksandra I Karađorđevića, priredio: Živan M. Miloradović – Major, Lingva, Beograd, 1991.
43. Grgić Stipica, „Neki aspekti poimanja uvrede vladara u vrijeme diktature kralja Aleksandra I Karađorđevića“, *Radovi Zavoda za hrvatsku povjest*, knjiga 41, Zagreb, 2009.
44. Dedijer Vladimir, *Interesne sfere*, Prosveta, Beograd, 1980.
45. Dekson Ričard, *Povijest britanske obaveštajne službe*, Zagreb, 1980.
46. Димитријевић Бојан, *Бенерал Михаиловић – биографија*, А.Л.Х, Београд 1996.
47. Димић Љубодраг, *Историја српске државности: Србија у Југославији*, књига трећа, САНУ, „Беседа“ и Друштво историчара Јужнобачког и Сремског округа, Нови Сад, 2001.
48. Димић Љубодраг, *Културна политика Краљевине Југославије 1918-1941*, књига прва, Стубови културе, Београд, 1996.
49. Димић Љубодраг, *Културна политика Краљевине Југославије 1918-1941*, књига трећа, Стубови културе, Београд, 1997.
50. Dnevnik grofa Čana, Zagreb, 1948.
51. Dobrivojević Ivana, „Između kralja i naroda nema posrednika: dinastička propaganda u vreme šestojanuarskog režima“, *Tokovi Istorije*, Beograd, broj 4/2006.
52. Dobrivojević Ivana, „Policija i žandarmerija u doba šestojanuarskog režima kralja Aleksandra (1929-1935)“, *Časopis za suvremenu povjest*, Vol. 38, No. 1, Zagreb, 2006.
53. Dobrivojević Ivana, „Sudstvo i sudije u doba šestojanuarskog režima kralja Aleksandra (1929-1935)“, *Tokovi istorije*, broj 3-4/2005.
54. Документа о спољној политици Социјалистичке Федеративне Републике Југославије 1941-1945, Савезни секретаријат за иностране послове, Београд, 1988.
55. Драгутиновић Драг., „27 март 1941 у Сарајеву“, *Гласник српског историјско-културног друштва „Његош“*, свеска девета – јуни 1962, Чикаго, Илиноис – САД
56. Дракић Гордана, „Шестојануарска диктатура и правна држава“, *Зборник радова Владавина права и правна држава у региону*, Источно Сарајево, 2014.

57. Драшковић М. Радован, *Преторијанске тежње у Србији: Апис и „Црна рука“*, Жагор, Београд, 2006.
58. Дугин Александар, *Конспирологија: наука о заверама, тајним друштвима и окултном рату*, Логос, Београд, 2008.
59. Дулић Драгана, *Мировне и хуманитарне операције*, Службени гласник и Факултет безбедности, Београд, 2008.
60. Ђорђевић Владан, *Крај једне династије: Прилози за историју Србије од 11. октобра 1897. до 8. јула 1890*, књига друга, Штампарииа Д. Димитријевића, Београд, 1905.
61. Ђорђевић Владан, *Крај једне династије: Прилози за историју Србије од 11. октобра 1897. до 8. јула 1890*, књига трећа, Штампарииа Д. Димитријевића, Београд, 1906.
62. Ђорђевић Драгослав, *На раскрсници '41*, Дечије новине, Горњи Милановац, 1991.
63. Ђорђевић Обрен, *Leksikon bezbednosti*, Privredapublik, Beograd, 1989.
64. Ђорђевић Обрен, *Osnovi državne bezbednosti*, VŠUP, Beograd, 1987.
65. Ђурић Мишина Вељко, „Пролегомена“, Зборник докумената округлог стола – 27. март 1941: Кнез Павле у вихорима европске политике, Београд, 2003.
66. Ђурковић Миша, *Тамни коридори моћи*, Укронија, Београд, 2013.
67. Екмечић Милорад, „Аустро-Угарска обавештајна служба и Мајски преврат у Србији 1903. године“, *Историјски часопис*, број XXXII, Историјски институт, Београд, 1985.
68. Екмечић Милорад, „Балканска политика Аустро-Угарске после Берлинског конгреса“, *Зборник Матице српске за историју*, број 75-76, Нови Сад, 2007.
69. Екмечић Милорад, *Стварање Југославије 1790-1918*, књига друга, Просвета, Београд, 1989.
70. Engels Friedrich, *Principi komunizma*, Karl Marx i Friedrich Engels, *Manifest Komunističke partije i drugi programski spisi*, Svjetlost, Sarajevo, 1973.
71. Enciklopedija političke kulture, Savremena administracija, Beograd, 1993.
72. Живанов Сава, „Основи спољне политике Русије крајем 19. и почетком 20. века“, *Зборник Матице српске за историју*, број 71-72, Нови Сад, 2005.
73. Živković Nikola, *Srbi u ratnom dnevniku Vermahta*, Službeni list SCG, Beograd, 2003.
74. Жутић Никола, „Политика „новог курса“ Кнеза Павла и мартовски догађаји 1941. године“, Зборник докумената округлог стола – 27. март 1941: Кнез Павле у вихорима европске политике, Београд, 2003.
75. Zbornik dokumenata, *Aprilski rat 1941*, knjiga prva, Vojnoistorijski institut, Beograd, 1969.

76. Zbornik dokumenata, *Aprilski rat 1941*, knjiga druga, Vojnoistorijski institut, Beograd, 1987.
77. Zečević Momčilo, „Slobodan Jovanović i 27. mart 1941“, *Istorija 20. veka*, god. 14, br. 1 (1996.)
78. Зорић Мирјана, „Први светски рат и ревизионизам (у фокусу историографије и пропаганде)“, *Војно дело*, лето/2014.
79. Историјат народне банке Србије, доступно на: http://www.nbs.rs/internet/cirilica/10/10_8/index.html
80. Јанковић Миодраг и Лалић Вељко, *Кнез Павле: Истина о 27. марту*, УнаПрес, Београд, 2007.
81. Јанковић Миодраг, *Кнез Павле – од лепоте до истине*, Академија уметности - Велута, Београд, 2004.
82. Janevski Ognjen, *Najveći svetski atentati*, Napredak, Kragujevac, 1987.
83. Јовановић М. Јован, *Борба за народно уједињење 1903-1908*, Издавачко и књижарско предузеће Геца Кон, Београд.
84. Јовановић Слободан, *Влада Александра Обреновића*, књига права, Издавачко и књижарско предузеће Геца Кон, Београд, 1934.
85. Јовановић Слободан, *Влада Александра Обреновића*, књига друга, Издавачко и књижарско предузеће Геца Кон, Београд, 1935.
86. Јовановић Слободан, *Влада Александра Обреновића*, књига трећа, Издавачко и књижарско предузеће Геца Кон, Београд, 1936.
87. Јовановић Слободан, *Влада Милана Обреновића*, књига прва, Издавачко и књижарско предузеће Геца Кон, Београд, 1934.
88. Јовановић Слободан, *Влада Милана Обреновића*, књига друга, Издавачко и књижарско предузеће Геца Кон, Београд, 1934.
89. Јовановић Слободан, *Влада Милана Обреновића*, књига трећа, Издавачко и књижарско предузеће Геца Кон, Београд, 1934.
90. Јовановић Слободан, *Политичке и правне расправе*, књига друга, Издавачко и књижарско предузеће Геца Кон, Београд, 1932.
91. Казимировић Васа, *Србија и Југославија 1914-1945*, књига друга, Призма-Центар филм, Крагујевац - Београд, 1995.
92. Казимировић Васа, *Црна рука: личности и догађаји у Србији од Мајског преврата 1903. до Солунског процеса 1917. године*, Прометеј, Нови Сад, 2013.
93. Sanetti Elias, *Masa i moć*, Grafički zavod Hrvatske, Zagreb, 1984.
94. Кајтез Илија, *Револуционарно насиље*, Факултет безбедности и Службени гласник, Београд, 2009.
95. Карађорђевић Краљ Петар II, *Живот једног краља*, мемоари, Ново дело, Београд, 1990.

96. Карапанџић М. Адам и Карапанџић М. Боривоје, *Србија – земља преврата, завере буна и пучева*, Слободна књига, Београд, 2001.
97. Кацлеровић Триша, *Мартовске демонстрације и Мајски преврат 1903*, Издање главно одбора ССЈ за Србију, Београд, 1950.
98. Kinzer Stiven, *Svrgavanje, pučevi, revolucije i invazije: Kako je Amerika menjala režime, od Havaja do Iraka*, Књига комерс, Београд, 2006.
99. Кићовић М. Драгомир и Секулић С. Милисав, *Пуниша Рачић: и/ли о заблудама и диобама*, Удружење ратних добровољаца 1912-1918. њихових потомака и поштовалаца, ИК Комови, Београд, Андријевица, 2010.
100. Кнежев Д. Зоран, *Западне силе и Југославија у Другом светском рату*, Београд, 2003.
101. Кнежевић Л. Живан, *27. март 1941*, Њујорк, САД, 1979.
102. Кнежевић Милош, „Темељи крипто-политике“, Зборник: *Све сфере завере*, СКЦ, Београд, 1994.
103. Ковачевић Душко, „Ступање на руски престо цара Александра III и обнова савеза Три цара 1881. године“, *Истраживања*, број 20, Нови Сад, 2009.
104. Конатар Веселин, „(Не)обавештајне операције као акти агресије“, *Култура полиса*, број 17/2012.
105. Контић М. Јован, „Виктор Емануило на Цетињу“, *Гласник српског историјско-културног друштва „Његош“*, свеска четврта – децембар 1959, Чикаго, Илиноис – САД
106. Кризман др Богдан, „Усташе и ВМРО“, *Catena Mundi*, књига друга, Београд, 1992.
107. Krivokapić Boris, *Međunarodno pravo – koreni, razvoj, perspektive*, Megatrend univerzitet, Beograd, 2006.
108. Kuljić Todor, *Oblici lične vlasti*, Službeni glasnik, Beograd, 2009.
109. Kuran Timur, *Sparks and Prairie Fires: A Theory of Unanticipated Political Revolution*, Public Choice, Vol.61, No. 1 (April 1989.)
110. Le Bon Gustav, *Psihologija gomile*, Globus i Pravni fakultet Sveučilišta u Zagrebu, Zagreb, 1989.
111. Lenjin Vladimir Ilić, *Dela*, Beograd, 1973, tom 10
112. Luttwak N. Edward, *Coup d'Etat, a practical handbook*, Alfred A. Knopf, New York, 1969.
113. Лукин В.М., „Современная цивилизационная революция как источник социальных противоречий“, *Революция и современность*, Философский факультет СПбГУ, Санкт-Петербург, 2001.
114. Љушић Радош, „Добри брат и кум Никола или Гавро Вуковић о црногорско-србијанским односима“, у *Србија 19. века*, књига трећа, Војноиздавачки завод, Београд, 2005.

115. Makijaveli Nikolo, *Vladalac*, Riznica, Beograd, 2010.
116. Макијавели Николо, *О заверама*, Службени гласник, Београд, 2015.
117. Малепарте Курцио, *Техника државног удара*, Апостроф, Београд, 1992.
118. Марјановић Јован, *Дража Михиловић – између Британаса и Немаса*, Globus-Narodna knjiga-Prosveta, Beograd, 1979.
119. Марјановић Јован, *Теорија политике – основи*, Универзитет у Београду, Београд, 1996.
120. Марјановић Јован, *Устанак и народноослободилачки покрет у Србији 1941*, Institut društvenih nauka, Beograd, 1963.
121. Марковић Ратко, *Уставно право и политичке институције*, ИП Јустинијан, Београд, 2004.
122. Маршићанин К. Божо, *Тајне двора Обреновића: Управитељеве белешке*, књига друга, Београд.
123. Marinov Nikolay and Goemans Hein, „Cous and Democracy“, *British Journal of Political Science*, Cambridge University Press, 2013.
124. Marks Karl, *Osamnaesti brimer Luja Bonaparte*, Službeni glasnik, 2011.
125. Marx Karl, *Kritika Gotskog programa*, u K.Marks i F.Engels, *Manifest komunističke partije i drugi programski spisi*, Svjetlost, Sarajevo, 1973.
126. Мијалковић Саша, *Национална безбедност*, Криминалистичко полицијска академија, Београд, 2011.
127. Mil Džon Stjuart, „Nekoliko reči o intervenciji“, *Zbornik radova Humanitarne vojne intervencije*, Službeni glasnik, Beograd, 2008.
128. Mil Džon Stjuart, *Razmatranja o predstavničkoj vladavini*, Izabrani politički spisi, drugi svezak, Informator-Fakultet političkih nauka, Zagreb, 1989.
129. Миладиновић Иван, *Последња исповест краљевића Томислава*, Београд, 2000.
130. Miletić R. Aleksandar, „Dr Niko Perić o zločinu u Narodnoj skupštini 20. juna 1928. godine“, *Tokovi istorije*, Beograd, broj 1-2/2003.
131. Миленковић Милош и Благојевић Вељко, „Обавештајне службе као актери државног удара“, *Војно дело*, Београд, број 5/2015.
132. Миленковић Милош, „Трагање за идеалним обликом владавине – Идеје Џона Стјуарта Мила“, *Култура полуса*, Нови Сад, број 20/2013.
133. Milićević Vladeta, *Ubistvo kralja u Marseju – pozadina jednog zločina*, Filip Višnjić, Beograd, 2000.
134. Миловановић Никола, *Војни пуч и 27. март 1941*, Просвета, Београд, 1960.
135. Milovanović Nikola, *Pukotine kraljevstava – rat obaveštajnih službi na tlu Jugoslavije*, knjiga prva, Sloboda, Beograd, 1978.

136. Милошевић Милан, *(Контра)шпијунажа – настанак и развој у Србији и свету*, МЦ „Одбрана“, Београд, 2011.
137. Милошевић Милан, „Снага неконвенцијалних дејстава“, *Војни информатор*, број 6, новембар-децембар, Београд, 2004.
138. Милошевић Милан, *Систем државне безбедности*, Полицијска академија, Београд, 2001.
139. Мрвић Марина, „Политичка завера као инструмент политичке борбе“, *Култура полиса*, Нови Сад, број 22/2013.
140. Muller N. Edward, „Democracy, Economic Development and Income Inequality“, *American Sociological Review*, Vol. 53, No. 1 (February, 1988.)
141. Naj S. Džozef, *Kako razumeti međunarodne sukobe*, Stubovi kulture, Београд, 2006.
142. Надовеза Бранко, „Кнез Павле и Милан Стојадиновић“, Зборник докумената округлог стола – 27. март 1941: Кнез Павле у вихорима европске политике, Београд, 2003.
143. Nenezic D. Zoran, *Masoni u Jugoslaviji (1764-1980)*, Narodna knjiga, Београд, 1984.
144. Нешковић Боривоје, *Истина о Солунском процесу*, Народна књига, Београд, 1953,
145. Neumman Franz, *Demokratska i autoritarna država*, Naprijed, Zagreb, 1974.
146. Николић Божидар, *Југославија у рату – 27. март 1941*, документарни филм, Радио телевизија Београд, 1991-1992.
147. Ohlin, Jens David Group Think: „The Law of Conspiracy and Collective Reason“, *The Journal of Criminal Law & Criminology*, Vol. 98, No1/2007.
148. Опачић Петар, „Југославија у Тројном пакту“, *Вечерње новости*, фељтон, од 19.03.2006. године
149. Опачић Петар, „О приступању Југославије Тројном пакту 1941. године“, Зборник докумената округлог стола – 27. март 1941: Кнез Павле у вихорима европске политике, Београд, 2003.
150. Павићевић М. Милош, „Како сам видео 27 март 1941.“, *Гласник српског историјско-културног друштва „Његош“*, свеска девета – јуни 1962, Чикаго, Илиноис – САД
151. Павловић Ген. П. Гр., „Из дневника генерала Јована Лека“, *Гласник српског историјско-културног друштва „Његош“*, свеска петнаеста – јуни 1965, Чикаго, Илиноис – САД
152. Павловић К. Стеван, *Србија: историја иза имена*, Клио, Београд, 2004.
153. Павловић Марко, „Југословенска краљевина: прва европска регионална држава“, *Зборник Матице српске за друштвене науке*, број 141 (4/2012), Нови Сад, 2012.
154. Пантић Драган, „27.март 1941. између стереотипа српске „англофилије“ и британске „србофобије“, Зборник докумената округлог стола – 27. март 1941: Кнез Павле у вихорима европске политике, Београд, 2003.

155. Парезановић Марко, *Политички преврат: савремени приступ*, Нова српска политичка мисао, Београд, 2013.
156. Перовић Латинка, „Политичка елита и модернизација у првој деценији независности српске државе“, *Србија у модернизацијском процесу XX века*, Београд, 1994.
157. Petković V. Milan, *Obaveštajci Jugoslavije 1918-1945*, Zlatni presek, Beograd, 2004.
158. Petranović Branko, *Srbija u Drugom svetskom ratu*, VINC, Beograd 1992.
159. Petranović Branko i Žutić Nikola, *27. mart 1941*, tematska zbirka dokumenata, NICOM, Beograd, 1990.
160. Petrović Branko i Zečević Momčilo, *Jugoslavija 1918-1984. godine*, zbirka dokumenata, Rad, Beograd, 1985.
161. Петровић Петар Његош, *Горски вијенац*, Српска књижевна задруга, Београд, 1973.
162. Пешић Милена, „Медијске манипулације и јавни политички дискурс“, *Политичка ревија*, број 4/2012, Београд
163. Погребњак А.А., „К метафизике социјалног взрыва (краткий опыт о революции)“, *Революция и современность*, Философский факультет СПбГУ, Санкт-Петербург, 2001.
164. Popović Uglješa, *Deseti po redu: Tajna vojno obaveštajna služba bivše jugoslovenske vojske od 1938. do maja 1941. godine*, izdanje autora, Beograd, 1976.
165. Powell M Jonathan & Thyne Clayton L, „Global instances of coups from 1950 to 2010: A new dataset“, *Journal of Peace Research*, 78(2)/2011, London.
166. Потемкин В.П., *Историја дипломатије*, свеска друга, Архив за правне и друштвене науке, Београд, 1949.
167. Pribičević Svetozar, *Diktatura kralja Aleksandra*, Prosveta, Beograd, 1952.
168. Принц Петровић Михајло, „Како сам одбио да примим престо“, *Гласник српског историјско-културног друштва „Његош“*, свеска друга – децембар 1958, Илиноис – САД
169. Раденић Андрија, *Прогони политичких противника у режиму Александра Обреновића 1893-1903*, Историјски архив Београда, Београд, 1973.
170. Ражнатовић Новак, „Црногорско-српски односи и питање престолонаслеђа у Србији 1900-1903. године“, *Историјски записи*, год. XXX, књ. XXXIV, 3-4 (1977.)
171. Рајић Сузана, „Милан Обреновић – краљ политичар“, *Зборник Матице српске за историју*, број 79-90, Нови Сад, 2009.
172. Рајић Сузана, *Александар Обреновић: владар на прелазу векова – сукобљени светови*, Српска књижевна задруга, Београд, 2014.

173. Ракочевић Мило, „Хапшење Драгише Цветковића председника југословенске владе“, *Гласник српског историјско-културног друштва „Његош“*, свеска шездесет седма – јуни 1992, Чикаго, Илиноис – САД
174. Ратковић-Костић Б. Славица, *Европеизација српске војске 1878-1093. године*, Војноисторијски институт, Београд, 2007.
175. Ремон Арон, *Демократија и тоталитаризам*, ИК Зорана Стојановића, Нови Сад 1997.
176. Risio Karlo De, *Rat u ratu 1940-1943*, СРП, Zagreb, 1981.
177. Robertson David, *Dictionary of Politics*, Penguin Books, London, 1993.
178. Савић Андреја, Делић Милан и Бајагић Младен, *Безбедност света – од тајности до јавности*, Београд, 2002.
179. Савић Андреја, *Обавештајне службе и национална безбедност*, Крагујевац, 2006.
180. Савић Андреја, *Увод у државну безбедност*, ВШУП, Београд, 2000.
181. Самарцић Момир, „Политика Србије према Бугарској и тајна конвенција 1881. године“, *Зборник Матице српске за историју*, број 71-72, Нови Сад, 2005.
182. Simeunović Dragan, *Državni udar ili revolucija*, Simtrade, Beograd, 1991.
183. Симеуновић Драган, *Завере и преврати*, Наука и друштво, Београд, 2013.
184. Симеуновић Драган, „Кнез Павле и 27. март: Да ли се 27. марта 1941. године догодио државни удар, пуч или терористички акт“, *Зборник докумената округлог стола – 27. март 1941: Кнез Павле у вихорима европске политике*, Београд, 2003.
185. Simeunović Dragan, *Političko nasilje*, Radnička štampa, Beograd, 1989.
186. Симеуновић Драган, „Прилог одређењу научног појма завере“, *Зборник: Све сфере завере*, СКЦ, Београд, 1994.
187. Симеуновић Драган, *Теорија политике*, Удружење „Наука и друштво“, Београд, 2002.
188. Sliјерчевић Ђоко, *Jugoslavija uoči i za vreme Drugog svetskog rata*, Minhen, 1978.
189. Смиљанић Драгослав, *Сећања на једну диктатуру*, ИП „Рад“, Београд, 1955.
190. Стајић Љубомир, *Основи система безбедности*, Правни факултет, Нови Сад, 2011.
191. Становчић Војислав, *Моћ и легитимност*, Службени гласник, Београд, 2006.
192. Старчевић Срђан, „Самоконтрола као вид демократске цивилне контроле војске“, *Војно дело*, пролеће/2011.
193. Тадић Љубомир, *Наука о политици*, Завод за издавање уџбеника и Службени гласник, Београд, 2007.

194. Тајна превратна организација – Извештај са Солунског процеса у Војном суду за офицере у Солуну по белешкама вођеним на самом претресу, штампарија „Велика Србија“, Солун, 1918.
195. Терзић Милан, „Однос маршала Јосипа Броза Тита према „27-мартовском хероју“ генералу Душану Симовићу“, *Историјски записи*, бр.2/1996.
196. Терзић Милан, *Моћ и утицај војне дипломатије: мисије Владимира Велебита 1943-1945*, МЦ Одбрана, Београд.
197. Terzić Milan, *Titova vještina vladanja: Maršal i maršalat 1943-1953*, Pobjeda, Podgorica, 2005.
198. Terzić Velimir, *Slom Kraljevine Jugoslavije 1941: Uzroci i posledice poraza*, knjiga prva i druga, Partizanska knjiga-Narodna knjiga-Pobjeda, Ljubljana-Beograd-Titograd, 1982, 1983.
199. Томић Н. Никола, „Пакт, пуч и рат“, у *Српска мисао*, година XII, књига 23, Мелбурн, 1967.
200. Томић Н. Никола, *Пакт, пуч и рат*, Мелбурн, 1967.
201. Trifoni Aleksandar, *Informacija-moć do koje se teško dolazi*, BeoSing, Beograd, 2005.
202. Trifoni Aleksandar, *Obaveštajne službe i prisluškivanje*, Beograd, 2001.
203. Trhulj Sead, *Mustafa Golubić – čovek konspiracije*, Beograd, 1986.
204. Tubić Risto, *Enciklopedijski rječnik marksističkih pojmova*, Veselin Masleša, Sarajevo, 1974.
205. Tukidid, *Povjest peloponeskog rata*, Matica Hrvatska, Zagreb, 1957.
206. Ћоровић Владимир, *Историја Срба*, Публик Практикум, Земун, 2010.
207. Friedrich J. Carl, Brzezinski K. Zbigniew, *Totalitarian Dictatorship and Autocracy*, New York-Washington-London, Second edition, revised by Carl J. Friedrich Paperback – January 1, 1965, p. 21.
208. Hantington P. Semjuel, *Vojnik i država: teorija i politika civilno-vojnih odnosa*, CSES, FPN i Diplomatska akademija, Beograd, 2004.
209. Heјvud Endru, *Političke ideologije*, Zavod za udžbenike i nastavna sredstva, Beograd, 2005.
210. Хелер Херман, *Правна држава или диктатура*, Досије студио, Београд, 2011.
211. Хмылев П.Н., „Социјална револуција и современност“, *Револуција и современност*, Филозофски факултет СПбГУ, Санкт-Петербург, 2001.
212. Хоптнер Б. Јакоб, *Југославија у кризи 1934–1941*, Ријека, 1973.
213. Цветковић Драгиша – Њим самим: чланци, говори, полемике, интервјуи, мемоари, Пунта, Ниш, 2007.
214. Цветковић Драгиша, „Југославија и развој међународне ситуације између два рата“, *Гласник српског историјско-културног друштва „Његош“*, свеска шеста – децембар 1960, Илиноис – САД.

215. Цветковић Ј. Драгиша, „Смисао, значај и последице српско-хрватског споразума“, *Гласник српског историјско-културног друштва „Његош“*, свеска десета – децембар 1962, Илиноис – САД
216. Чалић Мари-Жанин, *Социјална историја Србије 1815-1941*, Клио, Београд, 2004.
217. Черчил С. Винстон, *Други светски рат*, том трећи, Велика алијанса, Просвета, Београд
218. Čulinović Fredo, *Jugoslavija između dva rata*, knjiga prva, Historijski institut Jugoslovenske akademije znanosti i umjetnosti u Zagrebu, Zagreb, 1961.
219. Šarac Nedim, *Uspostavljanje šestojanuarskog režima 1928. godine*, Svjetlost, Sarajevo
220. Šarp Dzin, *Od diktature do demokratije*, Građanske inicijative – Udruženje građana za demokratiju i civilno obrazovanje, Beograd, 1999.
221. Шемјакин Ј. Андреј, „Како је у Београду убијен носилац руског ордена Светог Ђорђа (прилог за историју Мајског преврата 1903. године)“, *Војноисторијски гласник*, бр. 2/2010, Београд, 2010.

Коришћени прописи, дневни и службени листови:

1. Устав Краљевине Србије, Државна штампарија Краљевине Србије, Београд, 1901.
2. Устав Краљевине Срба, Хрвата и Словенаца од 28. јуна 1921. године, Издавачка књижарница Геце Кона, Београд, 1921.
3. Устав Краљевине Југославије, Државна штампарија Краљевине Југославије, Београд, 1931. Објављен је 3. септембра 1931. године у Службеним новинама број 200.
4. Кривични законик Републике Србије („Сл. гласник РС“, бр. 85/2005, 88/2005 - испр., 107/2005 - испр., 72/2009, 111/2009, 121/2012, 104/2013 и 108/2014)
5. Declaration on Principles of International Law concerning Friendly Relations and Co-operation among States in accordance with the Charter of the United Nations, <http://daccess-dds-ny.un.org/doc/RESOLUTION/GEN/NR0/348/90/IMG/NR034890.pdf?OpenElement>.
6. Resolution adopted by the General Assembly 2131 (XX). Declaration on the Inadmissibility of Intervention in the Domestic Affairs of States and the Protection of Their Independence and Sovereignty, <http://www.un-documents.net/a20r2131.htm>.
7. Дневни лист „Политика“, број 4559 од четвртка 30. децембра 1920. године.
8. Дневни лист „Политика“, број 4733 од среде 29. јуна 1921. године.

9. Дневни лист „Политика“, број 4767 од уторка 2. августа 1921. године.
10. Дневни лист „Политика“, број 4770 од петка 5. августа 1921. године.
11. Дневни лист „Политика“, број 5335 од среде 21. марта 1923. године.
12. Дневни лист „Политика“, број 6035 од среде 11. фебруара 1925. године.
13. Дневни лист „Политика“, број 6036 од четвртка 11. фебруара 1925. године.
14. Дневни лист „Политика“, број 6080 од суботе 28. марта 1925. године.
15. Дневни лист „Политика“, број 6960 од уторка 13. септембра 1927. године.
16. Дневни лист „Политика“, број 7251 од понедељка 9. јула 1928. године.
17. Дневни лист „Политика“, број 7311 од понедељка 7. септембра 1928. године.
18. Дневни лист „Политика“, број 7430 од недеље 6. јануара 1929. године.
19. Дневни лист „Политика“, број 7431 од четвртак 10. јануара 1929. године.
20. Дневни лист „Политика“, број 7437 од понедељка 14. јануара 1929. године.
21. Дневни лист „Политика“, број 7448 од петка 25. јануара 1929. године.
22. Дневни лист „Политика“, број 7694 од петка 4. октобра 1929. године.
23. Дневни лист „Политика“, број 7755 од петка 6. децембра 1929. године.
24. Дневни лист „Политика“, број 8375 од четвртка 3. септембра 1931. године.
25. Дневни лист „Политика“, број 11786 од среде 26. марта 1941. године.
26. Дневни лист „Политика“, број 11788 од петка 28. марта 1941. године.
27. Дневни лист „Политика“, ванредно издање, број 11787 од четвртка 27. марта 1941. године.
28. Дневни лист „Правда“, број 13080 од петка 28. марта 1941. године.
29. Српске новине, Службени дневник Краљевине Србије, година LXX, број 67, од 25. марта 1903. године.
30. Српске новине, Службени дневник Краљевине Србије, година LXX, број 68, од 25. марта 1903. године.
31. Српске новине, Службени дневник Краљевине Србије, година LXX, број 117, од 29. маја 1903. године.
32. Српске новине, Службени дневник Краљевине Србије, година LXX, број 121, од 2. јуна 1903. године.
33. Српске новине, Службени дневник Краљевине Србије, година LXX, број 122, од 3. јуна 1903. године.
34. Српске новине, Службени дневник Краљевине Србије, година LXX, број 132, од 3. јуна 1903. године.
35. Српске новине, Службени дневник Краљевине Србије, година LXXII, број 13, од 19. јануара 1905. године.

ИЗЈАВА КАНДИДАТА О АУТОРСТВУ ДОКТОРСКЕ ДИСЕРТАЦИЈЕ

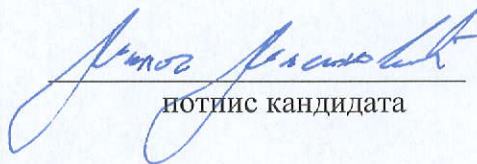
Потписани/а **Милош (Радован) Миленковић**, из Београда, ул. Видиковачки венац 33,

ИЗЈАВЉУЈЕМ

да је докторска дисертација под насловом **Државни удар као акт насилног освајања власти – случај Србије и Југославије у првој половини 20. века**

- резултат мог сопственог истраживачког рада,
- да предложена дисертација у целини или у деловима није била предложена за добијање било које дипломе према студијским програмима других високошколских установа у земљи и иностранству,
- да су резултати истраживања исправно и академски коректно наведени, и
- да нисам током истраживања и писања дисертације кршио/кршила туђа ауторска права и користио/користила интелектуалну својину других лица као своју без одобрења.

У Новом Саду,
01.02.2016. године

Потпис кандидата

**ИЗЈАВА КАНДИДАТА О ИСТОВЕТНОСТИ
ШТАМПАНЕ И ЕЛЕКТРОНСКЕ ВЕРЗИЈЕ ДОКТОРСКЕ ДИСЕРТАЦИЈЕ**

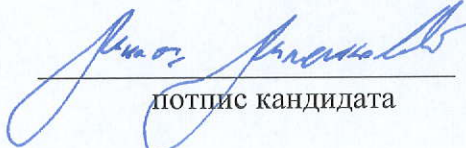
Потписани/а **Милош (Радован) Миленковић**, из Београда, ул. Видиковачки венац 33,

ИЗЈАВЉУЈЕМ

да је штампана верзија моје докторске дисертације под насловом **Државни удар као акт насилног освајања власти – случај Србије и Југославије у првој половини 20. века** идентична електронској верзији коју сам предао/предала Универзитету Едуконс.

Дозвољавам да се објаве моји лични подаци везани за добијање академског звања доктора наука/доктора уметности, као што су име и презиме, година и место рођења, и датум одбране рада. Ови подаци се могу објавити у публикацијама Универзитета Едуконс или на електронским порталима.

У Новом Саду,
01.02.2016. године

потпис кандидата

ИЗЈАВА КАНДИДАТА О КОРИШЋЕЊУ ДОКТОРСКЕ ДИСЕРТАЦИЈЕ

Потписани/а **Милош Р. Миленковић** овлашћујем Библиотеку Универзитета Едуконс да у Репозиторијум Универзитета Едуконс унесе моју дисертацију под насловом **Државни удар као акт насилног освајања власти – случај Србије и Југославије у првој половини 20. века**, која је моје ауторско дело.

Дисертацију сам са свим прилозима предао/предала у електронској форми погодној за трајно архивирање. Моју докторску дисертацију похрањену у Репозиторијуму Универзитета Едуконс могу да користе сви који поштују одредбе садржане у одабраном типу лиценце Креативне заједнице (Creative Commons, <http://creativecommons.org/>), за коју сам се одлучио/одлучила (заокружити само једну опцију).

1. Ауторство
2. Ауторство – некомерцијално
3. Ауторство – некомерцијално – без прераде
4. Ауторство – некомерцијално – делити под истим условима
5. Ауторство – без прераде
6. Ауторство – делити под истим условима

У Новом Саду,
01.02.2016. године

потпис кандидата

Типови лиценце:

1. **Ауторство** – Дозвољавање умножавање, дистрибуцију и јавно саопштавање дела, и његове прераде, ако се на исправан/одређен начин наведе име аутора или даваоца лиценце, чак и у комерцијалне сврха. Ово је лиценца која даје највиши степен слободе у коришћењу дела.
2. **Ауторство – некомерцијално**. Дозвољавање умножавање, дистрибуцију и јавно саопштавање дела, и његове прераде, ако се на исправан/одређен начин наведе име аутора или даваоца лиценце, али изван комерцијалне употребе дела-дисертације.
3. **Ауторство - некомерцијално – без прераде**. Дозвољавање умножавање, дистрибуцију и јавно саопштавање дела, али без његове прераде, промена, преобликовања или употребе дела у свом делу, ако се на исправан/одређен начин наведе име аутора или даваоца лиценце, али изван комерцијалне употребе дела-дисертације. Овај тип лиценце највише ограничава права коришћења дела-дисертације.
4. **Ауторство – некомерцијално – делити под истим условима**. Дозвољавање умножавање, дистрибуцију и јавно саопштавање дела, и његове прераде, ако се на исправан/одређен начин наведе име аутора или даваоца лиценце, и ако се прерада дистрибуира под истом или сличном лиценцом, али без комерцијалне употребе.
5. **Ауторство – без прераде**. Дозвољавање умножавање, дистрибуцију и јавно саопштавање дела, али без његове прераде, промена, преобликовања или употребе дела у свом делу, ако се на исправан/одређен начин наведе име аутора или даваоца лиценце, уз могућност комерцијалне употребе дела-дисертације.
6. **Ауторство – делити под истим условима**. Дозвољавање умножавање, дистрибуцију и јавно саопштавање дела, и његове прераде, ако се на исправан/одређен начин наведе име аутора или даваоца лиценце, и ако се прерада дистрибуира под истом или сличном лиценцом. Овај тип лиценце дозвољава комерцијалну употребу дела-дисертације и прерада исте. Слична је софтверским лиценцама, тј. лиценцама отвореног типа.